REPRESJE

ZA POMOC ŻYDOM NA OKUPOWANYCH ZIEMIACH POLSKICH

W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

TOM I

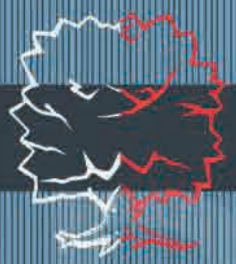

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

REPRESJE

ZA POMOC ŻYDOM NA OKUPOWANYCH ZIEMIACH POLSKICH

W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

CENTRALNY
PROJEKT
BADAWCZY
IPN
Dzieje Żydów w Polsce
i relacje
polsko-żydowskie
w latach 1914–1989

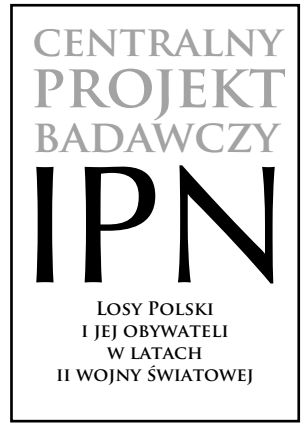
CENTRALNY
PROJEKT
BADAWCZY
IPN
Losy Polski
i jej obywateli
w latach
II wojny światowej

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

REPRESJE

ZA POMOC ŻYDOM NA OKUPOWANYCH ZIEMIACH POLSKICH

W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

red. Martyna Grądzka-Rejak,
Aleksandra Namysło

WARSZAWA 2019

TOM I

Recenzenci:
prof. dr hab. Marek Wierzbicki
dr hab. Przemysław Waingertner

Współpraca:
Grzegorz Berendt

Redakcja:
Katarzyna Sekulska

Korekta:
Zespół

Projekt okładki:
Elżbieta Waga-Krajewska

Projekt graficzny:
Sylwia Szafrańska

Skład i łamanie:
Iwona Kuśmirowska

Indeks osób:
Andrzej Szafrański

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu 2019

ISBN 978-83-8376-763-5

Zapraszamy na stronę internetową
ipn.gov.pl
oraz do księgarni internetowej
ksiegarniaipn.pl

SPIS TREŚCI

Relacje polsko-żydowskie w okresie II wojny światowej. Kontekst i uwarunkowania (Martyna Grądzka-Rejak, Aleksandra Namysło) 7

„Indeks Polaków zamordowanych i represjonowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej". Stan badań, wyniki pierwszego etapu projektu, perspektywa badawcza (Martyna Grądzka-Rejak, Aleksandra Namysło) 64

Nota redakcyjna (Martyna Grądzka-Rejak, Aleksandra Namysło) 75

Polacy zamordowani i represjonowani za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej 79

Wykaz osób represjonowanych 348

Wykaz skrótów 409

Bibliografia 411

Indeks osobowy 434

Martyna Grądzka-Rejak, Aleksandra Namysło

RELACJE POLSKO-ŻYDOWSKIE W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ. KONTEKST I UWARUNKOWANIA

W publikacjach poświęconych stosunkom polsko-żydowskim, które ukazały się w ostatnich latach, można zauważyć swego rodzaju dwubiegunowość narracji o postawach i zachowaniach społeczeństwa polskiego wobec Żydów. Zwrócił na to uwagę kilka lat temu prof. Jacek Leociak w pracy *Ratowanie. Opowieści Polaków i Żydów*. Pisał on: „Jesteśmy wciąż ofiarami dwojakiego rodzaju zaprzeczeń, mających sens rytualny. Pamięć polska pławi się w jasnym świetle Sprawiedliwych, nie dopuszczając do siebie mrocznych stron okupacyjnego życia. Pamięć żydowska natomiast wypełniona jest bólem po Zagładzie, bólem, który żywi się mrokiem zbrodni, zdrady i odrzucenia, zdając się nie dopuszczać do siebie niczego innego”[1]. Tymczasem zrozumienie istoty Zagłady, a także poznanie różnic w okupacyjnej praktyce traktowania Polaków i Żydów jest jednym z podstawowych warunków pełniejszego zrozumienia relacji polsko-żydowskich okresu okupacji. Jeżeli nadal będziemy traktowali je jako zagadnienia autonomiczne, wypreparowane z szerokiego kontekstu historycznego, to znaczy bez wpisania ich w złożoną rzeczywistość tamtego czasu, będącą konsekwencją polityki okupanta w Generalnym Gubernatorstwie (GG) i na ziemiach wcielonych do III Rzeszy, a także wypadkową wielu innych czynników, które szerzej staramy się omówić w dalszej części tekstu, to wciąż nie będziemy w stanie w pełni pojąć tego problemu, a co za tym idzie – dokonać próby jego obiektywnego opisu[2].

SYTUACJA LUDNOŚCI POLSKIEJ NA TERENACH ZAJĘTYCH PRZEZ III RZESZĘ

Po tzw. kampanii wrześniowej 1939 r. Niemcy zlikwidowali suwerenność państwa polskiego. Dokonali również nowego podziału administracyjnego zajętych przez siebie ziem polskich. Przedwojenne województwo poznańskie, pomorskie, śląskie, większość województwa łódzkiego, część województwa warszawskiego, kilka powiatów województwa krakowskiego oraz kieleckiego (Zagłębie Dąbrowskie) wcielili bezpośrednio do

[1] J. Leociak, *Ratowanie. Opowieści Polaków i Żydów*, Warszawa 2010, s. 8.

[2] Problematyka stosunków polsko-żydowskich w polskiej historiografii została szerzej omówiona w części „*Indeks Polaków zamordowanych i represjonowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej”. Stan badań, wyniki pierwszego etapu projektu, perspektywa badawcza*.

III Rzeszy, uznając je za wartościowe pod względem ekonomicznym. Na terenach tych, na mocy dekretu Hitlera z 8 października 1939 r., utworzono dwa nowe okręgi: Okręg Rzeszy Kraj Warty (Warthegau) oraz Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreußen). Pozostałe tereny wcielono do Prowincji Prusy Wschodnie (Provinz Ostpreußen) oraz Prowincji Śląskiej (Provinz Schlesien)[3]. 12 października 1939 r., na mocy kolejnego dekretu Adolfa Hitlera, z pozostałych ziem polskich zajętych przez Niemców utworzono Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych ziem polskich ze stolicą w Krakowie. Na czele Generalnego Gubernatorstwa po likwidacji zarządu wojskowego 25 października 1939 r. stanął Hans Frank.

Niemieckie plany wobec zajętych terytoriów polskich zakładały odmienne potraktowanie GG i ziem inkorporowanych do Rzeszy. GG miało stać się kolonią państwa niemieckiego, a zarazem rezerwuarem taniej siły roboczej. Taki charakter terenów okupowanych przedstawił Hans Frank w październiku 1939 r., mówiąc: „Poziom życia ludności musi być obniżony do niezbędnego minimum. Polska ma być traktowana jako kolonia, a Polacy jako niewolnicy wielkoniemieckiego imperium”[4]. 19 stycznia 1940 r., na naradzie kierowników wydziałów podkreślał: „15 września 1939 r. otrzymałem polecenie objęcia administracji na zdobytych terenach wschodnich wraz ze szczególnym rozkazem bezwzględnego eksploatowania tego terytorium jako obszaru wojennego i kraju zdobytego, uczynienia z niego kupy gruzów zarówno w dziedzinie gospodarczej, jak i socjalnej, kulturalnej i politycznej”[5].

Niemcy przystąpili do realizacji swoich zamierzeń wraz z utworzeniem w GG administracji cywilnej. Dla zachowania pozorów legalności czynili to drogą legislacyjną, jednocześnie terrorem i strachem wymuszali posłuszeństwo wobec instalującej się władzy. Pierwsze wydane przez nich rozporządzenia dotyczyły przymusu pracy dla ludności polskiej. 26 października 1939 r. wprowadzili ten obowiązek dla wszystkich Polaków w wieku 18–60 lat, a 12 grudnia 1939 r. przesunęli dolną granicę wieku do lat 14[6]. Obowiązek ten dotyczył prac rolnych, robót na rzecz wojska, prac przy regulacji rzek i budowie dróg. Polaków umieszczano również w obozach pracy przymusowej dla ludności polskiej, do których trafiali oni albo za pośrednictwem niemieckich urzędów pracy (niem. Arbeitsamt), albo po przypadkowym zatrzymaniu w łapankach[7]. Polskich mieszkańców GG wysyłano także na roboty przymusowe do Niemiec[8]. Za odmowę stawienia się na wezwanie

---

[3] W 1941 r. z Prowincji Śląskiej wydzielono odrębną Prowincję Górnośląską.

[4] A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 134.

[5] *Ibidem*, s. 134.

[6] „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete” (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939, nr 1, s. 6.

[7] Według Józefa Marszałka na terenie GG w latach 1939–1945 funkcjonowały 792 obozy pracy przymusowej. Były to obozy pracy dla Żydów (491), obozy służby budowlanej (Baudienst) dla Polaków i Ukraińców (ok. 208), obozy pracy fortyfikacyjnej (75), głównie dla Polaków, oraz obozy karne (zob. J. Marszałek, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1998).

[8] Historycy szacują, że ogólna liczba takich robotników w III Rzeszy, sięgała pod koniec wojny od 1,6 do 3,5 mln osób, oscylując najprawdopodobniej wokół 2,8 mln osób. Mark Spoerer wyliczył, że w okresie II wojny światowej w Rzeszy pracowało ok. 1,6 mln polskich robotników cywilnych (*idem*, *Praca przymusowa pod znakiem swastyki. Cudzoziemscy robotnicy, jeńcy wojenni i więźniowie w Niemczech i okupowanej Europie w latach 1939–1945*, Gdańsk 2015). Według Dariusza Pawłosia i Agnieszki Dzierżanowskiej, którzy przeanalizowali dotychczasowe ustalenia historyków, liczba obywateli polskich deportowanych na roboty do III Rzeszy oscyluje w granicach 2–3,2 mln (na ten temat: A. Dzierżanowska, D. Pawłoś*, Polacy na robotach przymusowych w Trzeciej Rzeszy (metody rekrutacji, spo-*

Arbeitsamtów w punktach zbiorczych groziły surowe kary: od konfiskaty mienia, przez wywiezienie najbliższej rodziny do obozu pracy lub obozu koncentracyjnego, do kary śmierci włącznie.

W tym samym czasie decyzją władz okupacyjnych skonfiskowano m.in. większość ważnych zakładów przemysłowych GG, a do połowy 1940 r. zrabowano części infrastruktury przemysłowej, zdemontowano fabryki, a ich wyposażenie wywieziono do Rzeszy. Nie doszło natomiast do realizacji planu wywłaszczeń majątków ziemskich, własność rolną pozostawiono w dużej mierze nietkniętą[9]. Ludność wiejska została obciążona obowiązkowymi kontyngentami, a od 1942 r. za niewywiązywanie się z ich dostarczania groziła kara śmierci[10]. Hans Frank wydał w 1940 r. rozporządzenie o obowiązku dostarczania podwód[11].

Według niemieckich planów, GG miało być terenem zamieszkałym przez Polaków[12], także tych przesiedlonych z polskich ziem inkorporowanych do III Rzeszy. Polaków należało sprowadzić do roli niewykwalikowanych robotników, bezwzględnie posłusznych niemieckim „panom". By ten cel osiągnąć, już w pierwszych tygodniach wojny okupanci rozpoczęli wyniszczanie polskiej inteligencji i kadry przywódczej. Wymordowanie jej przedstawicieli, pozbawienie polskiego społeczeństwa elit intelektualnych miało w sposób naturalny prowadzić do wynarodowienia Polaków. 6 listopada 1939 r. podczas zarządzonego przez Niemców spotkania przedstawicieli środowiska naukowego funkcjonariusze Einsatzgruppen I aresztowali 184 wykładowców wyższych uczelni, przede wszystkim Krakowa, oraz krakowskich szkół średnich. Zostali oni później deportowani do KL Sachsenhausen[13]. Między majem a lipcem 1940 r. doszło do Nadzwyczajnej Akcji Pacyfikacyjnej (Außerordentliche Befriedungsaktion – AB), w wyniku której Niemcy zamordowali około 3,5 tys. przedstawicieli polskich elit intelektualnych i politycznych[14].

---

sób traktowania, liczebność) [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009, s. 152–153; zob. także: C. Łuczak, *Praca przymusowa Polaków w Trzeciej Rzeszy i na okupowanych przez nią terytoriach innych państw (1939–1945)*, Poznań, 2001; *Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939–1945*, Seria: „Documenta Occupationis" 10, wybór źródeł i oprac. A. Konieczny, H. Szurgacz, Poznań 1976; *Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 2005.

[9] Zob. szerzej: J. Gapys, *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003; M. Chorązki, *Ziemianie wobec wojny. Postawy właścicieli ziemskich województwa krakowskiego w latach 1939–1945*, Kraków 2010.

[10] Zob. szerzej: S. Schwaneberg, *Eksploatacja gospodarcza Generalnego Gubernatorstwa przez Rzeszę Niemiecką w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2009, nr 14, s. 133–154.

[11] Rozporządzenie o obowiązku posługujących się furmanką i wiejskich posiadaczy furmanek do oddania usług zaprzęgowych z dn. 23 stycznia 1940 r., „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzen polnischen Gebiete" 1940, nr 5, s. 16–17.

[12] W 1941 r. plany te uległy modyfikacji. Hitler planował po zakończeniu wojny całkowite wysiedlenie polskiej ludności z tych terenów.

[13] M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, s. 255–256; zob. szerzej: W. Konopczyński, *Pod trupią główką: (Sonderaktion Krakau)*, Warszawa 1982; H. Pierzchała, *Eksterminacja profesorów Akademii Górniczej w hitlerowskiej „Sonderaktion Krakau"*, „Biuletyn Informacyjny Pracowników Akademii Górniczo-Hutniczej" 2006, nr 159; *Podstępne uwięzienie profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Górniczej (6 XI 1939 r.). Dokumenty*, oprac. J. Buszko, I. Paczyńska, Kraków 1995; S. Poznański, J. Zaborowski, *Polityczne oczyszczanie terenu* [w:] *Sonderaktion Krakau. W dwudziestą piątą rocznicę 6 listopada 1939*, Warszawa 1964; P. Rozmus, *Kto ty jesteś… czyli student a wiedza historyczna – rozważania w rocznicę Sonderaktion Krakau*, „Biuletyn Informacyjny Pracowników Akademii Górniczo-Hutniczej" 2006, nr 159; Z. Starachowicz, *Sonderaktion Krakau. Wspomnienia z akcji przeciwko profesorom uniwersyteckim w Krakowie (6–10 listopada 1939 r.)*, Gdańsk 2012.

[14] M. Wardzyńska, *Był rok 1939…*, s. 259–260.

Jedną z metod narodowego wykorzenienia Polaków oraz spowolnienia ich rozwoju intelektualnego miało być ograniczenie im dostępu do oświaty i kultury. 31 października 1939 r. Hans Frank ogłosił, że w GG mogą funkcjonować tylko szkoły powszechne i zawodowe. W listopadzie 1939 r. niemieckie władze GG zarządziły zamknięcie szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych, a także uniwersytetów. Decyzją niemieckiego okupanta zlikwidowano muzea, teatry, większość bibliotek[15]. Na mocy rozporządzenia Franka z 18 czerwca 1940 r. wznowiono działalność części szkół podstawowych i zawodowych z programem nauczania na poziomie niemieckiego wyszkolenia technicznego. Zabroniono nauki geografii Polski, literatury, historii i organizowania lekcji gimnastyki, a program nauczania pozostałych przedmiotów ograniczono do minimum. Niemcy wprowadzili także obowiązek uczęszczania do szkół zawodowych w systemie dwu-, trzyletnim. Czesław Madajczyk pisał: „w końcu 1940 r. było w GG 30% liczby szkół i 28% przedwojennej liczby uczniów. Chodziło do szkół znacznie mniej dzieci, niż było zapisanych. Spowodowane to było brakiem butów, odzieży, trudnościami dojazdu, brakiem opału dla szkół”[16]. Już 11 stycznia 1940 r. Hans Frank wydał rozporządzenie, by w nieprzekraczalnym terminie do 25 stycznia oddawać sprzęt radiowy (radioodbiorniki i anteny)[17]. Niemcy planowo konfiskowali, wywozili lub niszczyli dobra kultury[18]. Zawiesili też działalność wytwórni filmowych oraz zlikwidowali polską prasę, pozwalając na wydawanie tylko kilku tytułów, w pełni przez siebie kontrolowanych (np. „Gońca Krakowskiego, „Nowego Kuriera Warszawskiego”). Polską walutę zamieniono na banknoty zwane potocznie „młynarkami” – drukowane przez Bank Emisyjny pod niemieckim nadzorem. Na stanowiskach niższego szczebla pozostawiono część dawnego personelu, dotyczyło to m.in. samorządu gmin wiejskich i miejskich, w ograniczonym stopniu sądownictwa, a także aparatu skarbowego. 17 grudnia 1939 r. Niemcy utworzyli Policję Polską Generalnego Gubernatorstwa (Polnische Polizei im Generalgouvernement), tzw. policję granatową (na poziomie powiatu, gminy wiejskiej i miejskiej). Niemcy zezwolili także na działanie Polskiego Czerwonego Krzyża, PKO, Rady Głównej Opiekuńczej oraz Spółdzielni Spożywców „Społem”[19].

Pierwsze niemieckie represje dotknęły ludność polską mieszkającą na terenach, które Niemcy wcielili bezpośrednio do swojego państwa. Niemieckie plany wobec tych obszarów zakładały ich całkowitą germanizację i usunięcie z nich „obcych elementów”, to znaczy Polaków i Żydów. Zgodnie z memoriałem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy z 2 października 1939 r. zamierzano zasiedlić te tereny Niemcami z Rzeszy i spoza niej, natomiast Polaków, którzy zamieszkali na tych terenach po 1918 r., pozbawić majątków i wysiedlić[20]. Plany wobec tych terenów szczegółowo opisano w memoriale przygotowanym w listopadzie 1939 r. w Urzędzie do Spraw Rasowo-Politycznych „O traktowaniu ludności na byłych obszarach polskich z punktu widzenia rasowo-politycznego”. Intencje Niemców wobec mieszkającej tam ludności wyrażono w ten sposób: „Celem polityki

---

15 Zob. szerzej: C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 2, Warszawa 1970, s. 142–164.

16 *Ibidem*, s. 149.

17 A. Chwalba, *Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2002.

18 Zob. szerzej: C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy…*, t. 2, s. 119–141; s. 372.

19 Zob. szerzej: *ibidem*, s. 103–115; A. Ronikier, *Pamiętniki 1939–1945*, Kraków 2001.

20 W. Jastrzębski, *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, Poznań 1968, s. 23–24.

niemieckiej nowych obszarach Rzeszy musi być wytworzenie ludności niemieckiej jednolitej rasowo, a tym samym duchowo-psychicznie, jak również narodowo-politycznie. Z tego wynika, że wszystkie niezdolne do zniemczenia elementy muszą być bezwzględnie usunięte"[21]. Podstawowym zadaniem, które stawiały sobie instalujące się na tych ziemiach niemieckie władze administracyjne, było usunięcie ludności polskiej, najpierw inteligencji i ziemiaństwa, a następnie wyrugowanie z tych obszarów wszystkich polskich mieszkańców nienadających się do zniemczenia. Realizację tego zadania, dekretem z 7 października 1939 r., Hitler powierzył Heinrichowi Himmlerowi, którego mianował Komisarzem Rzeszy do spraw Umacniania Niemczyzny, oraz szefowi Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA) – Reinhardowi Heydrichowi. Jego wykonanie przebiegało inaczej w różnych częściach polskich ziem zajętych we wrześniu 1939 r. W rejencji ciechanowskiej, stanowiącej jedną z jednostek administracyjnych Prus Wschodnich, oraz w Prowincji Śląskiej wysiedlenia objęły nieliczną grupę polskiej inteligencji (w sumie ok. 9 tys.), a pozostałych na miejscu Polaków wykorzystywano jako robotników przymusowych[22]. W okręgu Gdańsk – Prusy Zachodnie pod okiem namiestnika Alberta Forstera przeprowadzono intensywną germanizację miejscowej ludności, opóźniając sprowadzanie na te tereny osadników niemieckich spoza Rzeszy. Od września 1939 r. do kwietnia 1940 r. w ramach tzw. Intelligenzaktion formacje SS i Selbschutzu wymordowały ok. 30–40 tys. przedstawicieli elity politycznej i intelektualnej Przymorza Nadwiślańskiego[23]. Natomiast Arthur Greiser, namiestnik Kraju Warty, opowiadał się za pozostawieniem na miejscu tylko pełnowartościowych Niemców, domagając się wysiedlenia wszystkich, których do tej grupy zaliczyć nie można. Był przeciwny germanizacji Polaków, uznając, że tak „zdefektowane" jednostki nie nadają się do włączenia w struktury społeczeństwa niemieckiego. Wstrzymanie wysiedleń do GG w marcu 1941 r. uniemożliwiło Greiserowi realizację tego programu, toteż pozostałych na miejscu Polaków[24], pozbawionych wielu praw i własności, wykorzystywał jako tanią siłę roboczą, wysyłając ich także do obozów pracy przymusowej[25].

---

[21] E. Wetzel, G. Hecht, *Pytanie o traktowanie społeczeństwa na byłych polskich obszarach z rasowo-politycznego punktu widzenia, opracowany na zlecenie Urzędu do Spraw Rasowo-Politycznych NSDAP*, 25 XI 1939, „Biuletyn GKBZN w Polsce" 1948, t. 4, s. 149; M. Alberti, *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Reichsgau Wartheland 1939–1945*, Wiesbaden 2006, s. 88.

[22] Zob. szerzej: M. Grynberg, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984; Z. Ptasiewicz, *Regierungsbezirk Zichenau 1939–1945*, Ciechanów 2012; R. Kaczmarek*, Pod rządami gauleiterów: elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998; *idem*, *Górny Śląsk podczas II wojny światowej: między utopią niemieckiej wspólnoty narodowej a rzeczywistością okupacji na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy*, Katowice 2006; M. Węcki, *Fritz Bracht (1899–1945) – nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014.

[23] D. Schenk, *Hitlers Mann in Danzig. Albert Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreußen*, Bonn 2000; M. Podgóreczny, *Albert Forster: gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977; V. Riess, *Die Anfänge der Vernichtung „lebensunwerten Lebens" in den Reichsgauen Danzig-Westpreußen und Wartheland 1939/40*, Frankfurt am Main, 1995.

[24] Intelligenzaktion na terenie Łodzi i Poznania, prowadzona od września 1939 r. do wiosny 1940 r., pociągnęła za sobą ok. 4 tys. ofiar.

[25] W. Jastrzębski, *Hitlerowskie wysiedlenia*…, s. 132–133. Zob. też: M. Alberti, *Die Verfolgung und Vernichtung…*; A. Kranz, *Reichsstatthalter Arthur Greiser und die „Zivilverwaltung" im Wartheland 1939/40. Die Bevölkerungspolitik in der ersten Phase der deutschen Besatzungsherrschaft in Polen*, Potsdam 2010; C. Epstein, *Model Nazi. Arthur Greiser and the occupation of Western Poland*, Oxford 2010; M. Rutowska, *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003.

Równolegle do masowych wysiedleń ludności polskiej[26] miejscowa administracja ziem wcielonych do Rzeszy wprowadzała systematycznie rozporządzenia skierowane przeciw Polakom. W październiku i listopadzie 1939 r. wycofano z tych terenów polską walutę i zamiast złotego wprowadzono markę niemiecką. Władze niemieckie zlikwidowały polską prasę oraz szkolnictwo średnie i wyższe. W szkołach niższego szczebla uczono wyłącznie języka niemieckiego i rachunków. Polskie nazwy miast zastąpiono niemieckimi. Polacy mogli być obsługiwani w sklepach tylko w wyznaczonych godzinach. Zakazano im posiadania aparatów fotograficznych i radioodbiorników. Wprowadzano także godzinę policyjną. Szczególnie restrykcyjne prawodawstwo obowiązywało w Kraju Warty, który – dzięki takiej polityce prowadzonej przez Greisera – był uważany za Mustergau (okręg wzorcowy)[27].

Przejawem polityki terroru okupanta były masowe egzekucje i pacyfikacje wsi. Na polskich ziemiach wcielonych, które szybko miały stać się zgermanizowane i w pełni zintegrowane z Rzeszą, Polaków traktowano w sposób szczególnie bezwzględny. Skala represji wobec polskiej ludności na tych terenach była w pierwszych tygodniach okupacji wyższa niż na pozostałych zajętych obszarach. Wprowadzone przez władze GG restrykcyjne prawo wobec polskiej ludności przewidywało karę śmierci nawet za relatywnie niewielkie przewinienia, np. przekroczenie godziny policyjnej czy słuchanie radia. Egzekwowanie przestrzegania rygorystycznego prawa leżało w kompetencjach administracji, sądów, policji, SS i innych formacji współpracujących z niemieckim okupantem. Rozbudowany aparat terroru dysponował środkami, które miały zapobiec nieposłuszeństwu – groziło ono np. odosobnieniem w zakładach karnych, wysyłką na przymusowe roboty, do obozów pracy czy obozów koncentracyjnych. Wiosną 1940 r. Niemcy przystąpili do organizowania obozu dla więźniów politycznych w miejscowości Oświęcim, znajdującej się wówczas na terenach wcielonych do III Rzeszy Niemieckiej. Pierwsze transporty polskich więźniów przybyły do obozu macierzystego w połowie czerwca 1940 r. W sumie do KL Auschwitz deportowano 140–150 tys. Polaków[28].

NIEMIECKA POLITYKA ANTYŻYDOWSKA W GG I NA ZIEMIACH WCIELONYCH DO RZESZY

Okupacja polskich ziem wiązała się także z fizycznym unicestwieniem wszystkich Żydów (a także Sinti i Romów), choć plan ten nie był w pełni uformowany na początku wojny i wraz z upływem czasu ewoluował[29]. W pierwszych tygodniach wojny wkraczające na

[26] Do akcji wysiedleńczych dochodziło w tym czasie również na terenie GG. Od listopada 1942 r. do sierpnia 1943 r. z terenu Zamojszczyzny wysiedlono ok. 150 tys. osób. Większość z nich trafiła do obozów pracy przymusowej lub obozów koncentracyjnych, dzieci natomiast wysłano do Rzeszy, gdzie w specjalnych ośrodkach wychowawczych poddano je germanizacji.

[27] C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy…*, t. 2, s. 35–37.

[28] Według Franciszka Pipera w KL Auschwitz śmierć poniosło od 70 do 75 tys. Polaków (zob. też: W. Grabowski, *Raport. Straty ludzie poniesione przez Polskę w latach 1939–1945* [w:] *Polska 1939–1945*…, s. 27). Polaków wysyłano do obozów koncentracyjnych zlokalizowanych na terenie III Rzeszy (m.in. Sachsenhausen, Dachau, Buchenwald, Ravensbrück). Od 1941 r. Polacy byli również więźniami KL Stutthof (50–60 tys.), KL Lublin (ok. 40 tys.) i KL Warschau (straty osobowe szacuje się na ok. 20 tys. osób, w tym 8–10 tys. Polaków) – *ibidem*, s. 27–28.

[29] Na temat przebiegu oraz rozumienia Zagłady zob.: R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1–3, Warszawa 2014; D. Cesarani, *Ostateczne rozwiązanie. Losy Żydów w latach 1933–1949*, Warszawa 2019; Z. Bauman, *Nowo-*

polskie ziemie wojska niemieckie oraz grupy operacyjne policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa (Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD) dopuściły się zbrodni na ludności żydowskiej. Żydów traktowano ze szczególnym okrucieństwem, szykanowano ich, dręczono i upokarzano, palono i plądrowano synagogi, grabiono mienie żydowskie[30].

Równocześnie w sferach kierowniczych III Rzeszy rozważano, co zrobić z wielomilionową społecznością żydowską. Jesienią 1939 r. Adolf Eichmann, szef tzw. sekcji żydowskiej w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy, wysunął koncepcję utworzenia rezerwatu dla Żydów pod kontrolą SS w Zarzeczu w okolicach Niska[31]. Kolejny jego pomysł był związany z osiedleniem europejskich Żydów na Madagaskarze, ówczesnej francuskiej kolonii znajdującej się pod kontrolą kolaboracyjnego rządu Vichy. Pomysł ten nawiązywał do przedwojennych koncepcji ruchu syjonistycznego, poszukującego miejsca do założenia państwa żydowskiego[32]. Oba plany ze względów logistycznych, tj. konieczności zaangażowania sprzętu i środków finansowych w kontynuowanie wojny na zachodzie Europy, nie mogły być zrealizowane.

Decydujące znaczenie dla postępowania władz okupacyjnych wobec żydowskich mieszkańców zajętych ziem polskich miał tajny telefonogram Reinharda Heydricha do dowódców Einsatzgruppen z 21 września 1939 r. Działania tych formacji miały się sprowadzać do przesiedlenia mniejszych skupisk żydowskich (poniżej 500 osób) i koncentrowania Żydów w większych miejscowościach, ze względu na „cel ostateczny"; tworzenia rad starszych – odpowiedzialnych za terminowe i dokładne wypełnianie zaleceń i rozkazów niemieckich oraz do ścisłej współpracy w sprawach związanych z ludnością żydowską

---

czesność i Zagłada, Kraków 2009; R.Ch. Browning, *Geneza „ostatecznego rozwiązania". Ewolucja nazistowskiej polityki wobec Żydów, wrzesień 1939 – marzec 1942*, Kraków 2012, s. 415–423; A. Milchman, A. Rosenberg, *Eksperymenty w myśleniu o Holokauście. Auschwitz, nowoczesność i filozofia*, Warszawa 2003; *The Holocaust. Voices of scholars*, red. J. Ambrosewicz-Jacobs, Kraków 2009; Y. Bauer, *Przemyśleć Zagładę*, Warszawa 2016.

[30] Według dotychczasowych ustaleń, w pierwszych miesiącach wojny straty wśród ludności żydowskiej wyniosły 7 tys. (B. Musiał, „*Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydów". Początki „akcji Reinhardt" – planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie* [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 63). Waldemar Grabowski, powołując się na wyniki badań Czesława Łuczaka, podaje, że ogółem w okresie kampanii polskiej 1939 r. życie straciło ok. 200 tys. ludności cywilnej (W. Grabowski, *Raport*…, s. 26).

[31] Według planów zamierzano zgromadzić na Lubelszczyźnie ponad 5 mln Żydów. Mieli podlegać władzom policyjnym oraz SS. Wybór tego terenu nie był przypadkowy. Znajdował się on w strefie nadgranicznej i był najdalej na wschód wysuniętym terenem kontrolowanym przez III Rzeszę, miał też naturalne granice na rzekach: Bug, Wisła, San i Tanew. Wybrany obszar był bagnisty i wymagał dużego nakładu siły roboczej, by wybudować na nim niezbędną infrastrukturę. W październiku trafiły tam pierwsze grupy Żydów, m.in. z Katowic i Wiednia, głównie młodych mężczyzn, których zadaniem było przygotowanie terenu pod dalsze osadnictwo. Eichmann, wizytując Zarzecze, stwierdził: „Führer obiecał Żydom nową ojczyznę… Jeśli zbudujecie sobie baraki – będziecie mieli dach nad głową". Prace budowlane zajmowały wiele czasu, a pogoda nie ułatwiała zadania. Przesiedlenia kolejnych grup wstrzymano, gdyż pociągi były potrzebne do transportu wojska. Wiosną 1940 r. ostatecznie odstąpiono od realizacji planu „Nisko" (zob. Proces Adolfa Eichmanna, Nagrania czynności Sądu Rejonowego w Jerozolimie, 9 tomów, Jerozolima, 1992, 1:298; Ch.R. Browning, *Geneza „ostatecznego rozwiązania"*…, s. 37–44; D. Cesarani, *Ostateczne rozwiązanie*…, s. 368–375).

[32] Niemcy zakładali, że wskutek deportacji, do wiosny 1941 r. na kontynencie europejskim nie będzie już Żydów. Jednak w 1940 r. przeprowadzono pierwszy etap ataku na Wielką Brytanię, który wymagał ogromnego zaangażowania lotnictwa i floty. Użycie samolotów i statków do transportu Żydów stało się w tamtym momencie wojny niemożliwe. Plan „Madagaskar" został początkowo odsunięty w czasie, ostatecznie jednak z niego zrezygnowano (zob. S. Lahnstaedt, *Czas zabijania. Bełżec, Sobibór, Treblinka i Akcja Reinhardt*, Warszawa 2018, s. 30 i n.; Ch.R. Browning, *Geneza „ostatecznego rozwiązania"*…, s. 80 i n.).

z władzami wojskowymi i administracją cywilną[33]. Formalne rozporządzenie generalnego gubernatora Hansa Franka dotyczące zasad tworzenia rad żydowskich zostało wydane później, 28 listopada 1939 r.[34] Zgodnie z jego treścią w gminach liczących powyżej 10 tys. mieszkańców powinna ona składać się z 24 osób. Naturalnie, według rozporządzenia członkiem rady żydowskiej mógł być wyłącznie mężczyzna. Istniał też zapis, że spośród swego grona członkowie sami mieli wybierać przewodniczącego i zastępcę, a po tych wyborach, które winny być przeprowadzone najpóźniej do 31 grudnia 1939 r., należało poinformować właściwego starostę miejskiego (Stadthauptmanna) o składzie rady żydowskiej. Jednak w praktyce mianowali ich (lub przynajmniej akceptowali) Niemcy. Jeżeli członek rady żydowskiej ustąpił, wówczas należało natychmiast wybrać nową osobę na jego miejsce.

W tekście tajnego telefonogramu Heydricha pojawił się również zapis o planach wobec Żydów mieszkających w Gdańsku, na Pomorzu i Górnym Śląsku, tj. na ziemiach, które kilka tygodni później Niemcy administracyjnie wcielili bezpośrednio do swego państwa. Zakładano „oczyszczenie" tych terenów z Żydów, których liczbę szacowano na ok. 600 tys. Miejscem docelowym ich zamieszkania miało być GG. Zgodnie z zarządzeniem Himmlera z 30 października 1939 r. wysiedlenie wszystkich Żydów z ziem wcielonych miało nastąpić do lutego 1940 r. Proces ten przebiegał nierównomiernie. Najszybciej usunięto Żydów z Suwalszczyzny – w listopadzie 1939 r. wypędzono ok. 2,2 tys. Żydów na granicę litewską; 8 grudnia tego samego roku wywieziono ok. 8–9 tys. Żydów z Suwałk i okolicy na Lubelszczyznę[35]. Pierwsze transporty z grudnia objęły także Żydów i Romów z Rzeszy. W ramach tzw. planu krótkofalowego (1–17 grudnia 1939 r.), przeprowadzonego bardzo chaotycznie i połowicznie, z Kraju Warty deportowano oficjalnie ponad 87 tys. Żydów. Do tej liczby należy doliczyć wiele transportów, które dotarły na teren GG nielegalnie (tzw. dzikie transporty), także spoza tego okręgu. Odbywały się one również po zakończeniu wspomnianej akcji[36]. Do końca 1939 r. usunięto ludność żydowską z rejencji poznańskiej, z większości części inowrocławskiej i zachodniej części rejencji łódzkiej. W Kraju Warty pozostało ok. 400 tys. Żydów i ponad 3,5 mln Polaków. Na obszarze okręgu Gdańsk – Prusy Zachodnie nadal mieszkało 1800 Żydów, natomiast wysiedlenia nie objęły Żydów z Prus Wschodnich[37]. Z Prowincji Śląskiej pod koniec października 1939 r. deportowano ponad 2 tys. Żydów nad San (w ramach planu „Nisko")[38]. Już pod koniec 1939 r. okazało

---

[33] Telefonogram szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy Reinharda Heydricha do dowódców grup operacyjnych Policji Bezpieczeństwa z 21 września 1939 r. [w:] *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów*, oprac. T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1957, s. 21–29.

[34] *Rozporządzenie o ustanowieniu rad żydowskich z dn. 28 XI 1939 r.,* „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów)" 1939, nr 9, s. 72–73.

[35] W. Monkiewicz, *Polityka narodowościowa w rejencji ciechanowskiej i w obwodzie Suwałki w latach 1939–1945* [w:] *Przymus germanizacyjny na ziemiach wcielonych do Rzeszy Niemieckiej w latach 1939–1945*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1993, s.166.

[36] Michael Alberti podaje, że liczba ta mogła wynosić ponad 134 tys. Powołuje się on na dane Głównego Oddziału Administracji Wewnętrznej GG (zob. M. Alberti, *„Nikczemna perfidia, niska, bezmierna chciwość oraz zimne, wyrachowane okrucieństwo" – ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej w Kraju Warty* [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 74).

[37] R. Hilberg, *Zagłada Żydów*…, t. 1, Warszawa 2014, s. 238; zob. też: G. Berendt, *Żydzi w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach 1939–1945* [w:] *Wyniszczyć, wypędzić, wynarodowić: szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, Gdańsk 2010, s. 181–198.

[38] G. Aly, *„Endlösung". Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt am Main 1995, s. 64; J. Moser, *Nisko: Die ersten Judendeportationen*, Vienna 2012, s. 17.

się zatem, że zakładane pierwotnie wysiedlenie prawie miliona Polaków i Żydów z tego terenu jest niewykonalne, a w marcu 1940 r. Hans Frank informował swoich podwładnych o zrezygnowaniu przez władze niemieckie z planu całkowitej „ewakuacji" żydowskich mieszkańców z terenów wcielonych do Rzeszy. W tym okresie dochodziło natomiast do przesiedleń wewnętrznych na tych obszarach. Akcje deportacyjne próbowano wznowić z początkiem 1941 r. W styczniu ustalono liczbę ponad 800 tys. Polaków i Żydów, którzy mieli zostać przewiezieni do GG. Ze względu na przygotowania do ataku na ZSRR ponownie wstrzymano realizację tych zamierzeń. 15 marca 1941 r. RSHA poinformował o zawieszeniu wysiedleń od następnego dnia do odwołania. W sumie od grudnia 1939 r. do połowy marca 1941 r., według ustaleń Włodzimierza Jastrzębskiego, z ziem wcielonych do Rzeszy na teren GG wysiedlono 364 665 Polaków i Żydów, z czego najwięcej z Kraju Warty[39]. Jesienią 1941 r. w ramach planu „oczyszczania" z Żydów i Cyganów tzw. Starej Rzeszy i Protektoratu Czech i Moraw rozpoczęło się ich wywożenie na teren polskich ziem wcielonych. Miejscem docelowym stało się getto łódzkie, w którym w pierwszych dniach listopada 1941 r. znalazło się 20 tys. Żydów. m.in. z Wiednia, Pragi i Berlina[40].

Po chaosie pierwszych dni okupacji wojskowe, a później cywilne, władze okupacyjne. instalujące się na zajętych terenach zaczęły wprowadzać rozporządzenia antyżydowskie. W Generalnym Gubernatorstwie wychodziły one z gabinetu Hansa Franka (jako ministra Rzeszy), na terenach wcielonych do Rzeszy prawo ustanawiali namiestnicy lub nadprezydenci prowincji oraz prezydenci rejencji, którzy – według Artura Eisenbacha – działali na podstawie tajnych instrukcji swoich przełożonych[41]. Pierwsze rozporządzenia tego typu zmierzały do wyeliminowania Żydów z gospodarki, przejęcia ich własności, eksploatacji fizycznej, ograniczenia ich swobód, kolejne – do ich alienacji przez stygmatyzację, a w końcu do izolacji. Wypracowane wówczas prawodawstwo antyżydowskie i jego stosowanie w praktyce stanowiło oprócz fizycznej przemocy (egzekucji, transportów do obozów pracy przymusowej) podstawowy element tzw. I fazy Zagłady.

PRZYMUS PRACY I ELIMINACJA ŻYDÓW Z ŻYCIA GOSPODARCZEGO

Jednym z pierwszych rozporządzeń antyżydowskich, wydanych przez Franka, był wprowadzony 26 października 1939 r. przymus pracy dla mieszkającej w GG ludności żydowskiej[42]. Drugie postanowienie wykonawcze do tego rozporządzenia, wydane 12 grudnia 1939 r., określało granice wiekowe dla Żydów, których obowiązywał przymus pracy. W dokumencie wskazano, że mowa o osobach od 14 do 60 roku życia[43]. Żydów powołanych do pracy przymusowej zobowiązano do punktualnego stawiania się w miejscu

[39] W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do Rzeszy (1939–1945)*, Poznań 2017, s. 123.

[40] R. Hilberg, *Zagłada Żydów*…, t. 1, s. 247.

[41] A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady…*, s. 149.

[42] *Rozporządzenie o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dn. 26 X 1939 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939, nr 1, s. 6–7.

[43] *Drugie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa (Postanowienie o sporządzeniu spisu) z dn. 12 XII 1939 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939, nr 14, s. 246–248.

zbiórki, zabierania ze sobą żywności, a często również dostarczania własnych narzędzi. Wyliczano przy tym kary grożące za nieprzestrzeganie tych warunków[44]. 20 listopada 1939 r. wydane zostało „Zarządzenie nr 4 Kierownika Wydziału Dewiz przy Urzędzie Generalnego Gubernatora", dotyczące „ogólnych środków służących zabezpieczeniu majątku żydowskiego"[45]. Na mocy tego aktu zablokowano konta, depozyty i schowki (safes) w instytucjach pieniężnych bądź kredytowych. Dotyczyło to zarówno aktywów anonimowych, prowadzonych na nazwiska fikcyjne, jak i aktywów prowadzonych przez Żydów. Ponadto ludność żydowską zobowiązano, by do 31 grudnia 1939 r. zdeponowała zawartości swoich kont, schowków i sejfów w jednym banku. Przepis ten miał zastosowanie do nie-Żydów dysponujących kwotami należnymi do Żydów. Ludności żydowskiej nakazano wpłacanie na utworzone konta pozostającej poza instytucjami finansowymi gotówki przekraczającej kwotę 2 tys. zł, a z nowych kont zezwolono im wypłacać tylko 250 zł tygodniowo. Żydowscy przedsiębiorcy mogli wypłacać środki niezbędne do funkcjonowania firm tylko po udowodnieniu bankowi konieczności takiej operacji.

Z kolei 21 stycznia 1940 r. Niemcy wydali rozporządzenie o obowiązku zgłoszenia majątku żydowskiego w Generalnym Gubernatorstwie[46], szczegółowo wyliczając, co należy za ten majątek uznać. Nakładali przy tym na miejscowych Żydów wysokie kontrybucje; potem obarczali tym obowiązkiem (koniecznością ich zebrania i opłacenia) rady żydowskie (Judenraty). W grudniu 1939 r. zażądali np. miliona złotych od płockich Żydów[47]. W tym samym czasie w Generalnym Gubernatorstwie na Żydów z dystryktu radomskiego nałożono kontrybucję wysokości 2 mln zł[48]. Od 1940 r. Niemcy przystąpili do organizowania warsztatów i obozów pracy przymusowej dla ludności żydowskiej[49].

Rozporządzenia o podobnej treści ukazywały się systematycznie w poszczególnych prowincjach ziem wcielonych do Rzeszy. Początkowo Żydów zmuszano do ciężkiej pracy, przy czym miała ona głównie charakter niezorganizowany. Tę sytuację regulowały zarządzenia wydawane przez władze poszczególnych rejencji. Szef policji w Łodzi, Johann Schaefer, 5 października 1939 r. ogłosił przymus pracy dla Żydów od 14 roku życia, jednocześnie żądając codziennie od 16 października tego roku 600 robotników[50]. Na Górnym Śląsku w październiku 1940 r. utworzono Urząd Specjalnego Pełnomocnika Reichsführera SS i Szefa Niemieckiej Policji do Spraw Zatrudniana Obcych Narodowości na Górnym Śląsku (der Sonderbeauftragte des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei für

---

[44] *Ibidem*.

[45] „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów), 20 XI 1939, nr 7, s. 57–58.

[46] *Rozporządzenie o obowiązku zgłoszenia majątku żydowskiego w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 24 I 1940 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1940, cz. 1, nr 7, s. 31–32,

[47] J. Grabowski, *Polityka antyżydowska na terenie rejencji ciechanowskiej* [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach*…, s. 60.

[48] K. Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 35 i n.

[49] Zob. S. Lehnstaedt, *Generalgouvernement. Ideologie und Ökonomie der Judenpolitik* [w:] *Arbeit in den mationalsozialistischen Ghettos*, red. J. Hensel, S. Lehnstaedt, Osnabrück 2013, s. 159–180; F. Karay, *Żydowskie obozy pracy w czasie „akcji Reinhardt"* [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów*…, s. 249–251.

[50] A. Ziółkowska, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941––1943)*, Poznań 2005, s. 19; A. Löw, *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto. Warunki życia i sposoby przetrwania*, Łódź 2012, s. 66; I. Loose, *Wartheland* [w:] *Das „Großdeutsche Reich" und die Juden: nationalsozialistische Verfolgung in den „angegliederten" Gebieten*, red. W. Gruner, J. Osterloh, Frankfurt am Main 2010.

fremdvölkischen Arbeitseinsatz in Oberschlesien), wyjątkowy w skali polskich ziem okupowanych i wcielonych do Rzeszy, którego zadaniem było wykorzystanie do różnych prac żydowskiej siły roboczej. Organizował on pracę Żydów na miejscu, a także w obozach pracy przymusowej zlokalizowanych na Górnym i Dolnym Śląsku oraz w Okręgu Sudety (Sudetenland)[51]. Przymus pracy ludności żydowskiej na terenie Rzeszy i włączonych do niej obszarów wschodnich usankcjonowała ostatecznie ustawa z 3 października 1941 r.[52]

Jednym z pierwszych i najważniejszych zadań władz okupacyjnych była konfiskata mienia nieruchomego Polaków i Żydów. W okresie zarządu wojskowego rozporządzenia o zajęciu majątków wydawali dowódcy poszczególnych okręgów militarnych. Na obszarze, który później znalazł się w graniach rejencji katowickiej, szef Zarządu Cywilnego Komendy Straży Granicznej Odcinka nr 3, Otto Fitzner, już 5 września 1939 r. nakazał konfiskatę wszelkiej własności osób zbiegłych (Żydów i Polaków)[53], a następnego dnia wprowadził zakaz sprzedaży i dzierżawy majątków żydowskich. Jednocześnie wszystkie żydowskie sklepy, warsztaty rzemieślnicze i składy zostały oddane pod nadzór wyznaczonych powierników pochodzenia aryjskiego i zobowiązane do umieszczenia wywieszki „pod nadzorem urzędowym"[54]. 8 września 1939 r. nakazano Żydom zablokować wszelkie depozyty i schowki, za zezwoleniem wolno im było wypłacać najwyżej 250 zł na tydzień, a wszystkich wypłat powyżej 500 zł wolno było dokonywać tylko w bankach[55]. Na terenie późniejszego Kraju Warty 14 września 1939 r. na mocy rozporządzenia komisarza cywilnego przy 8. Armii wszystkim Żydom znajdującym się na podległym terytorium zablokowano konta bankowe, depozyty i sejfy. Mogli posiadać jedynie 200 zł lub 100 marek i podejmować na bieżące wydatki maksymalnie 200 zł (50 MK) tygodniowo[56]. W październiku 1939 r. zakazano Żydom handlować surowcami i gotowymi wyrobami, a szewcom produkować obuwie. Wszystkie towary i surowce nakazano oddać powiernikom komisarycznym. W listopadzie Göring nakazał przejęcie surowców, półfabrykatów i gotowych produktów na rzecz gospodarki niemieckiej[57]. Grabieżą mienia na terenach wcielonych do Rzeszy zajmował się powołany przez niego (jako pełnomocnika planu czteroletniego) 19 października 1939 r. Urząd Powierniczy Wschód (HTO). 11 kwietnia 1940 r. Greiser wydał rozporządzenie, na którego podstawie dysponentem nieruchomości żydowskich oraz przedmiotów wartościowych skonfiskowanych Żydom w Łodzi pozostawał nadburmistrz miasta. Konfiskata całego mienia żydowskiego w Rzeszy i na terenach włączonych nastąpiła na skutek dekretu Göringa z 17 września 1940 r. Majątek żydowski przejmowały osoby, spółki niemieckie oraz monopolistyczne spółki z ograniczoną odpowiedzialnością. Także dla żydowskich domów ustanowiono zarządców komisarycznych[58].

---

[51] Zob. A. Konieczny, *Organizacja Schmelt i jej obozy pracy dla Żydów na Śląsku w latach 1940–1944*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskim" 1992, t. 15, s. 281–314. Zob. też: A.Namysło, *Ostoberschlesien. Organisation und Formen von Beschäftigung der jüdischen Bevölkerung (1939–1943*) [w:] *Arbeit in den nationalsozialistischen Ghettos*, red. J. Hensel, S. Lehnstaedt, Osnabrück 2013, s. 139–158; B. Gutterman, *A narrow bridge to life: Jewish forced labor and survival in the Gross-Rosen Camp system, 1940–1945*, New York 2008; S. Steinbacher, *„Musterstadt" Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien,* München 2000.

[52] A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady*…, s. 151; A. Ziółkowska, *Obozy pracy przymusowej*…, s. 22–23.

[53] „Verordnungsblatt des Oberbürgermeister der Stadt Sosnowitz", 16 IX 1939.

[54] *Ibidem*, 3 X 1939.

[55] „Amtsblatt der Stadt Sosnowitz", 3 XI 1939.

[56] A. Sitarek, *Otoczone drutem państwo*. *Struktura i funkcjonowanie administracji getta łódzkiego*, Łódź 2015, s. 32.

[57] M. Alberti, *Die Verfolgung…*, s.106; A. Sitarek, *Otoczone drutem*…, s. 33.

[58] A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady*…, s. 195.

Na terenie GG regulację prawną, mającą wpływ na funkcjonowanie przedsiębiorstw oraz instytucji społecznych prowadzonych przez Żydów, stanowiło rozporządzenie o zniesieniu zwolnień podatkowych i uprzywilejowania podatkowego korporacji żydowskich, wydane 23 listopada 1939 r. Zwolnień podatkowych udzielano do tej pory m.in. zakładom, fundacjom i stowarzyszeniom[59].

Od 16 grudnia 1939 r. w GG obowiązywało rozporządzenie o udzielaniu zapomóg bezrobotnym, w którym stwierdzano, że Żydzi są wyłączeni z poboru zapomóg dla bezrobotnych i należy odsyłać ich do żydowskich organizacji opieki społecznej[60]. Powodowało to znaczny wzrost kosztów ponoszonych przez radę żydowską oraz całą społeczność, która wielokrotnie, nawet w ciężkich warunkach wojny i okupacji, solidaryzowała się z uboższymi, przeznaczając na cele charytatywne pieniądze, rzeczy, a także oferując inne rodzaje pomocy. Decyzją okupanta ubezpieczeni Żydzi zostali pozbawieni praw do świadczeń finansowych przy jednoczesnym utrzymaniu opłat składki w dotychczasowej wysokości[61].

OGRANICZENIE SWOBÓD

Ograniczenie swobodnego poruszania się Żydów w obrębie GG regulowało postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy z 26 października 1939 r., wydane 11 grudnia 1939 r. przez Hansa Franka[62]. Od 1 stycznia 1940 r. Żydzi, którzy żyli w GG, nie mogli zmieniać miejsca zamieszkania lub pobytu bez pisemnego zezwolenia właściwej władzy administracji niemieckiej. Z kolei żydowscy imigranci lub osiedleni w Generalnym Gubernatorstwie byli zobowiązani niezwłocznie po znalezieniu mieszkania lub pokoju (otrzymali maksymalnie 24 godziny na znalezienie lokum) zameldować się u burmistrza, a także poinformować o przybyciu miejscową radę żydowską. Ponadto artykuł czwarty tego rozporządzenia wskazywał godziny policyjne (od 21.00 do 5.00), w których trakcie wszystkim Żydom zabroniono opuszczania mieszkań, użytkowania dróg, ulic i placów. Jedynie pisemne uzasadnienie oraz wyższa konieczność publiczna lub osobista zwalniały od tego obostrzenia. Przepisy pierwszego postanowienia wykonawczego do rozporządzenia o przymusie pracy weszły w życie 17 grudnia 1939 r.[63] Godziny policyjne wprowadzano również na obszarze ziem wcielonych do Rzeszy, przy czym administracja terenowa regulowała je różnie, nie tylko w poszczególnych prowincjach, lecz także na poziomie rejencji czy niższych jednostek administracyjnych[64]. Systematycznie wprowadzano rów-

---

[59] *Rozporządzenie o zniesieniu zwolnień podatkowych i uprzywilejowania podatkowego korporacji żydowskich z dn. 23 listopada 1939 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939, nr 8, s. 60.

[60] *Rozporządzenie o udzielaniu zapomóg bezrobotnym z dn. 16 grudnia 1939 r.*, *ibidem*, nr 13, s. 226–227.

[61] M. Ciećkiewicz, *Krakowska służba zdrowia w czasie okupacji*, „Przegląd Lekarski Oświęcim" 1975, nr 1, s. 130.

[62] *Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dn. 11 XII 1939 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939, nr 13, s. 231–232.

[63] *Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dn. 11 grudnia 1939 r. (17 grudnia 1939 r.)*, *ibidem*, s. 231–232.

[64] Na przykład w Łodzi godzinę policyjną wprowadzono 10 września 1939 r. – Polakom i Żydom nie wolno było przebywać na ulicach między godziną 20.00 a 6.00 rano. Na mocy rozporządzenia prezydenta rejencji kaliskiej Friedricha Übelhöra z 14 listopada 1939 r. Żydzi zostali zmuszeni do pozostania w domach między 17.00 a 8.00. Za zła-

nież ograniczenia poruszania się przez Żydów na terenie miast, zakazując im mieszkania w ich centralnych, reprezentacyjnych częściach i chodzenia głównymi ulicami (tzw. Judenbann), np. w Łodzi ul. Piotrkowską (Adolf Hitler-Strasse), wchodzenia do parków, korzystania z basenów, placów sportowych, kin i teatrów[65].

26 października 1939 r. na terenie GG zostało wydane rozporządzenie zakazujące uboju rytualnego, uderzające bezpośrednio w tradycyjną, religijną społeczność żydowską oraz wszystkie te osoby, które przestrzegały zasad koszernego żywienia[66]. Zgodnie z przepisami ubój rytualny karano ciężkim więzieniem powyżej roku. Dotyczyło to zarówno osób, które go wykonywały, jak i współsprawców, podżegaczy i pomocników.

STYGMATYZACJA, SEGREGACJA I ALIENACJA

23 listopada 1939 r. Hans Frank wydał rozporządzenie o oznakowaniu Żydów i Żydówek w GG. Dotyczyło ono osób, które ukończyły 10 rok życia. Nakaz noszenia opasek obowiązywał na terenie całego Generalnego Gubernatorstwa od 1 grudnia 1939 r. W wytycznych doprecyzowano, że przez opaskę należy rozumieć biały pasek materiału o szerokości co najmniej 10 cm z emblematem – gwiazdą Dawida, umieszczony na prawym ramieniu lub rękawie wierzchniego ubioru. Żydzi sami musieli wyprodukować te opaski i się w nie zaopatrzyć. Przebywanie bez nich w miejscach publicznych było karane więzieniem[67]. 19 lutego 1940 r. wydano drugie rozporządzenie o oznaczaniu Żydów i Żydówek w Generalnym Gubernatorstwie, w którym dokonano drobnej korekty dotyczącej kary za przebywanie w miejscach publicznych bez opaski. Grożono nie tylko karą więzienia, lecz także grzywny do nieograniczonej wysokości lub jedną z tych kar[68].

Rozporządzenie o oznakowaniu sklepów w Generalnym Gubernatorstwie, również wydane 23 listopada 1939 r., zmuszało żydowskich właścicieli sklepów do ich oznaczenia gwiazdą Dawida w sposób wyraźnie widoczny z ulicy. W świetle propagandy okupanta miało to stanowić ochronę dla Niemców, by nie kupowali w takich miejscach. Żydów, którzy nie zastosowali się do rozporządzenia, karano więzieniem[69].

Stygmatyzację wprowadzono także w poszczególnych prowincjach ziem wcielonych do Rzeszy. Obowiązek oznakowania regulowano na różnych szczeblach administracji terenowej. 12 października 1939 r. obowiązek taki nałożono na Żydów w Sierpcu,

---

manie tego zakazu groziła kara śmierci (A. Löw, *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto*…, s. 66; A. Sitarek, *Otoczone drutem*…, s. 34).

[65] A. Sitarek, *Otoczone drutem*…, s. 33; R. Kaczmarek, *Antyżydowska polityka władz niemieckich w rejencji katowickiej* [w:] *Zagłada Żydów Zagłębiowskich*, red. A. Namysło, Będzin 2004, s. 13–31.

[66] *Rozporządzenie o zakazie uboju rytualnego z dn. 26 października 1939 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939, nr 1, s. 6.

[67] *Rozporządzenie o oznaczeniu Żydów i Żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 23 listopada 1939 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939, nr 1, s. 61.

[68] *Drugie rozporządzenie o oznaczaniu Żydów i Żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 19 lutego 1940 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1940, nr 15, cz. 1, s. 79.

[69] *Rozporządzenie o oznaczaniu sklepów żydowskich w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 23 listopada 1939 r.*, *ibidem*, nr 8, s. 61–62.

w rejencji ciechanowskiej. Zmuszono ich do noszenia żółtej łaty z gwiazdą Dawida na plecach po prawej stronie i na piersi po lewej[70]. Pod koniec października 1939 r. władze niemieckie we Włocławku nakazały Żydom noszenie na piersiach i na plecach żółtego trójkąta[71]. Od 11 listopada na mocy rozporządzenia niemieckiego komisarza Łodzi Alberta Leistera Żydzi zostali zobowiązani do oznaczania gwiazdą Dawida swoich sklepów[72]. Trzy dni później prezydent rejencji kaliskiej Friedrich Übelhör wprowadził pod groźbą kary śmierci obowiązek noszenia żółtej opaski przez wszystkich Żydów bez względu na wiek, a od 11 grudnia żółtej łaty z gwiazdą Dawida o długości 10 cm, przyszytej do ubrania na piersiach i plecach[73]. W rejencji katowickiej we wrześniu 1939 r. obligatoryjnie oznakowano tablicą z czarną lub niebieską gwiazdą Dawida sklepy, których właścicielami byli Żydzi[74], a w grudniu nakazano Żydom powyżej 10 lat noszenie na lewym ramieniu białej opaski z gwiazdą Dawida w kolorze niebieskim[75]. Uregulowano to 21 grudnia 1939 r. zarządzeniem wyższego dowódcy SS i szefa Niemieckiej Policji Ericha von dem Bacha Zelewskiego, wprowadzając obowiązek noszenia na lewym ramieniu białej opaski z gwiazdą Dawida w kolorze niebieskim[76]. W maju 1941 r. Żydzi mieszkający na terenie rejencji katowickiej zostali zobowiązani do przyjęcia dodatkowych imion: mężczyźni otrzymali imię „Israel," a kobiety „Sara"[77]. Na podstawie „Policyjnego Rozporządzenia o oznakowaniu Żydów" z 1 września 1941 r. na terenie ziem wcielonych do Rzeszy wprowadzono nakaz noszenia żółtej łaty w kształcie gwiazdy Dawida przyszytej nad lewą piersią[78]. 30 września 1941 r. na mocy rozporządzenia prezydenta rejencji katowickiej wprowadzono obowiązek posiadania przez Żydów dokumentu potwierdzającego tożsamość (tzw. Lichtbildausweisu)[79]. Stygmatyzacja Żydów miała na celu wyalienowanie ich ze społeczności, w których żyli od lat, stanowiła ona także rodzaj bariery między nimi a ludnością polską.

11 grudnia 1939 r. na terenie Generalnego Gubernatorstwa Niemcy wprowadzili zakaz uczęszczania do szkół przez dzieci i młodzież żydowską. Wiązało się to z rozwiązaniem wszystkich żydowskich placówek oświatowych. Uczniowie żydowscy uczęszczający do polskich szkół także musieli zaprzestać edukacji. Kilka miesięcy później, 31 sierpnia 1940 r., Hans Frank wydał nowe rozporządzenie dotyczące szkolnictwa żydowskiego w Generalnym Gubernatorstwie[80]. Od tej pory utworzona w każdej gminie rada żydowska miała obowiązek dbać o szkolnictwo dla Żydów. Zatem członkowie rady powinni byli pozyskiwać środki

---

[70] J. Grabowski, *Polityka antyżydowska na terenie rejencji ciechanowskiej*…, s. 60; A. Schultz, *Regierungbezirk Zichenau* [w:] *Das „Großdeutsche Reich" und die Juden: nationalsozialistische Verfolgung in den „angegliederten" Gebieten*, red. W. Gruner, J. Osterloh, Frankfurt am Main 2010, s. 267.

[71] M. Alberti, *Die Verfolgung*…, s. 118

[72] A. Sitarek, *Otoczone drutem*…, s. 34.

[73] A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady*…, s. 149; A. Löw, *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto*…, s. 67; R. Hilberg, *Zagłada Żydów*…, t. 1, Warszawa 2014, s. 250.

[74] A. Sitarek, *Otoczone drutem*…, s. 34.

[75] Archiwum Państwowe w Katowicach, Land Będzin, 110, Pismo landrata Będzina z 25 V 1940 r., k. 6.

[76] APKat, Akta miasta Mikołowa, 2006, Rozporządzenie, 21 XII 1939, k. 1.

[77] R. Kaczmarek, *Antyżydowska polityka*…, s. 29.

[78] I. Loose, *Wartheland*…, s. 236.

[79] A. Namysło, *Postawy mieszkańców rejencji katowickiej wobec ludności żydowskiej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006, s. 781.

[80] *Rozporządzenie o szkolnictwie żydowskim w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 31 VIII 1940 r.*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement" (Dziennik rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa) 1940, cz. 1, nr 51, s. 258.

i zakładać oraz utrzymywać potrzebną liczbę szkół powszechnych, a także ewentualnie szkół fachowych i zawodowych. Niemcy scedowali na rady żydowskie również obowiązek dbania o dokształcanie nauczycieli i nadali żydowskim placówkom oświatowym charakter szkół prywatnych. Chociaż wszelkie obowiązki spadły na Judenraty, szkolnictwo żydowskie podlegało nadzorowi niemieckich władz szkolnych (Schulamt). W wielu miejscowościach jednak – łącznie z miastami takimi jak Kraków – w związku z różnymi obciążeniami finansowymi, np. koniecznością utrzymywania kuchni ludowych, ochronek, sierocińców i innych instytucji publicznych, nie otwarto szkół żydowskich. W związku z tym ci, którzy nadal chcieli się kształcić, musieli organizować koła tajnego nauczania. Jeszcze we wrześniu 1939 r. na terenach okupowanych Niemcy zakazali Żydom wydawania własnej prasy, zlikwidowali przy tym dotychczas ukazujące się czasopisma[81]. Na ziemiach wcielonych obowiązywał całkowity zakaz nauczania dzieci i młodzieży żydowskiej.

26 stycznia 1940 r. Niemcy zabronili Żydom korzystania z kolei w Generalnym Gubernatorstwie[82]. Inne niemieckie rozporządzenia ograniczały np. w możliwość swobodnego poruszania się po mieście. Od 1 marca 1940 r. w tramwajach dokonywano segregacji rasowej i podziału na sekcje dla podróżnych żydowskich i „aryjskich"[83]. Na przykład w Krakowie dopiero kilka miesięcy później uregulowano te kwestie. W piśmie z 29 kwietnia 1940 r. Marek Biberstein, przewodniczący Judenratu, informował o decyzji niemieckiego starosty miasta Krakowa, dotyczącej radykalnego ograniczenia możliwości poruszania się Żydów w obrębie Plant i Starego Miasta. Obowiązywała ona od 1 maja 1940 r. Zezwolono Żydom tylko na przebywanie oraz przechadzanie się na odcinku między hotelem „Royal" a Pocztą Główną, na plantach przy ul. Dietla oraz chodzenie ulicami łączącymi Podwale z obszarem poza Plantami. Ponadto Żydzi nie mogli przebywać w Sukiennicach, a także na Rynku Głównym. Z tym że zezwolono im przechodzić tamtejszymi ulicami i chodnikami[84]. Przewodniczący Judenratu apelował, pod groźbą kar, by przestrzegać postanowień rozporządzenia, a tym samym minimalizować możliwość wprowadzania dalszych sankcji.

Podobne zakazy wprowadzono na ziemiach wcielonych. 13 listopada 1939 r. wyższy dowódca SS i policji w Kraju Warty, Wilhelm Koppe, zabronił Żydom i Polakom zmieniać miejsce zamieszkania i opuszczać teren prowincji Posen (późniejszego Kraju Warty). Od 2 grudnia 1939 r. Żydzi nie mogli poruszać się żadnymi pojazdami po drogach publicznych. W Łodzi Żydzi mogli jeździć tylko w drugich wagonach komunikacji miejskiej[85]. We wrześniu 1940 r. prezydent rejencji katowickiej zakazał swobodnego poruszania się na obszarze rejencji i przenoszenia się Żydów z GG na Górny Śląsk. Szef Gestapo w Katowicach okólnikiem nr 10 z 14 grudnia 1940 r. wprowadził zakaz korzystania przez żydowskich mieszkańców rejencji katowickiej (oprócz powiatów Bytom, Gliwice i Zabrze) z kolei i z komunikacji autobusowej[86]. W styczniu 1941 r. Stapostelle Kattowitz

---

[81] K. Zimmerer, *Kronika zamordowanego świata. Żydzi w Krakowie w czasie okupacji niemieckiej*, Kraków 2017, s. 25.

[82] *Rozporządzenie o używaniu kolei przez Żydów w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 26 I 1940 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1940, cz. 1, nr 10, s. 45.

[83] Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, 302/8, Pamiętnik Zenona Szpingarna, k. 72.

[84] AŻIH, 218/3, Akta Judenratu, Odezwa do Ludności Żydowskiej Miasta Krakowa, k. 2 (9).

[85] A. Sitarek, *Otoczone drutem…*, s. 33–34.

[86] Archiwum Państwowe w Katowicach, Polizeipräs Sosn, 363, Okólnik nr 10, 15 XII 1940, k. 47; R. Kaczmarek, *Antyżydowska polityka*, s. 29.

wydało rozporządzenie informujące o wyznaczeniu specjalnych doczepianych wagonów tramwajowych przeznaczonych wyłącznie dla Żydów[87].

Biorąc pod uwagę liczbę niemieckich aktów prawnych skierowanych przeciw Żydom w GG oraz ich przedmiotowy zakres, realtywnie późno, bo 24 lipca 1940 r., Niemcy zdefiniowali, kogo należy uważać za Żyda[88]. W rozporządzeniu informowano, jak należy definiować i interpretować ten termin w przepisach prawnych i administracyjnych GG. W myśl tych regulacji Żydem „jest" lub „uważa się za" Żyda osobę, mającą co najmniej troje dziadków, którzy są pochodzenia czysto żydowskiego i należeli do gminy wyznaniowej. W kolejnym punkcie rozporządzenia dodano też regulację, że za Żyda uważa się tego, którego dwaj dziadkowie są „pod względem rasowym pochodzenia czysto żydowskiego", pod warunkiem, że „w dniu 1 września 1939 r. należał do żydowskiej gminy wyznaniowej lub po tym terminie zostaje do niej przyjęty; o ile w chwili wejścia w życie rozporządzenia niniejszego był w związku małżeńskim z żydem lub po tym terminie w związek taki wchodzi; o ile pochodzi z pozamałżeńskiego obcowania z żydem w rozumieniu ust. 1 i urodzi się po dniu 31 maja 1941 r."[89] Przy tym za dziadka lub babcię pochodzenia czysto żydowskiego uważano tych, którzy należeli do żydowskiej gminy wyznaniowej. Przyjmowano zatem nie tylko kryterium rasowe, ale także odnoszące się do wyznania. Artykuł trzeci wzmiankowanego rozporządzenia definiował pojęcie „żydowski mieszaniec". W wyjaśnieniu podano, że po pierwsze mowa tu o osobach, które według prawnych przepisów Rzeszy Niemieckiej – ustaw norymberskich – są uznawane za żydowskich mieszańców. Po drugie zaś o tych, którzy jako byli obywatele polscy lub jako nieposiadający żadnej przynależności państwowej w swej rodzinie mieli jednego lub dwoje z dziadków pod względem „rasowym pochodzenia czysto żydowskiego". Paragraf czwarty informował także, co należy rozumieć przez wyrażenie „przedsiębiorstwo żydowskie" – za takie, w świetle rozporządzenia, uważano przedsiębiorstwa, w których właściciel jest „żydem" w rozumieniu par. 1, a także „jeżeli jeden lub więcej osobiście odpowiedzialnych wspólników są żydami". Paragraf 4 punkt 4 wzmiankował jeszcze, że „przedsiębiorstwo uważa się za żydowskie także w wypadku, gdy znajduje się faktycznie pod przeważającym wpływem żydów". Z kolei przedsiębiorstwo osoby prawnej uważano za żydowskie: „jeżeli jedna lub kilka osób powołanych do prawnego zastępstwa albo jeden lub kilku członków rady nadzorczej są żydami", albo jeżeli Żydzi mają w nim decydujący udział według kapitału lub prawa głosowania[90].

19 września 1940 r. w GG wydano regulację prawną, która odnosiła się do zatrudniania kobiet spoza społeczności w żydowskich gospodarstwach domowych[91]. Zgodnie z nią Żydom wolno zatrudniać nieżydowskie pracownice lub pomocnice domowe

---

87 R. Kaczmarek, *Antyżydowska polityka*…, s. 29.

88 *Rozporządzenie o definicji pojęcia „Żyd" w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 24 lipca 1940 r.*, „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1940, cz. 1, nr 48, s. 231.

89 *Ibidem*.

90 *Ibidem*. Zgodnie z rozporządzeniem par. 4 p. b): „Decydujący udział według kapitału zachodzi w wypadku, gdy więcej niż jedna czwarta kapitału należy do żydów; decydujący udział według prawa głosowania zachodzi w wypadku, gdy głosy żydów osiągają połowę ogólnej liczby głosów".

91 *Rozporządzenie o zatrudnianiu osób żeńskich w żydowskich gospodarstwach domowych z dn. 19 września 1940 r.*, *ibidem*, cz. 1, nr 57, s. 309.

jedynie wtedy, gdy uzyskali na to zezwolenie właściwego terenowego Urzędu Pracy. Istotnym punktem tego rozporządzenia było określenie terminu „żydowskie gospodarstwo domowe". Za takie uznano gospodarstwa, w których oboje małżonkowie, jedno z małżonków albo jakakolwiek inna żyjąca w nich osoba była Żydem. Rozporządzenie regulowało także możliwości rozwiązania stosunków służbowych, które nie odpowiadały zawartym w nim postanowieniom.

Na terenach wcielonych do Rzeszy definicję Żyda regulowały ustawy norymberskie. W Kraju Warty ich stosowanie wprowadzono formalnie rozporządzeniem Greisera z 1 października 1940 r.[92] Na całym terenie ziem wcielonych wprowadzono je 11 czerwca 1941 r.[93] Od 4 grudnia 1941 r. obowiązywało tam także specjalne prawo karne dla Polaków i Żydów[94].

GETTOIZACJA

Na regulacji różnych sfer życia oraz swobód Niemcy nie zakończyli jednak działań wymierzonych w społeczność żydowską. Już od 1940 r. przystąpili do fizycznego oddzielania Żydów od pozostałych mieszkańców miast, miasteczek i wsi. Pierwsze getto na ziemiach okupowanej Polski utworzono już w październiku 1939 r. w Piotrkowie Trybunalskim. Powstało ono na mocy zarządzenia nadburmistrza i jednocześnie komisarycznego zarządcy miasta, Hansa Drechsela. Zapoczątkowany wówczas i kontynuowany w kolejnych miesiącach okupacji proces gettoizacji uzasadniano m.in. koniecznością odseparowania Żydów – jako nosicieli wszy, tyfusu plamistego oraz innych chorób – od pozostałych mieszkańców. W wielu miejscach teren tzw. dzielnic mieszkaniowych dla Żydów oznaczano tablicą z napisem „Obszar zagrożony tyfusem" w języku polskim i niemieckim. Przekazem tym atakowano zarówno dorosłych, jak i dzieci oraz młodzież, licząc na wzbudzenie negatywnych emocji wobec Żydów.

Rozwijając kampanię propagandową Niemcy chcieli pogłębić antagonizmy między Polakami i Żydami, a także pozyskać społeczną akceptację dla polityki antyżydowskiej[95]. Pierwsze działania tego typu Niemcy podjęli już we wrześniu 1939 r.[96] Wykorzystując prasę, plakaty, ulotki, wystawy stałe i objazdowe, audycje emitowane przez głośniki i filmy propagandowe (np. *Der ewige Jude* [Wieczny Żyd]) Niemcy tworzyli, bazując na stereotypach zakorzenionych od wieków, negatywny obraz społeczności żydowskiej. Klasycznym tego przykładem jest plakat z napisem „Żydzi-wszy-tyfus plamisty", na którym porównywano ich do robactwa i oskarżano o roznoszenie chorób. Podobną funkcję spełniał film propagandowy z 1941 r. *Życie ludzkie w niebezpieczeństwie*, uzasadniający konieczność tworzenia tzw. dzielnic dla Żydów. Stosując zabiegi propagandowe, wyjaśniano nawet konieczność noszenia przez Żydów opasek, jako wyraz troski o Polaków, którzy dzięki temu mogli uniknąć kontaktu z Żydami. Na ekspozycji pt.

---

92 M. Alberti, *Die Verfolgung*…, s. 122.
93 S. Steinbacher, *„Musterstad" Auschwitz*…, s. 260.
94 C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy*…, t. 2, s. 251.
95 J. Grabowski, *Propaganda antyżydowska w Generalnej Guberni, 1939–1945*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2010, nr 6, s. 124.
96 *Ibidem*, s. 121.

„Światowa walka z bolszewizmem i plutokracją" prezentowanej w Sukiennicach, otwartej przez Hansa Franka 15 lipca 1942 r., zamieszczono materiały, które miały ukazać i potwierdzać współpracę Żydów z bolszewikami. W tym samym budynku we wrześniu i październiku 1943 r. można było obejrzeć inną wystawę, zatytułowaną „Światowa zaraza żydowska"[97]. Jeden z krakowian, Jerzy Mikułowski-Pomorski, wspominał: „nie przypomnę sobie roku, ale pamiętam straszną niezwykłość wystawy o Żydach – roznosicielach chorób. Obowiązkowo prowadzili tam nauczyciele swoje klasy. Śliczne muzeum w Sukiennicach musiało użyczyć swych sal dla paskudnej sprawy zohydzenia ludzi i budzenia nienawiści"[98]. Na wystawie prezentowano tzw. typy semickie, a także przykłady zdeformowanych i chorych osób, licząc na wzbudzenie odruchów niechęci, a nawet odrazy wobec Żydów. Prócz porównań do insektów czy wizji nawołujących do izolacji, związanych z roznoszeniem chorób, przypisywano im chciwość, przewrotność, pęd do władzy i sprawowania kontroli nad światem. Obarczano stereotypem „żydokomuny", a także działaniem na szkodę Polaków[99]. Na ulotkach (np. dołączanych do kart żywnościowych[100]), plakatach, a także w wydawanej przez okupanta prasie tzw. gadzinowej pisano: „żydowski naród pasożytów", „żydzi, ferment rozkładu moralnego", „żydzi rządzą światem", „podła żydowska konkurencja" itp.[101] Argumentem szczególnie oddziałującym na emocje było oskarżenie o „żydobolszewizm" i dokonanie przez nich zbrodni katyńskiej. Prasa gadzinowa w wielu artykułach odnosiła się do ich rzekomej współpracy z Sowietami[102]. Po takie rozwiązania sięgano zwłaszcza od 1943 r.[103] Głównie w karykaturach, a także na kartach pocztowych pokazywano, że Żydzi są winni wywołania bieżącej wojny, a co się z tym wiąże – cierpień milionów ludzi. Od 1940 r. dla potwierdzenia tych informacji wskazywano na żydowskie pochodzenie Churchilla, Stalina czy Roosevelta lub podkreślano, że to Żydzi narzucają poszczególnym przywódcom swoją politykę[104]. Także wstrzymanie przesyłania paczek od nadawców żydowskich od 1 grudnia 1941 r. uzasadniano próbą powstrzymania potencjalnej epidemii chorób[105]. Tomasz Głowiński na temat antyżydowskiej propagandy w GG pisze: „z propagandy fundamentalnej, mającej charakter podstawowy, tj. tłumaczącej przyczyny antysemityzmu, rolę światowego żydostwa, ich dominację w kapitalizmie czy winę za rozpętanie wojny, stała się ona propagandą szczegółową, nie tyle judzącą przeciw Żydom w ogóle, co odnotowującą po prostu kolejne przykłady potwierdzające tezę, że antysemityzm to jeden z wyznaczników postępu, »nowego porządku«, a zarazem świadectwo politycznego realizmu stosujących go narodów"[106]. Pozostaje otwarte pytanie, jaki był realny wpływ tych działań na ludność nieżydowską. Polskie Państwo Podziemne potępiało

---

[97] *Ibidem*, s. 141–143.
[98] J. Mikułowski-Pomorski, *Kraków w naszej pamięci*, Kraków 1991, s. 128.
[99] Zob. M. Zaremba, *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947 ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012, s. 133–134.
[100] Zob. E. Kubalski, *Niemcy w Krakowie. Dziennik 1 IX 1939 – 18 I 1945*, oprac. J. Grabowski, Z.R. Grabowski, Kraków 2010, s. 271.
[101] A. Chwalba, *Kraków w latach*…, s. 115.
[102] *Ibidem*, s. 117.
[103] J. Grabowski, *Propaganda antyżydowska*…, s. 125.
[104] *Ibidem*, s. 120.
[105] A. Chwalba, *Kraków w latach*…, s. 119.
[106] T. Głowiński, *O nowy porządek europejski. Ewolucja hitlerowskiej propagandy politycznej wobec Polaków w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Wrocław 2000, s. 76–77.

zaangażowanie polskich pracowników naukowych w niemieckie akcje propagandowe. Na łamach pisma „Rzeczpospolita Polska" z 10 marca 1942 r. pisano: „udział polskich pracowników naukowych w imprezach propagandowych, organizowanych przez okupanta (o typie nieściśle gospodarczym), jak wystawy, pokazy, obchody itp., choćby miały charakter naukowy, jest zabroniony. Współpraca z okupantem może być dozwolona w tych razach, gdy to może dopomóc do uratowania i zachowania polskich placówek naukowych, artystycznych i kulturalnych"[107].

Należy zaznaczyć, że w wielu miejscowościach, w których mieszkali Żydzi, nie utworzono dla nich osobnych dzielnic lub nie były one fizycznie odseparowane od tzw. aryjskiej części. Murem oddzielono getta w Warszawie, Krakowie i Nowym Sączu. W innych miejscowościach służyły do tego np. płoty lub zasieki z drutu kolczastego. Wejść do gett oraz obszarów wokół nich strzegły posterunki Polskiej Policji Generalnego Gubernatorstwa, Żydowskiej Służby Porządkowej oraz patrole niemieckiej policji ochronnej Schutzpolizei, a w mniejszych miejscowościach żandarmerii (Gendarmerie). Warto zwrócić uwagę na to, że na terenie GG getta zakładano także w 1942 r., już w trakcie realizacji „Akcji Reinhardt", której celem była zagłada Żydów z terenu GG oraz Bezirk Bialystok. Tworzono je wówczas nie po to, by izolować tę ludność, ale by zgromadzić ją w jednym miejscu przed planowaną egzekucją lub wywózką do obozu zagłady. Nie wszędzie jednak utworzono oddzielne dzielnice dla Żydów. Zdarzało się, że do czasu akcji deportacyjnej lub egzekucji mieszkali oni w swoich domach. Szacuje się, że na terenie Generalnego Gubernatorstwa, w dłuższym lub krótszym okresie funkcjonowało ok. 400 tzw. dzielnic dla Żydów, a na całych okupowanych ziemiach polskich ok. 600. Stosunkowo wcześnie powstały również getta w Kraju Warty, przy czym procesowi koncentracji i izolacji Żydów na ziemiach wcielonych towarzyszyły akcje deportacyjne do Generalnego Gubernatorstwa (między styczniem 1940 a marcem 1941 r.). Największym i najliczniejszym gettem było getto w Łodzi, które – zarządzeniem prezydenta policji w Łodzi, Johanna Schaefera – utworzono 8 lutego 1940 r., a odizolowano od reszty miasta 30 kwietnia. W sumie przez to hermetyczne getto przeszło ok. 200 tys. Żydów[108].

Żydzi mieli zakaz opuszczania tzw. dzielnic żydowskich. W GG regulowały to kolejne rozporządzenia generalnego gubernatora. Trzecie rozporządzenie z 15 października 1941 r. o ograniczeniu pobytu w Generalnym Gubernatorstwie (pierwsze z nich Hans Frank wydał 13 września 1940 r.; z kolei drugie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie pochodziło z 29 kwietnia 1941 r.) nie tylko podtrzymywało nakaz izolacji Żydów, ale też dodatkowo wprowadzało zapis, który miał decydujące znaczenie dla stosunków polsko-żydowskich w GG. Zaznaczono w nim m.in., że „Żydzi, którzy bez upoważnienia opuszczają wyznaczoną im dzielnicę, podlegają karze śmierci. Tej samej karze podlegały osoby, które takim Żydom świadomie dają kryjówkę"[109]. Kara śmierci obowiązywała zarówno w GG, jak i w polskich częściach Reichskommisariat Ukraine

[107] Cytat za: J. Grabowski, *Propaganda antyżydowska*…, s. 152.
[108] Zob. A. Löw, *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto*…; A. Sitarek, *Otoczone drutem*…
[109] *Trzecie rozporządzenie o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 15 X 1941 r.*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement" (Dziennik rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa) 1941, nr 99, s. 595.

i Reichskommisariat Ost (Wołyń, Polesie, Nowogródczyzna, wschodnia Białostoczyzna, Wileńszczyzna), choć tam najprawdopodobniej nie wydano takiego aktu prawnego[110].

DROGA DO ZAGŁADY

Po odrzuceniu planów „Nisko" i „Madagaskar" Niemcy nadal poszukiwali drogi do rozwiązania tzw. kwestii żydowskiej. Były im w tym pomocne wzmiankowane wyżej regulacje prawne oraz wydzielanie dzielnic dla Żydów. Kolejny plan zakładał, że po ataku na Związek Sowiecki zostanie otwarta droga do przesiedlenia Żydów na Syberię[111]. Niepowodzenie w przeprowadzeniu Operacji Barbarossa spowodowało, że i realizacji tych zamierzeń zaniechano. Nie porzucono jednak ogólnego zamiaru rozwiązania tzw. kwestii żydowskiej. Latem 1941 r. posuwające się na wschód wojska niemieckie przystąpiły do masowych mordów na Żydach. W tym celu cztery główne grupy tzw. Einsatzgruppen, czyli specjalnych oddziałów operacyjnych podporządkowanych poszczególnym grupom armii niemieckiej, dokonywały systematycznych rozstrzeliwań Żydów na zajmowanych terenach. Jednym z symboli tych wydarzeń jest zbrodnia w Babim Jarze na Ukrainie, gdzie w ciągu dwóch dni zamordowano ok. 33 tys. Żydów. Einsatzgruppen dokonały licznych zbrodni na polskich Żydach, m.in. w Brześciu Litewskim, Pińsku (7–8 tys. osób), Równem (ok. 17 tys.), Nieświeżu (ok. 4 tys.) czy też w Słonimiu (kilkanaście tysięcy). Szacuje się, że w wyniku ich działalności poniósł śmierć blisko milion Żydów zamieszkujących teren wchodzący niegdyś do tzw. strefy osiedlenia[112].

Kiedy Einsatzgruppen dokonywały masowych egzekucji Żydów na Wschodzie, w Berlinie podejmowano dalsze decyzje o Zagładzie. Pod koniec lata 1941 r. w KL Auschwitz przystąpiono do pierwszych eksperymentów z uśmiercaniem środkami chemicznymi, w tym cyklonem B. Przeprowadzano je m.in. na jeńcach sowieckich oraz chorych więźniach polskich. Po udanych próbach rozpoczęto stosowanie ich na szeroką skalę. W ośrodkach zagłady wykorzystywano też gazy spalinowe[113]. 20 stycznia 1942 r. w Wannsee wysokiej rangi urzędnicy państwowi III Rzeszy pod przewodnictwem Heydricha ustalili szczegóły logistyczne planu działań, którego skutkiem miało być masowe ludobójstwo na europejskich Żydach[114]. Pośród zgromadzonych w willi byli m.in. Otto Hofmann z Głównego Urzędu Rasy i Osadnictwa SS, Roland Freisler z Ministerstwa Sprawiedliwości Rzeszy, Heinrich Müller – szef Gestapo w RSHA, Alfred Meyer z Ministerstwa Rzeszy Okupowanych Ziem Wschodnich oraz Josef Bühler reprezentujący

[110] Na terenie polskich ziem wcielonych do Rzeszy nie wprowadzono generalnego rozporządzenia o karze śmierci za pomoc Żydom. Ogłoszenia o zakazie udzielania pomocy Żydom mogły ukazywać się lokalnie w okresie likwidacji poszczególnych gett, np. 24 VI 1942 r. w powiecie Blachstädt (Prowincja Górnośląska) po wysiedleniu wszystkich Żydów tamtejszy starosta wydał „publiczne ostrzeżenie", że „ten kto pomagałby Żydom, ukrywając ich lub pomagając w jakikolwiek inny sposób, ma się liczyć z najsurowszą karą. Także te osoby będą pociągnięte do odpowiedzialności karnej, które wiedząc o niedozwolonym pobycie Żydów w powiecie Blachstädt, nie doniosą o tym natychmiast następnemu posterunkowi policji albo żandarmerii". Kwestia odpowiedzialności karnej za pomoc Żydom na terenach wcielonych do Rzeszy wymaga nadal szczegółowych badań.

[111] D. Cesarani, *Ostateczne rozwiązanie*…, s. 485–518.

[112] Zob. W. Mędykowski, *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej*, Warszawa 2012; R. Rhodes, *Mistrzowie śmierci: Einsatzgruppen*, Warszawa 2007.

[113] Zob. S. Lahnstaedt, *Czas zabijania*…, s. 30 i n.

[114] P. Longerich, *Konferencja w Wannsee. Droga do „ostatecznego rozwiązania"*, Warszawa 2018, s. 55 i n.

Urząd Generalnego Gubernatora w Krakowie. Ten ostatni zaproponował, by na miejsce realizacji planu wybrano okupowane ziemie polskie, przypominając, że przebywa tam najwięcej Żydów na kontynencie.

Na ziemiach wcielonych do Rzeszy proces masowej zagłady Żydów rozpoczął się już w grudniu 1941 r., co było związane z uruchomieniem pierwszego obozu zagłady we wsi Chełmno nad Nerem – SS-Sonderkommando Kulmhof. Do września 1942 r. zginęło tam około 134 tys. Żydów z Kraju Warty i ponad 10 tys. z Europy Zachodniej. Od czerwca do sierpnia 1944 r. w tym obozie zagłady zostało zamordowanych ponad 7 tys. Żydów z likwidowanego wówczas getta łódzkiego. Ponad 68 tys. jego mieszkańców trafiło w tym czasie do KL Auschwitz II (Birkenau), w którym od wiosny 1942 r. masowo uśmiercano Żydów w komorach gazowych (początkowo zagładę realizowano w komorze gazowej KL Auschwitz I, następnie zaś od marca 1942 r. w tzw. czerwonym domku, a od września 1942 r. również w tzw. białym domku). Ze względu na małą wydajność tych miejsc od lata 1942 r. niemiecka firma Hoch und Tiefbau AG z Katowic rozpoczęła budowę czterech zespołów krematoriów (II, III, IV i V) w Birkenau. Oddawano je do użytku sukcesywnie od wiosny do czerwca 1943 r. W sierpniu 1943 r. deportowano tam również Żydów z ostatnich gett rejencji katowickiej: w Sosnowcu, Będzinie i Zawierciu.

Na obszarach wschodnich po rozpoczęciu wojny niemiecko-sowieckiej 22 czerwca 1941 r., kiedy w ślad za frontem podążyły oddziały Einsatzgruppen, mające na celu, zgodnie z zarządzeniem szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy RSHA, Reinharda Heydricha, wymordowanie „zawodowych pracowników aparatu politycznego WKP(b), działaczy partyjnych i związków zawodowych, oficerów politycznych Armii Radzieckiej, kierowniczych przedstawicieli administracji państwowej, kierownicze osobistości życia gospodarczego, radzieckich intelektualistów, Żydów oraz wszystkie osoby będące agitatorami i fanatycznymi komunistami”[115]. Podstawą powstania stereotypowych opinii na temat postawy Żydów był udział części z nich w realizacji sowieckiej polityki okupacyjnej, powiązanej z brutalną depolonizacją Kresów, eksterminacją polskich elit oraz poparciem tej polityki na początku okupacji sowieckiej przez niektórych „kresowych” Żydów[116]. Stereotyp „zdrady Żydów” na Kresach dotarł także na pozostałe tereny. Choć skala tego zjawiska nie została dokładnie zbadana, wydaje się, że ich udział był niewielki w stosunku do zamieszkującej te ziemie społeczności żydowskiej. Negatywnie postrzegały Żydów również inne narody z obszarów okupowanych przez ZSRR, oskarżając ich o zajmowanie kierowniczych stanowisk w aparacie administracyjnym, wojsku, szkolnictwie i aparacie bezpieczeństwa, a tym samym zabieranie innym miejsc pracy. Widać to chociażby na przykładzie Litwy lub Łotwy[117].

---

[115] P. Chmielewski, *W sprawie genezy i organizacji Einsatzgruppen działających na terenach ZSRS okupowanych przez Niemców*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1971, nr 2; Ch.R. Browning, *Geneza „ostatecznego rozwiązania”…*

[116] A. Ciołkosz, *Raport z okupowanej Polski*, oprac. A. Friszke, „Zeszyty Historyczne” 1991, z. 97, s. 144–147; M. Urynowicz, *Ludność żydowska w Jedwabnem. Zmiany demograficzne od końca XIX wieku do 1941 roku na tle regionu łomżyńskiego* [w:] *Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002, s. 83––104; M. Wierzbicki, *Stosunki polsko-żydowskie na Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941* [w:] *ibidem*, s. 129––158; D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacja niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006, s. 18–23.

[117] Zob. D. Levin, *Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowej*, Warszawa 2005; W. Mędykowski, *W cieniu gigantów…*

W lipcu 1941 r. doszło do pogromów ludności żydowskiej na ziemi łomżyńskiej (m.in. w Jedwabnem, Wąsoszu, Radziłowie) oraz we Lwowie (30 czerwca – 2 lipca 1941 i 25–27 lipca 1941 r.). Wydarzenia te, w których wzięła udział część antysemicko nastawionej społeczności lokalnej, stanowiły poniekąd konsekwencję niemieckich rozporządzeń, a także działań propagandowych oraz indywidualnych motywacji. Kontekst ten jest szerszy i nie dotyczy jedynie pogromu w Jedwabnem, ale także pozostałych wystąpień antyżydowskich, które miały miejsce w omawianym regionie latem 1941 r. Należy zwrócić uwagę na dwa istotne rozkazy wydane dla dowódców grup operacyjnych przez Reinharda Heydricha, szefa RSHA. W szyfrogramie z 29 czerwca 1941 r. stwierdzał m.in.: „Nie należy stwarzać przeszkód dążeniom do samooczyszczania [*Selbstreinigungsversuchen*] ze strony kręgów antykomunistycznych czy antyżydowskich na nowo zajętych terenach. Przeciwnie, należy je wywoływać, nie pozostawiając śladów, w razie potrzeby intensyfikować i kierować na właściwe tory, jednak w taki sposób, aby miejscowe »koła samoobrony« nie mogły później powoływać się na zarządzenia lub na dane im polityczne obietnice”[118]. Wskazuje to na inspirującą rolę Niemców, zachęcanie ich do działalności propagandowej i w konsekwencji nastawianie ludności polskiej przeciw żydowskiej. Jednocześnie wskazano oddolne, występujące w społeczeństwie dążności do „samooczyszczenia”. W dalszej części szyfrogramu Heydrich przestrzegał, że takie działania możliwe są tylko w początkowym okresie okupacji wojskowej. Nakazywał także wywoływanie lokalnych pogromów ludowych (tzw. Volkspogrome). Z kolei w rozkazie nr 2, wysłanym przez Heydricha do dowódców Einsatzgruppen (o wciąganiu Polaków do akcji antyżydowskich na zajmowanych terenach wschodniej Polski), wydanym kilka dni później, 1 lipca 1941 r., szef RSHA nakazał oszczędzanie tych osób spośród miejscowej ludności, które mimo spełniania kryteriów nakazujących ich likwidację przez oddziały bezpieczeństwa mogły się przydać do akcji przeciw Żydom. Należy podkreślić, że Niemcom istotnie zależało na wykazaniu, że to lokalna ludność sama potrafi się zorganizować przeciwko Żydom. W miarę możliwości dokumentowali takie wydarzenia, fotografując, a niekiedy także filmując zajścia. Trzeba dodać, że w rozkazie wydanym 2 lipca 1941 r. przez dowódcą SS i Policji w regionie działania Armii „Środek”, Ericha von dem Bacha-Zelewskiego, oraz dowódcę formacji tyłowych Wehrmachtu na tym terenie, gen. Maxa von Schenckendorffa, instruowano: „Wójtów wiejskich [należy] czynić odpowiedzialnymi za przeprowadzenie policyjnie nakazanych środków”[119]. Nie zmienia to oczywiście faktu, że część ludności dobrowolnie brała udział w pogromach. Niemniej istotne pozostaje to, czy ktoś dodatkowo ich do tego zachęcał.

Niechęć do Żydów podyktowana była również przekonaniem miejscowej ludności o ich współpracy z Sowietami. Impuls do pogromu w Jedwabnem dały oskarżenia Żydów o taką właśnie kolaborację i działania na szkodę Polaków. Stereotypy o przychylności Żydów dla żołnierzy sowieckich oraz o ich udziale w strukturach władzy okupanta były rozpowszechnione[120]. Warto odnieść się także do stanowiska podziemia niepodległościowego wobec

---

[118] E. Dmitrów, *Oddziały operacyjne niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa a początek zagłady Żydów w Łomżyńskiem i na Białostocczyźnie latem 1941 roku* [w:] *Wokół Jedwabnego…*, t. 1, s. 293.

[119] *Ibidem*, s. 295.

[120] Pogromy ludności żydowskiej latem 1941 r. na wschodnich terenach II RP, a zwłaszcza wydarzenia w Jedwabnem, stały się przedmiotem burzliwych, trwających do dziś dyskusji historyków. Ich inspiracją stała się wydana w 2000 r. książka J.T. Grossa *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000. Swoje interpretacje

pogromu w Jedwabnym i innych pogromów z lata 1941 r. Generał Stefan „Grot" Rowecki w wysłanej 4 lipca 1941 r. depeszy do Rządu RP w Londynie pisał m.in. na temat stosunku Polaków z ziemi łomżyńskiej i Białostocczyzny do wkraczających Niemców, a także do miejscowych Żydów. Zaznaczał krytycznie, że wielu Polaków „zdradza skłonności do współpracy administracyjnej i gospodarczej z Niemcami na tych terenach". Jednocześnie podkreślał, że ma to najpewniej związek z wdzięcznością za wyzwolenie spod okupacji sowieckiej, utożsamianej często również z Żydami. Rowecki przestrzegał także przed falą samosądów na tych ostatnich, dając za przykład Brześć, w którym wypuszczeni z więzień Polacy dokonali pogromu na Żydach. Z kolei w raporcie oficera wywiadu ZWZ z terenów wschodnich z września 1941 r. napisano: „Polacy na terenie widzą w Niemcach swoich zbawców, wszędzie przyjęli wojska niemieckie prawie entuzjastycznie, z kwiatami, niekiedy bramami triumfalnymi, i zaofiarowali im swoją współpracę. Dotyczy to wszystkich, bez względu na stopień socjalny. Niemcy chętnie z tych usług korzystają. […] Wrogość Polaków w stosunku do Żydów jest taka wielka, że tamtejsza ludność nie wyobraża sobie, aby w przyszłości mógł nastąpić normalny stosunek do Żydów"[121]. W Komendzie Głównej ZWZ obawiano się, że może dojść do wystąpień antyżydowskich i pogromów także w innych miejscowościach. Polskie podziemie zbrojne przestrzegało przed takimi zachowaniami i uczestnictwem w pogromach. W tym środowisku przeważał jednak pogląd o decydującej roli niemieckiej propagandy w zajściach antyżydowskich. Potwierdzeniem tego faktu może być fragment zawarty w raporcie Delegatury Rządu RP na Kraj z listopada 1941 r., a więc napisanego kilka miesięcy po fali pogromowej. Pisano w nim: „umiejętna propaganda niemiecka wywołała przyjazne dla siebie nastroje. Twierdzono stale, że Niemcy przyszli, by uwolnić kraj od bolszewików i Żydów, co łatwe było do uwierzenia, gdy podszepnięto myśl urządzenia pogromów żydowskich, które też miały miejsce na większą skalę w powiatach szczuczyńskim, łomżyńskim, augustowskim i białostockim"[122]. Raport ten potwierdza rolę niemieckiej propagandy w wywołaniu akcji pogromowych na tym terenie. Wynikało z niego także, że propagandowe treści padły na podatny grunt, co skutkowało falą pogromów.

W połowie marca 1942 r. na terenie GG i Bezirk Bialystok Niemcy przystąpili do realizacji „Akcji Reinhardt"[123], wywożąc do obozu zagłady w Bełżcu (SS-Sonderkommando Belzec lub Dienststelle Belzec der Waffen SS) część Żydów z getta lubelskiego[124]. Himmler na kierownika tej akcji mianował swojego zaufanego człowieka, dowódcę SS i policji

---

ówczesnych wydarzeń oraz oceny pracy Jana Tomasza Grossa przedstawili w licznych publikacjach książkowych i prasowych, np. *Wokół Jedwabnego*, t. 1–2, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002; A. Żbikowski, *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006; T. Szarota, *U Progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000; M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2007; A. Bikont, *My z Jedwabnego*, Warszawa 2004; M. Tryczyk, *Miasta śmierci. Sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015; M.J. Chodakiewicz, *Mord w Jedwabnem 10 lipca 1941. Prolog, przebieg, pokłosie*, Międzyzdroje, Kraków 2012; W. Mędykowski, *W cieniu gigantów*…

[121] W. Grabowski, *Dokumenty Polskiego Państwa Podziemnego o sytuacji na Białostocczyźnie po 2 czerwca 1941 roku* [w:] *Wokół Jedwabnego,* t. 2: *Dokumenty*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002, s. 138.

[122] *Ibidem*, s. 147.

[123] Kryptonim „Akcja Reinhardt" został nadany w czerwcu 1942 r.

[124] Na temat „Akcji Reinhardt" zob. szerzej np.: Y. Arad, *Treblinka: the operation Reinhard death camps*, Bloomington [IN] 1999; *Akcja Reinhardt. Zagłada*…; R. Hilberg, *Zagłada Żydów Europejskich*, t. 3, Warszawa 2014; F. Katz-

w dystrykcie lubelskim, Odilo Globocnika. Sprawował on władzę w dystrykcie lubelskim, ale po tej nominacji miał też kompetencje o charakterze ponadregionalnym. Na szefa sztabu „Akcji Reinhardt" został mianowany Hermann Höfle. Na tamtym jednak etapie nie było jasne ani to, dokąd zostali zabrani Żydzi, ani też to, jaki los stał się ich udziałem. W związku z tym Żydzi w samym dystrykcie lubelskim, który był centralnym ośrodkiem działania sztabu tej akcji, ani też mieszkający w pozostałych dystryktach nie szukali masowo dróg ratunku. Po Bełżcu, jako ośrodki natychmiastowej zagłady otwarto jeszcze obozy w Sobiborze (SS-Sonderkommando Sobibor) i Treblince (SS-Sonderkommando Treblinka). Wydaje się, że momentem, który ostatecznie pozbawił ludność żydowską złudzeń co do przyszłości, była tzw. Wielka Akcja, czyli deportacja ludności żydowskiej z getta warszawskiego do obozu zagłady w Treblince, zapoczątkowana 22 lipca 1942 r.[125] Masowość tych wywózek oraz brak wieści o losie deportowanych, a także przerażające opowieści uciekinierów z transportu, nie mogły pozostać niezauważone. Niemcy likwidowali kolejne społeczności żydowskie, a zdolnych do pracy Żydów umieszczali w obozach pracy produkujących na rzecz III Rzeszy[126]. „Akcja Reinhardt" trwała do listopada 1943 r. Szacuje się, że w obozach zagłady utworzonych na jej potrzeby zginęło ok. 1,5 mln. Żydów (w Bełżcu ok. 450 tys. Żydów, Sobiborze ok 250 tys. Żydów, Treblince ok. 800 tys. Żydów). Ostatnim jej etapem była akcja Erntefest („Dożynki") przeprowadzona 3–4 listopada – w jej wyniku w obozie KL Lublin (Majdanek) zamordowano ok. 42 tys. więźniów żydowskich[127].

Okres Zagłady przetrwało, według najnowszych ustaleń Alberta Stankowskiego i Piotra Weisera, nie więcej niż 425 tys. polskich Żydów[128]. Uwzględniając różne czynniki, w tym Żydów przebywających podczas wojny w ZSRR, Izaak Trunk szacował, że okupację przeżyło ok. 369 tys. Żydów (obywateli przedwojennej Polski), z kolei Grzegorz Berendt napisał, że liczba ocalałych mogła oscylować między 350 a 525 tys.[129] Lucjan Dobroszycki obliczył, że co najmniej 275 tys. Żydów zarejestrowało się po wojnie w Centralnym Komitecie Żydów w Polsce i przebywało w kraju między latem 1944 r. a wiosną 1947 r.[130] Trzeba wyraźnie podkreślić, że dane te dotyczą również osób, które przetrwały poza okupowanymi ziemiami polskimi. Trudności z oszacowaniem liczby ocalonych mogą wynikać z faktu, że nie wszyscy Żydzi zarejestrowali się po wojnie w wojewódzkich komitetach żydowskich. Następnie część z nich legalnie lub nielegalnie opuściła kraj. Nieznana i właściwie niemożliwa do ustalenia liczba Żydów także po wojnie funkcjonowała pod tożsamością przybraną w czasie okupacji, nie przyznając się do pochodzenia żydowskiego.

Wciąż jednak trudne jest podanie liczby Żydów, którym udało się schronić i przeżyć wojnę po tzw. aryjskiej stronie lub dzięki pomocy Polaków. Żydowski historyk Szymon

---

mann, *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2009; D. Libionka, *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 2017.

[125] Zob szerzej np.: B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.

[126] Zob. F. Karay, *Żydowskie obozy pracy w czasie „akcji Reinhardt"* [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów*…, s. 248–260.

[127] Szerzej na ten temat: *Erntefest. Zapomniany epizod Zagłady*, red. W. Lenarczyk, D. Libionka, Lublin 2009.

[128] A. Stankowski, P. Weiser, *Demograficzne skutki Holokaustu* [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012, s. 38.

[129] G. Berendt, *Straty osobowe polskich Żydów…*, s. 73.

[130] L. Dobroszycki, *Survivors of the Holocaust in Poland…*, s. 25.

Datner, pytany na początku lat dziewięćdziesiątych przez dziennikarkę Małgorzatą Niezabitowską o losy tych, którzy próbowali przetrwać po tzw. aryjskiej stronie, stwierdził: „Polacy nie są odpowiedzialni za zbrodnie Holocaustu. Natomiast rzeczywistym, jeśli mi tak wolno wyrazić, problemem dla Polaków było około dwieście – dwieście pięćdziesiąt tysięcy Żydów, którzy próbowali się uratować. […] nie w pełni wiarygodna [to liczba], tak jak wszystkie inne dotyczące tego problemu. Nie było żadnych możliwości, aby obliczyć precyzyjnie, ilu Żydów próbowało się ratować. Nie udało się nawet ustalić, ilu uratowało się dzięki Polakom, ponieważ bardzo wielu z tych Żydów opuściło Polskę zaraz po wojnie. Wśród historyków istnieją kontrowersje co do liczby uratowanych. […] Moja ocena, także w jakiejś mierze intuicyjna, to osiemdziesiąt–sto tysięcy uratowanych”[131]. Liczby uratowanych, podawanej przez Datnera, nie potwierdzają badania innych historyków. Shmuel Krakowski szacował, że ok. 300 tys. Żydów uciekło z gett i obozów, a po tzw. aryjskiej stronie przetrwało ich ok. 30 tys.[132] Michał Borwicz z kolei obliczał, że na ziemiach polskich ocalało 40–50 tys. Żydów[133]. Według szacunków Teresy Prekerowej, okupację ziem polskich przetrwało 60–115 tys. Żydów, z czego 30–60 tys. po tzw. aryjskiej stronie, w obozach 20–40 tys. osób, a 10–15 tys. w lesie lub w partyzantce[134]. Lucjan Dobroszycki szacował, że dzięki pomocy Polaków okupację przeżyło ok. 30 tys. Żydów[135]. Podobne liczby podawali Philip Friedman (20–30 tys.) i Izrael Gutman (30–35 tys. uratowanych w ten sposób)[136]. Grzegorz Berendt szacował, że liczba ta na okupowanych ziemiach II RP nie przekraczała 50 tys.[137] Wspomniani już Stankowski i Weiser twierdzili, że ok. 15–20 tys. Żydów zostało uratowanych przez Polaków[138].

CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE RELACJE POLSKO–ŻYDOWSKIE

Ocalały z Zagłady historyk Szymon Datner pisał: „Gdy w nocy do okna chaty chłopskiej zapukał nieznajomy Żyd, wraz z nim zapukał problem żydowski owych lat, z całym splotem implikacji, ryzyka, niebezpieczeństwa, wraz z koniecznością powzięcia decyzji i związaną z tym rozterką duchową. […] Chłop staje przed pytaniem: jak zareagować? Zdaje sobie sprawę, że do okna zapukał problem moralny, problem człowieka, któremu

[131] M. Niezabitowska, T. Tomaszewski, *Ostatni. Współcześni Żydzi polscy*, Warszawa 1991, s. 148–149. Zob. też: S. Datner, *Zbrodnie hitlerowskie na Żydach zbiegłych z gett. Groźby i zarządzenia „prawne” w stosunku do Żydów oraz udzielających im pomocy Polaków*, „Biuletyn ŻIH” 1970, nr 3.

[132] S. Krakowski, *The Attitude of the Polish Underground to the Jewish Question During the Second World War* [w:] *Contested Memoires. Poles and Jews During Holocaust and Its Aftermath*, red. J.D. Zimmerman, New Brunswick––New Jersey–London 2002, s. 100. Dane za *Wstęp* [w:] *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 28, 29. Por. G. Berendt, *Żydzi zbiegli z gett i obozów śmierci* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012, s. 121–158.

[133] M. Borwicz, *Eksterminacja Żydów w Polsce*…, s. 123.

[134] T. Prekerowa, *Wojna i okupacja* [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 384.

[135] L. Dobroszycki, *Survivors of the Holocaust in Poland. A Portrait Based on Jewish Community Records 1944––1947*, London and New York [NY] 1994.

[136] F. Friedman, *Zagłada Żydów polskich w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945*, Warszawa 1947; F. Friedman, *Their brothers' keepers*, New York 1957; I. Gutman, *Stosunki polsko-żydowskie w świetle żydowskiej historiografii i literatury* [w:] „Biuletyn ŻIH” 2000, nr 1, s. 3–11.

[137] G. Berendt, *Straty osobowe polskich Żydów w okresie II wojny światowej* [w:] *Polska 1939–1945*…, s. 73 i n.

[138] A. Stankowski, P. Weiser, *Demograficzne skutki*…, s. 15–38.

odmówiono człowieczeństwa, zapukało wielkie zagadnienie humanitarne. Problem odwieczny, będący udziałem tysięcy pokoleń: problem chwilowej przewagi zła, problem ściganego i prześladowanego. W takiej chwili przed człowiekiem staje konieczność sprawdzenia siebie, skonfrontowania swej postawy z nakazem moralnym. Ryzyko związane z opowiedzeniem się po stronie dobra – po stronie ściganego – było zawsze wielkie. Jednak w latach 1939–1945 rozmiary tego ryzyka były nieporównywalnie wielkie"[139]. Konfrontacja z poszukującymi ratunku przed Zagładą wymagała przyjęcia określonej postawy. Jedni, świadomi konsekwencji, decydowali się pomóc, inni z różnych względów nie podejmowali żadnych działań, niektórzy, nie reagując, wypierali problem, traktowali go obojętnie, jeszcze inni wydawali władzom uciekinierów i osoby udzielające pomocy, byli też tacy, którzy sami, w różnych okolicznościach, dopuszczali się morderstw. Nie zawsze też trwano przy raz przyjętej postawie.

Wpływ na tak skrajnie zróżnicowane zachowania oraz ich motywacje miało co najmniej kilka złożonych czynników. Źródeł relacji polsko-żydowskich w okresie niemieckiej okupacji należy szukać w okresie międzywojennym, a nawet wcześniej. W II Rzeczypospolitej społeczność żydowska stanowiła ok. 10 proc. ówczesnej populacji kraju. Według spisu ludności przeprowadzonego w 1921 r. było to 2 mln 845,4 tys. osób wyznających judaizm. Z kolei według spisu ludności z 1931 r. w II RP żyły 3 mln 113,9 tys. Żydów. Społeczność ta zamieszkiwała głównie miasta i miasteczka w części środkowo-wschodniej. Nie stanowiła monolitu, ale była konglomeratem grup o różnych poglądach: od religijnych, przez syjonistyczne, komunizujące, socjalistyczne, po narodowościowe i ludowe. Bogate życie polityczne to tylko jeden z aspektów funkcjonowania tej mniejszości. W okresie międzywojennym społeczność żydowska rozwijała też działalność artystyczno-kulturalną. Wydawano prasę w języku polskim, żydowskim, a także po hebrajsku. Żydzi byli obecni również w wolnych zawodach, profesjach artystycznych oraz przestrzeni literackiej.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Żydzi jako jej obywatele mogli korzystać z praw obywatelskich. Zgodnie z zasadami ordynacji z 28 listopada 1918 r. mogli brać udział w wyborach do sejmu ustawodawczego. Mimo to regulacje dotyczące kwestii podstawowej, tj. nabycia obywatelstwa, wprowadzał tzw. traktat mniejszościowy (tzw. mały traktat wersalski). W myśl artykułów od 3 do 6 tego aktu prawnego, państwo polskie zostało zobowiązane, by uznać za obywateli polskich „z samego prawa i bez żadnych formalności tych obywateli niemieckich, austriackich lub rosyjskich, którzy w chwili uzyskania przez traktat mocy obowiązującej, posiadali stałe zamieszkanie na terytorium uznanym lub które będzie uznane za część składową Polski, a także do uznania w tym samym trybie osób przynależności niemieckiej, austriackiej czy rosyjskiej, urodzonych na wspomnianym terytorium z rodziców tam stale zamieszkałych"[140]. Żydzi mieli do tego peł-

[139] S. Datner, *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968, s. 27.

[140] J. Ogonowski, *Sytuacja prawna Żydów w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939: prawa cywilne i polityczne,* Warszawa 2012, s. 46. W tekście rozdziału zostały zasygnalizowane podstawy prawne oraz ogólne informacje. Szczegółowe informacje odnoszące się do kwestii nadawania obywatelstwa polskiego ludności żydowskiej po odzyskaniu przez Rzeczpospolitą niepodległości znajdują się w cytowanej publikacji. Kwestia, która nie została tutaj poruszona, to ustawa o pozbawieniu obywatelstwa polskiego z 1938 r., której skutki odczuła ludność żydowska przebywająca poza granicami kraju z tymże obywatelstwem. W myśl postanowień tej ustawy wszyscy obywatele polscy, którzy przebywali poza granicami państwa przez ponad pięć lat i do 29 X 1938 r. nie powrócili, zostali automatycznie pozbawieni obywatelstwa polskiego. Jerzy Ogonowski pisał w cytowanej publikacji, że „głównym, choć przypuszczalnie nie jedynym, celem tego godnego pożałowania aktu było zapobieżenie napływowi do Polski z hitlerowskich

ne prawo, zarówno historyczne, społeczno-polityczne, kulturowe, jak i narodowościowe. Byli – choć nie wszyscy tak czuli i często ich tak nie odbierano – polskimi obywatelami żydowskiego pochodzenia, ze wszystkimi tego (także prawnymi) następstwami.

Kolejną regulacją w sprawie obywatelstwa był traktat pokojowy z Austrią, zawarty 10 września 1919 r. w Saint-Germain-en-Laye. Najważniejsza okazała się ustawa o obywatelstwie polskim z 20 stycznia 1920 r. Zgodnie z jej postanowieniami, obywatelem polskim zostawał każdy – bez rozróżnienia płci, narodowości lub wyznania – kto był osiedlony na terenie Rzeczypospolitej i nie posiadał obywatelstwa innego państwa[141]. Niewątpliwym zwieńczeniem tego procesu były postanowienia traktatu ryskiego, zawartego po wojnie polsko-bolszewickiej 18 marca 1921 r., który dawał prawo wyboru obywatelstwa polskiego ludności z ziem należących wcześniej do imperium rosyjskiego, a które przypadły Polsce[142]. Także kobiety żydowskie, niezależnie od statusu majątkowego i środowiska, z którego się wywodziły, miały polskie obywatelstwo na tej właśnie mocy. Jako obywatelki dysponowały czynnym i biernym prawem wyborczym. Inna sprawa, w jakim stopniu z tych praw korzystały. Ważne jest jednak to, że nie były ich przez państwo pozbawione ze względu na narodowość albo wyznanie. Dobrochna Kałwa w kontekście opisywanych zmian legislacyjnych, dotyczących wszystkich kobiet, słusznie zauważyła, że „chociaż uczestniczki i bohaterki międzywojennych sporów wyrażały przekonanie o daleko idących zmianach w statusie kobiet, jakie nastąpiły wraz z odrodzeniem państwa, rzeczywistość społeczna nie potwierdzała tej opinii. […] Jednak nie umniejsza to znaczenia okresu Drugiej Rzeczypospolitej z punktu widzenia historii kobiet. Uzyskane wówczas prawa stwarzały możliwość (przynajmniej teoretyczną) uczestnictwa kobiet w życiu społecznym i politycznym"[143].

Okres międzywojenny to także czas zwiększonej asymilacji pewnej grupy Żydów. Paradoksalnie, ortodoksyjny judaizm, wskazując np. miejsce kobietom przez prawa i zakazy, wywołał w nich odruch obronny i skłonił je do większego otwarcia się na otaczające społeczności i ich kulturę[144]. Był to nie tylko rodzaj oporu i kontrreakcji, lecz także przejaw dojrzewania świadomości, tożsamości, a tym samym podmiotowości. Ten ważny proces wpływał też na kobiece poczucie obywatelskości. Ten ruch przemian w okresie międzywojennym oznacza, że „wątpliwości religijne i bunt wobec modelu rodziny realizowanego przez ortodoksyjnych rodziców zazwyczaj były ze sobą ściśle powiązane. To religia wyznaczała rytm życia, ograniczanego licznymi zakazami; ona też nakazywała wielodzietność wyniszczającą kobiety i pogłębiającą nędzę"[145]. Dla kobiet te oraz wiele innych nakazów, np. przestrzegania koszerności czy rytualnego oczyszczania w mykwie, było trudnych do zaakceptowania. Na tle rodzących się nowoczesnych ruchów na rzecz praw socjalnych, w tym praw kobiet, Żydówki bez wątpienia dostrzegały swoje trudne położenie. Proces walki o nowe miejsce w społeczeństwie oraz tendencje asymilatorskie

---

Niemiec Żydów posiadających polskie obywatelstwo". Skutek był jednak zgoła odmienny (zob. też J. Tomaszewski, *Preludium zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.*, Warszawa 1998).

[141] J. Ogonowski, *Sytuacja prawna Żydów…*, s. 47.

[142] *Ibidem*, s. 48.

[143] D. Kałwa, *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej: dylematy środowisk kobiecych,* Kraków 2002, s. 159–160.

[144] A. Landau-Czajka, *Syn będzie Lech… Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Warszawa 2006, s. 176.

[145] A. Cała, *Kobiety wobec tradycyjnych norm życia rodzinnego w społecznościach żydowskich w Polsce międzywojennej* [w:] *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1997, s. 91.

ujawniały się też w środowisku młodzieży żydowskiej, a także u przedstawicieli elit, wolnych zawodów itp.

Relacje polsko-żydowskie w okresie międzywojennym (a w dłuższej perspektywie również podczas wojny) to także konsekwencja np. zatargów na różnym tle (ekonomicznym, społecznym, rodzinnym, towarzyskim, sąsiedzkim), postawy antysemickiej, poglądów politycznych czy zakorzenionych stereotypów wynikających z braku zrozumienia i wiedzy o kulturze żydowskiej i judaizmie[146]. Wystąpienia i zajścia antyżydowskie o różnym podłożu (np. ekonomicznym, politycznym lub ideologicznym) miały miejsce już w pierwszych tygodniach po odzyskaniu przez Polskę niepodległości[147]. Dyskryminacja pojawiła się także w wojsku. Nie bez wpływu pozostały zapewne także wydarzenia lat trzydziestych XX w., kiedy na uczelniach wyższych wprowadzono *numerus clausus* i tzw. getto ławkowe. Doszło wtedy również do pogromów i wystąpień antyżydowskich[148]. Ważne były także wyznawane przed wojną i podczas niej poglądy polityczne[149], jak również postawa i nauki Kościoła katolickiego. Wypływały one z różnego rodzaju stereotypów, uprzedzeń, wyobrażeń oraz wzajemnego niezrozumienia w aspektach językowym, kulturowym i religijnym.

Dziedzictwo II Rzeczypospolitej miało duże znaczenie dla wyboru postaw po wrześniu 1939 r., jednak na podjęcie lub zaniechanie działań wobec Żydów duży, w zasadzie decydujący wpływ miały realia czasu wojny i okupacji, panujący wokół terror okupanta i powodowany tym strach ludności o życie własne i najbliższych. Jednym z istotnych czynników, zdaniem Marcina Zaremby, była po prostu atmosfera wojny: „Wojna z jej chaosem, rozkładem struktur, demoralizacją, zwłaszcza na terenach wcześniej okupowanych, przynosi trwogę. Kluczowy dla jej genezy jest stan zawieszenia, niepewności, kiedy nikt nic nie wie, nikt nad niczym nie panuje, kiedy na moment zanikają wszelkie granice. Na ogół towarzyszą jej chaos i słabość władzy politycznej bądź jej brak zainteresowania zaprowadzeniem porządku na terenach pozbawionych sprawnej, państwowej administracji”[150]. Ten sam autor, analizując różne czynniki wpływające na zachowania

---

[146] *Eadem*, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 2005; *eadem, Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012; G. Krzywiec, *Polska bez Żydów. Studia z dziejów idei, wyobrażeń i praktyk antysemickich na ziemiach polskich początku XX wieku*, Warszawa 2017; *idem*, *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Warszawa 2009; *Przemoc antyżydowska i konteksty akcji pogromowych na ziemiach polskich w XX wieku*, red. K. Kijek, K. Zieliński, Lublin 2016; zob. też: M. Zaremba, *Wielka Trwoga*…, s. 49–86; P. Brykczyński, *Gotowi na przemoc. Mord, antysemityzm i demokracja w międzywojennej Polsce*, Warszawa 2017.

[147] W. Hagen, *Anti-Jewish Violence in Poland, 1914–1920*, Cambridge 2018.

[148] Zob. J. Żyndul, *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994; M. Natkowska, *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”. Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931––1939*, Warszawa 1999.

[149] Zob. szerzej: J.A. Młynarczyk, *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1, s. 106–109. Por. O. Bergmann, *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929*, Poznań 1998; M. Domagalska, *Założenia programowe Narodowej Demokracji i ugrupowań rozłamowych wobec mniejszości żydowskiej. Od Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego do ONR Falangi*, „Studia Słowianoznawcze” 2003, t. 4, s. 219–253; K. Kocik, *Problem przemocy wobec ludności żydowskiej na łamach „Myśli Narodowej” w latach 1921–1939* [w:] *Przemoc antyżydowska*…, s. 123–154; A. Bikont*, Sendlerowa. W ukryciu*, Wołowiec 2017; E. Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington [IN] 1987; S. Rudnicki, *Falanga. Ruch narodowo-radykalny*, Warszawa 2018.

[150] M. Zaremba, *Wielka Trwoga*…, s. 89.

ludności w okresie okupacji, odniósł się do kwestii lęku przed tym, co przyniosą kolejne dni: „Uczucie strachu – ono kierowało ludźmi, determinowało ich zachowania i postawy. Wyjątkowość tej wojny polegała między innymi na tym, że panowanie strachu nie ograniczało się do żołnierzy, zawsze z nim obcujących, lecz rozciągnęło się na całą ludność cywilną, zwłaszcza na terenach Europy Wschodniej. Wielka wojna zniszczyła resztki poczucia bezpieczeństwa, jakie ostały się po wielkim kryzysie. Sześć lat jej trwania to dla Polaków okres niemal stałego zagrożenia”[151]. Poczucie strachu i niepewności u niektórych wywoływały agresję. Zaremba wykazał, że stała się ona częścią wojennego stylu życia, dołączając do specyficznego dla tamtego okresu zestawu norm i zachowań. Prócz agresji do tego nowego „kodeksu” postępowania mogły wchodzić: „lekceważenie ludzkiego życia, cynizm, ograniczenie perspektywy czasowej do najbliższych dni, a nawet godzin” oraz pijaństwo[152]. Alkohol nie tylko pełnił funkcję środka płatniczego, lecz także zaspokajał głód, a dla niektórych miał działanie terapeutyczne, przynajmniej na chwilę leczył strach[153]. Konsekwencją wojny były wszechobecność śmierci i swego rodzaju znieczulenie, zobojętnienie ludności na jej widok. Jacek Chrobaczyński pisał: „ludzie stawali się obojętni, często otępiali, śmierć bowiem stała się elementem składowym dnia – stan zagrożenia był powszechny i powszedni. Inflacja śmierci, jej codzienny, bezpośredni wymiar, wszechobecna groza nie zabiły wszakże instynktu przeżycia. Śmierć jest destruktorem ograniczającym czas trwania życia, lecz w sytuacji, o której jest mowa powyżej, staje się także »współkonstruktorem sensu ludzkiego życia«”[154]. Przytłoczenie śmiercią, w tym najbliższych osób, uwidoczniło się już w pierwszych dniach konfliktu, w trakcie wojny obronnej 1939 r., a z czasem zwiększały je kolejne wydarzenia, w tym masowe akcje likwidacyjne gett i deportacje do obozów zagłady.

Odizolowanie Żydów od reszty społeczeństwa (od tzw. aryjskiej strony), początkowo przez wprowadzane rozporządzenia prawne, a następnie zamknięcie ich w dzielnicach przeznaczonych wyłącznie dla Żydów, nie pozostawało bez wpływu na wzajemne relacje polsko-żydowskie. Im bardziej hermetyczne było getto, tym trudniej było dostrzec piekło, w którym żyli jego mieszkańcy, i tym samym wspierać ich materialnie i moralnie. Andrzej Żbikowski, przywołując m.in. raport polskiej konspiracji dla rządu RP w Londynie z pierwszej połowy 1941 r., dowodzi, że do tego czasu Polacy postrzegali Żydów jako mniej zagrożonych represjami[155]. Izolacja Żydów, ich nieobecność na ulicach, wymazanie ich z obrazu codzienności sprawiały, że stawali się oni „niewidzialni”. Marcin Zaremba zwrócił uwagę, że „przesiedlenie Żydów do gett oznaczało w sferze symbolicznej ich uprzedmiotowienie, wyrzucenie poza świat ludzi. Pociągnęło to za sobą ograniczenie kontaktów interpersonalnych z Polakami, co – w połączeniu z wcześniej opisanym zjawiskiem zawężania przestrzeni do własnej grupy – prowadziło do obniżenia empatii wobec Żydów, a nawet do wrogości wobec nich”[156]. Te różnice w dostrzeganiu „zagrożenia”

[151] *Ibidem*, s. 106.
[152] *Ibidem*, s. 114; 116–117.
[153] Na ten temat zob. szerzej: S. Buryła, *Wojna i alkohol. Zaproszenie do tematu* [w:] *Wojna: doświadczenie i zapis. Nowe źródła, problemy, metody badawcze*, red. S. Buryła, P. Rodak, Kraków 2006.
[154] J. Chrobaczyński, *Postawy, zachowania, nastroje. Społeczeństwo Krakowa wobec wojny i okupacji 1939–1945*, Kraków 1993, s. 97.
[155] A. Żbikowski, *Antysemityzm, szmalcownictwo, współpraca z Niemcami a stosunki polsko-żydowskie pod okupacją niemiecką* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką…*, s. 431–432.
[156] M. Zaremba, *Wielka Trwoga…*, s. 134.

widoczne były zwłaszcza na ziemiach włączonych do Rzeszy, gdzie w ramach szybkiego zgermanizowania tego terenu polska ludność była szczególnie represjonowana. Nierzadko też sami Żydzi, ze względu na realia, w których przyszło im egzystować, popadali w stan apatii i nie podejmowali działań zmierzających do zmiany położenia, zważywszy, że na tamtym etapie nie byli świadomi swojej przyszłości.

Dominującą formą kontaktów w I fazie Zagłady, ze względu na problemy aprowizacyjne w gettach, był przede wszystkim, zakazany przez władze okupacyjne, szmugiel żywności i innych towarów. Trudności ze zdobyciem żywności reglamentowanej wymuszały konieczność szukania kontaktów z tzw. aryjską stroną i podejmowanie prób zakupu towarów, których brakowało w getcie albo osiągały w dzielnicy wysokie ceny. W GG racje aprowizacyjne Żydów stanowiły 1/3 lub 1/2 tego, co dostawała ludność chrześcijańska, a ich wartość kaloryczna była bardzo niska. Według niektórych historyków, w 1941 r. taka racja żywnościowa pokrywała 7 proc. potrzeb kalorycznych dorosłego człowieka[157]. Tuż przed przesiedleniem Żydów na teren getta, 5 lutego 1941 r., Halina Nelken, nastolatka mieszkająca w Krakowie, zanotowała: „już od kilku dni jemy tylko ziemniaki, nie ma forsy. Węgiel też się kończy, a te sakramenckie mrozy ani myślą ustąpić"[158]. Już po zamknięciu bram getta krakowskiego (marzec 1941 r.) dziewczyna pracowała w drogerii, gdzie płacono jej 30 zł miesięcznie, za co według ówczesnych cen w getcie mogła kupić np. kilogram cukru i pół kilograma mięsa. W październiku 1941 r., zatrudniona w sklepie „Lux", otrzymywała 60 zł miesięcznie. Renia Knoll, także mieszkanka okupowanego Krakowa, wspominała, że w maju 1941 r. w getcie krakowskim jedno jajko kosztowało 60 gr, cztery bułeczki – 1 zł 20 gr, 1 l mleka – 2 zł 50 gr, 1 kg mięsa – 12 zł, 1 kg cukru – 24 zł; 1 dkg herbaty – 3 zł 50 gr, 1 kg masła – 35 zł i jeden ogórek kiszony – 1 zł[159]. Robotnicy otrzymywali dodatkowe przydziały. W getcie warszawskim przysługiwało 336 kalorii dziennie na osobę, znacznie mniej niż w getcie łódzkim. W getcie białostockim Żydzi zatrudnieni otrzymywali od listopada 1942 r. – 500 g chleba, potem 300 g, a pracujący poza gettem – 230 g[160]. W małych miejscowościach GG Żydzi zostali całkowicie pozbawieni kart żywnościowych. Z czasem realia te ulegały dalszemu pogorszeniu. Koszty utrzymania w gettach stale i drastycznie rosły. Dlatego też rodziła się potrzeba szmuglu przy granicy getta i wychodzenia w tym celu na tzw. aryjską stronę. Prócz żywności, odzieży i opału do getta przemycano też np. listy lub wiadomości od bliskich przebywających w innym miejscu. Proceder ten wiązał się najczęściej z wysokimi opłatami za dostarczany towar, choć pomoc mogła mieć również charakter bezinteresowny.

Poszukiwanie schronienia po tzw. aryjskiej stronie nabrało charakteru masowego w okresie likwidacji gett i deportacji do obozów zagłady[161]. Przetrwać po drugiej stronie

---

[157] C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy*…, t. 2, s. 226.

[158] H. Nelken, *Pamiętnik z getta w Krakowie*, Toronto 1987, s. 109.

[159] R. Knoll, *Dziennik*, wstęp i oprac. J. Kowalska-Leder, Warszawa 2012, s. 199–200. Dalia Ofer przytoczyła dane na temat cen żywności w getcie warszawskim w tym samym okresie (zob. D. Ofer, *Motherhood under siege* [w:] *Life, death and sacrifice. Woman and family in the Holocaust*, red. E. Hertzog, Jerusalem 2008, s. 47).

[160] C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy*…, t. 2, s. 228.

[161] Pisząc o tzw. aryjskiej stronie, posługujemy się definicją przyjętą przez Małgorzatę Melchior (M. Melchior, *Zagłada a tożsamość. Polscy Żydzi ocaleni „na aryjskich papierach". Analiza doświadczenia biograficznego*, Warszawa 2004, s. 13–15). Zgodnie z koncepcją badaczki, określenie to można stosować także do miejscowości, w których nie funkcjonowało getto. Z kolei Joanna Nalewajko-Kulikov określenie „tzw. aryjska strona" odnosi do strategii przetrwania Żydów ukrywających się w Warszawie, dopiero po utworzeniu tam getta (J. Nalewajko-Kulikov, *Strategie przetrwania. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy*, Warszawa 2004, s. 8.)

granicy getta można było quasi-legalnie lub w ukryciu. Ten pierwszy sposób dotyczył nielicznych, wyłącznie tych którzy mieli tzw. dobry wygląd i udało im się zdobyć fałszywe dokumenty (metrykę chrztu, zaświadczenie o pracy, dowód zameldowania, kenkartę). Odpowiednio spreparowane dokumenty stanowiły o ich nowej tożsamości i dawały potencjalne zabezpieczenie na wypadek zatrzymania. Umożliwiały one również wyrobienie m.in. zaświadczenia o zameldowaniu czy kenkarty, co dawało szanse na znalezienie pracy lub mieszkania. Dobrze podrobione dokumenty decydowały nierzadko o życiu lub śmierci w konfrontacji z zagrożeniem, np. ze strony szmalcowników lub Niemców Przy organizowaniu tzw. aryjskich dokumentów zaangażowane były pojedyncze osoby, organizacje, świeccy i duchowni prowadzący kancelarie parafialne[162]. Dokumenty można było pozyskać za opłatą lub korzystając z bezinteresownej pomocy znajomych. Opłata była uzależniona m.in. od jakości wykonanych dokumentów[163]. W wielu powojennych relacjach można jednak znaleźć informacje, że o dobrze podrobione papiery było niezmiernie trudno i były one dużo droższe. Inną z podejmowanych strategii przetrwania było przyjęcie chrztu i funkcjonowanie jako neofici[164]. W okresie okupacji „dramatycznie zmieniła się hierarchia wartości. Nagle znaczenia nabrały rzeczy dotychczas nie najważniejsze: dobry wygląd, poprawna polszczyzna, koneksje w Judenracie, ilość znajomych po aryjskiej stronie i przede wszystkim: pieniądze"[165].

Posiadanie środków finansowych umożliwiało nie tylko opłacenie kosztów utrzymania, które nie należały do niskich, ale też zapłacenie okupu potencjalnym szantażystom. Był to jeden z najważniejszych czynników ułatwiających przetrwanie poza gettem[166]. Grzegorz Berendt zwrócił uwagę na ważny aspekt związany z kwestią finansowania schronienia: „Pojawienie się 230–300 tys. Żydów po aryjskiej stronie w latach 1942–1943 [w późniejszych tekstach, autor zweryfikował swoje ustalenia dotyczące liczby uciekinierów, nie wpływa to na sam proces, o którym mowa w niniejszym cytacie][167] wywołało intensywne działania niemieckich służb policyjnych i ich współpracowników oraz działających na własną rękę szmalcowników i szantażystów, mające na celu wykrycie zbiegów. Wzmożona aktywność tego typu uderzyła w tych Żydów, którzy od niedawna przebywali po aryjskiej stronie, jak i tych, którzy żyli tam od dłuższego czasu. […] gospodarze wykorzystywali sytuację do żądania większych sum pieniędzy. Ponadto rosnące w krótkim okresie czasu

---

[162] Szerzej na temat Kościoła katolickiego i Zagłady zob. np.: *Kościół krakowski 1939–1945*, Kraków 2014; D. Libionka, *Kościół w Polsce wobec Zagłady w świetle polskiej publicystyki i historiografii*, „Biuletyn ŻIH" 2000, nr 3, s. 329–341; D. Libionka, *Polska hierarchia kościelna wobec eksterminacji Żydów: próba krytycznego ujęcia*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2009, nr 5, s. 19–69; J. Leociak, *Młyny Boże. Zapiski o Kościele i Zagładzie*, Wołowiec 2018; Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983, s. 201; E. Kurek-Lesik, *Gdy klasztor znaczył życie. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Kraków 1992; F. Stopniak, *Uwagi o efektach pomocy duchownych dla Żydów w okresie II wojny światowej*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 1991, t. 14; F. Stopniak, *Katolickie duchowieństwo w Polsce i Żydzi w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w II wojnie światowej*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996.

[163] M. Borwicz, *Arisze papirn*, Buenos Aires 1955, t. 1, s. 51.

[164] Zob. M. Grądzka-Rejak, *„Od dłuższego czasu straciłem wszelki kontakt z żydami i żydostwem". Neofici w okupowanym Krakowie w świetle materiałów Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2017, nr 13, s. 342–371.

[165] B. Engelking, *Na łące popiołów. Ocaleni z Holocaustu*, Warszawa 1993, s. 8.

[166] G. Berendt, *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie"*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2008, nr 4, s. 40.

[167] Zob. G. Berendt, *Żydzi zbiegli z gett i obozów śmierci* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*…, s. 121–158.

zapotrzebowanie na kryjówki sprawiało, że osoby świadczące pomoc z chęci zysku żądały większych sum pieniędzy. Tu zresztą czynnik ryzyka nakładał się na gwałtownie rosnące koszty życia, co łącznie powodowało, że w latach 1942–1943, aby uzyskać pomoc, należało dysponować większymi sumami niż w okresie poprzednim"[168]. Jednocześnie opłacanie pomocy, niezależnie, czy dotyczyło to kwot przekazywanych na zakup żywności, czy też przynosiło zysk udzielającym schronienia, mogło nieść negatywne konsekwencje dla obu stron. Dotyczyło to szczególnie obszarów wiejskich, niewielkich społeczności, w których ludzie dobrze orientowali się w poziomie życia sąsiadów. Poprawa sytuacji materialnej była szybko dostrzegana i komentowana. Nierzadko też kojarzono ją z pomocą udzielaną Żydom, niezależnie od tego, jaka była rzeczywista jej przyczyna. Połączenie tych przypuszczeń z zawiścią lub innymi zaszłościami, konfliktami w obrębie społeczności mogło skończyć się donosem do tzw. policji granatowej lub do żandarmerii niemieckiej.

Ten sam autor dodaje, że na decyzję, jak postąpić wobec poszukujących pomocy Żydów, miały wpływ bytowe i materialne warunki życia będące konsekwencją gospodarczej polityki okupacyjnej. Twierdzi on, że „podstawowej części społeczeństwa, szczególnie miejskiego i nieposiadającego nadwyżek żywności, już w latach 1941–1942 nie było stać na świadczenie długotrwałej bezinteresownej pomocy Żydom"[169]. Na tę samą kwestię, choć w nieco innym niż tylko ekonomiczny aspekcie, zwraca uwagę Marcin Zaremba: „Bardzo ważnym źródłem nieustającego lęku była pauperyzacja i trudności ze zdobyciem żywności. Rzadko się pamięta, że strach przed głodem czy chorobami zakaźnymi był doświadczeniem nie tylko żydowskich mieszkańców gett czy więźniów obozów koncentracyjnych"[170]. A nawet idzie w tych wnioskach nieco dalej: „Konsekwencją pauperyzacji, biedy, poniżenia – pisał o tym Sorokin – jest koncentracja wszystkich procesów poznawczych jednostki na przetrwaniu i stępienie wrażliwości na wszystko, co zewnętrzne. Człowiek w takich okolicznościach staje się bardziej egoistyczny, mniej wrażliwy na cierpienia innych i przez to skory do zachowań agresywnych. Deprawacja materialna dużych grup ludności legła u genezy wojennych i powojennych napadów, mordowania Żydów, szabru, bandytyzmu"[171]. Nadrzędnym celem III Rzeszy wobec GG była gospodarcza eksploatacja tego terenu oraz grabież surowców na rzecz przemysłu zbrojeniowego. Ziemie te – dzięki intensyfikacji rolnictwa – miały również stanowić żywnościowe zaplecze dla społeczeństwa niemieckiego. Grabież mienia i zamknięcie wielu zakładów pracy w pierwszych miesiącach okupacji doprowadziły do wzrostu bezrobocia i pauperyzacji ludności. Wywołane wojną braki w aprowizacji przyczyniły się do podwyżek cen produktów żywnościowych. Wzrosły one o 30–50 razy w stosunku do okresu przedwojennego[172]. Zjawisko to nasilało się zwłaszcza w drugiej połowie 1941 r., kiedy władze okupacyjne zwiększyły wysokość przymusowych dostaw produktów żywnościowych (kontyngentów)[173]. Za niewywiązywanie się z obowiązkowych dostaw chłopi mogli być wysyłani do obozów pracy lub obozów koncentracyjnych, a od 1942 r. w GG groziła za to kara śmierci. Jedną z form represji za łamanie obowiązku

[168] G. Berendt, *Cena życia*…, s. 121.
[169] *Ibidem*, s. 119.
[170] M. Zaremba, *Wielka Trwoga*…, s. 108.
[171] *Ibidem*, s. 97.
[172] *Ibidem*, s. 112.
[173] Szerzej na temat wysokości kontyngentów zob. C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy*…, t. 2, s. 89–91.

kontyngentów było palenie gospodarstw i rekwizycje towaru. Karze pozbawienia wolności podlegał również proceder nielegalnego uboju. Grzegorz Berendt zwraca uwagę na zbieżność sytuacji, w której znaleźli się chłopi w latach 1943–1944 (postępujący wzrost drożyzny, pospolitego bandytyzmu, ograniczenia dochodów wsi), z „nasileniem tropienia Żydów przez chłopów w tym czasie"[174]. Permanentnym zjawiskiem w tym okresie był powszechny niedobór żywności, prawie połowa społeczeństwa głodowała[175]. Miesięczne przydziały kartkowe dla polskiej ludności w GG wynosiły w 1940 r. 736 kalorii, dwa lata później zmniejszono je do 400 kalorii, w 1943 r. zwiększono do 939 kalorii (dla robotników ciężko pracujących do 1992) co stanowiło 16–26 proc. zapotrzebowania[176]. Także wynagrodzenie, które otrzymywali Polacy za swoją pracę, było stosunkowo niskie i nie pozwalało na zakup dostatecznej ilości żywności. W 1942 r. polski robotnik zarabiał ok. 160 zł, a pracownik umysłowy – 289 zł[177]. Dysproporcje między płacą a cenami i kosztami utrzymania były bardzo wysokie, co odbijało się na jakości pracy, zwłaszcza robotników fizycznych[178]. Reglamentowane racje, niewystarczające do przeżycia, uzupełniano towarem pochodzącym z nielegalnego handlu. Jednak ceny produktów na czarnym rynku były bardzo wysokie. Wiosną 1941 r. kilogram masła kosztował 100 zł, kartofli 10 zł, a chleba ok. 7–8 zł. Od pomysłowości zależało, co udało się przygotować z reglamentowanych produktów. Okupacyjne książki kucharskie i prasa gadzinowa przychodziły z pomocą, odmieniając na różne sposoby przepisy na potrawy np. z ziemniaków, buraków, kapusty, brukwi i cebuli[179]. Ze względu na trudności z pozyskaniem wielu towarów wykorzystywano produkty zastępcze, tzw. ersatze. Najpopularniejsze były substytuty kawy, herbaty (z suszonych ziół i owoców) oraz cukru (np. sacharyna i dulcyna), a konina lub mięso królików stanowiły surogat dotychczas spożywanego mięsa[180].

W trudnej sytuacj materialnej znajowali się także mieszkańcy ziem polskich wcielonych do Rzeszy. Sprowadzanie do Kraju Warty ludności niemieckiej powodowało eksmitowanie Polaków, w tym szczególnie osób z dobrych dzielnic i luksusowych mieszkań. Przede wszystkim notowano na tych obszarach wysokie bezrobocie. Według Włodzimierza Jastrzębskiego, w pierwszych miesiącach 1940 r. w Poznańskiem i Łódzkiem było ponad 300 tys. pozbawionych pracy[181]. Inaczej sytuacja ta przedstawiała się na Górnym Śląsku, przy czym zarówno wynagrodzenie za pracę, jak i aprowizacja ludności kształtowały się odmiennie w jego zachodniej i wschodniej części – np. w Zagłębiu Dąbrowskim polska ludność otrzymywała 50 proc. przydziałów niemieckich. Mimo to, jak zauważa Grzegorz Berendt, przydziały w rejencji katowickiej były ponad dwa razy większe niż w GG[182]. W Kraju Warty reglamentacje na towary spożywcze, odzież, opał, obuwie, wprowadzono w lutym 1941 r., przy czym przydziały te były o połowę mniejsze od tych przysługujących Niemcom. Wcześniej żywność można było nabywać na wolnym ryn-

[174] G. Berendt, *Cena życia*…, s. 117.
[175] *Ibidem*, s. 114, 116.
[176] *Ibidem*, s. 115.
[177] E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 105.
[178] C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy*…, t. 2, s. 81.
[179] Zob. A. Zaprutko-Janicka, *Okupacja od kuchni. Kobieca sztuka przetrwania*, Kraków 2015; M. Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie 1939–1945*, Kraków 2016, s. 154–158.
[180] Zob. T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Warszawa 2010, s. 205 i n.
[181] W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy*…, s. 183.
[182] G. Berendt, *Cena życia*…, s. 118.

ku. Podobnie sytuacja wyglądała na terenie Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie. Po wprowadzeniu niemieckiej listy narodowościowej (DVL) w marcu 1941 r. różnice w wielkości przydziałów były uzależnione również od przynależności do poszczególnych grup, wydzielonych w jej ramach[183].

Trudna sytuacja bytowa, w której znaleźli się mieszkańcy okupowanych ziem polskich, prowadziła do różnych patologii, w tym do przywłaszczania cudzego mienia. Do przejmowania żydowskiej własności dochodziło już w czasie wojny obronnej 1939 r., a uległo to intensyfikacji w okresie przesiedleń do gett i w kolejnych etapach Zagłady. O ile w tym pierwszym wypadku grupy przesiedleńców mogły zabrać ze sobą znaczną część dobytku, co w praktyce bywało trudne ze względu na konieczność transportu i znacznie gorsze warunki mieszkaniowe w getcie, ale wykonalne, to podczas akcji deportacyjnych Niemcy narzucali restrykcyjne limity bagażowe, np. w Krakowie po zarządzeniu masowych przesiedleń Żydów z miasta w połowie 1940 r. na łamach „gadzinówki", „Gońca Krakowskiego", można było znaleźć wiele ogłoszeń o sprzedaży mebli. Ogłoszenia zamieszczali także Polacy, którzy oferowali przyjęcie sprzętów na przechowanie (dużą popularnością cieszyły się pianina i fortepiany)[184]. Wraz z intensyfikacją wyjazdów dochodziło do licznych transakcji w tym zakresie, często o zróżnicowanym charakterze i nierównych warunkach dla Żydów i Polaków. Procederu transakcji zaprzestano w trakcie akcji deportacyjnych do obozu zagłady w Bełżcu, przeprowadzanych w Krakowie przez Niemców w czerwcu i październiku 1942 r. Andrzej Żbikowski odniósł się do kwestii rabowania (przywłaszczania sobie) mienia żydowskiego przy okazji analizy tzw. kolaboracji egzystencjalnej. Pisał: „Aspirujący do tych dóbr mogli przywoływać bardzo różne racjonalizacje swojego postępowania – od »wezmę, by się nie zmarnowało« po »odbieram, co wcześniej nam Polakom zrabowano«; w tym drugim przypadku posługiwano się zwykle szantażem i denuncjacją. To oswajanie się z przejmowaniem cudzych rzeczy zaczęło się w czasie, gdy powstały getta"[185].

Zubożenie społeczeństwa powodowało m.in., że dawni sąsiedzi zajmowali opuszczone mienie żydowskie. W książce *Umschlagplatz* Jarosław M. Rymkiewicz zwrócił uwagę na kwestię Polaków rabujących mienie pozostawione przez deportowanych Żydów. W tym przypadku opisany na przykładzie Otwocka. Autor cytuje wspomnienia Edmunda Wiercińskiego, polskiego mieszkańca miasta: „Ludzie przebiegali w pośpiechu i jakby ukradkiem. Na plecach dźwigali olbrzymie toboły. Uginali się pod ciężarem zawiniętych w prześcieradła lub kolorowe obrusy poduszek, kołder, materaców i odzieży. W rękach nieśli dziwne przedmioty: lampy, kryształowe wazony, gipsowe figurki, dziecinne zabawki, walizy – stare, obszarpane i eleganckie, skórzane"[186]. Przytacza też pogląd Wiercińskiego, że dla tych osób było to ocalenie rzeczy przed „zmarnowaniem się", zagarnięciem przez okupanta lub odebranie należnej im własności, bo przecież Polacy pracowali na Żydów. Takie postawy i zachowania były m.in. powodowane pragmatyką codzienności, zdawano sobie też sprawę z tego, że przedmioty te zostaną skonfiskowane przez Niemców. Działo

[183] *Ibidem*; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy…*, t. 2, s. 43.
[184] D. Swałtek-Niewińska, *Gospodarowanie żydowskimi meblami w Krakowie w latach 1939–1945. Działalność Möbelbeschafftungsamt* [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014, s. 262 i n.
[185] A. Żbikowski, *Antysemityzm, szmalcownictwo, współpraca z Niemcami a stosunki polsko-żydowskie pod okupacją niemiecką* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką…*, s. 433.
[186] J.M. Rymkiewicz, *Umschlagplatz*, Warszawa 1988.

się to także przez chciwość i chęć wzbogacenia się[187], co zauważył Emanuel Ringelblum: „Wojna zdemoralizowała ludzi, którzy przez całe życie byli uczciwymi i porządnymi, a teraz bez skrupułów przywłaszczali sobie mienie Żydów, nie chcąc się w większości wypadków dzielić chociażby częścią tych rzeczy. Żydów uważa się za »nieboszczyków na urlopie«, którzy prędzej czy później zginą"[188]. Konsekwencje takich działań widać było w pierwszych latach powojennych. Podobnie ocenia tę sytuację Marcin Zaremba, pisząc także w odniesieniu do okresu powojennego, że „Wobec doświadczenia, jakim było obserwowanie zagłady Żydów, zabór ich mienia przestał być oceniany jako przestępstwo. Bezkarności sprzyjała powojenna słabość instytucji odpowiedzialnych za przestrzeganie porządku społecznego"[189]. Z kolei Berendt konstatuje: „W wymiarze materialnym głównym beneficjentem kolejnych etapów Zagłady byli Niemcy, a w pewnym stopniu również część przedstawicieli lokalnych społeczności nieżydowskich"[190]. Problem ten dotyczył zwłaszcza ośrodków wiejskich i małomiasteczkowych. Przejmowanie mienia Żydów wywożonych do obozów zagłady lub mordowanych w akcjach likwidacyjnych było związane raczej ze zubożeniem ludności i ograniczeniami w dostępie do towarów, niż z kwestiami ideologicznymi. Warto zwrócić uwagę na to, że także osoby wyznaczone przez Niemców do porządkowania terenu po likwidowanym getcie, np. żydowscy policjanci lub inni prominenci, sami w miarę możliwości zabierali dla siebie wartościowe lub użytkowe przedmioty. Uznawano je za mienie niczyje, które przejmą Niemcy. Starano się zatem pozyskać dla siebie przedmioty codziennego użytku lub meble i inne sprzęty, nim zostaną one zabrane przez okupanta.

Analizując czynniki, które wpływały na szansę powodzenia obranej strategii przetrwania, warto zwrócić uwagę, że wiele zależało od samych szukających schronienia po tzw. aryjskiej stronie. Obycie ukrywających się Żydów z polską kulturą i religią chrześcijańską również zwiększało szansę przetrwania. Bardzo ważna była także dobra znajomość języka polskiego lub niemieckiego i posługiwanie się nimi bez akcentu i naleciałości np. z języka jidysz. W związku z tym największą szansę funkcjonowania po tzw. aryjskiej stronie miały osoby z rodzin zasymilowanych. Niektórzy Żydzi przebywający po tzw. aryjskiej stronie swoją tożsamość ukrywali, podając się za polskich przesiedleńców lub represjonowanych członków rodzin polskich inteligentów. Istotnym czynnikiem legalnego pobytu poza gettem były znajomości jeszcze z okresu przedwojennego. To głównie znajomi mogli pomóc w ucieczce z getta lub miejsca egzekucji, przyjąć na jakiś czas lub wesprzeć w znalezieniu schronienia. Także wdzięczność za wsparcie uzyskane w przeszłości stanowiła jeden z motywów udzielania pomocy Żydom w trakcie okupacji. Z drugiej strony, jak napisała po wojnie Adina Blady-Szwajgier, lekarka z getta warszawskiego, przedwojenni znajomi mogli stanowić też duże zagrożenie: „Bo nigdy nie było wiadomo, kim jest teraz ten »znajomy«, z którym w przedhistorycznych czasach rozmawiało się na ulicy czy w kawiarni jak »człowiek z człowiekiem«. Mógł być nadal człowiekiem, który chciał wyciągnąć pomocną dłoń – byli i tacy. Mógł być na tyle człowiekiem, żeby prześlizgnąć się niewidzącymi oczami po niegdyś

[187] Zob. *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014; K. Koprowska, *Postronni? Zagłada w relacjach chłopskich świadków*, Kraków 2017.

[188] E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej. Uwagi i spostrzeżenia*, Warszawa 1988, s. 65.

[189] M. Zaremba, *Wielka Trwoga*…, s. 125.

[190] G. Berendt, *Cena życia*…, s. 128.

znajomej twarzy, co oznaczało – nie znam cię, nie chcę wiedzieć, że tu jesteś i nikomu nie powiem. Ale mógł być też tym, który podejdzie i powie: »Chodź, Żydzie«, i zaprowadzi prosto w niemieckie ręce, albo tym, który powie »płać za milczenie« i zedrze ostatnią koszulę. To wszystko było. Więc był strach"[191]. Także Teresa Prekerowa, która sama była zaangażowana w pomoc Żydom w czasie wojny, za co została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata, autorka monografii na temat Rady Pomocy Żydom „Żegota", zwracała uwagę na niebezpieczeństwa, które czyhały na Żydów po tzw. aryjskiej stronie: „Znacznie mniej uchwytna była dla nich [dla Niemców] niepewność w zachowaniu się na ulicy (Polacy w zetknięciu z władzami okupacyjnymi też nie byli swobodni), a już żadnych podejrzeń nie mógł w nich budzić akcent, specyficzne zwroty językowe czy pewna odrębność obyczajowa. Każda z tych cech stawała się natychmiast wystarczającą wskazówką dla miejscowych konfidentów i szantażystów (volksdeutschów, Polaków, Ukraińców, a czasem nawet konfidentów-Żydów), którzy ponadto mogli robić użytek z zasłyszanych fragmentów rozmów, informacji i plotek. Żydzi czuli się przez nich osaczeni ze wszystkich stron"[192]. Takie zachowania były integralnym elementem relacji polsko-żydowskich w okresie niemieckiej okupacji i należy je uwzględniać w badaniach tej problematyki.

Aby bezpiecznie przetrwać poza gettem należało mieć silną kondycję fizyczną i psychiczną. Pobyt na tzw. aryjskiej stronie wymagał zachowania ogromnej ostrożności i stałej samokontroli oraz bacznej obserwacji otoczenia. Anonimowy autor pozostawił ważne świadectwo z tym związane: „Ileż to pięknych dziewcząt zwracało na siebie uwagę swą egzotyczną urodą. Na darmo rozjaśniały swe kruczoczarne warkocze, ciemne oczy zachowywały swój tęskny wyraz. Za każdym zakrętem, na każdym przystanku tramwajowym kryło się niebezpieczeństwo. Tu dawny znajomy, tam szantażysta, tu tajniak, tu znowu policjant o zbyt wnikliwym wejrzeniu, tu wreszcie rewizja osobista – słowem, każda droga najeżona przeszkodami, przez które trzeba przedrzeć się"[193]. Nawet dobry wygląd i mocne dokumenty nie pomagały, jeśli ukrywający się swoim zachowaniem zdradzał lęk, niepewność. Wspominała o tym Pola Korn przebywająca po tzw. aryjskiej stronie w Krakowie: „Myśmy się nawzajem poznawały po oczach, bo takie zwierzęce, wystraszone oczy nie mieli nawet ludzie w getcie"[194]. Nie tylko ukrywający się rozpoznawali się „po oczach", ale był to jeden z elementów, który zdradzał ich przed szmalcownikami[195]. Zdarzało się także, że osoby, które zdecydowały się funkcjonować po tzw. aryjskiej stronie, po pewnym czasie dobrowolnie wracały do getta. Rozczarowanie, przytłoczenie życiem w ciągłym napięciu, bez pewności co do miejsca kolejnego noclegu, pracy, czy obawa przed denuncjacją powodowały, że pobyt w zamkniętej dzielnicy dla Żydów, nawet w jej szczątkowej już formie, wydawał im się lepszym wyjściem. Niektórzy zgłoszenie się na roboty do Niemiec traktowali jako wariant bezpieczniejszy[196].

---

[191] A. Blady-Szwajger, *Wspomnienia lekarki: szpital w getcie, łączniczka ŻOB*, Warszawa 1989, s. 95–96.

[192] T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982, s. 265.

[193] AIYV, Kolekcja Michała Borwicza, O.62/63, Urywki z pamiętnika pisanego w więzieniu w Krakowie, przy ul. Helclów, k. 4.

[194] AIYV, Relacje osób ocalonych z Zagłady, O.3/3236, Relacja Poli Korn z d. Bek, k. 13.

[195] Wspominały o tym kobiety ukrywające się po tzw. aryjskiej stronie, m.in. Maria Steczko, Irena Markiewicz i Fela Szechter.

[196] Zob. np.: M. Grądzka-Rejak, *„Myśmy się nawzajem poznawały po oczach"… Z badań nad strategiami przetrwania kobiet żydowskich funkcjonujących „na powierzchni" po tzw. aryjskiej stronie w okupowanym Krakowie i okolicach*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2015, nr 26, s. 68–71.

Jawny pobyt po tzw. aryjskiej stronie dotyczył nielicznych, głównie mieszkańców wielkich miast. Wielu uciekinierów mogło przetrwać jedynie w ukryciu[197]. Najłatwiej można było się ukryć na wsiach lub na terenach o rzadkiej zabudowie. To właśnie ukrywanie na wsi było dominującą formą pomocy np. na Rzeszowszczyźnie[198]. W niewielkich ośrodkach na wzajemnych relacjach ciążyły dodatkowo przedwojenne antagonizmy głównie na tle ekonomicznym. W dużych ośrodkach miejskich, wśród których dominowała Warszawa, czynnikiem ułatwiającym ukrywanie się była anonimowość. Z drugiej strony w Krakowie, stolicy dystryktu i całego GG, jak wynika z powojennych relacji, łatwiej było przebywać Żydom spoza miasta, np. uciekinierom ze Lwowa lub prowincji, choć musieli się często obyć bez kontaktów lub tzw. bezpiecznych adresów, gdzie mogli spędzić choć jedną noc. W tym raczej hermetycznym mieście obawiano się spotkania z dawnymi znajomymi i wynikających z tego konsekwencji. W dużych miastach w okresie międzywojennym proces asymilacji ludności żydowskiej był znacznie większy, co mogło wpływać na ograniczanie wzajemnych uprzedzeń. Izrael Gutman, bazując na badaniach dwóch izraelskich uczonych, które przeanalizowały dokumentację osób uhonorowanych tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata (do 2000 r.), ustalił, że: „Stosunkowo największym skupiskiem zarówno ratujących, jak i ocalonych była Warszawa i większe miasta oraz ich okolice – tereny z głęboko zakorzenioną ludnością polską. Najniższe wartości występują w Łodzi[199], która była drugim największym skupiskiem ludności żydowskiej po Warszawie, lecz miasto to zostało wcielone do Rzeszy, a getto szczelnie izolowane. Wyjątkowo duża jest liczba ocalonych w województwie lwowskim, być może dlatego, że Niemcy faworyzowali Ukraińców, kosztem miejscowych Polaków, co prowadziło do napięć i krwawych konfliktów pomiędzy obiema grupami. W efekcie Polacy przejawiali skłonność do identyfikowania się ze słabymi i potrzebującymi pomocy Żydami – najbardziej prześladowaną grupą”[200]. Z badań opublikowanych w 2006 r. przez Marcina Urynowicza wynika, że to przede wszystkim względy humanitarne motywowały mieszkańców dużych miast do udzielania pomocy[201]. Teresa Prekerowa po przeanalizowaniu 900 teczek osób uhonorowanych tytułem SwNŚ stwierdziła, że połowa ratujących niosła pomoc

---

[197] O kategoriach Żydów funkcjonujących „na powierzchni”, czyli pośród Polaków lub „pod powierzchnią”, czyli stale przebywając w ukryciu, pisał jeszcze w trakcie wojny Emanuel Ringelblum (E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie*…). Natomiast Joanna Nalewajko-Kulikov w odniesieniu do tych, którzy ukrywali się podczas wojny, posługuje się także terminem „przy powierzchni” (J. Nalewajko-Kulikov, *Strategie przetrwania*…, s. 8). Zob. też. M. Melchior, *Zagłada a tożsamość*…, s. 13–15; G.S. Paulsson, *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940–1945)*, Kraków 2007, s. 18–46; L.J. Weitzman, *Living on the Aryan Side in Poland. Gender, Passing, and the Nature of Resistance* [w:] *Women in the Holocaust*, red. D. Ofer, L.J. Weitzman, New Haven (CT) 1998, s. 187–222.

[198] Zob. szerzej: E. Rączy, *Pomoc Polaków*…

[199] Hermetyczne getto ograniczało możliwość ucieczki na tzw. aryjską stronę, toteż dominującą formą wzajemnych kontaktów pozostawał szmugiel (zob. szerzej: D. Siepracka, *Stosunki polsko-żydowskie w Łodzi podczas okupacji niemieckiej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką*…, s. 691–762.

[200] *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, red. I. Gutman, red. wyd. polskiego D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. XLII.

[201] Marcin Urynowicz poddał analizie 2473 przypadki pomocy zgłoszonych do Działu Odznaczeń Sprawiedliwi wśród Narodów Świata YV Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (M. Urynowicz, *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie II wojny światowej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecją*…, s. 244–250).

swoim przedwojennym żydowskim znajomym[202]. Ten czynnik dominował wśród przyczyn ratowania ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie[203]. Jedni pomagali ludności żydowskiej bezinteresownie, biorąc na siebie wszelkie koszty utrzymania, inni robili to za wynagrodzeniem, w zamian za pomoc pobierając wysokie opłaty lub inne dobra materialne. Pomoc mogła mieć charakter jednorazowy lub długotrwały. Były w nią zaangażowane zarówno indywidualne osoby, rodziny, jak i organizacje[204]. Zdarzały się też przypadki, gdy udzielający pomocy z różnych powodów zaprzestawali tej akcji i nakazywali ukrywającym się opuścić miejsce schronienia, a w skrajnych wypadkach stosowali wobec nich przemoc, wydawali w ręce policji lub stawali się oprawcami. Obawiali się puścić wolno ukrywanych Żydów i decydowali się na najdrastyczniejsze rozwiązanie m.in. w obawie, by ci, którym pomagali, ich nie wydali.

Jednym z istotnych czynników, który determinował zachowania polskiej ludności wobec szukających schronienia Żydów, było okupacyjne prawodawstwo. Kluczowe znaczenie miało omówione wcześniej trzecie rozporządzenie o ograniczeniu pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 15 października 1941 r., którym wprowadzono karę śmierci za pomoc ludności żydowskiej. W konsekwencji tego prawa gubernatorzy poszczególnych dystryktów wydawali podobne rozporządzenia. Warto wspomnieć, że 28 października 1942 r. takie rozporządzenie zostało wydane przez Friedricha Wilhelma Krügera, wyższego Dowódcę SS i Policji w GG. Ponownie sankcjonowało ono karę śmierci dla osób udzielających pomocy ludności żydowskiej („kto w szczególności umieszcza żyda poza obrębem żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, żywi go lub ukrywa”[205]). W listopadzie 1941 r. niemieckie władze policyjne wydały tak zwany rozkaz strzelania (niem. Schießbefehl), który upoważniał funkcjonariuszy policji do rozstrzeliwania bez sądu wszystkich Żydów przebywających bez zezwolenia poza granicami getta. Dotyczyło to także kobiet i dzieci[206]. 21 września 1942 r. Dowódca SS i Policji dystryktu Radom wydał okólnik, w którym zapisano: „Doświadczenia ostatnich tygodni wykazały, że Żydzi, aby ustrzec się przed ewakuacją, uciekają właśnie z małych żydowskich dzielnic mieszkaniowych w gminach. Żydzi z pewnością zostali przejęci przez Polaków. Proszę o możliwie szybkie wydanie wszystkim burmistrzom i wójtom nakazu, aby mieszkańcy swoich wsi wyjaśnili jak najdobitniej, że każdy Polak, który przyjmuje Żyda, staje się winnym zgodnie z trzecim rozporządzeniem o ograniczeniu pobytu w Generalnej Guberni z dnia 15 X 1941 r. Za ich pomocników uważa się również tych Polaków, którzy nie udzielając wprawdzie zbiegłym Żydom schronienia, dają im wikt lub sprzedają żywność. We wszystkich wypadkach Polacy ci podlegają karze śmierci”[207]. 10 listopada 1942 r. rozporządzenie podobnej treści

---

[202] *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, red. I. Gutman, red. wyd. polskiego D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. XXXIX.

[203] E. Rączy, *Pomoc Polaków*…, s. 101.

[204] Zob. np. *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holokaustu. Polska*, red. I. Gutman, Kraków 2009; J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia. Zbrodnie na Polakach za pomoc udzielaną Żydom w rejonie Ciepielowa*, Kraków 2007; M. Szpytma, *Sprawiedliwi i ich świat. Markowa w fotografii Józefa Ulmy*, Kraków 2015; „*Kto w takich czasach Żydów przechowuje?…”. Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Katowice 2009.

[205] *Policyjne rozporządzenie o stworzeniu żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej w Okręgu Warschau i Lublin z dnia 28 października 1942 r.*, „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement” 1942, nr 94, s. 666.

[206] J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia…*, s. 50–51.

[207] W. Bartoszewski, *Ostatnia książka. Polacy. Żydzi. Okupacja. Fakty, postawy, refleksje*, Kraków 2016, s. 91.

wydał wyższy dowódca SS i policji w GG, Friedrich Wilhelm Krüger. Podpisane przez niego „Rozporządzenie policyjne o tworzeniu żydowskich dzielnic mieszkaniowych w Okręgach Radom, Krakau i Galizien (Galicja)" zawierało zapis, który wskazywał, że karze śmierci podlegają Żydzi, którzy łamią zakaz opuszczania gett, ale „tej samej karze podlega, kto takiemu żydowi świadomie udziela schronienia, tzn. kto w szczególności umieszcza żyda poza obrębem żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej, żywi go lub ukrywa, a wobec tego, kto uzyska wiadomości o tym, że jakiś żyd bezprawnie przebywa poza obrębem dzielnicy mieszkaniowej, a nie zgłosi tego Policji, zastosowane będą policyjne środki bezpieczeństwa"[208]. Ogłoszenia o podobnej treści wydawano także na poziomie niższej administracji terenowej[209].

Egzekwowanie wspomnianych rozporządzeń dotyczyło przede wszystkim obszarów wiejskich. Po likwidacji kolejnych gett w teren wysyłano specjalne grupy pościgowe, których celem było „tropienie" żydowskich zbiegów i tych, którzy próbowali udzielić im schronienia. Nierzadko zdarzało się, że schwytanych na takim przestępstwie Polaków rozstrzeliwano na miejscu (w tym całe rodziny), grabiono i niszczono ich mienie, brutalnie ich bito lub stawiano przed niemieckimi sądami specjalnymi lub sądami doraźnymi. Informacje o takich przypadkach rozchodziły się po okolicy i potęgowały strach u osób, u których chronili się Żydzi. Także lokalne władze, łącznie np. z tzw. policją granatową, wykorzystywały takie wydarzenia, by zniechęcać lokalną ludność do udzielania pomocy[210]. Tomasz Szarota zwracał uwagę na to, że społeczeństwo polskie w okresie niemieckiej okupacji „żyło w warunkach stałego stresu psychologicznego"[211]. Z kolei Marcin Zaremba, rozwijając ten wątek, zaznaczył: „Podczas okupacji ludzie żyli w ogromnym napięciu. Każdy mógł mieć wobec okupanta »coś na sumieniu«, w dodatku Niemcy nie trzymali się żadnych uregulowań prawnych, byli nieprzewidywalni. Dla wymuszenia posłuchu najczęściej posługiwali się ślepą, bezsensowną przemocą, która rodziła atmosferę grozy. Nasilone represje wprowadzały ludzi w stan zbiorowej psychozy objawiającej się: postawami ucieczkowymi, atomizacją, falą apokaliptycznych plotek"[212]. Terror okupanta wywołujący w polskim społeczeństwie permanentne poczucie strachu był jednym z czynników dereminujących relacje polsko-żydowskie w tym czasie.

W 1942 r. nałożono na polskich sołtysów obowiązek meldowania o Żydach ukrywających się na podległym im terenie, a także o osobach, które udzielają im wsparcia. Obowiązkiem sołtysów było również zatrzymywanie wszystkich obcych lub podejrzanie zachowujących się osób i legitymowanie ich. Zgodnie z prawem, brak dokumentów miał skutkować odstawieniem na posterunek policji[213]. Do pomocy w wypełnianiu nałożonych obowiązków otrzymali do dyspozycji członków tzw. straży nocnych (gromadzkich),

---

[208] *Rozporządzenie policyjne o tworzeniu żydowskich dzielnic mieszkaniowych w Okręgach Radom, Krakau i Galizien (Galicja)* [w:] *Polacy–Żydzi. Wybór źródeł,* oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001, s. 495.

[209] E. Rączy, *Pomoc ludności*…, s. 41–42; J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia*…, s. 50–51; W. Bartoszewski, *Ostatnia książka*…, Kraków 2016, s. 89–91.

[210] Zob. *Dalej jest noc*…, t. 2, s. 470–477; J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia*…, s. 74.

[211] T. Szarota, *Okupowanej Warszawy*…, s. 457.

[212] M. Zaremba, *Wielka Trwoga*…, s. 106.

[213] Zob. A. Skibińska, *„Dostał 10 lat, ale za co?". Analiza motywacji sprawców zbrodni na Żydach na wsi kieleckiej w latach 1942–1944* [w:] *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2011, s. 352; por. też: *Dalej jest noc*…, t. 2, s. 447 i n.

sformowanych w czasie okupacji[214]. Do działań na rzecz okupanta przymuszano także członków ochotniczej straży pożarnej oraz gajowych ze straży leśnej. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej, a także wraz ze wzrastającą aktywnością podziemia niepodległościowego, sołtysi zostali zobowiązani do tworzenia struktur samoobrony na podległym im terenie. Składały się one z członków straży nocnej, ochotniczej straży pożarnej[215], a także kurierów gminnych, zastępców sołtysów oraz ich samych[216]. Zazwyczaj dysponowali niewielką ilością broni palnej (np. 1–2 sztuki), a za uzbrojenie służyły im widły i inne narzędzia gospodarcze albo pałki itp. Konieczność utworzenia takich grup obrazuje skalę przemocy i zagrożenia na obszarach wiejskich[217]. By zwiększyć zaangażowanie strażników, w każdej wsi na określony czas wyznaczano tzw. zakładników, osobiście odpowiedzialnych przed Niemcami. „Zakładnicy" byli zmuszani do składania meldunków tzw. policjantom granatowym na temat bezpieczeństwa we wsi[218]. Funkcjonariuszy straży nocnej oraz grup samoobrony zobowiązano do legitymowania wszystkich podejrzanych osób. Nierzadko byli to szukający schronienia Żydzi. O ich zatrzymaniu mieli informować najpierw sołtysa, a potem lokalne posterunki policji[219]. Powojenne relacje oraz materiały procesowe pokazują, że o tym, czy informację o fakcie zatrzymania przekazywali dalej, jak traktowali te osoby, czy wypuszczali ukrywających się, decydował szereg czynników, w tym liczba świadków, przedwojenne znajomości, obawa przed konsekwencjami, stopień zideologizowania i postawa konkretnych funkcjonariuszy, a także środki finansowe. Wiele zależało od decyzji sołtysa[220]. Charyzma, autorytet i mocna pozycja sołtysa stanowiły czynniki umożliwiające podjęcie rozstrzygnięć na korzyść zatrzymanych Żydów.

Jedną z form pozyskiwania informacji o ukrywających się Żydach i ich ratownikach było wprowadzenie przez Niemców nagród za wskazywanie takich miejsc. W zależności od miejscowości czy też dystryktu taką „nagrodą" mogły być pieniądze, np. kwota 500 zł, czasami powiększana o kilogram cukru, litr spirytusu, metr zboża, przydział żywności lub drewna, 5 kg cukru albo odzież ofiary. W Częstochowie nagroda za wydanie ukrywającego się Żyda wynosiła 200 zł, w Warszawie – 20 proc. wartości majątku zatrzymanego Żyda[221]. Funkcjonariuszy Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa (Polnische Polizei im Generalgouvernement), zwaną od koloru umundurowania „policją granatową",

[214] Zwanych też wartami wiejskimi lub chłopskimi. Szerzej na temat ich działalności w okresie okupacji zob.: J. Grabowski, *Strażacy, wiejska straż nocna i granatowa policja a zagłada Żydów na obszarach wiejskich w dystrykcie krakowskim* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*…, s. 245–264.

[215] Na temat angażowania straży pożarnej do akcji antyżydowskich zob. np.: J.A. Młynarczyk, *Pomiędzy współpracą a zdradą*…, s. 118.

[216] J. Grabowski, *Strażacy, wiejska straż nocna i granatowa policja a zagłada Żydów na obszarach wiejskich w dystrykcie krakowskim* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*…, s. 251.

[217] Zob. C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy*…, t. 2, s. 103.

[218] J. Grabowski, *Strażacy, wiejska straż nocna i granatowa policja a zagłada*…, s. 251–252.

[219] *Ibidem*, s. 253.

[220] Jan Grabowski pisze: „Sołtysi tkwili w potencjalnie śmiertelnej pułapce. Z jednej strony, bezczynność sołtysa mogła powodować, że władze spoglądały na niego niechętnym okiem. Z drugiej strony, sołtysi musieli brać pod uwagę nastroje panujące we własnej społeczności – część, której [tak w orygninale] czynnie prześladowała, denuncjowała i rabowała Żydów" (*ibidem*, s. 254).

[221] G. Berendt, *Cena życia*…, s. 119.

zachęcano do tropienia i wyłapywania Żydów obietnicą otrzymania 1/3 posiadanej przez takie osoby gotówki[222].

Udział tzw. policji granatowej, zaangażowanej przez Niemców, w akacjach wyłapywania ukrywających się Żydów wywołuje wciąż dyskusje i budzi liczne kontrowersje. Formację tę powołano 17 grudnia 1939 r. na mocy wydanego wówczas zarządzenia generalnego gubernatora Hansa Franka. Zgodnie z treścią dokumentu wezwano dawnych funkcjonariuszy Policji Państwowej do powrotu do służby i przekształcono dotychczasową Policję Państwową w policję komunalną pod zarządem niemieckich starostw powiatowych lub miejskich. Pod groźbą kary śmierci powoływano do służby przedwojennych policjantów[223]. W rozporządzeniu z grudnia 1939 r. zapisano: „Rozkazy niemieckich instancji mają być wykonywane przez polską policję niezwłocznie i bezwarunkowo. Złe wykonywanie rozkazów lub odmowa ich wykonania będą karane natychmiastowym wydaleniem ze służby, innymi karami lub ewentualnie egzekucją w trybie natychmiastowym"[224]. W razie prób dezercji ze służby sankcje groziły również rodzinom policjantów. Bezpośredni nadzór nad tą tzw. policją granatową sprawowała, co trzeba podkreślić, niemiecka Policja Porządkowa i Policja Bezpieczeństwa (Ordnungspolizei [Orpo] und der Sicherheitspolizei [Sipo])[225]. O liczbie i obsadzie kadrowej posterunków mieli decydować właściwi komendanci policji niemieckiej. To oni wyznaczali polskiej policji zadania w trybie rozkazu[226]. Policjanci musieli patrolować teren wokół gett, czy też kordonem otaczać te dzielnice w trakcie akcji likwidacyjnych i wyłapywać uciekających Żydów. Ponadto do ich obowiązków należały udział w obławach i wyłapywanie Żydów ukrywających się po tzw. aryjskiej stronie. Nierzadko także brali udział w egzekucjach[227]. W związku z pełnioną służbą i wykonywaniem rozkazów zarzuca się członkom tej formacji współudział w Zagładzie. Problematyka ta jest jednak bardzo złożona i wymaga krytycznego podejścia oraz konfrontacji wielu źródeł. Różne były postawy tzw. policjantów granatowych, część wypełniała skrupulatnie swoje obowiązki i wydawała Niemcom zatrzymanych Żydów. Jacek Andrzej Młynarczyk cytował materiały polskiej konspiracji dotyczące tej kwestii: „Staczanie się mundurówki zaczęło przybierać jaskrawsze formy od chwili założenia getta. Pomoc w szmuglu, przeprowadzanie Żydów przez mury, wymuszanie od uciekinierów pieniędzy – oto niektóre zatrute źródła dochodów. Ten system łupienia każdego, kto wpadł

---

[222] Zob. E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej*…; B. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień… Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011; A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady*…; J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia*…, s. 72; G. Berendt, *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania…*, s. 119–120.

[223] „Organisation der polnischen Polizei", Zarządzenie Generalnego Gubernatora Hansa Franka z 17 grudnia 1939 r. Dziękujemy prof. Grzegorzowi Berendtowi za udostępnienie tego dokumentu.

[224] „Organisation der polnischen Polizei", Zarządzenie Generalnego Gubernatora Hansa Franka z 17 grudnia 1939 r., k. 7, p. 10: „Befehle der deutschen Dienststellen müssen von der polnischen Polizei unverzüglich und rücksichtlos durchgeführt werden. Schlechte Durchführung oder Verweigerung der gegebenen Befehle werden mit der sofortigen Ablösung, besonderen Strafen, gegebenenfalls mit dem sofortigen Tode bestraft".

[225] Na temat tzw. granatowej policji zob. szerzej: A. Hempel, *Policja granatowa w okupacyjnym systemie administracyjnym Generalnego Gubernatorstwa: 1939–1945*, Warszawa 1987; A. Hempel, *Pogrobowcy klęski. Rzecz o policji „granatowej" w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990.

[226] „Organisation der polnischen Polizei", Zarządzenie Generalnego Gubernatora Hansa Franka z 17 grudnia 1939 r., k. 7, p. 9, Die Aufgaben der polnischen Polizei werden allgemein oder von Fall zu Fall von den vorgesetzten deutschen Dienststellen befehlen.

[227] J. Grabowski, *Strażacy, wiejska straż nocna i granatowa policja a zagłada…*, s. 245.

w rękę, stał się tak powszechnie znany i rażący, że nawet Niemcy zwrócili nań uwagę, czyniąc wytyki w lipcowych okólnikach, skierowanych do komendy głównej”[228]. Złą sławą cieszyli się m.in. funkcjonariusze Kripo, Polacy i volksdeutsche, z I Komisariatu przy ul. Ujazdowskiej w Warszawie[229]. Władysław Bartoszewski pisał o nich jako o osobach „ściśle współpracujących z Gestapo i dokonujących licznych aresztowań, rewizji, grabieży i ordynarnych szantaży pod różnymi pretekstami, a zawsze w celu pozasłużbowych korzyści pieniężnych”[230]. W Warszawie znany z gorliwości w tropieniu Żydów był policjant nazywany „Wielkim Łbem”. Został zlikwidowany przez podziemie[231]. W 1943 r. za zbrodniczą nadgorliwość podziemie zlikwidowało oficera warszawskiego garnizonu PP Romana Święcickiego[232]. Zdarzali się też tacy, którzy w miarę możliwości przyzwalali im na ucieczkę, niektórzy także współpracowali z polskim podziemiem konspiracyjnym i aktywnie pomagali ukrywającym się[233]. Przykładem może być Bronisław Marchlewicz, podczas wojny komendant otwockiego komisariatu tzw. granatowej policji, odznaczony pośmiertnie tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Warto jednak zwrócić uwagę na to, że stworzony przez Niemców system wynagradzania policjantów mógł prowadzić część z nich do deprawacji. Problematyka ta jest tym ważniejsza, że wielokrotnie w relacjach pojawia się wątek szantażowania ukrywających się Żydów i wymuszeń na nich, dokonywanych przez policjantów występujących w mundurach bądź po cywilnemu[234]. Adam Hempel pisał: „Opierało się ono na ogólnych regułach przewidzianych dla Polaków zatrudnionych w aparacie administracyjno-komunalnym GG, a sprowadzających się do przyznania im przedwojennych pensji wg stawek uposażenia zasadniczego, tj. bez jakichkolwiek dodatków. Dopiero pod koniec 1940 r. generalny gubernator upoważnił rząd GG do wydawania zarządzeń odbiegających do powyższych zasad i na tej podstawie, przy utrzymaniu dotychczasowego systemu i struktury płac policji, w 1941 r. nieco podwyższono ich kwoty. W lecie 1943 r. pensje policjantów wynosiły miesięcznie dla kandydata – 180 zł, dla szeregowców zaś w zależności od stopnia od 230 do 305 zł. Biorąc pod uwagę, że ok. 80% policjantów posiadało stopień kaprala i plutonowego, średnia płaca wynosiła ok. 250 zł. […] W stosunku do początku okupacji płace wzrosły o około 50%, lecz w stosunku do okresu przedwojennego były wyższe jedynie o ok. 10% z powodu odebrania dodatków. […] Gdy weźmiemy pod uwagę znaczny spadek realnej wartości pieniądza, wyrażający się zwłaszcza we wzroście cen wolnorynkowych, to okaże się, że siła nabywcza miesięcznej płacy przeciętnego policjanta był w 1943 r. równa ok. 30–40 zł przedwojennych”[235]. W związku z rosnącymi cenami towarów zarobki te okazywały się niewystarczające do zapewnienia utrzymania,

---

[228] J.A. Młynarczyk, *Pomiędzy współpracą a zdradą*…, s. 114–115.

[229] G. Berendt, *Refleksje na temat stosunku tzw. grantowych policjantów wobec zagłady Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, artykuł niepublikowany, udostępniony przez Autora.

[230] *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 396–399.

[231] *Ibidem*, s. 453.

[232] *Ibidem*, s. 454.

[233] T. Domański, *Polish ‘Navy Blue’ Police in the Kielce County in 1939–1945* [w:] *The Holocaust and Polish-Jewish Relations. Selected Issues*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Sitarek, Warszawa 2018, s. 74–80; Por. np.: AŻIH, 301/206, Relacja Heleny Berman; AŻIH, 301/428, Relacja Natana Grossa.

[234] G. Berendt, *Refleksje na temat stosunku tzw. grantowych policjantów*…

[235] A. Hempel, *Pogrobowcy klęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 104–105.

co z kolei prowadziło część funkcjonariuszy do poszukiwania źródeł dodatkowego zarobku. Szantaże i wymuszenia stanowiły jedno z nich. Brak kompleksowych badań na temat roli tzw. policji granatowej na terenie Generalnego Gubernatorstwa uniemożliwia rzetelną ocenę postaw jej funkcjonariuszy na tym terenie[236]. Pytanie, w jakim stopniu ich zachowania wobec Żydów wynikały z rozkazu okupanta, a na ile były to ich samowolne działania, wciąż czeka na odpowiedź. Dotyczy to także udziału junaków z Polnischer Baudienst w akcjach likwidacyjnych gett i społeczności żydowskich tam, gdzie nie tworzono odrębnych dzielnic[237], a także funkcjonariuszy lokalnych jednostek straży pożarnej oraz tzw. straży wiejskich, zobowiązanych do zatrzymywania i dostarczania na posterunki podejrzanych osób.

Równie mało rozpoznana pozostaje nadal rola w akcjach antyżydowskich – pozostających pod rozkazami Niemców – kolaborujących pomocniczych formacji policji, w tym litewskich (Litewskich Batalionów Pomocniczej Służby Policyjnej [Pagalbinės Policijos Tarnybos Batalionas], Saugumo policija i Ypatingasis būrys), białoruskich, ukraińskich[238]. Podobnie jak w krajach bałtyckich, także na Białorusi i na Ukrainie Żydzi byli rozstrzeliwani przez funkcjonariuszy Einsatzgruppen. Na tych terenach mordowano ich w masowych egzekucjach, w pobliżu miejsc zamieszkania, a ciała grzebano w wykopanych przez ofiary „dołach śmierci". W egzekucjach brały udział także lokalne formacje litewskie, białoruskie czy ukraińskie oddziały policji i innych formacji paramilitarnych[239]. Jedna z największych miała miejsce w Babim Jarze. Rozstrzelania kontynuowano także w 1942 r.

Wydane przez Niemców regulacje zabraniające pomocy ludności żydowskiej wraz z korumpowaniem miejscowej ludności, które miało zachęcić ją do informowania lokalnych władz o ukrywających się zbiegach, spotęgowały zjawisko szmalcownictwa i szantażu. Jacek Andrzej Młynarczyk i Sebastian Piątkowski piszą także o bandach krymina-

---

[236] Szerzej na temat tzw. granatowej policji zob.: A. Hempel, *Policja granatowa w okupacyjnym systemie administracyjnym Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*, Warszawa 1987; A. Hempel, *Pogrobowcy klęski. Rzecz o policji „granatowej" w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990; J.A. Młynarczyk, *Pomiędzy współpracą a zdradą*…, s. 113–121; T. Domański, *Polish 'Navy Blue' Police*…, s. 53–93; S. Szymańska-Smolkin, *Rola policji granatowej jako pośrednika w utrzymywaniu łączności między gettem a stroną aryjską* [w:] *Narody i polityka. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Tomaszewskiemu*, red. A. Grabski, A. Markowski, Warszawa 2010, s. 215––226; A. Skibińska, *„Dostał 10 lat, ale za co?"*…, s. 380–393; M. Mączyński, *Zasady naboru i kwalifikacji kandydatów do służby w Policji Państwowej w latach 1919–1945* [w:] *Policja Państwowa w Drugiej Rzeczypospolitej. Wybrane aspekty organizacji i funkcjonowania*, red. A. Tyszkiewicz, Kraków 2015, s. 39–86; E. Wiatr, *„Zdawanie Żydów" – udział policjantów granatowych w wysiedlaniu Żydów na przykładzie powiatu radomszczańskiego*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2010, nr 2, s. 499–510; S. Piątkowski, *Policja Polska tzw. granatowa w Radomiu i powiecie radomskim (1939–1945)*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i Materiały Historyczne" 2001, vol. 2, s. 107––128; *idem*, *Między obowiązkiem a kolaboracją. Policja „granatowa" w dystrykcie radomskim w latach 1939–1945* [w:] *Z dziejów Policji Polskiej w latach 1919–1945*, red. E. Majcher-Ociesa, Kielce 2010, s. 163–186.

[237] Służba Budowlana (Baudienst) została powołana przez Niemców w Generalnym Gubernatorstwie na podstawie zarządzenia Generalnego Gubernatora Hansa Franka z 1 grudnia 1940 r. Rekrutacja odbywała się na zasadzie poboru mężczyzn lub przez dobrowolne zgłoszenia. Ponieważ młodzi Polacy uchylali się od pracy w Służbie Budowlanej, koszarowano ich w strzeżonych obozach. W niektórych miejscowościach w trakcie akcji ludobójczych Niemcy wykorzystywali również te formację. Wyznaczono jej zadanie pomagania w schwytaniu osób próbujących się schować w różnych kryjówkach (zob. np. M. Wróblewski, *Służba budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*, Warszawa 1984; T. Sudoł, *Organizacja i działalność Służby Budowlanej (Baudienst) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1941–1944* [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 2, Warszawa 2016; T. Wroński, *„Liban". Karny obóz służby budowlanej w Krakowie 1942–1944*, Warszawa 1981).

[238] Por. J.A Młynarczyk, *Pomiędzy współpracą a zdradą*…, s. 110 i n.

[239] Por. R. Vanagaitė, E. Zuroff, *Nasi – podróżując z wrogiem*, Warszawa 2017; *OUN, UPA i zagłada Żydów*, red. A.A. Zięba, Kraków 2016.

listów, którzy trudnili się procederem tropienia i wyłapywania szukających schronienia Żydów[240]. Donosy np. o leśnych bunkrach lub innych kryjówkach pochodziły również od społeczności lokalnej, nierzadko obawiającej się represji. Gunnar Paullson w publikacji *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy 1940–1945* pisze o 3–4 tys. szmalcowników działających w Warszawie[241]. Trudno jednoznacznie stwierdzić, na jakiej podstawie przytacza takie akurat szacunki. Miasto to było jednak szczególne pod względem skali ukrywania się Żydów. W innych miejscowościach Generalnego Gubernatorstwa, czy też na prowincji, skala zjawiska była mniejsza[242]. Informacje na temat negatywnych postaw Polaków wobec ukrywających się Żydów pojawiały się także w prasie konspiracyjnej. Miesięcznik „Prawda", organ Frontu Odrodzenia Polski, w numerze z marca 1943 r. odnosił się do tego zjawiska: „Nie trzeba prawdy owijać w bawełnę. Nie trzeba dla względów prestiżowych choćby wobec zagranicy milczeć o rodzimych kanaliach, które żerują na nędzy ludzkiej i nieszczęściu. Zatrważający wzrost denuncjatorów, nieprawdopodobne rozszerzenie się zgranych kół szantażystów zagraża spokojowi coraz większej ilości ludzi, czyni nieznośnym życie tych, którzy prześladowani przez okupanta czują się jak zgonione wściekłe psy. Myślimy też o Żydach. Na tych ostatnich przede wszystkim żeruje szantaż. Dawaliśmy już wyraz naszemu stosunkowi do społeczeństwa żydowskiego. Dziś podkreślamy z całym naciskiem, że jesteśmy świadkami najbardziej hańbiącego procesu żerowania na ich nieszczęściu. Dla faktu tego nie ma usprawiedliwienia. Niczyj antysemityzm nie zmieni faktu, że szantażysta jest kanalią"[243]. O tym, iż to zjawisko nie było marginalne, świadczy fakt, że 18 marca 1943 r. Kierownictwo Walki Cywilnej podlegające rządowi na uchodźstwie ogłosiło specjalny dekret, z którego treści wynikało, że przypadki szantażu, denuncjacji Żydów czy też czerpania korzyści z ich tragicznego położenia stanowiły ciężką zbrodnię wobec praw Rzeczypospolitej Polskiej i podlegały karze. Młynarczyk i Piątkowski słusznie zauważyli, że „Brutalna rzeczywistość [niemieckiej okupacji] dawała zwykłej ludności niezwykłą władzę nad bliźnimi. Każdy mógł za pomocą zwykłego donosu przekazanego ustnie lub listowanie w dowolnej chwili rozstrzygnąć o losie żydowskich uciekinierów, a często ich polskich pomocników. Sprawiało to, że nawet jeśli w okolicy nie dochodziło do denuncjacji, sama obawa przed nimi nierzadko wystarczała, by zaniechać świadczenia pomocy żydowskim zbiegom, a nawet wszelkich kontaktów z nimi. Tak więc, jeżeli nawet gdzieś mieszkali tzw. dobrzy ludzie, niejednokrotnie bali się oni nawiązywać kontakty i woleli zająć się swoimi sprawami"[244]. Zjawisko strachu przed ukrywaniem Żydów potęgowały akcje niemieckiej policji i ich formacji pomocniczych, które przybrały na sile w okresie likwidacji gett i nasilonych ucieczek Żydów na tzw. aryjską stronę. Z jednej strony akcje te zwiększały ryzyko wykrycia zorganizowanej pomocy, zniechęcając do tego typu działań, z drugiej przyczyniały się do rozwoju różnego rodzaju patologii. „Mnożące się rewizje i przesłuchania, zwiększały ryzyko wykrycia ściganych i ukarania osób udzielających

[240] J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia*…, s. 71–72.
[241] G. Paulsson, *Utajone miasto*…, Kraków 2009.
[242] O zagładzie Żydów na prowincji okupowanych ziem polskich zob. np.: *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012; *Prowincja Noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007.
[243] Cytat za: T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom*…, s. 279.
[244] J.A. Młynarczyk, S. Piątkowski, *Cena poświęcenia*…, s. 74.

im pomocy – twierdzi Grzegorz Berendt – Potęgował się strach, a to z kolei stanowiło częstokroć powód do wyrzucenia na bruk ukrywających się Żydów”[245].

Nie bez znaczenia w budowaniu relacji polsko-żydowskich w okresie wojny była rola przedstawicieli powstałych wówczas tzw. elit żydowskich albo przynajmniej to, jak ich rolę postrzegano przez pryzmat różnych informacji przedostających się na tzw. aryjską stronę. Postawy i zachowanie przewodniczących i członków Judenratów oraz funkcjonariuszy Żydowskiej Służby Porządkowej wobec Zagłady wciąż budzą kontrowersje i dyskusje[246]. Elity stojące na czele społeczności żydowskiej na początku wojny zostały w jej trakcie zastąpione przez nowe grupy przywódcze. Na skutek deformacji hierarchii stratyfikacyjnej doszło do zmiany dotychczasowego porządku, co przyniosło m.in. degradację elit, niezależnie od narodowości[247]. Okupant dążył do ich wymiany, a w skrajnych wypadkach także do unicestwienia, i zastąpienia ich nowymi przedstawicielami. Powszechnie przyjmowani za elity przywódcze członkowie Judenratów i Żydowskiej Służby Porządkowej byli właśnie liderami działającymi z nakazu Niemców. Są oni uznawani za przedstawicieli tzw. nowych elit, ale nie określa się ich mianem kolabrantów *in gremio*. Działali oni w ramach ściśle wyznaczonych przez przepisy, choć w pojedynczych przypadkach wykazywali się oni szczególną gorliwością podczas wypełniania niemieckich rozkazów (przykładem mogą być postawy Chaima Rumkowskiego z getta w Litzmannstadt, Mojżesza Merina, przewodniczącego Centrali Żydowskich Rad Starszych na Wschodnim Górnym Śląsku czy Efraima Barasza z getta białostockiego). Elitom przywódczym zarzuca się nadmierne podporządkowanie rozporządzeniom okupanta, bierność czy brak woli walki i niezachęcanie mieszkańców podległych im dzielnic do oporu oraz, co szczególnie ważne w kontekście stosunków polsko-żydowskich, brak jednoznacznego przekazu dotyczącego podejmowania działań służących przetrwaniu. Kiedy zaś ruszyła machina Zagłady i likwidowano kolejne społeczności, często było już za późno na masowe ucieczki. Najcięższe zarzuty kierowano pod adresem funkcjonariuszy Żydowskiej Służby Porządkowej za ich udział w akcjach deportacyjnych ludności żydowskiej z gett do obozów zagłady. Emanuel Ringelblum tak oceniał aktywność żydowskiej policji w getcie warszawskim: „Okrucieństwo policji żydowskiej było bardzo często większe niż Niemców, Ukraińców i Łotyszów. Niejedna kryjówka została »nakryta« przez policję żydowską, która zawsze chciała być *plus catholique que le pape*, by przypodobać się okupantowi. Ofiary, które znikły z oczu Niemca, wyłapywał policjant żydowski”[248]. Jak wynika jednak z badań tej formacji w getcie warszawskim, przeprowadzonych przez Katarzynę Person, nadużycia funkcjonariuszy OD mogły być powodowane np. niewielkim ich wynagrodzeniem i koniecznością poszukiwania alternatywnych źródeł zarobku[249].

---

[245] G. Berendt, *Cena życia…*, s. 121.

[246] Dotychczas zajmowano się wybranymi elementami tego zagadnienia, powstały prace o przedstawicielach elit z nadania okupanta: przywódcach Judenratów, radach starszych, Żydowskiej Służbie Porządkowej. Badacze zajmowali się także zachowaniami funkcyjnych więźniów w obozach oraz losami przedstawicieli poszczególnych kategorii elit: artystów, przywódców religijnych, sportowców. Badania te prowadzono jednak głównie w ujęciu regionalnym, rzadziej syntetycznym obejmującym całość ziem europejskich podczas II wojny światowej. Na ten temat zob. szerzej: *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Kraków–Warszawa–Katowice 2017, s. 7–10; I. Trunk, *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation*, New York 1972.

[247] M. Zaremba, *Wielka trwoga…*, s. 102.

[248] E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego*, Warszawa 1983, s. 427.

[249] K. Person, *Policjanci. Wizerunek Żydowskiej Służby Porządkowej w getcie warszawskim*, Warszawa 2018, s. 85––124 i 146–153.

Niektórzy decydowali się na służbę np. w policji, wierząc, że pozwoli to przetrwać im oraz członkom ich rodziny i innym protegowanym. Była to krótkowzroczna perspektywa, gdyż po zakończeniu deportacji wielu z nich czekał ten sam los[250], trudno jednak ocenić, w jakim stopniu zdawali sobie z tego sprawę, podejmując decyzję o wstąpieniu do służby. Dla niektórych był to awans, jakiego przed wojną nie mogli doświadczyć.

Inną grupą, o której należy wspomnieć, są żydowscy konfidenci działający na usługach Gestapo[251]. Trudno jednoznacznie wskazywać motywy, które nimi kierowały. Były one zróżnicowane, wojna i okupacja wyzwalały i utrwalały bowiem całą gamę postaw i zachowań charakterystycznych dla tego stanu anomii. Niekiedy można jednak dokonać ich hierarchizacji. Z pewnością najważniejszym motywem było pragnienie ocalenia życia. Niemniej przy dokonywaniu jakichkolwiek rozstrzygnięć nie wolno pomijać dramatycznych okoliczności wojny i okupacji niemieckiej, podczas których dokonywano wyborów. Ze względu na złożoność sytuacji, oceny moralne stawały się dla tych osób drugorzędne wobec wartości, którą starano się chronić, czyli życia swojego lub najbliższych. Nie ulega też wątpliwości, że ta strategia przetrwania – przez współpracę z okupantem – stanowiła wybór niewielkiej statystycznie grupy Żydów, tak przynajmniej pokazują analizowane źródła. Nie oznacza to jednak, że nie należy tego zjawiska badać na równi z innymi[252].

Konfidenci, jak nazywa się tę grupę, dążyli jednak do przetrwania okupacji w warunkach lepszych niż te, na jakie Niemcy zezwalali większości Żydów. Istotne czynniki motywujące do podjęcia współpracy to podwyższony status majątkowy, a niekiedy zażyłe kontakty z Niemcami, jak w przypadku Stefanii Brandstäter z Krakowa[253]. Przy czym działania, które poprawiały status majątkowy oraz życiowy jednych, mogły powodować cierpienie, a nierzadko też śmierć innych. Usprawiedliwieniem nie zawsze jest okoliczność, że być może przez swoje postępowanie chcieli poprawić los najbliższej rodziny. Temat ten, zwłaszcza motywacji kobiet do bycia konfidentkami, wymaga jednak dalszych badań – w świetle dostępnych źródeł ta szczególnie interesująca sfera psychologiczna oraz proces decyzyjny są trudne do uchwycenia.

Do współpracy Żydów z Niemcami dochodziło także w przestrzeni udzielania im pomocy. Zdarzało się, o czym szerzej można przeczytać w prezentowanych w tomie notach, że ukrywający się Żydzi zostali złapani przez Niemców i mając nadzieję na ocalenie życia, przekazywali informację o osobach, które dały im schronienie. Takie zachowanie mogło być również konsekwencją brutalnego przesłuchania, pobicia itp. Trudno z dzisiejszej perspektywy dokonać oceny tego zachowania, należy jednak i takie przypadki rozpatrywać i uwzględniać w badaniach. Analizując powojenne relacje, można zauważyć, że informacje o wypadkach informowania przez złapanych Żydów o miejscu dotychczasowego schronienia i nazwiskach konkretnych rodzin, przekazywane szczególnie w środowisku wiejskim i małomiasteczkowym, nie pozostały bez wpływu na decyzje o udzielaniu po-

---

[250] Zob. M. Grądzka, *W żydowskiej służbie na straży porządku* [w:] *Z archiwów II wojny światowej. Naród w niewoli*, red. F. Musiał, Kraków 2014, s. 62–66.

[251] Zob. M. Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska*…, s. 396–406; A. Jarkowska-Natkaniec, *Wymuszona współpraca czy zdrada? Wokół przypadków kolaboracji Żydów w okupowanym Krakowie*, Kraków 2017; W. Mędykowski, *Przeciw swoim. Wzorce kolaboracji żydowskiej w Krakowie i okolicy*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały", nr 2, Warszawa 2006, s. 20–220.

[252] Zob. A. Jarkowska-Natkaniec, *Wymuszona współpraca czy zdrada?*…, Kraków 2017.

[253] Zob. M. Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska*…, s. 398–402.

mocy Żydom. Należy mieć na uwadze, że w warunkach okupacji nierzadko wystarczyło jedynie wyobrażenie, iż do takiej sytuacji może dojść, by indywidualne osoby lub rodziny nie decydowały się dać takim osobom schronienia[254].

Instytucją, która kształtowała stosunek polskiej ludności do społeczności żydowskiej w okresie wojny i wpływała na jej zachowania wobec nich, był Kościół katolicki. Duże znaczenie dla budowania postaw miało zarówno stanowisko przedstawicieli jego hierarchii wobec Zagłady[255], jak i indywidualne działania osób duchownych i zakonnych. Głos Kościoła w sprawie traktowania szukających ratunku Żydów wpływał zwłaszcza na wiernych mieszkających na prowincji. W małych miasteczkach i na wsiach ksiądz był postrzegany jako przedstawiciel lokalnej elity, z którego zdaniem należało się liczyć. Poglądy osób duchownych mogły zatem w pewnym stopniu przyczyniać się do zachowań członków lokalnych społeczności wobec Żydów[256]. Wnioski te dotyczą także przedstawicieli duchownych innych wyznań i ich wpływu na postawy wiernych.

Pomoc instytucji kościelnych i osób duchownych miała różnorodny charakter, zwłaszcza na wczesnym etapie wojny. Niektórzy Żydzi zakładali, że zmiana wyznania pozwoli im przetrwać. W tym okresie formą pomocy było nauka modlitw, założeń chrześcijaństwa i udzielanie sakramentu chrztu[257], a także wyrabianie metryk. Przy czym, jak pisze Dariusz Libionka, na początku okupacji duchowieństwo zwracało uwagę na „dobrowolność aktu chrztu i czystość intencji"[258] i dbano, by katechumeni przed zmianą wyznania rzeczywiście uczestniczyli w naukach. W okresie likwidacji gett duchowni we współpracy z organizacjami podziemnymi, np. Żegotą, lub indywidualnymi osobami przekazywali metryki, które miały posłużyć wyrabianiu tzw. aryjskich dokumentów i tworzeniu nowych tożsamości dla ukrywających się Żydów[259]. Działania w tym zakresie zależały jednak przede wszystkim od indywidualnej decyzji duchownych. Nie jest znana ich skala[260].

Po rozpoczęciu „Akcji Reinhardt" schronienia żydowskim uciekinierom udzielały także klasztory. Jedną z form pomocy Żydom było ukrywanie ich w instytucjach prowadzonych przez zgromadzenia: w przytułkach, szkołach, internatach, bursach i domach dziecka. Decyzje o ukrywaniu żydowskich uciekinierów w klasztorach lub domach parafialnych podejmowali indywidualnie przełożeni poszczególnych klasztorów oraz księża. Nie jest znana dokładna skala pomocy udzielanej przez zgromadzenia zakonne, w tym liczba

---

254 Zob. *Dalej jest noc*…, t. 2, s. 456–464.

255 Krytycznie na temat postaw i działań hierarchii Kościoła katolickiego wobec Zagłady pisze Dariusz Libionka (*Polska hierarchia kościelna wobec eksterminacji Żydów – próba krytycznego ujęcia*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2009, nr 5, s. 30). Zob. także: D. Libionka, *Kościół w Polsce wobec Zagłady w świetle polskiej publicystyki i historiografii*, „Biuletyn ŻIH" 2000, nr 3, s. 329–241. Pobieżnie problem ten porusza Jan Żaryn, *Hierarchia Kościoła Katolickiego wobec relacji polsko-żydowskich w latach 1945–1947* [w:] *Wokół pogromu kieleckiego*, red. J. Żaryn, Ł. Kamiński, Warszawa 2006, s. 75–84.

256 Marcin Zaremba pisze, że w okresie okupacji, już od września 1939 r., nastąpił wzrost religijności: „należy uznać [to] za jedną z oczywistych reakcji na strach i okupacyjną grozę. Ponadto codzienne uczestnictwo w rytuale dawało okazję do spotkań" (M. Zaremba, *Wielka Trwoga*…, s. 119).

257 Rozporządzeniem rządu GG z 10 X 1942 r. zakazano udzielania chrztu Żydom.

258 D. Libionka, *Polska hierarchia*…, s. 30. Miało to swoje korzenie jeszcze w okresie międzywojennym, kiedy instruowano księży, że okres przygotowania Żydów do przyjęcia tego sakramentu powinien wynosić przynajmniej sześć miesięcy, a także wymagano konsultowania przypadków poszczególnych osób ze zwierzchnikami.

259 O procesie wyrabiania tzw. aryjskich dokumentów por. m.in. Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki…*, s. 201.

260 Zob. M. Grądzka-Rejak, *„Od dłuższego czasu straciłem wszelki kontakt z żydami i żydostwem"*…, s. 342–371; J. Sellin, *Arcybiskup Adam Stefan Sapieha a Holokaust*, „Kwartalnik Historii Żydów" 2014, s. 774–785.

chrztów udzielonych przez Kościół w trakcie okupacji. Wynika to między innymi ze specyfiki źródeł proweniencji kościelnej. Ewa Kurek w książce na temat dzieci żydowskich ukrywanych w klasztorach zaznaczyła, że cechą wspólną relacji dotyczących pomocy osób duchownych dla Żydów „jest swoista tendencyjność, wyrażająca się głównie tym, że zawarte w nich informacje dotyczą jedynie pozytywnych postaw sióstr zakonnych i ukierunkowane są w sposób wyraźny na przedstawienie działalności danego zgromadzenia od najlepszej strony. Dlatego nie znajdujemy w nich nigdy informacji o niewłaściwym zachowaniu względem ukrywanych dzieci ani też o tym, że niekiedy powodowane niskimi pobudkami odmawiały im pomocy"[261]. Ze względu na warunki okupacyjne i sankcje grożące za pomoc Żydom starano się, by jak najmniej osób wiedziało o ich obecności w instytucjach kościelnych lub o przypadkach wydawania fałszywych metryk, chrztach oraz o każdej innej formie wsparcia. Atmosfera lat powojennych również nie sprzyjała szczegółowym opowieściom na ten temat. Czynniki te dodatkowo ograniczały krąg osób, które potencjalnie mogłyby złożyć relacje lub pozostawić informacje w zapiskach pamiętnikarskich. Zarówno traktowanie „problemu żydowskiego" przez hierarchę polskiego kościoła, jak i indywidualne postawy polskiego duchowieństwa, braci i sióstr zakonnych wobec szukających pomocy Żydów wciąż należą do „tematów nieprzyswojonych"[262] i wymagają gruntownych badań.

Wpływ na postawy polskiego społeczeństwa wobec szukających ratunku Żydów mógł mieć stosunek Polskiego Państwa Podziemnego i rządu RP na uchodźstwie do „kwestii żydowskiej". Pozostaje jednak sprawą otwartą, w jakim stopniu oficjalne stanowisko polskich cywilnych i wojskowych struktur konspiracyjnych, dotyczące relacji polsko-żydowskich, przekładało się na zachowania indywidualne. Dla PPP, rozumianego jako cywilne i wojskowe struktury uznające autorytet polskiego rządu na uchodźstwie, losy Żydów na okupowanych ziemiach polskich nie były sprawą pierwszorzędnej wagi, choć nie były one także lekceważone[263]. Główne cele aktywności PPP stanowiły: przetrwanie okupacji, walka o odzyskanie niepodległości i przygotowanie się do odbudowy państwa po zakończeniu wojny. Jednakże pogarszająca się z miesiąca na miesiąc sytuacja Żydów zmuszała kierownictwo podziemia w kraju do skupienia większej uwagi na tej kwestii. Jeszcze w okresie tzw. kampanii wrześniowej w meldunkach i raportach pojawiały się informacje dotyczące postaw ludności żydowskiej pod okupacją sowiecką oraz wzrastającego antysemityzmu, zarówno wśród ludności cywilnej, jak i w środowiskach politycznych[264]. Z terenów okupowanych przez III Rzeszę także przesyłano do rządu RP na uchodźstwie informacje o położeniu ludności żydowskiej. W tekście „Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie

---

[261] E. Kurek, *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Zakrzewo 2012, s. 7. Ewa Kurek ustaliła, że w ratowaniu żydowskich dzieci udział wzięło 199 zgromadzeń zakonnych. Uratowały one nie mniej niż 1200 Żydów (E. Kurek, *Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w diecezji kieleckiej w latach 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016, s. 193).

[262] D. Libionka, *Między słowami*, „Tygodnik Powszechny", wydanie specjalne, 23 I 2019, s. 132.

[263] W. Laqueur, *The Terrible Secret. An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's „Final Solution"*, London 1980, s. 111.

[264] D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów*…, s. 18–23. Por. A. Ciołkosz, *Raport z okupowanej Polski*…, s. 144–147.

1 września – 1 listopada 1940" pisano: „los żydostwa na ziemiach okupowanych jest od pierwszych dni wrześniowych do chwili obecnej pasem cierpień, poniżeń, prześladowań i ekspropriacji"[265].

Polskie Państwo Podziemne stworzyło kilka komórek koncentrujących się na sytuacji Żydów. Już w 1940 r. w podwydziale „W", kolejno „Z" (później kryptonim „B") Wydziału Informacji Biura Informacji i Propagandy (BIP) Komendy Głównej ZWZ[266], kierowanym przez dr. Ludwika Widerszala „Krysińskiego", „Pisarczyka"[267], utworzono Referat Mniejszości Narodowych. Od 1941 r. kierował nim Stanisław Herbst „Chrobot". Zadaniem referatu było pozyskiwanie informacji o położeniu mniejszości narodowych na terenie okupowanym przez Niemców, a także na obszarach pod okupacją Związku Sowieckiego. Pochodziły one z prasy oficjalnej i konspiracyjnej, od informatorów, kontaktów w środowiskach żydowskich, a także z raportów przesyłanych przez terenowe delegatury BIP[268]. Z pozyskanych wiadomości tworzono meldunki, krótkie o tematyce bieżącej i dłuższe – problemowe, a następnie przekazywano je władzom ZWZ, Delegaturze i rządowi na uchodźstwie[269]. Informowano także o relacjach polsko-żydowskich, w tym o ich negatywnych aspektach, oraz o powojennych planach nakłaniania Żydów do emigracji z kraju[270]. Obawy przed wybuchem niekontrolowanej przemocy wobec Żydów wyrażał gen. Stefan „Grot" Rowecki[271]. W lutym 1940 r. Jan Karski (właśc. Jan Romuald Kozielewski)[272] przygotował sprawozdanie, w którym wyraził obawy o niemiecką politykę angażowania Polaków w antyżydowskie akcje oraz wynikające z tego konsekwencje[273]. Już w styczniu 1940 r. „Biuletyn Informacyjny", organ prasowy Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej, ostrzegał, że „wszelkie bezpośrednie lub pośrednie współdziałanie z Niemcami w prześladowaniu Żydów jest dywersją" jak każda inna forma współpracy z III Rzeszą[274]. Z czasem piętnowano także atakowanie Żydów na ulicach oraz przestrzegano przed uleganiem niemieckiej propagandzie antysemickiej.

W okresie okupacji informacje o losie polskich Żydów docierały także za ocean i nie dotyczy to jedynie kontaktów dyplomatycznych. Jednym z przykładów jest referat naukowy zatytułowany „Polscy Żydzi za murami nazistowskich gett", wygłoszony w styczniu 1942 r. w Nowym Jorku przez Szlomo Mendelsohna. Jego celem było „przedstawienie

---

[265] D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów*…, s. 24. Zob. *Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 września – 1 listopada 1940. Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota*, oprac. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, Warszawa 1989.

[266] Wydział Informacji BIP KG ZWZ-AK był kierowany przez Jerzego Makowieckiego „Malickiego", „Tomasza".

[267] Na czele Wydziału Informacji BIP stał wówczas Jerzy Makowiecki.

[268] A. Puławski, *W obliczu zagłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)*, Lublin 2009, s. 26–27; D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów*…, s. 35

[269] T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom*…, s. 49–50.

[270] Zob. D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów*…, s. 24–27; 34. A. Puławski, *W obliczu zagłady: Rząd RP na Uchodźstwie*…, s. 34–43.

[271] D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów*…, s. 31.

[272] Na temat działalności Jana Karskiego zob. szerzej: J. Karski, *Story of a Secret State: My Report to the World*, Washington 2014; A. Żbikowski, *Karski*, Warszawa 2014; A. Puławski, *W obliczu zagłady*…; *idem*, *Polskie Państwo Podziemne wobec Zagłady*, „Kwartalnik Historii Żydów" 2015, nr 2, s. 317–335; *idem*, *„Wobec „niespotykanego w dziejach mordu". Rząd RP na uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, AK a eksterminacja ludności żydowskiej od „wielkiej akcji" do powstania w getcie warszawskim*, Chełm 2018.

[273] D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów*…, s. 26.

[274] *Ibidem*.

faktów z życia codziennego Żydów pod panowaniem nazistowskim"[275]. Wykład służył omówieniu sytuacji w tzw. dzielnicach mieszkaniowych na ziemiach pod okupacją niemiecką przed wybuchem wojny sowiecko-niemieckiej w czerwcu 1941 r. Źródłami wiedzy były dla referenta m.in. „Gazeta Żydowska", prywatne listy, a także docierające do aliantów raporty Polskiego Państwa Podziemnego. Autor miał relatywnie dobre rozeznanie w położeniu polskich Żydów w większych gettach GG. Przekazał bardzo szczegółowe informacje o konkretnych osobach, spotkaniach, dyskusjach i datach poszczególnych rozporządzeń oraz ich skutkach. Mendelsohn opisał problemy aprowizacyjne, trudne warunki mieszkaniowe, przymus pracy, ale wspominał też o próbach odtwarzania w gettach życia, które prowadzono przed wybuchem wojny. Ich przejawem było organizowanie np. życia artystycznego w niektórych gettach. Świadczy to o tym, że informacje o losie polskich Żydów docierały do zainteresowanych osób także w Stanach Zjednoczonych.

W lutym 1942 r. w ramach Referatu Mniejszości Narodowych KG ZWZ-AK utworzono oddzielny, jednoosobowy referat spraw żydowskich, zbierający informacje o sytuacji Żydów w okupowanej Polsce, którym kierował Henryk Woliński „Wacław", „Zakrzewski"[276]. Nawiązał on kontakty w różnych gettach i pozyskał w nich informatorów, którzy przekazywali mu wiadomości o sytuacji w dzielnicach zamkniętych. Dzięki jego pracy, a także aktywności Herbsta, Widerszala i Makowieckiego, tworzono raporty o sytuacji ludności żydowskiej w kolejnych miesiącach. W lutym 1942 r. pisano o położeniu ludności żydowskiej w gettach w Warszawie, Wilnie i Lwowie[277]. W kwietniu 1942 r. powstał materiał dla BBC na temat przebiegu prześladowania Żydów i działań zmierzających do ich zagłady. Autorem tego opracowania był pracujący z Wolińskim Antoni Szymanowski. Jest to przykład jednego z materiałów tworzonych przez Państwo Podziemne na potrzeby informowania świata zachodniego o losie Żydów w okupowanej Polsce. Raporty dotyczyły także obozu zagłady Kulmhof w Chełmnie n. Nerem oraz deportacji Żydów z Lubelszczyzny. Noty te powstawały w obawie przed tym, że Polacy będą prześladowani na podobną skalę (i takich meldunków o niemieckich akcjach odwetowych przeciw Polakom było w 1942 r. znacznie więcej), nie zawierały propozycji postępowania w opisywanej sytuacji ani próśb o wskazówki, co robić[278]. Praca referenta nasiliła się w okresie letnim, już po rozpoczęciu tzw. Wielkiej Akcji. Jak wykazał Adam Puławski, znanych jest pięć depeszy na ten temat, które dotarły z kraju do Londynu. Autorem dwóch był Stefan Korboński „Nowak" (26 lipca i 11 sierpnia 1942 r.), a trzy z nich sygnowane były przez Stefana „Grota" Roweckiego (31 lipca i dwie z 19 sierpnia 1942 r.)[279].

Prześladowania i eksterminacja narodu żydowskiego – w związku z ograniczonymi możliwościami reakcji w kraju – zobligowały Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Opieki Społecznej oraz Ministerstwo Informacji i Dokumentacji do informowania państw alianckich o skali i rozmiarze tych represji. Po zakończeniu tzw. Wielkiej Akcji przynajmniej trzech kurierów wysłanych przez Delegaturę Rządu na Kraj lub komendę główną AK informowało o Zagładzie. Pierwszym z nich był Wojciech Mańkowski (wysłannik delegata rządu), który z kraju wyruszył na początku września 1942 r. Kolejny kurier, który poruszał tę kwestię, to Adam

[275] S. Mendelsohn, *Polscy Żydzi za murami nazistowskich gett*, oprac. M. Skwara, Szczecin 2017.
[276] T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom*…, s. 51.
[277] D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów*…, s. 37.
[278] A. Puławski, *W obliczu zagłady*…, s. 550–552.
[279] A. Puławski, *Wobec „niespotykanego w dziejach mordu"*…, s. 29–77, 824.

Smulikowski. Jego misja zaczęła się w połowie października 1942 r. Trzecim zaś był Jan Karski, który wyjechał z okupowanej Polski 27 września 1942 r.[280]

W miarę upływu czasu, kiedy Niemcy przeprowadzali fizyczną zagładę Żydów i likwidowali kolejne ich społeczności, podziemny wymiar sprawiedliwości wymierzał kary szantażystom i szmalcownikom. Jak już wspomniano 18 marca 1943 r. Polskie Państwo Podziemne oficjalnie uznało szmalcownictwo za „ciężką zbrodnię wobec praw Rzeczypospolitej Polskiej". Szmalcownictwo zazwyczaj stanowiło jeden z powodów oskarżenia, oprócz innych przewinień piętnowanych przez PPP. Sprawców zamierzano karać śmiercią. Nie jest znana dokładna liczba wykonanych wyroków. Historycy szacują, że było ich od kilkunastu do kilkudziesięciu[281].

Rząd polski, jako pierwszy spośród rządów krajów alianckich, w nocie ministra spraw zagranicznych Edwarda Raczyńskiego z 10 grudnia 1942 r. podał do publicznej wiadomości raport na temat zagłady ludności żydowskiej, w którym wystąpił w obronie Żydów mordowanych przez III Rzeszę. Oprócz ożywionej akcji informacyjno-propagandowej w radiu i publikacjach od połowy 1942 r. kanałami dyplomatycznymi starano się wywołać zbrojną interwencję państw sojuszniczych, proponując między innymi bombardowania terenów niemieckich i obozów zagłady na ziemiach polskich, a także spowodowanie innych retorsji wobec III Rzeszy. W tekście noty zabiegano o uzyskanie od państw alianckich deklaracji ukarania zbrodniarzy niemieckich. Podobny charakter miała wizyta Jana Karskiego u prezydenta USA Franklina D. Roosevelta w lipcu 1943 r., podczas której polski emisariusz starał się przekazać wyczerpujące informacje na temat tragicznej sytuacji ludności żydowskiej. Jego celem było spowodowanie reakcji państw sprzymierzonych[282].

W lutym 1943 r. Witold Bieńkowski (ps. „Jan", „Kalski", „Wenecki") powołał Referat Żydowski Delegatury Rządu na Kraj. Jego zastępcą w tym referacie został Władysław Bartoszewski. Do zadań tej komórki należało m.in. przekazywanie Radzie funduszy na akcje pomocy, przesyłanie raportów o sytuacji ludności żydowskiej do rządu w Londynie i ułatwianie kontaktów między żydowską konspiracją a zagranicą[283].

Nie czekając na pomoc państw sojuszniczych, polska placówka dyplomatyczna na terenie neutralnej Szwajcarii przekształciła się w ośrodek, którego celem było ratowanie Żydów w całej Europie. Prawie 90 proc. jej budżetu przeznaczono na działania tego typu. Agnieszka Haska tak pisała o działalności ambasadora Aleksandra Ładosia: „Berneńska placówka ma na tym polu zasługi wyjątkowe wśród innych ambasad; nie tylko oferowała szerokie wsparcie finansowe i rzeczowe dla Żydów mieszkających lub internowanych w Szwajcarii, lecz także włączyła się w akcję niesienia pomocy polskim Żydom w Szanghaju oraz – półlegalnie – załatwiania dokumentów państw południowoamerykańskich dla okupowanej Polski i zaoferowała organizacjom pomagającym Żydom swoje kanały dyplomatyczne. Dzięki temu na Zachód trafiały również informacje o ich losach w Generalnym Gubernatorstwie"[284]. Tzw. grupa berneńska składała się

---

[280] *Ibidem*, s. 319–361, 825–826.

[281] D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów*…, s. 121–125; T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom*…, s. 278–295. Według ustaleń Dariusza Libionki, „pierwszy wyrok śmierci Cywilny Sąd Specjalny wydał 12 stycznia 1943 r., ale pierwszy wyrok na szantażystę – prawie pół roku później".

[282] Zob. A. Żbikowski, *Karski*…

[283] A. Puławski, *W obliczu zagłady*…, s. 42–43.

[284] A. Haska, *„Proszę Pana Ministra o energiczną interwencję". Aleksander Ładoś (1891–1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo RP w Bernie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2015, nr 11, s. 299. Na temat Aleksandra Ładosia i tzw. grupy berneńskiej zob. też: P. Stauffer, *Polacy, Żydzi, Szwajcarzy*, tłum. K. Stefańska-Müller, Warszawa

z dyplomatów Poselstwa Rzeczypospolitej Polskiej, przedstawiciela utworzonego przez Światowy Kongres Żydów komitetu RELICO (Komitetu Pomocy Żydowskim Ofiarom Wojny) oraz przedstawiciela Agudat Israel. Jej czołowymi działaczami byli: Aleksander Ładoś (polski poseł w Bernie), Abraham Silberschein (twórca komitetu ratunkowego RELICO), Konstanty Rokicki (polski konsul w Bernie), Chaim Eiss (działacz Agudat Israel z Zurychu) oraz Stefan Ryniewicz (zastępca posła Ładosia) i Juliusz Kühl (ekspert ds. kontaktów z organizacjami żydowskimi). Grupa berneńska była kręgiem nieformalnym, nie miała struktury, a jej najważniejsze działania prowadziły do organizowania paszportów państw Ameryki Południowej (m.in. Paragwaju, Peru, Salwadoru, Hondurasu i Haiti) dla żydowskich uciekinierów.

Placówka w Bernie interweniowała także w sprawie polskich obywateli (również Żydów), znajdujących się w Grecji i Włoszech. Wykorzystywano do tego szwajcarskich kurierów dyplomatycznych. „Najistotniejsza jednak była pomoc dla Żydów w okupowanej Polsce, w czym berneńskie poselstwo odgrywało kluczową rolę. Po pierwsze, pośredniczyło w przekazywaniu towarów oraz współpracowało z Międzynarodowym Czerwonym Krzyżem przy uzgadnianiu potrzeb. W 1942 r. m.in. uzgadniało sprawę sfinansowania przez Federację Żydów Polskich w Argentynie i przekazania do Polski szczepionki przeciwko tyfusowi. Po drugie, przekazywało wiadomości z kraju oraz od organizacji żydowskich w Szwajcarii nie tylko do Londynu, lecz także do Stanów Zjednoczonych, co było istotne w okresie oficjalnego zawieszenia kontaktów z Ameryką”[285].

Innym polskim dyplomatą zaangażowanym w pomoc ludności żydowskiej był Tadeusz Romer, przebywający w Szanghaju ambasador rządu RP na uchodźstwie. Kontynuował on pomoc dla uchodźców, którzy otrzymali dokumenty od Chiune Sugihary, japońskiego dyplomaty na Litwie. W akcję pomocy Żydom na różnych etapach okupacji angażowali się także inni dyplomaci, m.in. Henryk Sławik, który od września 1939 r. przebywał na Węgrzech. Początkowo stanął tam na czele Komitetu Obywatelskiego ds. Opieki nad Uchodźcami Polskimi, a następnie został mianowany delegatem ministra pracy rządu RP na uchodźstwie. Sławik, działając we współpracy z delegatem węgierskiego rządu Józsefem Antallem, wystawiał uchodźcom dokumenty. Pomocy tej doświadczyli m.in. żydowscy uciekinierzy z Polski[286]. W ramach pomocy materialnej świadczonej przez MSZ Ministerstwu Opieki Społecznej oraz Poselstwu RP w Lizbonie od grudnia 1940 r. do listopada 1941 r. udało się zorganizować wysyłkę 26 tys. paczek żywnościowych do Generalnego Gubernatorstwa. Akcje ponowiono od połowy lutego 1943 r., wysyłając tam 10 tys. kolejnych i 2 tys. do getta krakowskiego.

22 lipca 1942 r. Niemcy przystąpili do tzw. Wielkiej Akcji. Polskie Państwo Podziemne nie podjęło wówczas działań, które mogłyby zakłócić przebieg wywózek. Początkowo jednak nie było wiadomo, dokąd zmierzają przepełnione transporty. Kiedy ich cel stał się jasny, zaczęto podejmować kroki, by pomóc mordowanemu narodowi. W Biurze Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK dostrzegano konieczność utworzenia tajnej organizacji niosącej pomoc Żydom. Inicjatywę popierał komendant Stefan „Grot”

2008; D. Drywa, *Działalność Poselstwa RP w Bernie na rzecz polsko-żydowskich uchodźców w latach 1939–1945* [w:] *Okupowana Europa. Podobieństwa i różnice*, red. W. Grabowski, Warszawa 2014, s. 99–123.

[285] A. Haska, *„Proszę Pana Ministra o energiczną interwencję”*…, s. 305–306.

[286] Zob. W. Frazik, *Emisariusz wolnej Polski. Biografia polityczna Wacława Felczaka (1916–1993)*, Kraków 2013, s. 64, 71, 110–111, 153; G. Łubczyk, *Henryk Sławik. Wielki zapomniany Bohater Trzech Narodów*, Warszawa 2008.

Rowecki[287]. Kiedy w lipcu 1942 r. rozpoczęła się tzw. Wielka Akcja deportacji Żydów z getta warszawskiego do obozu zagłady w Treblince, Kierownictwo Walki Cywilnej (KWC, ośrodek dyspozycyjny walki cywilnej, utworzony na przełomie 1940 i 1941 r. w ramach Wydziału Informacji Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej ZWZ) zaprotestowało w imieniu Polskiego Państwa Podziemnego i potępiło masową zbrodnię na Żydach. Jednocześnie zaznaczyło, że nie jest ono w stanie czynnie wystąpić w obronie społeczności żydowskiej. Wynikało to np. z niewielkich możliwości finansowych, a także niewystarczającego zaplecza militarnego. Ponadto KWC krytykowało wypadki przejmowania przez Polaków mienia żydowskiego[288]. Armia Krajowa w możliwy dla siebie sposób wspierała Żydowską Organizację Bojową, a podczas powstania w getcie warszawskim przeprowadziła kilka akcji zbrojnych pod murami getta[289]. W tym samym czasie delegat rządu wydał oświadczenie nawołujące do dalszego udzielania Żydom pomocy przez polskie społeczeństwo.

Jedną z organizacji niosących pomoc potrzebującym, w tym także ludności żydowskiej, był katolicki społeczno-wychowawczy Front Odrodzenia Polski. Kierowała nim Zofia Kossak-Szczucka, a do jej najbliższych współpracowników zaliczali się: Maria Lasocka, Witold Bieńkowski, Ignacy Barski i Władysław Bartoszewski[290]. Kilka tygodni po rozpoczęciu tzw. Wielkiej Akcji Zofia Kossak-Szczucka i inni członkowie Frontu Odrodzenia Polski przygotowali „Protest", który 11 sierpnia 1942 r. konspiracyjnie dystrybuowano na ulicach Warszawy. Pisano w nim: „Świat patrzy na tę zbrodnię, straszliwszą niż wszystko, co widziały dzieje – i milczy. Rzeź milionów bezbronnych ludzi dokonywa się wśród powszechnego, złowrogiego milczenia. […] tego milczenia dłużej tolerować nie można. Jakiekolwiek są jego pobudki – jest ono nikczemne. Wobec zbrodni nie wolno pozostawać biernym. Kto milczy w obliczu mordu – staje się wspólnikiem mordercy. Kto nie potępia – ten przyzwala"[291]. W dokumencie zaznaczono, co prawda, że jego autorzy nadal postrzegają Żydów jako wrogów Polski, ale widzieli w nich także ludzi potrzebujących pomocy i do tego zachęcali polskie społeczeństwo.

Miesiąc później, 27 września 1942 r. Zofia Kossak-Szczucka (FOP) i Wanda Krahelska-Filipowicz (Polska Organizacja Demokratyczna) stanęły na czele Tymczasowego Komitetu Pomocy Żydom im. Konrada Żegoty[292]. W piśmie Delegatury „Rzeczpospolita Polska" z 14 października 1942 r. zamieszczono komunikat o utworzeniu Komitetu: „Na skutek inicjatywy szeregu organizacji społecznych z kół katolickich i demokratycznych organizuje się Komisja Pomocy Społecznej dla ludności żydowskiej dotkniętej skutkami

---

[287] T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom*…, s. 51.

[288] D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów*…, s. 46 i n.

[289] *Ibidem*, s. 79–82; B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 785–815; M. Urynowicz, *Pokazali, że potrafią walczyć*, „Pamięć.pl" 2013, nr 4, s. 32–35; T. Strzembosz, *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1945,* rozdział 12: *Starcia zbrojne kwiecień 1943 – lipiec 1944*, Warszawa 1983; D. Libionka, L. Weinbaum*, Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2011; B. Mark, *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1959; J. Stroop, *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje!*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2009.

[290] T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom*…, s. 52.

[291] Tekst za: https://sprawiedliwi.org.pl/pl/aktualnosci/protest-75-lat-temu-zofia-kossak-wezwala-do-potepienia-zaglady, dostęp 16 IV 2019 r.

[292] W dokumentach z tamtego czasu nazywany Komisją Pomocy Społecznej dla Ludności Żydowskiej lub Społecznym Komitetem Pomocy Ludności Żydowskiej.

bestialskiego prześladowania Żydów przez Niemców. Komisja będzie się starała w miarę możności i środków oraz możliwości, z jakimi liczyć się trzeba w okupacyjnych warunkach życia kraju, nieść pomoc ofiarom hitlerowskich gwałtów"[293]. Działania Komitetu były utrudnione przez problemy finansowe, a także fakt, że skupiał on relatywnie niewielką grupę osób tylko z dwóch środowisk: organizacji katolickich i demokratycznych. W związku z tym polegały one na pomocy uciekinierom z getta (każdy z członków miał pod opieką od kilku do kilkunastu osób). Organizowano dla tych osób nową tożsamość – tzw. aryjskie papiery, tworzono historię, dlaczego muszą funkcjonować w konspiracji, szukano lokali i dostarczano drobne sumy pieniędzy na utrzymanie. Jak pisze Teresa Prekerowa, niejednokrotnie podejmowane prace nie były w pełni efektywne i w związku z tym Komitet udzielił wsparcia ok. 90 osobom w Warszawie i takiej samej liczbie potrzebujących spoza stolicy: „brak ściślejszych kontaktów między osobami uczestniczącymi w pracach Komitetu powodował rozproszenie wysiłków, dublowanie czynności, poświęcenie mnóstwa energii dla osiągnięcia jednostkowych celów"[294].

4 grudnia 1942 r. Tymczasowy Komitet został przekształcony w działającą przy Delegaturze Rządu RP na Kraj Radę Pomocy Żydom „Żegota". Marcin Urynowicz pisze, że utworzenie „Żegoty" było możliwe dzięki staraniom Wolińskiego z referatu żydowskiego Wydziału Informacji Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej ZWZ-AK, Polskiej Organizacji Demokratycznej i Frontu Odrodzenia Polski[295]. Tworzyli ją przedstawiciele różnych środowisk i partii politycznych[296]. Środki na działalność Rady pochodziły głównie od Rządu Polskiego w Londynie, organizacji żydowskich: Bundu i Żydowskiego Komitetu Narodowego oraz instytucji zagranicznych[297]. Finansowanie RPŻ jest jedną z kwestii problematycznych. Historycy szacują, że nie wszystkie kwoty formalnie przekazane przez rząd trafiły do „Żegoty"[298]. Waldemar Grabowski podkreślał: „sprawa pieniędzy budzi spore emocje, warto jednak pamiętać, że Delegatura Rządu praktycznie w żadnym roku nie dostawała wystarczających dotacji. Otrzymywana pomoc nie zaspakajała nawet zatwierdzonego przez rząd RP budżetu Delegatury"[299].

W piśmie Delegata Rządu na Kraj z 29 grudnia 1942 r. sformułowano zadania Rady: „niesienie pomocy Żydom jako ofiarom eksterminacyjnej akcji okupanta, a to pomocy w kierunku ratowania ich od śmierci, ich legalizacji, przydzielania im pomieszczeń,

---

[293] T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom*…, s. 55.

[294] *Ibidem*, s. 57.

[295] M. Urynowicz, *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie II wojny światowej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką*…, s. 217–218.

[296] Przewodniczącym został Julian Grobelny z Polskiej Partii Socjalistycznej, a jego zastępcami byli Tadeusz Rek ze Stronnictwa Ludowego i Leon Feiner z Bundu. W skład prezydium Rady weszli m.in.: Marek Arczyński ze Stronnictwa Demokratycznego, Władysław Bartoszewski z Frontu Odrodzenia Polski, Adolf Berman z Żydowskiego Komitetu Narodowego oraz Witold Bieńkowski – kierownik referatu żydowskiego przy Delegaturze Rządu RP na Kraj. Zofia Kossak-Szczucka, autorka wcześniejszych inicjatyw nie została członkinią „Żegoty", delegowała do niej swojego zaufanego pracownika – Władysława Bartoszewskiego. Kolejnymi prezesami „Żegoty" byli: Julian Grobelny „Trojan" (PPS-WRN) do lutego 1944 r.; Roman Jabłonowski „Gruszecki" (bezp.) maj–lipiec 1944 r.; Leon Feiner „Mikołaj" (Bund) listopad 1944–styczeń 1945 r.

[297] M. Urynowicz, *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej*…, s. 224–230.

[298] *Ibidem*, s. 224–227; D. Stola, *Nadzieja i zagłada: Ignacy Schwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP (1940–1945)*, Warszawa 1995, s. 208; K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie… Polacy i Żydzi 1939––1945*, Londyn 1968, s. 243; W. Grabowski, *Rada Pomocy Żydom „Żegota" w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego*, „Biuletyn IPN" 2010, nr 11, s. 40–51.

[299] W. Grabowski, *Rada Pomocy Żydom*…, s. 50.

udzielania zasiłków materialnych względnie, gdzie to wskazane, wyszukiwanie zajęć zarobkowych jako podstawy egzystencji, zawiadywanie funduszami i ich rozprowadzanie – słowem działalność, która pośrednio lub bezpośrednio wchodzić może w zakres pomocy”[300]. Podstawowym celem Rady było ratowanie systematycznie mordowanych Żydów w GG. Pracownicy Rady Pomocy Żydom dostarczali fałszywe dokumenty szukającym schronienia po tzw. aryjskiej stronie, a w miarę możliwości udzielali im też wsparcia finansowego. Istotną częścią działalności „Żegoty” było wynajdowanie bezpiecznych kryjówek, a także dystrybuowanie żywności dla ukrywających się osób. Jej pracownicy ostrzegali przed niebezpieczeństwem i organizowali wyjazdy dla osób zagrożonych aresztowaniem oraz pomagali w ucieczkach więźniom z obozów pracy. Szacuje się, że do końca 1944 r. z pomocy finansowej „Żegoty” skorzystało ok. 3,5–4 tys. osób[301]. Jej pracownicy wydali ok. 50–60 tys. fałszywych dokumentów[302]. Referat dziecięcy prowadzony przez Irenę Sendlerową pomagał najmłodszym ofiarom represji. Historycy spierają się co do liczby dzieci uratowanych przez Sendlerową i jej współpracowników, w publikacjach naukowych dominuje liczba ok. 2500 osób, ale według najnowszych ustaleń Anny Bikont sięga ona kilkuset przypadków[303]. Zorganizowano też kilka ucieczek więźniów z obozów pracy oraz nielegalnych przerzutów na Węgry. Prócz warszawskiej centrali utworzono lokalnie działające agendy w Krakowie i Lwowie.

Nie ulega wątpliwości, że agendy PPP i rządu RP na uchodźstwie nie pozostały obojętne wobec losu polskich Żydów. Historycy badający stosunek polskich konspiracyjnych struktur wojskowych i cywilnych do Zagłady krytycznie oceniają ich działania, wskazując na zaniedbania i brak reakcji, niemniej podkreślają, że intencje polskiej konspiracji należy oceniać pozytywnie[304]. Dariusz Libionka zauważył: „Nie ulega wątpliwości, ze Polskie Państwo Podziemne podejmowało poważne działania na rzecz ludności żydowskiej”[305], dodając jednocześnie: „Problem w tym, żeby widzieć te sprawy we właściwych proporcjach”[306]. Analiza kolejnych deklaracji i działań, przesyłanych depesz i raportów o Zagładzie skłania jednak do wniosku, który sformułował Grzegorz Berendt, że „Pomoc podziemnych instytucji [dla ludności żydowskiej] była zbyt mała i słabo rozbudowana w stosunku do potrzeb”[307]. Najważniejsza inicjatywa PPP mająca na celu pomoc Żydom – „Żegota” została powołana w grudniu 1942 r., kiedy większość Żydów polskich został zgładzona. Także pomoc w trakcie walk w getcie warszawskim, w tym zbrojna, miała raczej wymiar symboliczny.

---

300 T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom*…, s. 61.

301 M. Urynowicz, *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej…,* s. 238–239.

302 T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom*…, s. 161

303 Zob. A. Bikont, *Sendlerowa*…; A. Mieszkowska, *Matka dzieci Holocaustu. Historia Ireny Sendlerowej*, Warszawa 2004; *eadem*, *Dzieci Ireny Sendlerowej*, Warszawa 2011; *eadem*, *Prawdziwa historia Ireny Sendlerowej*, Warszawa 2014; H. Grubowska, *Ta, która ratowała Żydów. Rzecz o Irenie Sendlerowej*, Warszawa 2014.

304 A. Żbikowski, *Antysemityzm, szmalcownictwo, współpraca z Niemcami a stosunki polsko-żydowskie*…, s. 482 i n.

305 D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu na Kraj*…, s. 138.

306 *Ibidem*.

307 G. Berendt, *Cena życia*…, s. 140. Zob. A. Puławski, *W obliczu Zagłady*…, s. 546 („Wydaje się, że słuszne jest generalne stwierdzenie, iż postawa czynników polskich wobec Zagłady zmieniła się pod koniec 1942 r. Jednym z tych elementów było powołanie Rady Pomocy Żydom »Żegota«. Jednak nie ulega wątpliwości, że nie tyle sprawa żydowska, ile zagrożenie dla Polaków stało się powodem tego, co historycy nazywają przejściem »od biernego oporu do walki ograniczonej«”).

ZAKOŃCZENIE

Wybrane nakazy i zakazy, wprowadzone przez Niemców w ciągu kilku pierwszych miesięcy okupacji, pokazują obszary ingerencji okupanta oraz ogromny zakres regulacji życia codziennego ludności żydowskiej. Wprowadzane w życie kolejne rozporządzenia miały na celu coraz większe skrępowanie całej społeczności, do której były adresowane. Żydom odebrano prawo do swobodnego przebywania w przestrzeni publicznej, ale także w ich własnych domach, do których niemal w każdej chwili mogli wkroczyć żołnierze niemieccy[308]. Okupacyjne prawodawstwo z jednej strony marginalizowało obie społeczności: polską i żydowską, z drugiej wykorzystywało dawne zaszłości i różnice, pogłębiając alienację i istniejące już bariery.

Wpływ na zróżnicowane postawy Polaków wobec skazanych na zagładę w okresie wojny miało wiele czynników, z których najważniejsze zostały omówione w niniejszym tekście. Postawy wobec ludności żydowskiej były uwarunkowane polityką okupanta i wynikającymi z niej konsekwencjami. Rzeczywistość niemieckiej okupacji, niezwykle złożona, niosąca ze sobą terror, zbrodnie, powszechny strach, miała istotne oddziaływanie na postawy przyjmowane przez mieszkańców Generalnego Gubernatorstwa i ziem polskich wcielonych do Rzeszy. Uwarunkowania terytorialne, podziały polityczne i majątkowe społeczeństwa, warunki bytowe, wpływ ideologiczny i religijny, a także okoliczności i indywidualne motywacje decydowały o wyborze zachowania wobec szukających ratunku Żydów. Emanuel Ringelblum, obserwując okupacyjną rzeczywistość Warszawy, zauważył: „Żywot Polaka ukrywającego Żydów nie należy do łatwych. W kraju panuje szalony terror. Pod tym względem Polska zajmuje drugie – po Jugosławii – miejsce w Europie. Najlepszą część społeczeństwa, najszlachetniejsze i najofiarniejsze jednostki wywożą masowo do obozów koncentracyjnych lub więzień. W kraju kwitnie szpiclostwo i denuncjatorstwo, co zawdzięczamy w dużej mierze masie prawdziwych i fałszywych folksdojczów. Na każdym kroku areszty i obławy. W pociągu nieustanne poszukiwanie broni i szmuglu, na ulicach miast – to samo. Masy ludowe są codziennie zatruwane jadem antysemityzmu z łamów pracy, przez radio. Itp. W tego rodzaju atmosferze niepokoju i terroru, bierności i indyferentyzmu ukrywanie Żydów w mieszkaniu, kiedy wszystko naokół sprzysięgło się przeciwko Żydom, jest rzeczą bardzo trudną. Żyd w mieszkaniu inteligenta, robotnika czy człowieka z ludu to dynamit, który może w każdej chwili wybuchnąć i rozsadzić całe mieszkanie”[309].

Badania nad relacjami polsko-żydowskimi w czasie wojny wymagają szczególnej ostrożności. Nie mogą prowadzić do tworzenia schematów, konstatacji uogólniających i generalizujących, traktujących społeczność jako zbiorowość dobrą lub zbiorowość złą, wyłącznie pomagającą lub wydającą i kolaborującą. Zaangażowany w pomoc ludności żydowskiej Władysław Bartoszewski dostrzegł po latach ten problem: „Trzeba też jednak brać pod uwagę, że wojna przynosi ze sobą kryzys moralności, wyostrza skrajności, polaryzuje dobre i złe postawy. Na dobrym skrzydle rzeczy pozytywne mutują aż do

[308] M. Janczewska, *Codzienność i niecodzienność Zagłady. Dom jako idea i dom jako przestrzeń mieszkalna* [w:] *Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)*, red. S. Buryła, D. Krawczyńska i J. Leociak, Warszawa 2012, s. 84.
[309] E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie*…, s. 156–157.

bohaterstwa, na złym skrzydle niedbalstwo, lęk, brak dobrej woli, zła wola, nieżyczliwość – mutują aż do nikczemności. Jeżeli przyjąć, że w każdej społeczności ludzkiej istnieje jakiś procent ludzi ofiarnych, przyzwoitych, dobrej woli oraz krąg egoistów, egotyków, nicponi ze skłonnością do upraszczania sobie życia za cenę naruszenia norm współżycia społecznego, to pomiędzy tymi grupami istnieje większość o postawach pośrednich, ludzi, którzy w rankingach odpowiadają, że nie mają zdania w pewnej sprawie. Są to ludzie, których ekstremalne okoliczności mogą uczynić bohaterami albo sprawcami czy współsprawcami zła"[310]. Dlatego też, pisząc o postawach polskiego społeczeństwa wobec Żydów, należy uwzględniać wiele czynników: wielowymiarowość okupacyjnych realiów, kontekst zdarzeń, a także okoliczności, które wywołały potrzebę relacji. W badaniach naukowych, zwłaszcza nad tak złożoną tematyką, należy unikać nieuzasadnionych generalizacji czy powierzchownych sądów. Nie powinno być miejsca ani na przesadne gloryfikowanie i idealizowanie tylko jednej kategorii postaw, ani na obarczanie winą za negatywne zachowania całego społeczeństwa. Dotyczy to także analizy postaw i zachowań tych osób, które w trakcie okupacji pozostały bierne lub nie podjęły działań z różnych powodów. I nie chodzi ani o usprawiedliwianie szmalcownictwa i innych niegodnych postaw, ani lekceważenia wysiłku tych, którzy nieśli pomoc niezależnie od konsekwencji, które im za to groziły. Oba różne w istocie typy narracji prowadzą do manipulowania faktami i fałszują obraz relacji polsko-żydowskich. Wyzwaniem dla badaczy tego tematu jest rzetelna, krytyczna, gruntowna i wielostronna rekonstrukcja postaw oraz zachowań społeczeństw wobec ludności żydowskiej skazanej na zagładę.

[310] *Rozmowa z Władysławem Bartoszewskim przeprowadzona przez Andrzeja Friszke w lipcu 2002 r.* [w:] *Żegota. Rada Pomocy Żydom 1942–1945. Wybór dokumentów*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002, s. 36.

Martyna Grądzka-Rejak, Aleksandra Namysło

„INDEKS POLAKÓW ZAMORDOWANYCH I REPRESJONOWANYCH ZA POMOC ŻYDOM W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ"

STAN BADAŃ, WYNIKI PIERWSZEGO ETAPU PROJEKTU, PERSPEKTYWA BADAWCZA

Niniejsza publikacja ukazuje pierwsze wyniki prac realizowanych w ramach programu „Indeks Polaków zamordowanych i represjonowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej". Z inicjatywą uruchomienia tego projektu wystąpiło w 2005 r. środowisko związane z krakowską fundacją Instytut Studiów Strategicznych, która do 2009 r. pełniła funkcję partnera organizacyjnego tego przedsięwzięcia[1]. Do współpracy przy realizacji projektu zostały zaproszone wówczas: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych i Instytut Pamięci Narodowej (od 2006 r.), a także Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Yad Vashem – Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu, Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie oraz Żydowski Instytut Historyczny im. E. Ringelbluma w Warszawie. W latach 2009–2011 opiekę merytoryczną nad programem przejął Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. W tym okresie działania w ramach projektu skoncentrowano na prowadzeniu kwerend głównie w archiwach kościelnych. Od 2015 r. projekt realizowany jest wspólnie z Fundacją Polsko-Niemieckie Pojednanie.

STAN BADAŃ

Stosunki polsko-żydowskie w okresie II wojny światowej od lat niezmiennie interesują badaczy, czego efektem są liczne publikacje poświęcone temu zagadnieniu. Jego omówienie znajdziemy w tekstach m.in. Jolanty Gajowniczek[2], Shmuela Krakow-

[1] Pierwszą instytucją, która przejęła opiekę nad realizacją projektu była Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Przygotowała ona jego obudowę merytoryczną i metodologiczną, m.in. zespół pod kierownictwem dr Anny Krochmal opracował kwestionariusze do wpisywania wyników kwerend oraz stworzył pierwszą bazę komputerową służącą rejestrowaniu informacji o represjach, którym poddawano polskich obywateli za pomoc Żydom, pozyskane w rezultacie wspomnianych kwerend.

[2] J. Gajowniczek, *Pomoc udzielana Żydom przez Polaków w okresie okupacji hitlerowskiej. Materiały do bibliografii. Piśmiennictwo polskie*, Warszawa 1983.

skiego[3], Michaela C. Steinlaufa[4], Lucjana Dobroszyckiego[5], Jerzego Tomaszewskiego[6], Israela Gutmana[7], Natalii Aleksiun[8], Dariusza Libionki[9], Piotra Foreckiego[10] czy też Elżbiety Rączy[11]. Dokonali oni analizy prac[12], które weszły do kanonu literatury poświęconej wzajemnym relacjom obu narodowości podczas II wojny światowej. Omówili m.in. opracowania Tatiany Berenstein i Adama Rutkowskiego[13], Szymona Datnera[14], Władysława Bartoszewskiego i Zofii Lewinówny[15], Filipa Friedmana[16], Emanuela Ringelbluma[17], Kazimierza Iranka-Osmeckiego[18], Stanisława Wrońskiego i Marii Zwolakowej[19], Marka Arczyńskiego[20], Teresy Prekerowej[21], Anny Poray[22] czy Wacława Zajączkowskiego[23]. Wspomniani autorzy tekstów historiograficznych, analizując prace dotyczące relacji polsko-żydowskich, odnieśli się również do – wywołujących burzliwe dyskusje w środowisku historyków – prac Jana T. Grossa[24].

W wyniku różnych okoliczności, przede wszystkim natury politycznej, w okresie PRL dominowała narracja na temat szeroko rozumianej akcji pomocy niesionej Żydom przez ludność polską. Opisywano zarówno historie indywidualne, jak i aktywność organizacji, np. Rady Pomocy Żydom „Żegota" czy też Kościoła katolickiego[25]. Swego rodzaju inten-

---

[3] S. Krakowski, *The Holocaust of Polish Jewry in Polish Historiography and Polish Emigre Circles* [w:] *The Holocaust of Polish Jewry in Jewish Historiography, The Historiography of the Holocaust Period: Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Conference, March 1983*, red. S. Netzer, I. Gutman, Jerusalem 1988.

[4] M.C. Steinlauf, *Pamięć nieprzyswojona. Polska pamięć Zagłady*, Warszawa 2001.

[5] L. Dobroszycki, *Polska historiografia na temat Zagłady* [w:] *Holocaust z perspektywy półwiecza. Pięćdziesiąta rocznica powstania w getcie warszawskim, materiały z konferencji zorganizowanej przez ŻIH w dn. 29–31 III 1993*, red. D. Grinberg, P. Szapiro, Warszawa 1994.

[6] J. Tomaszewski*, Historiografia polska o Zagładzie*, „Biuletyn ŻIH" 2000, nr 2.

[7] I. Gutman, *Stosunki polsko-żydowskie w świetle żydowskiej historiografii i literatury*, „Biuletyn ŻIH" 2000, nr 1, s. 3–11.

[8] N. Aleksiun, *Polska i zagraniczna historiografia na temat stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2005, z. 1, s. 32–51.

[9] D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom (1945–2008)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2008, z. 4, s. 17–80.

[10] P. Forecki, *Od „Shoah" do „Strachu". Spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych*, Poznań 2010.

[11] E. Rączy, *Historiografia polska przełomu XX/XXI stulecia wobec Zagłady Żydów oraz stosunków polsko-żydowskich. Zarys problematyki*, „Białostockie Teki Historyczne" 2017, z. 15.

[12] Najpełniejszej analizy dokonał do tej pory Dariusz Libionka w tekście: *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom (1945–2008)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2008, z. 4, s. 17–80.

[13] T. Berenstein, A. Rutkowski, *O ratownictwie w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH" 1960, z. 35; *eidem*, *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1963.

[14] S. Datner, *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968; *idem*, *Zbrodnie hitlerowskie na Żydach zbiegłych z gett*, „Biuletyn ŻIH" 1970, nr 3 (75), s. 7–29.

[15] W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, Kraków 1966 (drugie wydanie: Kraków 1969).

[16] P. Friedman, *Their Brother's Keeper*, New York 1957.

[17] E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej*, Warszawa 1988.

[18] K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie… Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968.

[19] *Polacy–Żydzi 1939–1945*, red. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971.

[20] M. Arczyński, W. Balcerak, *Kryptonim „Żegota". Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1979.

[21] T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982.

[22] *Those Who Risked Their Lives*, red. A. Poray, Chicago 2007.

[23] W. Zajączkowski, *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988.

[24] J.T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.

[25] Zob. m.in.: T. Bednarczyk, *Księża w akcji pomocy Żydom*, „Więź" 1962, nr 10, s. 120–124; I. Szubówna, *Pomoc duchowieństwa dla ludności żydowskiej w latach 1939–1945*, „Myśl Społeczna" 1968, nr 18; F. Kącki, *Dzie-*

syfikacja publikacji popularnych i naukowych, dotyczących tych kwestii, nastąpiła na fali tzw. odwilży 1956 r., a także w okresie kampanii antysemickiej w 1968 r. W zasadzie nie badano jednak wówczas negatywnych postaw Polaków wobec Żydów. Artykuły o takiej tematyce pojawiały się jedynie na łamach prasy emigracyjnej. Tak zwana kampania antysyjonistyczna z lat 1967–1968 doprowadziła do upolitycznienia dyskursu historycznego o stosunkach polsko-żydowskich podczas II wojny światowej. Badania naukowe były obciążone politycznie, a cenzura ingerowała w publikacje naukowe i prasowe. Większość prac, które zostały wówczas wydane w Polsce, prezentowała uproszczony obraz relacji polsko-żydowskich. Skupiono się głównie na pomocy udzielanej Żydom, nadmiernie podkreślając jej skalę. Często opisy te kontrastowano z narracją o powojennej żydowskiej niewdzięczności i rzekomym braku wsparcia dla osób, którym ocalali zawdzięczali życie. Promotorzy tej perspektywy używali przy tym języka obelżywego wobec Żydów[26].

W latach siedemdziesiątych XX w. uwaga badaczy skupiała się przede wszystkim na kwestii zorganizowanej pomocy Żydom. Przeanalizowano również sytuację osób ukrywających się w Warszawie. Wiele publikacji prezentowało krytyczne stanowisko wobec tekstów opublikowanych za granicą, uznając je za zniesławiające Polaków, gdyż sugerowały ich współudział w zbrodniach. Pod koniec lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych historycy podjęli próbę pokazania szerokiego spectrum stosunków polsko-żydowskich. Tendencja ta jednak się nie utrzymała. W latach osiemdziesiątych, po zakończeniu tzw. czasu legalnej „Solidarności" pogłębiono więc badania nad zorganizowaną pomocą, udzielaną głównie przez Radę Pomocy Żydom „Żegota" i Polskie Państwo Podziemne, współpracą Żydowskiej Organizacji Bojowej z polskim podziemiem czy też postawami duchownych wobec Żydów w okresie wojny. Nieco inaczej dyskusja wokół tej problematyki kształtowała się na łamach publikacji zwartych i prasy tzw. drugiego obiegu wydawniczego PRL.

Powszechnie uznaje się, że przełomowy w powojennych dyskusjach o relacjach polsko-żydowskich czasu niemieckiej okupacji był artykuł, uznawany wówczas za mocno kontrowersyjny, Jana Błońskiego *Biedni Polacy patrzą na getto*, opublikowany na łamach „Tygodnika Powszechnego" 11 stycznia 1987 r. Błoński zaapelował w nim, aby Polacy zaakceptowali pewien stopień odpowiedzialności za los swoich żydowskich współobywateli podczas II wojny światowej. Ukazał również, że konieczność pogodzenia się z bardziej problematycznymi aspektami przeszłości polsko-żydowskiej mogła być zaakceptowana tylko w mniejszości polskiej inteligencji i na pewno nie była ona podzielana przez społeczeństwo polskie jako całość[27].

ło miłosierdzia chrześcijańskiego. Polskie duchowieństwo a Żydzi w latach okupacji hitlerowskiej, Warszawa 1968; ks. B. Przybyszewski, *Dzieje kościelne Krakowa w czasie okupacji 1939–1945*, „Chrześcijanin w Świecie" 1979, nr 12; ks. W. Jacewicz, ks. J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską*, t. 1–5, Warszawa 1977; *Kościół katolicki na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej. Materiały i studia*, red. F. Stopniak, z. 1, Warszawa 1973; F. Stopniak, *Pomoc kleru polskiego dla dzieci w II wojnie światowej*, „Materiały i Studia" (Warszawa) 1981, z. 5; *idem*, *Duchowieństwo katolickie a Żydzi w latach II wojny światowej*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi", t. 11, Wrocław 1987; *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską*, t. 1, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982.

[26] Zob. P. Osęka, *Syjoniści, inspiratorzy, wichrzyciele. Obraz wroga w propagandzie marca 1968*, Warszawa 1999; M. Mazur, *Polityczne kampanie prasowe w okresie rządów Władysława Gomułki*, Lublin 2004, s. 101–235.

[27] Zob. J. Błoński, M. Edelman, C. Miłosz, J. Turowicz, J. Gromek-Illg, *Ludzkość, która zostaje*, „Tygodnik Powszechny" 2005, nr 18; M. Głowiński, *Esej Błońskiego po latach*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2006, nr 2, s. 18 i 19; T. Żukowski, *Wytwarzanie „winy obojętności" oraz kategorii „obojętnego świadka" na przykładzie*

Po 1989 r. i upadku komunizmu w Europie Wschodniej badania na temat relacji polsko-żydowskich weszły w nową fazę. Przyczyniła się do tego opublikowana w 2000 r. przez Jana Tomasza Grossa książka *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka.* Choć praca ta uznawana jest za kontrowersyjną i dyskusyjną, historycy zajmujący się tematyką Zagłady postrzegają ją jako kolejny punkt zwrotny w debacie na temat wojennych stosunków polsko-żydowskich. Interpretacja opisanych przez Grossa wydarzeń w Jedwabnem z 10 lipca 1941 r. wywołała najpoważniejszą i najgłębszą debatę o tych relacjach od 1945 r. Debata ta doprowadziła z kolei do poszerzenia badań nad tym zagadnieniem i ujawniła potrzebę zmierzenia się przez historyków z problematyką pogromów, denuncjacji i innymi trudnymi aspektami okupacyjnych relacji polsko-żydowskich[28]. Przyczyniła się także do rozwoju badań stosunków polsko-niemieckich i polsko-ukraińskich.

Badania stosunków polsko-żydowskich prowadzone po 1989 r. obejmują szereg zagadnień. Jednym z nich jest funkcjonowanie Żydów po tzw. aryjskiej stronie, pomoc udzielana ludności żydowskiej indywidualnie[29] oraz przez organizacje, a także różne ugrupowania polityczne[30]. Historycy poruszają coraz częściej temat stosunku polskiej dyplomacji i Polskiego Państwa Podziemnego do Zagłady[31]. W kręgu zainteresowań

---

artykułu Jana Błońskiego „Biedni Polacy patrzą na getto", „Studia Litteraria et Historica" 2013 nr 2; P. Forecki, *Od „Shoah" do „Strachu". Spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych*, Poznań 2010.

[28] Na temat pogromu w Jedwabnem pisali m.in.: *Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002; A. Żbikowski, *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006; T. Szarota, *U progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000; M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2007; A. Bikont, *My z Jedwabnego*, Warszawa 2004; M. Tryczyk, *Miasta śmierci. Sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015; B. Musiał, *Tezy dotyczące pogromu w Jedwabnem. Uwagi krytyczne do książki „Sąsiedzi" autorstwa Jana Tomasza Grossa*, „Dzieje Najnowsze" 2001, t. 33, nr 3, s. 253–280; E. Wolentarska-Ochman, *Collective Remembrance in Jedwabne: Unsettled Memory of World War II in Postcommunist Poland*, „History & Memory", vol. 18, no. 1, 2006, s. 152–178; M.J. Chodakiewicz, *Mord w Jedwabnem 10 lipca 1941. Prolog, przebieg, pokłosie*, Kraków 2012; A. Polonsky, J.B. Michlic, *The Neighbours Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton 2003.

[29] Zob. np.: M. Melchior, *Zagłada a tożsamość. Polscy Żydzi ocaleni „na aryjskich papierach". Analiza doświadczenia biograficznego*, Warszawa 2004, s. 13–15; J. Nalewajko-Kulikov, *Strategie przetrwania. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy*, Warszawa 2004, s. 8; G.S. Paulsson, *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940––1945)*, Kraków 2007, s. 18–46; M. Cobel-Tokarska, *Bezludna wyspa, nora, grób. Wojenne kryjówki Żydów w okupowanej Polsce*, Warszawa 2012; L.J. Weitzman, *Living on the Aryan Side in Poland. Gender, Passing, and the Nature of Resistance* [w:] *Women in the Holocaust*, red. D. Ofer, L.J. Weitzman, New Haven (CT) 1998, s. 187–222; J. Kowalska-Leder, *„Coraz to nowe żądania, coraz to nowe grymasy". Relacja władzy i podporządkowania między Polakami a Żydami w kryjówkach po aryjskiej stronie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2016, nr 12, s. 209–241; G. Berendt, *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie"*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2008, nr 4, s. 110–143.

[30] Zob. np. K. Dunin-Wąsowicz, *Polski ruch socjalistyczny wobec walki i zagłady warszawskiego getta*, „Biuletyn ŻIH" 1973, nr 2–3 (86–87), s. 137–145; *idem*, *Polski ruch socjalistyczny wobec problemów getta warszawskiego*, „Biuletyn ŻIH" 1978, nr 3–4 (107–108), s. 17–26; *idem*, *Polski ruch socjalistyczny wobec walki i zagłady Żydów w czasie okupacji niemieckiej w Polsce* [w:] *Polskie podziemie polityczne wobec zagłady Żydów w czasie okupacji niemieckiej*, red. I. Borowicz, Warszawa 1988, s. 11–21; K. Dunin-Wąsowicz, *Socjaliści polscy wobec walki i zagłady Żydów*, „Dzieje Najnowsze" 1993, nr 1, s. 41–59; *idem*, *Socjaliści polscy wobec walki i zagłady Żydów* [w:] *Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996, s. 75–94.

[31] D. Stola, *Dyplomacja polska wobec zagłady Żydów* [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 5: *1939–1945*, red. W. Michowicz, Warszawa 1999; D. Stola, *Nadzieja i zagłada: Ignacy Schwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP (1940–1945)*, Warszawa 1995; A. Puławski, *W obliczu zagłady: Rząd RP na uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)*, Lublin 2009; *idem*, *Polskie Państwo Podziemne wobec Zagłady*, „Kwartalnik Historii Żydów" 2015, nr 2, s. 317–335; *idem*, *„Wobec „niespo-*

historyków, socjologów i literaturoznawców znalazła się też problematyka Kościoła katolickiego wobec Holokaustu[32]. Wspomnieć należy o publikacjach, które odnoszą się do problematyki powojennej, stanu anomii, pogromu w Kielcach, przejmowania mienia żydowskiego czy też powrotów ocalałych do domów – z uwzględnieniem kontekstu okupacyjnego, w tym relacji polsko-żydowskich[33]. W ostatnich latach wydawano także prace o charakterze źródłowym, np. w 2001 r. Andrzej Krzysztof Kunert opublikował takie materiały w tomie *Polacy–Żydzi 1939–1945*[34].

Instytut Pamięci Narodowej również znajduje się w gronie instytucji, które przyczyniły się do rozwoju badań i historiografii nad relacjami polsko-żydowskimi. Prace o pogromach w Jedwabnem (1941) i Kielcach (1946) oraz inne książki poświęcone Zagładzie mogą służyć jako najlepsze tego przykłady[35]. IPN opublikował także cykl *Kto ratuje jedno ży-*

---

tykanego w dziejach mordu". Rząd RP na uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, AK a eksterminacja ludności żydowskiej od „wielkiej akcji" do powstania w getcie warszawskim, Chełm 2018; D. Libionka, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006, s. 15–208; J. Zimmerman, *Polskie Państwo Podziemne i Żydzi w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2018; D. Engel, *Facing a Holocaust: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1943–1945*, Chapel Hill [NC] 1993; *idem*, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1939–1942*, Chapel Hill [NC] 1987.

[32] F. Stopniak, *Uwagi o efektach pomocy duchownych dla Żydów w okresie II wojny światowej*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi 1991, t. 14; *idem*, *Katolickie duchowieństwo w Polsce i Żydzi w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w II wojnie światowej*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996; E. Kurek-Lesik, *Gdy klasztor znaczył życie. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Kraków 1992; M. Ptasińska, *Ks. Marceli Godlewski i jego postawa wobec Żydów*, „Chrześcijanin w Świecie" 1995, nr 1; *Kościół krakowski 1939–1945*, Kraków 2014; D. Libionka, *Kościół w Polsce wobec Zagłady w świetle polskiej publicystyki i historiografii*, „Biuletyn ŻIH" 2000, nr 3, s. 329–341; *idem*, *Polska hierarchia kościelna wobec eksterminacji Żydów – próba krytycznego ujęcia*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2009, nr 5, s. 19–69; J. Leociak, *Młyny Boże. Zapiski o Kościele i Zagładzie*, Wołowiec 2018. Zob. też: Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983, s. 201.

[33] M. Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012; *eadem*, *Okrzyki pogromowe. Szkice z antropologii historycznej Polski lat 1939–1946*, Wołowiec 2012; J. Tokarska-Bakir, *Pod klątwą. Społeczny portret pogromu kieleckiego*, Warszawa 2018; Ł. Krzyżanowski, *Dom, którego nie było: powroty ocalałych do powojennego miasta*, Wołowiec 2016. Na temat powojennych losów społeczności żydowskiej pisał też: M.J. Chodakiewicz, *Po Zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944–1947*, Warszawa 2008; *idem, Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie, Zagłada, komunizm*, Warszawa 2000.

[34] *Polacy–Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001. Zob. też: *Rada Pomocy Żydom „Żegota" przy Pełnomocniku Rządu RP na Kraj i Referat Żydowski „Żegota" Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu RP na Kraj. Dokumenty z zasobu Archiwum Akt Nowych 1942–1944*, oprac. M. Olczak, Warszawa 2015.

[35] *Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002; *Wokół Jedwabnego*, t. 2: *Dokumenty*, red. *eidem*, Warszawa 2002; *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka Warszawa 2004; *Wokół pogromu kieleckiego*, t. 1, red. Ł. Kamiński, J. Żaryn, Warszawa 2006; *Wokół pogromu kieleckiego*, t. 2, red. L. Bukowski, A. Jankowski, J. Żaryn, Warszawa 2008; *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008; A. Puławski, *W obliczu Zagłady…*; J. Stroop, *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje!*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2009; M. Urynowicz, *Adam Czerniaków 1880–1942. Prezes getta warszawskiego*, Warszawa 2009; E. Rogalewska, *Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia*, wyd. drugie, poprawione i uzupełnione), Białystok 2013; *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012; M. Cobel-Tokarska, *Bezludna wyspa, nora, grób…*; M. Grądzka, *Przerwane dzieciństwo. Losy dzieci Żydowskiego Domu Sierot przy ul. Dietla 64 w Krakowie podczas okupacji niemieckiej / A Broken Childhood. The Fate of the Children from the Jewish Orphanage at 64 Dietla Street at Cracow during the German Occupation*, Kraków 2012; E. Rączy, *Zagłada Żydów w dystrykcie krakowskim w latach 1939–1945*, Rzeszów 2014; A. Sitarek, *„Otoczone drutem państwo". Struktura i funkcjonowanie administracji żydowskiej getta łódzkiego*, Łódź 2015; M. Kalisz, E. Rączy, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów 2015;

cie…, w ramach którego opisywano zarówno kontekst udzielania pomocy pod okupacją, jak i historie poszczególnych ratujących[36]. Wydano też inne prace poświęcone pomocy Żydom[37], np. losy rodziny Ulmów ze wsi Markowa.

Dyskusja wokół pogromu w Jedwabnem, wywołana książką J.T. Grosa, przyczyniła się również do powstania swego rodzaju nowej szkoły historyków zajmujących się zagładą Żydów w Polsce. Mowa tu o badaczach Centrum Badań nad Zagładą Żydów, których prace skupiają się w dużym stopniu na analizie sytuacji ludności żydowskiej w Warszawie, a także na opisie ostatniego etapu Zagłady, czyli lat 1943–1945[38]. Od 2005 r. Centrum publikuje czasopismo akademickie „Zagłada Żydów. Studia i Materiały". W sposób szczególny badacze ci zajmują się zagadnieniem zagłady Żydów na prowincji[39] oraz negatywnymi postawami Polaków wobec Żydów[40]. Analizują też strategie przetrwania Żydów po tzw. aryjskiej stronie[41].

M. Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945)*, Kraków 2016; *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. nauk. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Katowice–Kraków–Warszawa 2017.

[36] W tej serii ukazały się: E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008; M. Szpytma, *The Risk of Survival. The Rescue of the Jews by the Poles and the Tragic Consequences for the Ulma Family from Markowa*, Warszawa 2009; *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?… Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009; K. Madaj, M. Żuławnik, *Proboszcz getta,* Warszawa 2010.

[37] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006; M. Szpytma, *Sprawiedliwi i ich świat. Markowa w fotografii Józefa Ulmy*, wyd. drugie poprawione i uzupełnione, Kraków 2015; E. Rączy, I. Witowicz, *Polacy ratujący Żydów na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945 / Poles Rescuing Jews in the Rzeszów Region in the Years 1939–1945*, Rzeszów 2011; *The Holocaust and Polish-Jewish Relations During WWII. Selected issues*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Sitarek, Warszawa 2018.

[38] Zob. np.: B. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień. Losy Żydów szukających ratunku na polskiej wsi 1942––1945*, Warszawa 2011; J. Grabowski, *Judenjagdt. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa 2011; *„Jakie to ma znaczenie, czy zrobili to z chciwości?" Zagłada domu Trynczerów*, T. Markiel, A. Skibińska, Warszawa 2011; *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych, 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014; C. Kramer, *Tyleśmy już przeszli. Dziennik pisany w bunkrze (Żółkiew 1942–1944)*, oprac. i wstęp A. Wylegała, Warszawa 2017; *Po wojnie, z pomocą bożą, już niebawem… Pisma Kopla i Mirki Piżyców o życiu w getcie i okupowanej Warszawie*, oprac. i wstęp B. Engelking i H. Dreifuss, Warszawa 2017; *Sny chociaż mamy wspaniałe… Okupacyjne dzienniki Żydów z okolic Mińska Mazowieckiego*, oprac. i wstęp B. Engelking, Warszawa 2016.

[39] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007; *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec Zagłady Żydów 1942–1*945, red. J. Grabowski, B. Engelking, A. Skibińska, Warszawa 2011. Zob. *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*… Por. też: K. Koprowska, *Postronni? Zagłada w relacjach polskich świadków*, Kraków 2018.

[40] J. Grabowski, *„Ja tego Żyda znam!". Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1943*, Warszawa 2004; B. Engelking, *„Szanowny Panie Gistapo". Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940–1941*, Warszawa 2003.

[41] W kwietniu 2018 r. z kolei historycy skupieni wokół tej instytucji opublikowali książkę pt. *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*. Dwa tomy przedstawiają strategie przetrwania, wojenne doświadczenia Żydów i stosunki polsko-żydowskie tamtego okresu w dziewięciu wybranych powiatach *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018). Aktualnie, uwzględniając wcześniejsze prace Jana Grabowskiego (J. Grabowski, *Judenjagdt*…) oraz Elżbiety Rączy i Michała Kalisza (M. Kalisz, E. Rączy, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego*…), na opisanie w aspekcie stosunków polsko-żydowskich nadal czeka niemal 80 proc. powiatów Generalnego Gubernatorstwa. Ukazały się recenzje naukowe książki *Dalej jest noc*… lub poszczególnych jej rozdziałów: J. Chrobaczyński, *Osaczeni, samotni, bezbronni…: refleksje po lekturze książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski"*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne" 2018, nr 6, s. 266–301; T. Domański, *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski", t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018*; R. Gieroń, *Próby przetrwania Zagłady*

Jednym z zagadnień związanych z relacjami polsko-żydowskimi w okresie II wojny światowej, które do tej pory nie było szerzej podejmowane przez historyków, jest kwestia konsekwencji ponoszonych za pomoc udzielaną ludności żydowskiej. Nigdy wcześniej nie prowadzono badań naukowych *sensu stricto* na temat represji na polskiej ludności ratującej Żydów, powstało natomiast kilka publikacji traktujących tylko o jednej z kategorii ofiar takich represji, mianowicie o zamordowanych za pomoc ludności żydowskiej.

Pierwszy zagadnieniem tym zajął się pracownik ŻIH – Szymon Datner, który w swojej pracy *Las Sprawiedliwych* zamieścił 343 nazwiska Polaków zamordowanych za pomoc Żydom, z czego imiennie zidentyfikowano 242 ofiary. Większość z nich została rozstrzelana, a wraz z pomagającymi zginęło 248 Żydów[42]. Dwadzieścia lat później pracownik Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, prokurator Wacław Bielawski, znacznie poszerzył tę listę. Przygotowując wykaz, bazował na różnorodnym materiale zgromadzonym w ramach prowadzonego przez siebie (prawdopodobnie od końca lat sześćdziesiątych XX w.) śledztwa dotyczącego zbrodni popełnionych przez funkcjonariuszy nazistowskiego aparatu okupacyjnego na Polakach za pomoc udzielaną Żydom. Śledztwo to liczyło 46 tomów i zawierało ponad 2 tys. protokołów przesłuchań świadków, korespondencję, artykuły prasowe oraz różnego rodzaju dokumenty proweniencji niemieckiej z czasów okupacji (afisze, wyroki sądów niemieckich). W 1981 r. Bielawski opublikował wyniki swoich ustaleń w pracy *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom.* Zamieścił w niej 795 nazwisk osób, które poniosły śmierć za pomoc Żydom. W drugim wydaniu z 1987 r. zarejestrował już 872 nazwiska[43] i 1400 niewymienionych imiennie[44].

Wzorując się na pracy Bielawskiego, próbę zestawienia osób zamordowanych za pomoc Żydom podjął Wacław Zajączkowski w pracy *Martyrs of Charity*. Zawiera ona jednak szereg informacji, które nie są dobrze udokumentowane źródłowo. Dane wskazane przez Bielawskiego zweryfikowali kilka lat później, w 1997 r., pracownicy Głównej Komisji w anglojęzycznym raporcie *Those who helped. Polish Rescuers of Jews during the Holocaust*[45] ze wstępem i weryfikacją Teresy Prekerowej. Znalazły się w nim nazwiska 704 osób zmordowanych za pomoc Żydom. W publikacjach wydanych w kolejnych latach liczbę zamordowanych za pomoc Żydom szacuje się powyżej 2 tys. osób, są i tacy

w powiecie bocheńskim. Refleksje po lekturze Dagmary Swałtek-Niewińskiej, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 2018, nr 47, s. 95–108; D. Golik, *Nowotarska noc. Kilka uwag na marginesie artykułu Karoliny Panz*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 2018, nr 47, s. 109–133; T. Roguski, *„Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski". red. Barbara Engelking i Jan Grabowski*, „Glaukopis" nr 36, s. 335–356. Por. też odpowiedzi na te recenzje Jana Grabowskiego, Barbary Engelking, Tomasza Frydla, Dariusza Libionki, Karoliny Panz, Dagmary Swałtek-Niewińskiej, Aliny Skibińskiej i Anny Zapalec pióra autorów poszczególnych rozdziałów książki *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*: https://www.holocaustresearch.pl/index.php?show=555, dostęp 17 IV 2019 r.

[42] S. Datner, *Las Sprawiedliwych*, Warszawa 1968, s. 115.

[43] W. Bielawski, *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 7–8.

[44] Serie zbiorów dokumentów pochodzących ze wspomnianego tzw. śledztwa Bielawskiego w poszczególnych dystryktach przygotowuje aktualnie Sebastian Piątkowski.

[45] *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997.

historycy, którzy twierdzą, że i ta liczba jest zaniżona[46]. Dlatego też jednym z głównych wyzwań projektu „Indeks" jest zmierzenie się z liczbami, które już funkcjonują w literaturze przedmiotu, a tym samym zweryfikowanie dotychczasowych ustaleń badawczych i oszacowanie zbliżonej do rzeczywistej liczby Polaków represjonowanych (w tym zamordowanych) za pomoc Żydom[47].

CHARAKTERYSTYKA MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH

Podłożem do tworzenia listy osób represjonowanych jest bogaty materiał źródłowy wielorakiej proweniencji, który został zgromadzony w wyniku szeroko zakrojonej kwerendy w archiwach polskich i zagranicznych, muzeach, w tym martyrologicznych, literaturze i prasie. Cechuje go różny stopień wiarygodności i wartości poznawczej. Na zebrany materiał składają się dokumenty wytworzone w okresie II wojny światowej, jak np. dokumenty administracji niemieckiej, sądów i aparatu terroru, prasa niemiecka, świadectwa żydowskie spisane podczas wojny, prasa i materiały wytworzone przez polską i żydowską konspirację. Szczególnie wartościową kategorią źródeł, które do tej pory nie były wykorzystywane w badaniach nad tematyką represji za pomoc Żydom, są karty personalne więźniów niemieckich zakładów karnych. Chociaż są one w dużym stopniu lakoniczne, przynoszą wiedzę o formie udzielonej pomocy i rodzaju kary ustalonej przez organ sądowy. Zdecydowanie więcej informacji na temat okoliczności represji dostarczają natomiast akta procesowe niemieckich sądów specjalnych, z których również badacze zajmujący się tą tematyką korzystali dotychczas marginalnie. Materiał tego typu, jeśli zachował się w całości i zawiera pełną dokumentację procesową (tj. materiały stanowiące podstawę do wszczęcia procesu, jak donosy, meldunki policyjne oraz przesłuchania policyjne, akta oskarżenia formułowane przez prokuraturę oraz kompletną dokumentację procesową), daje szansę na odtworzenie w pełni tego, co dla niniejszego opracowania najistotniejsze, czyli okoliczności represji.

Z materiałów wytworzonych lub zgromadzonych po II wojnie światowej cenne dla projektu okazały się: akta procesowe osób podejrzanych o współpracę z niemieckim okupantem, materiały gromadzone od 1945 r. przez Główną Komisję Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce i jej kontynuatorki: Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz Główną Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu[48]. Z materiałów powojennych pomocne dla projektu okazały się zbiory Departamentu

[46] Zob. np. wspomniany W. Zajączkowski, *Martyrs of Charity*, Waszyngton 1988 podaje liczbę 2300 zamordowanych za pomoc Żydom, a Anna Poray-Wybranowska szacuje, że było ich ponad 5 tys. (*Those Who Risked Their Lives*, Chicago 2008).

[47] Fundacja Lux Veritatis uruchomiła portal internetowy „Pamięć i Tożsamość – Międzynarodowe Centrum Informacyjne", upowszechniający informacje na temat postaw Polaków wobec ludności żydowskiej podczas II wojny światowej. Zawiera on informacje także o osobach zamordowanych za pomoc Żydom. Ze względu na brak opisu kryteriów klasyfikacji wybranych przypadków, a w szczególności metodologii ich przygotowania, w tym weryfikacji, trudno ocenić jego wartość merytoryczną, a przede wszystkim użyteczność badawczą.

[48] O tzw. śledztwie Bielawskiego już była mowa, ale równie ciekawy materiał stanowią ankiety przygotowane przez Główną Komisję i skierowane przez nią do administracji w terenie z prośbą o wypełnienie; tzw. akcję ankietyzacji Główna Komisja przeprowadziła dwukrotnie: w 1945 r., w ankietach pytano wówczas wyłącznie o masowe groby, egzekucje i obozy na ziemiach polskich, i w 1968 r. – te ankiety były znacznie obszerniejsze, pytano w nich również o pomoc udzielaną Żydom przez Polaków i represje stosowane przez okupanta.

Sprawiedliwych wśród Narodów Świata Yad Vashem i Działu Dokumentacji Odznaczeń, działającego w ŻIH od 1979 r., w tym korespondencja i wnioski o uhonorowanie Polaków tytułem Sprawiedliwych oraz materiały zgromadzone przez powstałą po wojnie Centralną Żydowską Komisję Historyczną (korespondencja, relacje z czasów wojny, wspomnienia).

CELE, ZAŁOŻENIA I OPIS PROJEKTU

Podstawowym, a zarazem nadrzędnym celem działań podejmowanych w ramach projektu „Indeks" jest ustalenie nazwisk polskich obywateli różnych narodowości nieobjętych ustawodawstwem norymberskim, mieszkających na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w granicach z 31 sierpnia 1939 r., którzy doświadczyli represji za pomoc udzielaną Żydom podczas II wojny światowej.

Na potrzeby niniejszego projektu przyjęto następującą definicję pomocy i represji. Pomoc to udokumentowane lub poświadczone ustnie zabronione przez prawo niemieckie świadome, czynne i pozytywne działania podjęte na rzecz wyodrębnionej niemieckim prawem ludności żydowskiej. Aby uznać dany czyn za pomoc, musi być spełniony warunek jego wymiernej efektywności, a dane działanie powinno prowadzić do konkretnego rezultatu, tj. poprawy sytuacji, w której znajdowała się osoba, zanim nadeszła pomoc. W tym ujęciu mieszczą się zatem: ukrywanie, organizowanie kryjówki lub pośredniczenie w jej znalezieniu; dostarczanie żywności, pieniędzy, medykamentów i odzieży ukrywającym się oraz do getta; przekazywanie korespondencji do getta i na tzw. aryjską stronę; organizowanie ucieczki z getta; organizowanie nielegalnego przerzutu za granicę; wyrabianie, organizowanie, dostarczanie fałszywych dokumentów i utrzymywanie kontaktu z żydowskim ruchem oporu. Pomoc mogła być jednorazowa, krótko- lub długotrwała.

Przez pojęcie represji rozumie się działania organów władzy wojskowej i cywilnej III Rzeszy, w tym przede wszystkim sądów i prokuratury, organów policji i służb bezpieczeństwa przy współudziale partii nazistowskiej i jej organizacji afiliowanych i kolaboracyjnych, wobec osób, które naruszyły uregulowane okupacyjnym prawem zasady kontaktowania się z ludnością żydowską. W tej definicji mieszczą się następujące formy represji: sankcje karne, cywilne i administracyjne określone w wyniku postępowania organów wymiaru sprawiedliwości; umyślne pozbawienie życia i wolności; znęcanie się fizyczne i psychiczne; pozbawienie, uszkodzenie lub zniszczenie mienia.

Pozyskiwanie materiału źródłowego do projektu było pierwszym i najdłużej trwającym etapem prac. Został on zakończony dopiero dwa lata temu. Wyniki prowadzonych kwerend wpisywane były równolegle do wewnętrznej komputerowej bazy danych. Aktualnie w bazie znajduje się ponad 6 tys. nazwisk osób (stan na grudzień 2018 r.), które – jak wynika z zebranego materiału – mogły zostać represjonowane za pomoc Żydom. Zdecydowana większość historii wciąż wymaga dogłębnej i skrupulatnej weryfikacji.

Kilka lat temu rozpoczęliśmy kolejny, najważniejszy etap realizacji projektu, tj. weryfikację pozyskanych informacji. Przyjęliśmy bowiem założenie, że na listę osób represjonowanych (w tym zamordowanych) za pomoc Żydom kwalifikujemy tylko przypadki po dokładnym sprawdzeniu ich wiarygodności, nie stosujemy zasady bezrefleksyjnego przepisywania informacji zawartych w źródłach. Pojedyncze relacje też nie stanowią dla nas wiążącego kryterium. Weryfikacja wymaga doskonałej znajomości historii danego regionu w okresie

okupacji, wymusza także konieczność prowadzenia tzw. badań terenowych. Jest to zatem proces żmudny, a przede wszystkim czasochłonny. Oczywiście, są takie kategorie źródeł, które nie wymagają tak szczegółowej weryfikacji, jak wspomniane już materiały proweniencji niemieckiej czy świadectwa osób, którym pomoc została udzielona. Tym samym za wiarygodny uznajemy materiał zebrany przez Yad Vashem, na podstawie którego instytucja ta zadecydowała o uhonorowaniu danej osoby tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata.

Zespolenie, uporządkowanie i zweryfikowanie informacji pochodzących z różnych kwestionariuszy (rekordów), a dotyczących tego samego przypadku represji, wzbogacanych o stale napływające nowe ustalenia, stanowiły podstawę do przygotowania not o Polakach represjonowanych za pomoc Żydom.

Trudno obecnie określić, ile spośród pozostałych nazwisk, a tym samym historii występujących w bazie, zostanie potwierdzonych jako te dotyczące osób represjonowanych za pomoc niesioną ludności żydowskiej. Tym bardziej że w pierwszej kolejności weryfikowano nazwiska najlepiej udokumentowane źródłowo.

Swego rodzaju wadą systemu weryfikacji poszczególnych historii jest to, że prowadzona jest ona wyrywkowo dla całości ziem II RP, a nie kompleksowo, np. dla poszczególnych jednostek administracyjnych utworzonych w czasie II wojny światowej. Takie ukierunkowanie tych badań umożliwiłoby porównanie skali represji i polityki Niemców wobec ludności udzielającej pomocy Żydom w wybranych jednostkach niemieckiej administracji, wspomnianych już powiatach lub szerzej, dystryktach.

Zebrane dla programu informacje pokazują szerokie spektrum postaw lokalnych społeczności wobec Żydów szukających schronienia. W dokumentach nie zawsze wprost zostały opisane okoliczności, w jakich doszło do odkrycia faktu niesienia pomocy, a tym samym skutków, które to za sobą pociągnęło. Część z przedstawionych w tym tomie przypadków represji stanowi konsekwencję denuncjacji/donosu ze strony innych osób (Polaków lub przedstawicieli innych grup etnicznych), tylko w niektórych przypadkach znanych z nazwiska lub motywacji. Wiele z przedstawionych historii to skutek donosu sąsiadów, mieszkańców tej samej miejscowości. Zdarzało się też tak, że udzielających pomocy wskazywała osoba, której pomagano. Był to najczęściej efekt przesłuchiwań takiej osoby i/lub obietnicy darowania życia za informacje o miejscu schronienia.

Projekt „Indeks”, którego punktem wyjścia była analiza skali i rodzaju represji za niesioną Żydom pomoc, daje także możliwość podjęcia próby ustalenia okoliczności, w których doszło do wykrycia faktu pomocy, motywacji osób udzielających pomocy, warunków, w jakich pomoc była udzielana, ale też okoliczności, w jakich doszło do ujawnienia faktu pomocy i konsekwencji, z którymi to się wiązało. Wszystkie te elementy są równie ważne. Weryfikacja zgromadzonego materiału jest kontynuowana, a jej efektem będą kolejne noty. Znajdą się one w następnych tomach publikacji.

Martyna Grądzka-Rejak, Aleksandra Namysło

NOTA REDAKCYJNA

Pierwsze, cząstkowe wyniki prac prowadzonych przez grupę badaczy w ramach projektu „Indeks Polaków zamordowanych i represjonowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej" zostały opublikowane w formie e-booka w 2014 r. Książka nosiła tytuł *Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, a jej redaktorami byli Aleksandra Namysło i Grzegorz Berendt. Niniejsza publikacja stanowi zmienioną, uzupełnioną, zweryfikowaną i w znacznym stopniu poszerzoną wersję tej pracy. Zawiera ona 333 krótkie opisy represji wobec 654 osób, które niosły pomoc ludności żydowskiej na okupowanych ziemiach polskich. Kryterium ich wyboru stanowiła gruntownie zweryfikowana wiarygodność danego przypadku represji[1]. W prezentowanym tomie, pierwszym z serii, staraliśmy się także pokazać fakty dotąd mniej znane, opisane w literaturze przedmiotu marginalnie i lakonicznie lub oparte na źródłach niewykorzystanych dotychczas przez historyków.

UKŁAD

Prezentowane w kolejnej części autorskie noty o faktach represji, zgodnie z założeniami projektu „Indeks", dotyczą tych obywateli państwa polskiego, którzy zamieszkiwali w jego granicach przed wybuchem II wojny światowej (stan na 31 sierpnia 1939 r.). Nie mają one jednak formy klasycznych biogramów, nie zawierają bowiem wszystkich informacji niezbędnych do odtworzenia pełnego, zamkniętego życiorysu osoby represjonowanej. Celowo pominięto w nich informacje dotyczące losów osób represjonowanych po zakończeniu II wojny światowej jako nieistotne dla meritum sprawy. W tym kontekście pojawiają się jedynie dane na temat uhonorowania tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata, przyznawanym przez Yad Vashem od 1963 r. Autorzy starali się przede wszystkim zrekonstruować okoliczności i przyczyny represji, uwzględniając takie elementy, jak motywacje i rodzaj pomocy. Dostępność, objętość i wartość merytoryczna materiału źródłowego decydowały o tym, czy odtworzenie wszystkich tych elementów było możliwe, a opis faktów mógł być wyczerpujący i szczegółowy.

[1] Z tej przyczyny w tym tomie nie znalazły się wszystkie nazwiska zamieszczone w archaicznych już, ale wciąż reprezentatywnych dla poruszanego tematu pracach W. Bielawskiego, *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987 oraz *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997.

Noty składają się z trzech zasadniczych części:

1) danych osoby represjonowanej (tam, gdzie było możliwe ich ustalenie), według schematu: nazwisko, imię, data i miejsce urodzenia, imiona rodziców, wyznanie, narodowość, wykształcenie, stan cywilny, zawód wykonywany w czasie wojny i miejsce zamieszkania zgodne z podziałem administracyjnym ziem polskich z okresu II wojny światowej[2];

2) charakterystyki przyczyn, okoliczności i rodzaju represji;

3) wykazu źródeł i literatury, które stanowiły podstawę do przygotowania not.

W wypadku, gdy w akcję pomocy było zaangażowanych kilka osób, przygotowano tzw. noty zbiorcze, zespalające dane osobowe poszczególnych osób z jednym, wspólnym dla wszystkich opisem działań na rzecz ludności żydowskiej i doznanych z tego powodu represji.

Do niniejszej publikacji zostały wybrane tylko te przypadki, których wiarygodność potwierdzała bogata lub różnorodna baza źródłowa i te, które nie wymagały dodatkowej weryfikacji[3]. Nie wszystkie historie udało się opisać szczegółowo i w pełni zrekonstruować okoliczności oraz przebieg zdarzeń związanych z pomocą ludności żydowskiej, a w jej konsekwencji – represją. Odnosi się to zwłaszcza do tych przypadków, które odtworzono na podstawie źródeł lakonicznych, np. kart personalnych więźniów zakładów karnych.

Z analizy zaprezentowanych w tomie historii, co do których udało się ustalić formę udzielanej pomocy, wynika, że ukrywanie Żydów było najczęstszą przyczyną represji, których doświadczali pomagający (ok. 70 proc.). W tej kategorii mieści się zarówno udzielanie schronienia i utrzymanie ukrywanych, jak i pośredniczenie w znalezieniu kryjówki czy jej organizacja i przygotowanie poza miejscem zamieszkania. Dzięki takiej pomocy schronienie znalazło nie mniej niż 847 Żydów[4]. Tej formie pomocy towarzyszyło utrzymanie ukrywających się, w części wypadków finansowane lub współfinansowane przez Żydów oraz organizowanie dla nich tzw. aryjskich papierów. Mniejszość z zamieszczonych not opisuje represje doświadczone w następstwie dostarczania żywności i innych towarów do gett, pomocy w ucieczce z gett, pośredniczenia w załatwianiu różnych spraw, zorganizowania transportu czy działalności w Radzie Pomocy Żydom „Żegota" i współpracy z ŻOB[5]. Jeśli chodzi o przyczyny, dla których decydowano się pomagać Żydom, najczęściej pojawia się przedwojenna znajomość z ukrywającym się lub też prośba osoby

---

[2] Dla terenów GG, przyjęto podział na dystrykty oraz Kreishauptmannschaften jako nowe jednostki administracyjne wprowadzone przez władze okupacyjne, nieodpowiadające przedwojennym polskim powiatom. Ponieważ stosowana przez władze niemieckie nomenklatura na określenie tych jednostek administracyjnych nie ma odpowiednika w języku polskim, redaktorzy zdecydowali się na używanie nazwy oryginalnej. Bazę informacji stanowiła publikacja *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am. 1 März 1943*, Krakau 1943. Dla ziem wcielonych zastosowano podział na okręgi lub prowincje, rejencje, a także powiaty (*Stadtkreise* i *Landkreise*), które przeważnie zachowały granice sprzed wybuchu wojny. Poszczególne miejsca przyporządkowano administracyjnie według stanu po 1 X 1941 r. zgodnie z informacjami zawartymi w *Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874–1945*, red. Rolf Jehke, Herdecke, http://www.territorial.de/sprachen/index-pl.htm, dostęp 19 IV 2019 r. W przypadku polskich ziem zaanektowanych po 17 IX 1939 r. przez ZSRR, zajętych przez III Rzeszę po 22 czerwca 1941 r., a niewłączonych do GG i wcielonych do Rzeszy, zastosowano wprowadzony tam porządek administracyjny z podziałem na Komisariaty i Komisariaty Generalne.

[3] Zamieszone w tomie 333 noty nie mogą stanowić grupy reprezentatywnej dla całości zebranego materiału w ramach projektu „Indeks".

[4] Liczba ta nie jest równoznaczna z liczbą osób, które przeżyły. Większość z nich zginęła wraz z opiekunami w momencie wykrycia faktu pomocy.

[5] W publikacji zamieszczono również notę dotyczącą represji doświadczonych przez Stanisława i Karolinę Kaszyńskich. Choć działania, których się podjął Stanisław Kaszyński, nie do końca odpowiadają definicji „pomocy"

trzeciej. W 90 przypadkach, spośród tych, w których udało się odtworzyć okoliczności wykrycia faktu pomocy, jego przyczyną był donos lub prawdopodobnie donos (sąsiadów, krewnych, osób postronnych i funkcjonariuszy aparatu policji). Skutkiem donosów były m.in. masowe zbrodnie na osobach ukrywających Żydów w Markowej, Starym Ciepielowie i Rekówce, Siedliskach itd. W ponad 30 przypadkach represja była konsekwencją poinformowania niemieckiej policji – o pomagającym lub miejscu schronienia – przez osobę, której udzielano pomocy, oraz nieprzestrzegania zasad bezpiecznego zachowania w miejscu ukrycia. Często ujawnienie informacji było skutkiem brutalnego przesłuchania lub obietnicy darowania życia.

Ponad połowa wszystkich represjonowanych (341 i pięciu prawdopodobnie), których historie opisano w niniejszym tomie, w wyniku wykrycia pomocy udzielonej Żydom straciła życie. Z tej grupy zdecydowana większość – bo 258 osób – została zastrzelona w momencie wykrycia faktu pomocy, rozstrzelana na miejscu po zatrzymaniu (także w egzekucjach zbiorowych), zamordowana[6] na miejscu bądź zmarła na skutek postrzelenia, bądź też zginęła w publicznych egzekucjach w wyniku wyroków sądowych. 61 osób zostało zamordowanych lub zmarło w obozach koncentracyjnych albo więzieniach. Ogółem do tych miejsc odosobnienia skierowano 334 osoby. W grupie zamordowanych za pomoc Żydom znaleźli się także pomagający, na których niemieckie sądy specjalne (Sondergerich) wydały najwyższy wyrok – karę śmierci. Zasądzono ją wobec 53 osób występujących w niniejszej publikacji. Z tego wyrok wykonano na 24 osobach (w tym na dwóch prawdopodobnie), na trzech nie wykonano, szesnastu osobom w drodze aktu łaski Generalnego Gubernatora zamieniono karę na więzienie, co do 10 osób nie ma informacji o wykonaniu wyroku. Wobec kilkudziesięciu osób zastosowano inne formy represji: areszt, roboty przymusowe, pobicie i utratę mienia.

Niniejszą publikację zamyka tabela, która w sposób sumaryczny i zwięzły przedstawia treści zawarte w notach. Zawiera ona hasłowe informacje dotyczące formy i charakteru pomocy, rodzaju represji, a także okoliczności wykrycia faktu pomocy. W tabeli odnotowano również informacje o osobach uhonorowanych tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

***

Niniejszy tom jest pierwszym z serii „Represje za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej", w której będziemy prezentować wyniki prac prowadzonych w ramach projektu „Indeks Polaków represjonowanych i zamordowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej". Kolejne będą się ukazywać w miarę postępu prac weryfikacyjnych i pozyskiwania nowych informacji.

Mamy jednak nadzieję, że nawet w tak cząstkowej formie publikacja ta poszerzy wiedzę na temat stosunków polsko-żydowskich – zwłaszcza nad zagadnieniem konsekwencji i odpowiedzialności karnej za udzielanie pomocy ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej. Będzie ona również stanowić inspirację do dalszych badań.

przyjętej w projekcie „Indeks", to ich waga i znaczenie w pełni kwalifikują małżeństwo Kaszyńskich do kategorii „represjonowanych za pomoc Żydom".

[6] To określenie odnosi się do niesprecyzowanych w materiale źródłowym sposobów pozbawienia życia.

Redaktorki tomu dziękują za współpracę i pomoc przy realizacji programu „Indeks” Annie Krochmal, Annie Szymańskiej-Klich, Michałowi Burkowi, Ewie Tazbierskiej, Agnieszce Dzierżanowskiej, Agnieszce Reszce, Monice Tars, Wojciechowi Płosie, Tomaszowi Sudołowi, Witoldowi Mędykowskiemu, Tomaszowi Gonetowi, Pawłowi Zawiszy, a za krytyczne i cenne uwagi Grzegorzowi Berendtowi, Andrzejowi Żbikowskiemu, Dariuszowi Libionce, Markowi Wierzbickiemu, Przemysławowi Waingertnerowi, Adamowi Dziurokowi i Włodzimierzowi Sulei. Szczególne podziękowania należą się autorom opublikowanych not, tłumaczom oraz wszystkim, którzy na rzecz programu „Indeks” prowadzili kwerendy w archiwach, muzeach, literaturze i prasie.

POLACY ZAMORDOWANI I REPRESJONOWANI ZA POMOC ŻYDOM W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

Adamczyk Edward, urodzony ok. 1929 r., syn Henryka i Marii, zamieszkały w okresie okupacji w Bogucicach, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Adamczyk Henryk, urodzony 6 lipca 1880 r., żona Maria, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Bogucicach, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Adamczyk Maria, mąż Henryk, zamieszkała w okresie okupacji w Bogucicach, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Adamczyk Stefan, urodzony ok. 1930 r., syn Henryka i Marii, zamieszkały w okresie okupacji w Bogucicach, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Adamczykowie w 1943 r. udzielili schronienia pochodzącej z Pińczowa czternastoosobowej rodzinie żydowskiej o nazwisku Rajt. W nieznanych bliżej okolicznościach 1 grudnia 1943 r. u Adamczyków zjawili się niemieccy żandarmi z posterunku w Busku-Zdroju, otoczyli zabudowania i rozkazali wszystkim Żydom wyjść z ukrycia. Trzynaście osób opuściło kryjówkę i próbując ratować życie, oddało Niemcom posiadane wartościowe rzeczy. Wszyscy zostali zamordowani. Jednemu z Żydów udało się ukryć na strychu domu, po odejściu Niemców uciekł. W dniu wykrycia i zamordowania Żydów Henryka Adamczyka nie było w domu. Niemcy zjawili się ponownie następnego dnia, by go aresztować. Razem z Adamczykiem do więzienia w Busku-Zdroju trafiła jego żona Maria oraz synowie Stefan (13 lat) i Edward (14 lat). Maria z synem Stefanem spędzili w areszcie jeden dzień i zostali zwolnieni. Starszy syn, Edward, został wywieziony na roboty do Niemiec, skąd powrócił w 1945 r.

Henryk Adamczyk 19 grudnia 1943 r. został wywieziony do KL Auschwitz (nr obozowy 169469), z którego już nie wrócił. Zmarł przypuszczalnie w 1944 r.

Źródła: AIPN Ki, IPN Ki 59/92, Akta sprawy o uznanie Henryka Adamczyka za zmarłego; *ibidem*, 53/4888, Ankiety dotyczące miejsc i faktów zbrodni hitlerowskich popełnionych w latach 1939–1945 na terenie pow. Pińczów.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 3, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006, s. 1532.

Autor: Edyta Krężołek

Adamski Józef, urodzony ok. 1883 r., żona Michalina, córka Helena, murarz, w trakcie okupacji mieszkał w Wieliczce przy ul. św. Jana 30, Kreishaupt. Kraków, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie przedwojennym Józef Adamski pozostawał w kontakcie z Józefem, ojcem krakowskiego żydowskiego lekarza Juliana Aleksandrowicza. Wykonywał drobne prace naprawcze w nieruchomości należącej do Aleksandrowiczów.

Na początku 1943 r. Józef Aleksandrowicz pracował jako robotnik przymusowy i więzień w warsztatach stolarskich mieszczących się nieopodal bramy wjazdowej do getta krakowskiego. Panujące tam warunki sanitarne i aprowizacyjne były niezwykle trudne dla skoszarowanych w placówce więźniów. Józef Adamski, w drodze do pracy w Krakowie, niemal każdego dnia przynosił Józefowi Aleksandrowiczowi żywność, a od czasu do czasu także bieliznę i odzież oraz prasę. By nie zostać zauważonym, zazwyczaj o umówionej porze wrzucał przesyłkę na teren warsztatów, gdy przejeżdżający tramwaj zasłaniał go przed wzrokiem tzw. policjantów granatowych i funkcjonariuszy niemieckiej policji Schutzpolizei, pilnujących terenu wokół getta. Taka forma pomocy trwała przez kilka tygodni, a dzięki niej Józef Aleksandrowicz pozostawał w możliwie dobrej kondycji fizycznej.
W trakcie jednej z prób przekazania paczki z żywnością Józefa Adamskiego dostrzegł niemiecki policjant. Adamski został aresztowany, a podczas śledztwa torturowano go i dotkliwie pobito. Z braku istotnych dowodów na to, że pomoc nie była jednorazowa, Adamskiego wypuszczono. Ze względu jednak na doznany uszczerbek na zdrowiu w niedługim czasie od pobicia zmarł. Mimo to żona Michalina, córka Helena oraz wnuczka Michalina, mieszkające w Wieliczce, kontynuowały pomoc Żydom.
18 kwietnia 1982 r. Józefa Adamskiego, jego żonę Michalinę oraz córkę Helenę i jej córkę Michalinę uhonorowano tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/2104, Collection of the Righteous Among the Nations Department; *The Righteous Among The Nations database,* http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4044817, dostęp 19 XII 2018 r.; AŻIH, 349/24/1562, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, Akta w sprawie Józefa Adamskiego.

Bibliografia: Aleksandrowicz J., *Adamscy*, „Tygodnik Powszechny" 1963, nr 12(739); Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzieloną Żydom*, Warszawa 1981, s. 13; Seweryn T., *Wielostronna pomoc Żydom w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Lekarski Oświęcim" 1967, nr 1, s. 181; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 396–397; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 447; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 169–170.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Ajdels z d. Pawłowska Wanda, urodzona 22 grudnia 1920 r. w Radomiu, córka Leopolda i Agnieszki z d. Tuzimek, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, w okresie okupacji zamieszkała w Radomiu, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji Wanda Pawłowska mieszkała wraz z rodzicami przy ul. Prostej w Radomiu, w rejonie sąsiadującym z tzw. małym gettem w dzielnicy Glinice. Złożone przez nią w kolejnych latach relacje dotyczące pomocy prześladowanym Żydom zawierają nieścisłości. Według jednego ze świadectw udzielała ona wraz z bliskimi systematycznej pomocy żywnościowej mieszkańcom getta, a nawet przedostawała się na jego teren. Według innego świadectwa wykładała co pewien czas paczki z żywnością na niedalekiej od jej mieszkania trasie, którą Niemcy codziennie przeprowadzali robotników przymusowych do jednego z zakładów. Pewnego wieczoru (data nie jest znana) w pobliżu swego domu znalazła zemdlonego mężczyznę; jak się wkrótce okazało, był to urzędnik Bernard Ajdels[1], który zbiegł prawdopodobnie z obozu pracy przy ul. Szwarlikowskiej w Radomiu. Wanda Pawłowska zaopiekowała się nim i ukrywała go w mieszkaniu. Następnie, wraz ze swym ojcem Leonardem, starała się wspierać żywnością przebywających w obozie rodziców Ajdelsa. Ponieważ ukrywanie Ajdelsa było bardzo trudne ze względu na grożące niebezpieczeństwo, Wanda zdobyła dla niego polską metrykę na nazwisko Edward Jarosz (została ona wydana przez kancelarię kościoła pw. św. Jana w Radomiu, jakoby dla ukrywającego się w Warszawie oficera WP). Zamieszkała też wraz z Ajdelsem w wynajętym mieszkaniu przy ul. Wałowej, gdzie prawdopodobnie oboje udawali małżeństwo lub narzeczeństwo.

26 lipca 1943 r. Bernard Ajdels i Wanda Pawłowska zostali aresztowani przez funkcjonariuszy Sipo i osadzeni w więzieniu radomskim; jak można przypuszczać, miało to związek z denuncjacją dokonaną przez któregoś z ich sąsiadów. Bernard przebywał w więzieniu do 23 sierpnia 1943 r., kiedy to deportowano go do KL Auschwitz; następnie był więziony w KL Mauthausen-Gusen i KL Sachsenhausen, gdzie doczekał końca okupacji. Według własnego oświadczenia Wanda Pawłowska została poddana brutalnym przesłuchaniom, w następstwie których umieszczono ją najpierw w szpitalu więziennym, a potem w Szpitalu św. Kazimierza w Radomiu. Zbiegła stamtąd w listopadzie 1943 r., skorzystawszy z pomocy jednej z sióstr zakonnych. Brak danych na temat kolejnych miejsc, w których się ukrywała. Gdy w 1945 r. uwolniony z obozu koncentracyjnego Bernard Ajdels powrócił do Radomia, Wanda została jego żoną. Oboje rozpoczęli starania o odnalezienie urodzonej w okresie okupacji córki, a po pewnym czasie zdecydowali się na emigrację do Izraela.

18 lutego 1985 r. Wanda Ajdels-Pawłowska została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, P-389. Arkusz ewidencyjny więźniarki Wandy Pawłowskiej, 1943 r.; AYV, M.31.2/3072, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Grynberg M., *Księga sprawiedliwych*, Warszawa 1993, s. 23–24; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 7; Leszczyńska M., *Ajdels Wanda*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-

[1] Bernard Ajdels, urodzony 26 grudnia 1908 r., syn Lewka i Alty. Zmarł 3 sierpnia 1991 r.

-pomocy/historia-pomocy-ajdels-wanda, dostęp 11 IV 2019; http://www.straty.pl/pl/szukaj-w-bazie, dostęp 15 III 2015 r.; www.auschwitz.org, dostęp 15 III 2015 r.

Autor: Sebastian Piątkowski

Ambroziak Ignacy, urodzony ok. 1895 r., żona Rozalia, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Cholewach, Kreishaupt. Sochaczew, dystrykt warszawski, GG.

Ambroziak Henryk, urodzony 16 lipca 1927 r. w Jeżewie, syn Ignacego i Rozalii, zamieszkały w okresie okupacji w Cholewach, Kreishaupt. Sochaczew, dystrykt warszawski, GG.

Ambroziak Rozalia[2], mąż Ignacy, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Cholewach, Kreishaupt. Sochaczew, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczność i rodzaj represji:
Rozalia i Ignacy Ambroziakowie oraz ich syn Henryk udzielili schronienia trzem braciom narodowości żydowskiej zbiegłym z getta płońskiego (Szmulowi, Moszkowi i Abramowi Lajzerom)[3]. Korzystający ze schronienia byli synami handlarza bydła z Płońska, który przed wojną dokonywał uboju zwierząt zakupionych m.in. u Ambroziaków. O ukrywających się Żydach doniósł Niemcom volksdeutsch nazwiskiem Gacyk. Niemcy trzykrotnie przeprowadzali rewizję w gospodarstwie Ambroziaków, nie odnaleźli jednak ukrywających się tam Żydów. Działo się tak, gdyż przebywali oni na terenie gospodarstwa wyłącznie w nocy. W trakcie rewizji Rozalia oraz jej syn Henryk byli brutalnie bici. W październiku 1943 r. Ignacy został aresztowany przez Gestapo i żandarmerię i osadzony w Pomiechówku, a następnie powieszony podczas publicznej egzekucji 21 listopada 1943 r. w lesie smarzewskim w pobliżu Złotopolic. Rozalia i Henryk uniknęli aresztowania.

4 lipca 1991 r. Ignacy i Rozalia Ambroziakowie zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/4957, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 766–767.

Autor: Tomasz Gonet

Andrzejczyk Edward Edmund, urodzony 18 sierpnia 1912 r., ojciec Franciszek, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w miejscowości Czyżew Sutki, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Okręg Białystok.

[2] W *Księdze Sprawiedliwych…* podano imię Różalia.
[3] W swoim zeznaniu Henryk Ambroziak wspomina o dwóch mężczyznach o nieznanych nazwiskach – Julku i Ignacu.

Andrzejczyk[4] **Franciszek**, urodzony 7 lutego 1895 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w miejscowości Czyżew Sutki, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Okręg Białystok.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Edward Edmund i Franciszek wraz ze Stanisławą Andrzejczyk (żoną Franciszka, macochą Edwarda Edmunda) oraz czworgiem dzieci Franciszka i Stanisławy: Henrykiem (ur. 1923 r.), Jadwigą (ur. 1927 r.) Eugenią (ur. 1924 r.) oraz Ireną (ur. 1922 r.), ukrywali w swoim gospodarstwie osiemnaście znanych im osób narodowości żydowskiej, zbiegłych z likwidowanego przez okupanta getta w pobliskim Czyżewie (wśród nich byli m.in.: Symcha Muncarz, Rajzel Brukowski, Izrael Muncarz z żoną i dziećmi, Mosze Kuzmacher z rodziną, Mashel Zylbersztejn, Fejwel Niewad, Eliahu Wisocki, żona i dzieci Zeliga Gromadzyna, Rochel Kachan, Rochel Lichtensztejn, Brocha Kirszenbojm, Judel Węgorz, Szmulik Lepak oraz jedna osoba z Zambrowa o nieznanym nazwisku). Za udzieloną pomoc otrzymali prawdopodobnie zapłatę od ukrywających się osób[5].

20 marca 1943 r. żandarmeria niemiecka z posterunku w Czyżewie przeprowadziła rewizję gospodarstwa Andrzejczyków, w wyniku której zastrzelono Franciszka Andrzejczyka i trzy spośród przechowywanych osób. Pozostałych Żydów, z wyjątkiem trzech mężczyzn pozostawionych przy życiu, żandarmi rozstrzelali w pobliskim Szulborzu. W trakcie ponownej rewizji, przeprowadzonej przez żandarmerię w celu odnalezienia kosztowności rzekomo ukrytych przez Żydów, Edward Edmund Andrzejczyk został brutalnie pobity, w wyniku czego stracił wzrok w prawym oku.

Źródło: AIPN Bi, IPN Bi 1/1033, Poczery, Pomoc Żydom; *ibidem*, IPN Bi, 1/159, Akta w sprawie zbrodni popełnionych we wsi Czyżew Sutki, kol. Waniewo, Jedwabne pow. Łomża i Łapach; *ibidem*, IPN Bi, 1/158, Akta w sprawie zbrodni popełnionych przez żandarmów z Czyżewa w latach 1941–1944; *ibidem*, IPN Bi, 033/8, Raporty sytuacyjne obwodu AK-AKO Wysokie Mazowieckie; Zbiory OBEP IPN w Białymstoku: nieuporządkowany zbiór Z. Gwozdka, t. 26, Wypisy z materiałów archiwalnych Obwodu, s. 312 – wypis z raportu sabotażowo-dywersyjnego AK za marzec 1943 r.; AAN, Komitet dla Upamiętnienia Polaków Ratujących Żydów, 18, Relacja Edwarda Zawady, k. 50; Archiwum Państwowe m.st. Warszawy Oddział w Pułtusku, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Zatorach, pow. Pułtusk; Akta Urzędu Stanu Cywilnego w Czyżewie.

Bibliografia: Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997; *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat. Pomoc ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką w województwie białostockim. Informator wystawy*, red. C. Kuklo, A. Pyżewska, E. Rogalewska, Białystok 2003; Monkiewicz W., Kowalczyk J., *Pomoc Żydom w regionie białostockim podczas II wojny światowej* [w:] „Studia Podlaskie",

[4] Występują różne formy zapisu nazwiska rodziny: Andrzejczyk, Jendrzejczyk, Andrzejczuk.

[5] W *Księdze pamięci Czyżewa* (*Czyzewo Memorial Book*), znalazły się wspomnienia jednego z ukrywanych przez Andrzejczyków Żydów – Symchy (Seymoura) Mincarza, który twierdzi, że rodzina Andrzejczyków otrzymała od nich zapłatę.

1989, t. 2; *Mogli powiedzieć nie*, „Kontakty" 1987, nr 39(363); *Polacy–Żydzi 1939–1945*, oprac. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971; *In the Circle of Agony of Heath,* Simcha (Seymour) Moncarz [w:] *Czyzewo Memorial Book (Sefer Zikaron Czyzewo)*, 1961.

Autor: Magdalena Dzienis

Antczak Franciszek, urodzony 3 marca 1901 r. w Nacpolsku, syn Rocha i Wiktorii z d. Bariga, żona Stanisława z d. Majewska, narodowość polska, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Boguszynie, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Szkop z d. Antczak Zofia, urodzona 10 marca 1894 r. w Kolonii Nacpolsk, mąż Bolesław (zmarł w 1937 lub 1939 r.), ośmioro dzieci, narodowość polska, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Kolonii Nacpolsk, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Szkop Kazimierz, urodzony 1 listopada 1917 r. w Kolonii Nacpolsk, syn Zofii i Bolesława, narodowość polska, rolnik, szewc, zamieszkały w okresie okupacji w Kolonii Nacpolsk, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Szkop Genowefa, urodzona 20 marca 1923 r. w Kolonii Nacpolsk, córka Zofii i Bolesława, narodowość polska, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Kolonii Nacpolski, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
3 listopada 1942 r. z getta w Czerwińsku uciekło dwóch Żydów: Moszko Kuperman i Josek Lewin, którzy znaleźli schronienie w gospodarstwie Franciszka Antczaka w Boguszynie. Gospodarz przechował zbiegów przez kilka dni (prawdopodobnie do 8 lub 11 listopada), jednak z obawy przed denuncjacją zdecydował się na przeniesienie ich do domu swojej siostry, Zofii Szkop w Kolonii Nacpolsk. Najstarszy syn Zofii, Kazimierz, przygotował w oborze bunkier dla zbiegów. Szkopowie przechowywali ich rzeczy oraz dostarczali żywność w zamian za wynagrodzenie.

Do tragedii doszło, kiedy Moszko Kuperman z końcem lutego 1944 r. opuścił kryjówkę, by udać się do znajomych i rodziny w Wyszogrodzie. W drodze został zatrzymany przez żandarmów i w trakcie przesłuchania ujawnił miejsce ukrycia oraz osoby, które go ukrywały. 2 marca 1944 r. gospodarstwo Szkopów zostało przeszukane przez Gestapo z Płocka. Dzięki pomocy Kupermana Niemcy bez kłopotu odnaleźli kryjówkę i ujęli ukrywającego się Lewina. Aresztowano go wraz z Zofią Szkop. Kobietę osadzono jako więźniarkę śledczą w więzieniu karnym w Płocku, gdzie oczekiwała na proces. 24 marca aresztowano i pobito Kazimierza Szkopa, który podczas wcześniejszej rewizji przebywał poza domem. Pobito także jego siostrę Genowefę, a następnie wywieziono ją na roboty przymusowe do Niemiec. Pozostałe dzieci: Jadwiga (ur. 25 października 1927 r.), Halina (ur. 14 października 1937 r.), Wacława (brak daty urodzenia), same musiały zająć się gospodarstwem. Kazimierza, tak jak matkę, osadzono w płockim więzieniu. Oboje zostali

oskarżeni o ukrywanie Żydów, zaopatrywanie ich w żywność oraz wspólne dokonywanie nielegalnego uboju.

Wyrokiem niemieckiego Sądu Specjalnego w Ciechanowie z 26 lipca 1944 r. Zofia Szkop została skazana na trzy lata obozu karnego, a jej syn na karę śmierci. 23 sierpnia 1944 r. Zofia rozpoczęła odbywanie kary w ciężkim więzieniu dla kobiet w Fordonie koło Bydgoszczy. Opuściła je po zakończeniu wojny. Kazimierz Szkop 6 sierpnia 1944 r. został osadzony w więzieniu śledczym w Królewcu (nr więźnia 2458), w którym miał ponieść karę śmierci. Egzekucja odbyła się ok. trzy miesiące później, o czym poinformowano rodzinę.

27 marca 1944 r. aresztowany został również brat Zofii, Franciszek Antczak, którego osadzono w więzieniu karnym w Płocku (Strafgefängnis Schröttersburg), skąd 26 kwietnia 1944 r. przeniesiono go do KL Stutthof. Dotarł tam 28 kwietnia 1944 r. (nr więźnia 34351). Po wojnie nie powrócił w rodzinne strony, prawdopodobnie zmarł w obozie.

22 października 2003 r. Franciszek Antczak, Zofia Szkop z d. Antczak oraz jej dzieci Jadwiga i Kazimierz zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/10081, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2626; AIPN, IPN GK, 629/27, Akta w sprawie Franciszka Antczaka; *ibidem*, 629/2473, Akta w sprawie Moszka Kupermana.

Bibliografia: Grynberg M., *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984, s. 135; Grądzka-Rejak M., *Rodzina Szkopów*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-szkopow, dostęp 4 IV 2019 r.; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl, dostęp 6 I 2016 r.; Szczepański J., *Społeczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005, s. 493; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4410339, dostęp 5 XII 2014 r.

Autor: Paweł Zawisza

Antoniak Bazyli, urodzony 16 września 1892 r. w Nowosiółkach, pow. rudecki, syn Jerzego i Paraskewi, narodowość ukraińska, wyznanie greckokatolickie, właściciel łaźni, zamieszkały w okresie okupacji w Szydłowcu, Kreishaupt. Petrikau (Piotrków), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji Bazyli Antoniak prowadził w Szydłowcu łaźnię publiczną. 12 lutego 1943 r. został aresztowany przez żandarmerię i osadzony w więzieniu radomskim. Powodem aresztowania było ukrywanie przez niego dwojga żydowskich dzieci o nieznanych personaliach, które wydostały się z szydłowieckiego getta. Okoliczności, w jakich o fakcie tym dowiedzieli się Niemcy, pozostają nieznane. 25 czerwca 1943 r. Antoniak został skazany przez radomski sąd specjalny na śmierć. Po otrzymaniu wyroku zwrócił się do generalnego gubernatora Hansa Franka z prośbą o złagodzenie kary. 23 lutego 1944 r. naczelnik więzienia radomskiego został poinformowany przez zwierzchników,

że gubernator nie skorzystał z prawa łaski. Wyrok wykonano prawdopodobnie kilka dni później (dokładna data nie jest znana).

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, A-99, Arkusz ewidencyjny Bazylego Antoniaka.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009.

Autor: Sebastian Piątkowski

Archutowski Roman, urodzony 5 sierpnia 1882 r. w Karolinie k. Pułtuska, syn Józefa i Emilii, narodowość polska, ksiądz; w latach 1925–1940 na stanowisku dyrektora gimnazjum św. Stanisława Kostki w Warszawie, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkały w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od 1940 r., pełniąc funkcję regensa Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie, pomagał osobom narodowości żydowskiej. Udzielał im schronienia na terenie podległej mu jednostki. Gestapo pierwszy raz aresztowało go we wrześniu 1942 r. Po miesięcznym pobycie w więzieniu został zwolniony z aresztu. Kolejne zatrzymanie miało miejsce z 10 na 11 listopada 1942 r. Został wówczas umieszczony w więzieniu na Pawiaku, a 25 marca 1943 r. przetransportowany do KL Lublin. W obozie zachorował na tyfus plamisty i zmarł 18 kwietnia 1943 r.

Bibliografia: Iranek-Osmecki K., *Kto ratuje jedno życie. Polacy i Żydzi 1939–1945*, London 1968, s. 275; Kącki F., *Udział księży i zakonnic w holocauście Żydów*, Warszawa 2002, s. 49; Komar M., *Władysław Bartoszewski. Środowisko naturalne. Korzenie*, Warszawa 2010, s. 15; Narewska D., *Ks. Roman Archutowski – męczennik*, Warszawa 1999; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 4, Warszawa 2013, s. 71; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 245.

Autor: Paweł Niewiński

Augustyn Józef, urodzony 1891 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Józefa, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Szerzynach, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Augustyn Józefa, urodzona 1881 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Józef, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Szerzynach, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W 1942 r. małżeństwo Augustynów udzieliło schronienia trzem osobom narodowości żydowskiej (rodzinie Eliasza Haskela). W nieznanych bliżej okolicznościach, w styczniu

1943 r. do domu Polaków przybyli funkcjonariusze tzw. policji granatowej z posterunku w Szerzynach (wśród nich był posterunkowy Mikołaj Leszega) i aresztowali ukrywających się Żydów, pozostawiając na wolności Augustynów. 5 lutego 1943 r. do domu Augustynów przybyła grupa Niemców, wśród których był Karl Hauch, funkcjonariusz Gestapo w Jaśle. Hauch wyprowadził Józefę i Józefa Augustynów na podwórze gospodarstwa i tam ich zastrzelił.

Źródła: AIPN Rz, OKŚZpNP, II Ds. 2/68, Akta w sprawie zamordowania w 1943 r. w Szerzynach dziewięciu osób.

Bibliografia: Bieda T., *Pomoc dla ludności żydowskiej w Polsce południowo-wschodniej. Międzynarodowa sesja naukowa „Hitlerowskie ludobójstwo w Polsce i Europie 1939––1945”*, GKBZHwP, Warszawa 1983, k. 5; Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 13.

Autor: Elżbieta Rączy

Augustyniak Franciszek, urodzony ok. 1914 r., żonaty, traktorzysta w majątku Paulinów, zamieszkały w Paulinowie, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokołów, dystrykt warszawski, GG.

Drgas Zygmunt, urodzony ok. 1920 r., zamieszkały w Kolonii Ratyniec Stary, Kreishaupt. Sokołów, dystrykt warszawski, GG.

Kierylak Franciszek, urodzony ok. 1884 r., stróż i stajenny w majątku Paulinów, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokołów, dystrykt warszawski, GG.

Kotowska z d. Klimek Ewa, urodzona ok. 1887 r., mąż Józef, rolniczka, zamieszkała w Paulinowie, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokołów, dystrykt warszawski, GG.

Kotowski Józef, urodzony ok. 1887 r., żona Ewa z d. Klimek, rolnik, zamieszkały w Paulinowie, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokołów, dystrykt warszawski, GG.

Kotowski Stanisław, urodzony ok. 1918 r., syn Józefa i Ewy z d. Klimek, kawaler, zamieszkały w Paulinowie, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokołów, dystrykt warszawski, GG.

Nowicki Marian, urodzony ok. 1914 r., zamieszkały w Kolonii Ratyniec Stary, Kreishaupt. Sokołów, dystrykt warszawski, GG.

Piwko Stanisław, urodzony ok. 1913 r., żonaty, robotnik rolny.

Siwiński Jan, urodzony ok. 1897 r., żonaty, zamieszkały w Paulinowie, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokołów, dystrykt warszawski, GG.

Uziębło Ludwik, urodzony ok. 1924 r., zamieszkały w Kolonii Ratyniec Stary, Kreishaupt. Sokołów, dystrykt warszawski, GG.

Wiktorzak Aleksandra, urodzona ok. 1883 r., zamieszkała w Paulinowie, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokołów, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Folwark Paulinów stanowił część majątku Sterdyń i leżał na terenie gminy Sterdyń. W okresie okupacji majątek zajęli Niemcy. Pracownicy folwarku i miejscowa ludność udzielali pomocy ukrywającym się Żydom z getta w Sterdyniu. Dominującą formą pomocy było przekazywanie żywności, jednak uciekinierzy nocowali także w zabudowaniach dworskich za przyzwoleniem stróża Franciszka Kierylaka. Z relacji świadków wynika, że Żydzi, np. fryzjer Szlojme Roskielenke oraz nieznany z nazwiska szewc Szmulek, w miarę możliwości wykonywali dla swoich dobroczyńców różne usługi. Na podstawie zachowanych źródeł nie można określić liczby osób, które ukrywały się w okolicy i korzystały z pomocy. Świadectwa wymieniają głównie braci Roskielenke (Szlojme, ok. 23 lata i Szymel, ok. 15 lat) i ukrywającego się z nimi nieznanego Żyda, pochodzącego rzekomo z Francji zbiega z transportu do obozu zagłady w Treblince, a w rzeczywistości współpracującego z okupantem prowokatora z Warszawy. Miejscowi traktowali nieznajomego podejrzliwie i odmawiano mu pomocy.

Niemcy bardzo aktywnie zwalczali wszelkie formy łamania praw okupacyjnych, często stosując prowokację. Bezwzględnie działał starosta sokołowski Ernest Gramss, który był inspiratorem i uczestnikiem akcji represyjnych. Nocą z 23 na 24 lutego 1943 r. rozpoczęła się akcja represyjna w okolicach Paulinowa. Znaczne siły niemieckie z Ostrowi Mazowieckiej otoczyły Paulinów i okoliczne wsie. Siły użyte w akcji i fakt otoczenia dużego obszaru świadczą o tym, że działania przeciwko osobom pomagającym Żydom w okolicy Paulinowa były jednym z elementów większej akcji represyjnej. Świadkowie zeznali, że w akcji uczestniczył osobiście Gramss. Niemcy dysponowali listą osób, które udzielały pomocy ukrywającym się Żydom. Dodatkowo identyfikacji dokonywał Żyd podający się wcześniej za uciekiniera z transportu do obozu zagłady w Treblince. Pierwszymi ofiarami tej tragedii stali się: Franciszek Kierylak (stróż w majątku Paulinów) oraz Franciszek Augustyniak (zięć Siwińskiego), Jan Siwiński i Aleksandra Wiktorzak, mieszkający na terenie cegielni. Następnie została wykonana egzekucja na Ewie i Józefie Kotowskich, którzy zginęli we własnym domu. Niemcy z nieznanych powodów nie zastrzelili ich córki Stanisławy (18 lat), przebywającej wówczas w domu. Krótko przed tragedią Ewa Kotowska, starając się ratować swoich synów, wysłała Kazimierza do szkoły (szczęśliwie ominął blokadę), a Stanisława i Czesława do majątku. Przezornie dwaj starsi bracia wyruszyli oddzielnie. Czesław nie został rozpoznany przez prowokatora, który chodził po wsi w towarzystwie Niemców. Stanisław nie miał tyle szczęścia i został zatrzymany. W tej sytuacji Czesław postanowił wrócić do domu. Tylko ostrzeżenie przez sąsiadów uratowało mu życie, gdyż Niemcy właśnie zbliżali się do zabudowań należących do Kotowskich. Stanisława Kotowskiego, Stanisława Piwkę oraz trzech mieszkańców Ratyńca: Zygmunta Uziębłę, Zygmunta Drgasa i Mariana Nowickiego (pochodził z Poznania), którzy również zostali wskazani przez prowokatora, rozstrzelano w pobliskim lesie. W tym miejscu mieli zginąć także Szlojme

Roskielenke i dwaj zbiegli jeńcy radzieccy. Po wojnie zamordowanych pochowano na cmentarzu w Sterdyniu.

Źródła: AIPN Lu, OKL/S. 2/00/Zn, Akta główne prokuratora w sprawie zbrodni popełnionych na Polakach za pomoc udzielaną Żydom, t. 3, k. 428–446, 461–463; t. 10, k. 1888–1923; AIPN, IPN BU, 392/305, Akta dotyczące udzielania pomocy żywnościowej i ukrywania przez Józefa i Ewę Kotowskich Szlomy i Szymela Ruskielenke w Kolonii Paulinów, dystrykt lubelski w latach 1942–1943.

Bibliografia: Chodakiewicz M.J., *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie – Zagłada – Komunizm*, Warszawa 2000, s. 207; Fajkowski J., Religa J., *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981, s. 344–345; Kierylak J., *12 Sprawiedliwych z Paulinowa,* http://www.muzeum-treblinka.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=76&Itemid=69, dostęp 15 IV 2015 r.; Kopówka E., *Getto w Sokołowie Podlaskim*, http://www.gazetasokolowska.pl/content/view/1741/71/1/4/; Piekarski W., *Obwód Armii Krajowej Sokołów Podlaski „Sęp", „Proso" 1939–1944*, wyd. 2, Warszawa 1997, s. 36–38; *Pomordowani w Paulinowie*, http://www.gazetasokolowska.pl/index2.php?option+com_centent&task+view&id+3.; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo siedleckie*, Warszawa 1985, s. 195; Relacja Kazimierza Kusiaka [w:] *Światła w ciemności. Sprawiedliwi wśród Narodów Świata. Relacje*, Lublin 2008, s. 330–334; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997; Witt K., *Działalność okupanta hitlerowskiego w powiecie Sokołów Podlaski w latach 1939–1944*, „Rocznik Mazowiecki" 1970, t. 3, s. 224, 233–234.

Autor: Tomasz Osiński

B

Balawander Feliks, żona Wiktoria z d. Szponar, zamieszkały w okresie okupacji w Zalesiu, Kreishaupt. Rawa Ruska, dystrykt Galicja, GG.

Balawander Tadeusz, urodzony 25 sierpnia 1925 r., syn Feliksa i Wiktorii z d. Szponar, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Zalesiu, Kreishaupt. Rawa Ruska, dystrykt Galicja, GG.

Balawander z d. Szponar Wiktoria, mąż Feliks, zamieszkała w okresie okupacji w Zalesiu, Kreishaupt. Rawa Ruska, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Balawanderowie od jesieni 1943 r. do wiosny 1944 r. udzielali schronienia trzem mężczyznom narodowości żydowskiej z Oleszyc (Cioma, Flajszer, nazwisko trzeciego mężczyzny nieznane). Pewnej nocy (data nieznana) Żydzi opuścili kryjówkę i dotarli do sąsiedniej

wsi. Tam okradli jedno z ukraińskich gospodarstw. Jego właściciel dotarł, prawdopodobnie po zostawionych przez nich śladach, do gospodarstwa Balawanderów. Następnie zgłosił ten fakt na policję ukraińską i oskarżył Polaków o kradzież. Jeszcze tego samego dnia Tadeusz Balawander oraz jego rodzice zostali aresztowani i zabrani na posterunek policji ukraińskiej w Oleszycach, a następnie przewiezieni do więzienia w Lubaczowie, gdzie przez trzy tygodnie byli poddawani brutalnemu śledztwu. Pod wpływem tortur Feliks Balawander przyznał, że sprawcami kradzieży byli prawdopodobnie Żydzi przez niego ukrywani.

Tadeusz Balawander został zwolniony z więzienia, a jego rodzice przeniesieni do więzienia we Lwowie. Ich dalszych losów nie udało się ustalić. Żydzi, którzy byli ukrywani przez Polaków, w dniu ich aresztowania uciekli z domu i ukrywali się w pobliskich lasach. Okupację niemiecką przeżył tylko Cioma.

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz, 191/549, Prześladowanie ludności polskiej za pomoc Żydom.

Autor: Elżbieta Rączy

Balicka z d. Bezronk Katarzyna, urodzona 10 czerwca 1896 r. w Siemianówce, córka Jana i Joanny z d. Samborskiej, mąż Józef, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, gospodyni domowa, zamieszkała w okresie okupacji w Siemianówce, Kreishaupt. Lemberg (Lwów), Dystrykt Galicja, GG.

Balicki Józef, urodzony 15 lutego 1893 r. w Siemianówce, syn Jana i Katarzyny z d. Czuchnowskiej, żona Katarzyna z d. Bezronk, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Siemianówce, Kreishaupt. Lemberg (Lwów), Dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wraz z synami Władysławem i Stanisławem od 17 grudnia 1942 r. udzielali schronienia dwóm mężczyznom narodowości żydowskiej – Rubinowi i Mosesowi Pasternakom. W *Księdze Sprawiedliwych* zawarto informację, że ukrywający się bracia Pasternakowie wydostali się z getta przy pomocy Władysława i Stanisława dopiero latem 1943 r. Ci dostarczali żywność oraz zorganizowali radioodbiornik. Żydzi byli im znani jeszcze z okresu międzywojennego. Małżeństwo Balickich otrzymywało od ukrywających się mężczyzn pieniądze, jednak na podstawie materiałów procesowych nie można jednoznacznie ustalić, czy były one przeznaczone wyłącznie na zakup żywności i koszty związane z utrzymaniem, czy też stanowiły formę zapłaty za udzieloną pomoc. Ukrywający się bracia zostali zadenuncjowani przez sąsiadów.

Katarzyna i Józef Baliccy zostali aresztowani 5 lutego 1944 r. (w niektórych źródłach podana jest inna data zatrzymania – 1 lutego 1944 r.) przez policję ukraińską z posterunku w miejscowości Szczerzec i osadzeni w więzieniu we Lwowie, skąd 17 marca 1944 r. przeniesiono ich do więzienia w Rzeszowie, a następnie do Krakowa. 25 lipca 1944 r. wyrokiem Sądu Specjalnego w Krakowie zostali skazani na karę śmierci, którą 16 listopada 1944 r. zamieniono na dwa lata więzienia względem Katarzyny Balickiej i trzy lata

więzienia względem Józefa Balickiego. Katarzyna Balicka od 1 sierpnia 1944 r. odbywała zasądzoną karę w kobiecym Zakładzie Zarnym w Jaworze (nr w rejestrze więźniów 515/44), natomiast Józef Balicki w więzieniu w Legnicy (nr w rejestrze więźniów 293/44), gdzie prawdopodobnie zginął (data śmierci nie jest jednak znana). Jarosław Syrnyk podaje informację, że Józef Balicki został prawdopodobnie stracony w więzieniu we Wrocławiu.

14 stycznia 1985 r. Katarzyna i Józef Baliccy zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Krakowie, R. 137/32; AIPN Wr, OKBZH, S. 12/70, Protokół przesłuchania świadka Katarzyny Balickiej w OKBZH we Wrocławiu przez wiceprokuratora Jana Sipowicza, b.p.; AAN, Komitet dla Upamiętnienia Polaków Ratujących Żydów, Relacja Edwarda Zawady, nr 401.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 18; Syrnyk J., *Historia Józefa Balickiego* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?"… Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009, s. 145–156.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Baniak Kazimierz, urodzony 14 marca 1912 r. w Sadówcu, syn Stanisława i Marianny, żona Irena z d. Kołaczyńska, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w trakcie okupacji w Sadówcu, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Chludziński Wincenty, urodzony 9 lipca 1897 r. w Łazękach, syn Wawrzyńca i Józefy z d. Witkowskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w czasie wojny we wsi Łazęki, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od zimy na przełomie 1941 i 1942 r. Kazimierz Baniak ukrywał żydowskiego chłopca Józefa Chiela Zaziczkę z Warszawy. W zamian za opiekę Józef pracował u niego w gospodarstwie. Chłopiec znalazł również schronienie u Feliksa Muriczki i Wincentego Chludzińskiego. Informował gospodarzy, że jest Żydem, ale nie stanowiło to dla nich problemu. W nieznanych bliżej okolicznościach 11 grudnia 1943 r. Wincenty Chludziński został aresztowany. Powodem jego zatrzymania było ukrywanie i zatrudnianie w gospodarstwie przez dwa lata żydowskiego chłopca. Został osadzony 21 lutego 1944 r. w KL Stutthof (nr obozowy 31893), gdzie zmarł 4 maja 1944 r. w szpitalu obozowym. Jako powód zgonu podano zawał serca.

Kazimierz Baniak został zatrzymany 23 grudnia 1943 r. W trakcie przesłuchania zeznał, że nie został poinformowany przez chłopca o jego żydowskim pochodzeniu. Tłumaczył też, że nie wiedział o obowiązku przebywania Żydów w wyznaczonych do tego

miejscach. Mimo tych zeznań został początkowo osadzony w więzieniu karno-śledczym w Pomiechówku. 21 lutego 1944 r. przewieziono go do KL Stutthof, gdzie miał przebywać do końca wojny. Jego dalsze losy nie są znane[6].

6 czerwca 2005 r. Baniak Kazimierz i Wincenty Chludziński zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN, IPN GK, 629/64, Akta w sprawie Kazimierza Baniaka, k. 1–26; AM Stutthof, I-III-41 700; I-II B-12; BA Lichterfelde, R 137/22.

Bibliografia: *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family. html?language=en&itemId=4435354, dostęp 3 III 2016 r.; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 3 III 2016 r.

Autor: Kamil Bielas, Aleksandra Namysło

Baranek Henryk Marian, urodzony 1 stycznia 1931 r. w Siedliskach, syn Wincentego i Łucji z d. Skuch, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, uczeń, zamieszkały w okresie okupacji w Siedliskach, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Baranek Tadeusz Stanisław, urodzony 17 listopada 1933 r. w Siedliskach, syn Wincentego i Łucji z d. Skuch, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, uczeń, zamieszkały w okresie okupacji w Siedliskach, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Baranek Wincenty, urodzony 1899 r. w Siedliskach, syn Wincentego i Józefy z d. Drożdż, żona Łucja z d. Skuch, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Siedliskach, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Baranek z d. Kopeć Katarzyna, urodzona 1885 r., macocha Wincentego Baranka, zamieszkała w okresie okupacji w Siedliskach, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Baranek z d. Skuch Łucja, urodzona 1908 r. w Biskupicach, córka Łukasza i Joanny z d. Dunal, mąż Wincenty, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka; zamieszkała w okresie okupacji w Siedliskach, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wincenty Baranek na prośbę zaprzyjaźnionego żołnierza AK Bolesława Falenckiego podjął się ukrywania rodziny narodowości żydowskiej, Gotfriedów (ojca i jego czterech synów). Najprawdopodobniej po aresztowaniu i brutalnym przesłuchaniu Bolesław Falencki, który został uprzednio wskazany Niemcom przez Marię Bochner (prawdopodobnie

[6] Na stronie straty.pl znajduje się informacja o śmierci Kazimierza Baniaka 28 października 1995 r. Brak jednak takich informacji w pozostałych źródłach.

zorganizował jej fałszywe dokumenty), wydał swoich współpracowników, w tym rodzinę Baranków.

15 marca 1943 r., ok. 5.00 rano kilku niemieckich funkcjonariuszy Sonderdienstu przybyło do zagrody Baranków. Wcześniej nakazali sołtysowi zwołać pod dom Baranków wszystkich mężczyzn z wioski. Przeprowadzono rewizję w gospodarstwie. Trzech Żydów odnalezionych w schowku między domem a zabudowaniami gospodarczymi (jeden znajdował się wówczas poza wioską) zostało zastrzelonych przez Niemców. Następnie rozpoczęto przesłuchanie Baranków, a po nim wyprowadzono małżonków z domu i zaprowadzono do stodoły, gdzie ich rozstrzelano. Potem Niemcy zaprowadzili do stodoły synów Baranków – Tadeusza i Henryka – i zabili ich tam strzałem w tył głowy. Śmierci uniknęła mieszkająca z Barankami macocha Wincentego – Katarzyna, której udało się ukryć. Następnego dnia została przekonana przez sąsiadów, że powinna udać się na posterunek do Miechowa, gdyż zagrożono represjami mieszkańcom wsi. Po zgłoszeniu się na posterunek została również rozstrzelana przez Niemców.

Rodzina Baranków została uhonorowana tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata w 2012 r.

Źródła: AIPN Kr, OKBZH, Ds. 29/69, Rozstrzelanie 15 III 1943 r. w Siedliskach, powiat Miechów; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Jana Kani, 26 V 1971 r., k. 84–86; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Łukasza Grzywacza-Świtalskiego przez Sąd dla miasta Warszawy, 31 XII 1970 r., k. 54–55; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Waltera Klajnerta, 19 V 1971 r., k. 74–75; *ibidem*, Wyrok Sądu Okręgowego w Krakowie, 18 II 1948 r., b.p.; *ibidem,* Protokół przesłuchania świadka Bronisława Basiora, 26 V 1971 r., Miechów, k. 87–89; *ibidem,* Protokół przesłuchania świadka Tomasza Piaska, 26 V 1971 r., Miechów, b.p.; AIPN Kr, OKŚZpNP, Ds. 1/69 t. 1, Protokół przesłuchania świadka Teofila Kowalczyka z dn. 11 II 1972 r.; USC Miechów, Księga narodzin; *ibidem*, Księga ślubów.

Bibliografia: Olas Z., *Kartki z czasów grozy. Trzeba być bardziej niż człowiekiem* [w:] *Za to groziła śmierć. Polacy z pomocą Żydom w czasie okupacji*, red. W. Smólski, Warszawa 1981, s. 221–222; *Polacy Ratujący Żydów w czasie Zagłady. Przywracanie Pamięci*, Warszawa 2013, s. 22–23; Samsonowska K., *Zamordowanie rodziny Baranków z Siedlisk koło Miechowa* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?"… Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009, s. 105–115.

Autor: Krystyna Samsonowska

Bartczak Marta, urodzona 29 czerwca 1903 r. w Zelowie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Marta Bartczak została zatrzymana za pomoc i sprzyjanie Żydom (forma pomocy oraz nazwiska nieznane). Skazano ją 13 maja 1944 r. (wymiar kary nieznany). Do 3 czerwca 1944 r. przebywała w więzieniu kobiecym przy ul. Gdańskiej w Łodzi. W tym dniu

została przekazana Gestapo (referatowi IV B 4). Dalsze losy Marty Bartczak są nieznane.

Źródła: APŁ, Zakłady Karne w Łodzi, 4, s. 237–238.

Autor: Michał Trębacz

Bartkiewicz Michalina, urodzona 7 października 1910 r. w Annowie, mąż Roman, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Sieradzu, Landkreis Schieratz (powiat Sieradz), rejencja łódzka, Kraj Warty.

Bartkiewicz Roman, urodzony 23 sierpnia 1886 r., żona Michalina, zamieszkały w okresie okupacji w Sieradzu, Landkreis Schieratz (powiat Sieradz) rejencja łódzka, Kraj Warty.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Michalina i Roman Bartkiewiczowie udzielali schronienia osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). Michalina Bartkiewicz została aresztowana prawdopodobnie w Przywidzu 26 sierpnia 1943 r. Brak bliższych informacji o okolicznościach i dacie zatrzymania jej męża. 2 września 1943 r. oboje zostali osadzeni w łódzkich więzieniach (Michalina Bartkiewicz przy ul. Gdańskiej, natomiast Roman Bartkiewicz przy ul. Kopernika)[7]. 7 stycznia 1944 r. Michalina Bartkiewicz została przeniesiona do więzienia w Poznaniu, gdzie przebywała do 12 stycznia 1944 r. Z kolei 13 stycznia 1944 r. osadzono ją w obozie koncentracyjnym KL Auschwitz (nr obozowy 74815), a 18 stycznia 1945 r. przeniesiono do KL Bergen-Belsen, gdzie doczekała wyzwolenia obozu 15 kwietnia 1945 r. Brak informacji o dalszym losie Romana Bartkiewicza.

Źródła: APŁ, Zakłady Karne w Łodzi, 9, k. 8; APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 11819, ankieta – 15 II 1976 r.; *ibidem*, Numerowe wykazy kobiet; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autorzy: Michał Trębacz, Tomasz Gonet

Bartyzel Bronisława, urodzona 23 maja 1923 r. w Małcu, pracownica rolna, zamieszkała w okresie okupacji w Małcu, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Bronisława Bartyzel została 7 listopada 1942 r. aresztowana w Małcu za pomoc osobom narodowości żydowskiej (nazwiska i charakter udzielonej pomocy nieznane). Osadzono ją w więzieniu przy ul. Montelupich w Krakowie, a następnie 16 grudnia 1942 r. wywie-

[7] Według innego źródła oboje zostali osadzeni w więzieniu przy ul. Kopernika (APŁ, Zakłady Karne w Łodzi, 9, s. 8).

ziono do KL Auschwitz (nr obozowy 27183). W styczniu 1944 r. została deportowana do KL Sachsenhausen, gdzie doczekała wyzwolenia obozu.

Źródła: APMA-B, mat. 6643, Ankiety byłych więźniów, Ankieta z 9 VIII 1968 r.; *ibidem*, Numerowe wykazy kobiet.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej 1940–1944*, t. 4, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2002, s. 2302, 2308; Musiał A.K., *Krwawe upiory. Dzieje powiatu Dąbrowa Tarnowska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Tarnów 1993, s. 274.

Autor: Grzegorz Onyszko

Bednarek Antoni, urodzony 23 czerwca 1881 r. w Częstochowie, syn Andrzeja i Katarzyny, rolnik, zamieszkały podczas okupacji we wsi Piotrkowice, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antoni Bednarek, mieszkaniec wsi Piotrkowice, w drugiej połowie 1942 r. ukrywał w swoich zabudowaniach żydowskie małżeństwo Wajzweldów wraz z córką, pochodzących z Chmielnika. Pod koniec 1942 lub 1943 r. Niemcy urządzili w Piotrkowicach łapankę, wtedy też wykryli ukrywanych Żydów. Rozstrzelano ich obok domu Bednarka. Egzekucji dokonał żandarm z posterunku w Chmielniku, Leon Orłowski. W akcji brał też udział żandarm Julian Świątek oraz funkcjonariusz Polskiej Policji Generalnego Gubernatorstwa z posterunku w Kijach. Po dokonaniu zbrodni trzech wyznaczonych Polaków (m.in. Jan Grudziński) wywiozło furmanką pomordowanych i pochowało za wsią w zbiorowej mogile. Po wojnie zwłoki ekshumowano. Antoni Bednarek został aresztowany przez żandarmów, był przesłuchiwany i po pewnym czasie go zwolniono.

Z żandarmów, którzy brali udział w akcji zabójstwa Żydów ukrywanych przez Bednarka, po wojnie został ukarany tylko Julian Świątek. 9 stycznia 1950 r. Sąd Okręgowy w Kielcach skazał go na karę śmierci zamienioną następnie na 15 lat więzienia. Świątek opuścił więzienie 23 kwietnia 1957 r. Symboliczną karę poniósł Leon Orłowski, 2 marca 1948 r. zaocznie skazany na karę śmierci przez Sąd Okręgowy w Kielcach.

Źródła: AIPN Ki, SO Kielce, 127/193, Sentencja wyroku przeciwko Leonowi Orłowskiemu, Busko-Zdrój, 2 III 1948 r., s. 156; *ibidem*, 127/388, Sentencja wyroku przeciwko Julianowi Świątkowi, Busko-Zdrój, 9 I 1950 r., s. 142; AOK, Ds. 29/67, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Jana Grudzińskiego, Kielce, 11 IV 1968 r., k. 189–189v; *ibidem*, t. 2, Sprawozdanie w sprawie Ds. 29/67 dotyczącej zbrodni popełnionych przez żandarmów z b. posterunku żandarmerii niemieckiej w Chmielniku w latach 1940–1944, k. 50; USC Chmielnik, Skrócony odpis aktu zgonu nr 13/1960/P (Bednarek Antoni).

Autor: Tomasz Domański

Bednarska Czesława, urodzona 4 sierpnia 1905 r. w Częstochowie, mąż Tadeusz, zamieszkała w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Bednarski Tadeusz, urodzony 27 września 1903 r. w Kłobucku, syn Kazimierza i Marianny z d. Ząbkowskiej, żona Czesława, wyznanie rzymskokatolickie, murarz, zamieszkały w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Czesława i Tadeusz Turek ukrywali osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co zostali aresztowani 18 czerwca 1943 r., a następnie osadzeni w więzieniu w Częstochowie. 24 czerwca 1943 r. Tadeusz Bednarski został wywieziony do KL Auschwitz (nr obozowy 125488). Brak informacji o jego dalszym losie[8]. Z kolei Czesława Bednarska została przetransportowana 24 czerwca 1943 r. w nieznane miejsce. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3208, k. 1–4.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 4, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006, s. 1696; Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 224; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 20 XII 2018 r.

Autor: Grzegorz Onyszko

Belniak Franciszek, urodzony 1910 r. w Harklowej, syn Jana i Zofii z d. Ducal, żona Maria, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Głębokich, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Franciszek Belniak udzielał wraz z żoną Marią pomocy żywnościowej osobom narodowości żydowskiej (Leon Gelcalder oraz Eizberg) ukrywającym się w lasach położonych w pobliżu miejscowości Osobnica. Ponadto przekazywał im prywatną korespondencję, która przychodziła na jego adres od ich krewnych z obozu Plaszow. W styczniu 1943 r. Niemcy przeprowadzili obławę na Żydów ukrywających się w lasach koło Osobnicy, a następnie rozstrzelali odnalezione osoby. Po przeszukaniu ciał ofiar Niemcy znaleźli listy, które Żydzi otrzymali za pośrednictwem Franciszka Belniaka. 14 stycznia 1943 r. do domu Belniaków przyjechało dwóch funkcjonariuszy Gestapo, zastrzelili Franciszka Belniaka, a jego żonę pozostawili przy życiu. Po morderstwie powiedzieli Marii Belniak, że mąż został zastrzelony ku przestrodze innych, i polecili go pochować.

[8] Być może został w 1943 r. przeniesiony w inne miejsce (zob. *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 4, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006, s. 1696).

Źródła: AIPN Rz, OKŚZpNP, 191/549, Prześladowanie ludności polskiej za pomoc Żydom, Protokół przesłuchania Marii Korzeniowskiej, k. 12; USC w Bieczu, Księga zgonów; AIPN Rz, S 16/81, Zbrodnie popełnione na terenie Biecza, Protokół przesłuchania Zofii Czeluśniak, k. 9; AIPN Rz, OKŚZpNP, 191/191, Rejestr miejsc i faktów zbrodni hitlerowskich z powiatu Gorlice 1939–1945, k. 24; *ibidem*, OKŚZpNP, 191/241, Ankiety GKBZH w Polsce, Aresztowania, pow. Gorlice, k. 58; USC w Bieczu, Księgi zgonów.

Bibliografia: Bieda T., *Pomoc dla ludności żydowskiej w Polsce południowo-wschodniej. Międzynarodowa sesja naukowa „Hitlerowskie ludobójstwo w Polsce i Europie 1939––1945"*, GKBZHwP, Warszawa 1983, k. 5; Kalisz M., Rączy E., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów 2015, s. 81; Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 113; Kalisz M., Rączy E., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów 2015, s. 81.

Autor: Elżbieta Rączy, Michał Kalisz

Bernatowicz Józef, urodzony 10 stycznia 1879 r. w Jarosławiu, syn Antona i Ewy z d. Buhalskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Anna z d. Halujko, murarz, zamieszkały w okresie okupacji niemieckiej we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Bernatowicz z d. Halujko Anna, urodzona 13 lipca 1879 r. w Przemyślu, córka Wasyla i Anastazji z d. Hamadiuk, narodowość ukraińska, wyznanie greckokatolickie, mąż Józef, gospodyni domowa, zamieszkała w okresie okupacji niemieckiej we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Małżeństwo Bernatowiczów w piwnicy swojego domu przy ul. Wniebowstąpienia 82 we Lwowie przez ok. dziewięć miesięcy ukrywało dziewięcioro uciekinierów z getta lwowskiego: Szymona, Lilianę, Ritę i Annę Gotesman, Basię Kampf, Karolinę Karol, Szela Friedberga, Mariana Neu i Henia Haubera. Początkowo utrzymywali się oni z własnych pieniędzy, a potem z pieniędzy, które dostarczał im Żyd Halben, ukrywający się w Winnikach koło Lwowa pod fałszywym (przybranym) nazwiskiem Kazimierz Purski. Z czasem do domu Bernatowiczów przybywali kolejni Żydzi. Nie są jednak znane ich nazwiska ani też konkretna liczba tych osób.
Na skutek anonimowego donosu 9 grudnia 1943 r. dom Bernatowiczów został otoczony przez 24 ukraińskich i dwóch niemieckich policjantów. Tego dnia aresztowano małżeństwo Bernatowiczów. Osadzono ich najpierw w więzieniu policyjnym, a od 14 kwietnia 1944 r. w niemieckim Zakładzie Karnym we Lwowie. Ich sprawą zajęła się prokuratura przy Sądzie Specjalnym we Lwowie. Obydwoje, zdaniem prokuratury, uczynili wykroczenie przeciw rozporządzeniu o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 15 października 1941 r. Sąd skazał Józefa Bernatowicza na karę śmierci, natomiast jego żonę na trzy lata więzienia o zaostrzonym rygorze.

Kara śmierci, na którą został skazany Józef Bernatowicz, prawdopodobnie nie została wykonana. Powodem miała być przymusowa ewakuacja niemieckich urzędów ze Lwowa i zwolnienia wszystkich więźniów, których z przyczyn logistycznych nie można było przetransportować do innego zakładu karnego. Dalsze losy Bernatowicza nie są znane. Natomiast Anna Bernatowicz trafiła do więzienia o zaostrzonym rygorze dla kobiet w Jaworze.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137/50.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Bielecka Franciszka Tekla, urodzona 1878 r. w Częstochowie, córka Michała i Marianny z d. Dziubandy, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Bielecki Jan, urodzony 20 czerwca 1867 r. w Częstochowie, syn Michała i Marianny z d. Dziubandy, wyznanie rzymskokatolickie, wykształcenie podstawowe, kupiec, zamieszkały w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jan i Franciszka Bieleccy ukrywali osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co zostali aresztowani 9 kwietnia 1943 r. przez funkcjonariuszy Schupo, a następnie 10 kwietnia 1943 r. osadzeni w więzieniu w Częstochowie. 20 maja 1943 r. zostali skazani wyrokiem Sądu Specjalnego w Częstochowie (brak informacji o wymiarze kary). Karę odbywali we wspomnianym więzieniu. Nie są znane informacje o ich dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 2992, k. 1–4.

Autor: Grzegorz Onyszko

Biernacki Antoni, urodzony 19 stycznia 1901 r. w Rozdziałach, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w trakcie okupacji w Rozdziałach, Landkreis Ostenburg (powiat pułtuski), rejencja ciechanowska, Okręg Prusy Wschodnie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antoni Biernacki udzielał schronienia pięcioletniej dziewczynce żydowskiej. W jego domu bywali też jej rodzice. Pewnego dnia przyjechali do niego żandarmi, którzy dowiedzieli się, najprawdopodobniej wskutek donosu, o ukrywanym dziecku. Nakazali sołtysowi Gostkowa Józefowi Dziewulskiemu wskazać zabudowania Biernackiego. Żandarmi nie byli zorientowani, że siostra Dziewulskiego była żoną Antoniego Biernackiego. Sołtys wykorzystał nadarzającą się okazję i wysłał syna, by ostrzegł siostrę i jej męża, a sam poinformował żandarmów, że słyszał, jakoby Żydzi byli ukrywani w gospodarstwie innego

rolnika. Żandarmi najpierw udali się do wskazanego przez Dziewulskiego gospodarstwa, a potem do Biernackiego, gdzie znaleziono pięcioletnią dziewczynkę żydowską.

Antoni Biernacki został zatrzymany 14 listopada 1943 r. Początkowo skierowany do więzienia w Ciechanowie. Następnie przetransportowany do KL Gross-Rosen, gdzie stracił życie 16 marca 1944 r. Józefa Dziewulskiego aresztowano i osadzono w areszcie w Pułtusku. 6 grudnia 1943 r. trafił do KL Mauthausen. Został oskarżony o współdziałanie z przemytnikami, szmugiel i ukrywanie rodziny żydowskiej.

Antoni Biernacki został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata 6 czerwca 2005 r.

Źródło: AIPN, IPN GK, 629/867, Akta w sprawie: Józef Dziewolski/Dziewulski, aresztowany w dniu 10 IX 1943 r. pod zarzutem dawania schronienia zbiegłym Żydom i pomagania „bandom"; osadzony w więzieniu sądowym w Pułtusku (Ostenburg), a następnie 6 XII 1943 r. w KL Mauthausen, k. 1–23.

Bibliografia: *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4435369, dostęp 4 III 2016 r.; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie; dostęp 4 III 2016 r.

Autor: Kamil Bielas

Bilański Rudolf, urodzony 12 kwietnia 1907 r. w Wiedniu, syn Stefana i Marii z d. Grabowskiej, volksdeutsch, wyznanie rzymskokatolickie, żona Zuzanna z d. Bukowska, elektrotechnik, zamieszkały w okresie okupacji w Starachowicach, dystrykt radomski, GG.

Kierth Josef, urodzony 28 kwietnia 1917 r. w Muszynie, pow. nowosądecki, syn Adama i Antoniny z d. Łuczyńskiej, volksdeutsch, wyznanie rzymskokatolickie, fotograf, zamieszkały w okresie okupacji w Starachowicach, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rudolf Bilański oraz Josef Kierth udzielili bliżej nieokreślonej pomocy dzieciom żydowskim[9], być może przebywającym w obozie pracy na terenie zakładów starachowickich, zarządzanych przez koncern Hermann Göring Werke. Za swoją działalność zostali aresztowani przez funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa, a następnie, 20 listopada 1942 r., osadzeni w więzieniu w Radomiu. 7 stycznia 1943 r. zostali przetransportowani z więzienia w Radomiu do KL Lublin (Majdanek). Rudolf Bilański zmarł w obozie w bliżej nieznanych okolicznościach 5 marca 1943 r. Brak informacji o dalszych losach Josefa Kiertha.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, B-842, Arkusz ewidencyjny Rudolfa Bilańskiego.

[9] Według zapisu źródłowego: *Verschiebung von jüdischen Kindern*.

Bibliografia: Kiełboń J., Piątkowski S., *Z badań nad transportem radomskim*, „Zeszyty Majdanka" 2001, t. 21; Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009.

Autor: Sebastian Piątkowski

Binczyk Stanisław, urodzony 7 maja 1912 r. w Łodzi, syn Karoliny, zamieszkały w miejscowości Żądłowice, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Marzyjanek Michał, syn Stanisława, zamieszkały w miejscowości Żądłowice, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Marzyjanek Stanisław, ojciec Michała, zamieszkały w miejscowości Żądłowice, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Za przechowywanie Żydów lub pomoc partyzantom żydowskim Stanisław Binczyk został skazany przez Sąd Doraźny przy Komendanturze Policji Bezpieczeństwa i SD dla Dystryktu Radomskiego na karę śmierci. Wyrok wykonano przez rozstrzelanie 24 lub 25 marca 1944 r. w Tomaszowie Mazowieckim. Egzekucja, w wyniku której zamordowano dziesięć osób, odbyła się przy tamtejszym Starym Browarze. Zwłoki rozstrzelanych pochowano na cmentarzu żydowskim, a po ekshumacji przeniesiono na cmentarz katolicki w Tomaszowie Mazowieckim.

Tego samego dnia za udzielanie przez 18 miesięcy pomocy żydowskiej rodzinie Cymermanów zostali również rozstrzelani Stanisław Marzyjanek i jego syn Michał.

Źródła: AP w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim, Zbiór plakatów i druków ulotnych, 1116; USC Tomaszów Mazowiecki, 422/76.

Bibliografia: http://www.savingjews.org/perished/m.htm, dostęp 16 VII 2018 r.; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo piotrkowskie*, Warszawa 1983; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 16 VII 2018 r.; *Tomaszów Mazowiecki Yizkor Book*, red. M. Wajsberg, Tel Aviv 1969.

Autorzy: Marcin Urynowicz, Martyna Grądzka-Rejak

Biskup Bronisława, urodzona 1892 r., córka Jana i Katarzyny, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Parszywce, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Bronisława Biskup ukrywała osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co została aresztowana i osadzona w więzieniu w Pińczowie. 9 kwietnia 1943 r., na pod-

stawie rozkazu z 14 marca 1943 r., została przeniesiona do więzienia w Kielcach, skąd zwolniono ją 15 kwietnia 1943 r.

Źródła: APKi, Więzienie w Kielcach, 1138, k. 8; *ibidem*, 1146, k. 312v.–313.

Autorzy: Edyta Krężołek, Tomasz Gonet

Błasiak z d. Gryczyńska Wiktoria, urodzona 6 kwietnia 1881 r. w Turku, córka Franciszka i Józefy z d. Matuszek, wyznanie rzymskokatolickie, szwaczka, zamieszkała w okresie okupacji w Częstochowie (Tschentochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wiktoria Błasiak ukrywała osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co została aresztowana 28 grudnia 1943 r. i osadzona w więzieniu w Częstochowie. Przebywała tam do 25 kwietnia 1944 r. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3358, k. 1–2.

Autor: Grzegorz Onyszko

Błaszczyk Stanisław, urodzony 1888 r., żona Anastazja, w okresie okupacji zamieszkiwał wraz z rodziną przy ul. Złotej 39 m. 53 w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od listopada 1942 r. Stanisław Błaszczyk wraz z najbliższą rodziną (żoną Anastazją oraz córkami Stanisławą i Zofią) pomagał Zofii i Bernardowi Kuniegisom (nazwisko okupacyjne Kierski), ich synowi Jerzemu, a także kilkumiesięcznej Krysi, córeczce brata Zofii Kuniegis, urodzonej we wrześniu 1942 r. Kuniegisowie zwrócili się do Błaszczyków o pomoc za pośrednictwem Stanisławy, którą znali z okresu przedwojennego. Najpierw Błaszczykowie pomogli Zofii Kuniegis, której wyrobiono kenkartę, korzystając z metryki młodszej córki Błaszczyków o tym samym imieniu. Potem sprowadzono Bernarda. Dzieciom Stanisław Błaszczyk znalazł odrębne kryjówki. Syna Kunigisów umieścił u znajomego, a małą Krysię wywiózł do znajomych we wsi Ziółkwia.

Na początku 1944 r. Stanisław został aresztowany przez funkcjonariuszy tzw. granatowej policji w kryjówce przygotowywanej dla Kuniegisów przy ul. Ciasnej 5. Po dwóch dniach pobytu w areszcie udało się go wykupić za cenę 20 dolarów w złocie. Dekonspiracja działań Błaszczyków spowodowała, że Kuniegisowie zdecydowali się opuścić Warszawę i przez kilka ostatnich miesięcy okupacji ukrywali się, wędrując po wsiach, dotarli w okolice Lublina. Udało im się przetrwać wojnę, natomiast zginął ich syn Jerzy, ukrywany u nieznanego z nazwiska mężczyzny, inwalidy, od którego (zapewne w wyniku denuncjacji) został zabrany przez policję niemiecką. Po wojnie Kuniegisowie adoptowali małą Krysię, bratanicę Zofii. W latach sześćdziesiątych XX w. wyjechali do Izraela.

22 listopada 1989 r. Instytut Yad Vashem uhonorował Stanisława, Anastazję oraz ich obie córki (Stanisławę Gasińską i Zofię Kowalską) tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1045, k. 15.

Bibliografia: Grynberg M., *Księga Sprawiedliwych*, Warszawa 1993, s. 46–47; Leszczyńska M., *Rodzina Błaszczyków*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-blaszczykow, dostęp 5 VI 2017 r.; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4039623, dostęp 5 VI 2017 r.

Autor: Marcin Urynowicz

Bobowska z d. Papiernik Weronika, urodzona 23 grudnia 1898 r., mąż Jan, zamieszkała w okresie okupacji w Lipinach, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Bobowski Jan, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Weronika z d. Papiernik, szewc, zamieszkały w okresie okupacji w Lipinach, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W połowie czerwca 1943 r. małżeństwo Bobowskich udzieliło schronienia czterem osobom narodowości żydowskiej z Pilzna (trzem kobietom i mężczyźnie – nazwiska nieznane).

Nad ranem 24 czerwca 1943 r. do domu Bobowskich przybyła grupa ok. dziesięciu żandarmów niemieckich, którym towarzyszył komendant posterunku tzw. policji granatowej w Pilźnie o nazwisku Pionk i posterunkowy Józef Tomaszewicz. W trakcie rewizji w gospodarstwie Jan Bobowski był brutalnie przesłuchiwany. Weronikę Bobowską wraz z dzieckiem jeden z Niemców odprowadził do domu Władysława Gnata, który był najbliższym sąsiadem Bobowskich. W tym samym czasie pozostali w domu żandarmi wyprowadzili Jana Bobowskiego przed dom i zastrzelili, a następnie spalili dom. Weronika Bobowska utraciła cały dobytek i pozostała bez środków do życia.

Źródła: AIPN Rz, OKŚZpNP, II. Ds. 17/70, Akta w sprawie zastrzelenia Jana Bobowskiego.

Bibliografia: Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 45.

Autor: Elżbieta Rączy

Bogdanowicz z d. Wrońska Anna, urodzona 16 sierpnia 1904 r. (lub 16 lipca 1904 r.) w Jaśle, mąż Marceli, nauczycielka, zamieszkała w okresie okupacji w Kielcach, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Anna Bogdanowicz w sierpniu 1942 r. pomogła Żydówce Sarze Diller, z którą była zaprzyjaźniona, w ucieczce z getta w Jaśle. Sara, przebywając jeszcze w getcie, zdobyła fałszywą metrykę na nazwisko Maria Janina Dubiel i 14 sierpnia 1942 r. wraz z Anną wyjechała pociągiem do Kielc. Tam Bogdanowicz umieściła ją u swoich znajomych – małżeństwa Gościejów. Pomogła również Sarze w uzyskaniu fałszywego dowodu tożsamości, znalezieniu pracy i zdobyciu żywności. Ponadto współpracowała z komórką legalizacyjną, która dostarczała fałszywe dokumenty do getta w Kielcach. Kiedy w październiku 1942 r. w Jaśle aresztowano osoby zaangażowane w organizację ucieczki Sary Diller (m.in. Juliana Neya), Anna Bogdanowicz (z obawy przed zadenuncjowaniem) przeniosła Sarę do leśniczówki znacznie oddalonej od Kielc. Sara podjęła tam pracę. Na skutek donosu sąsiadów 6 listopada 1942 r. Anna wraz z mężem i synem Antonim została aresztowana. Oskarżono ją o pomoc w organizowaniu ucieczki Żyda. Marcelego Bogdanowicza wraz z synem zwolniono po krótkim przesłuchaniu, Anna natomiast została osadzona w więzieniu w Kielcach. 16 grudnia 1942 r. wywieziono ją do KL Auschwitz (nr obozowy 27226). Tam 14 czerwca 1943 r. zmarła na tyfus.

Sara Diller, ostrzeżona przez Annę, opuściła kryjówkę w leśniczówce. Pod nowym nazwiskiem przeżyła wojnę, wyjechała za granicę.

19 września 1983 r. Instytut Yad Vashem uhonorował Annę Bogdanowicz tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: APKi, Więzienie w Kielcach, 1464, 1146.

Bibliografia: Ćwiakowska A., *Zabawy w chowanego*, Łódź 1997, s. 55–61; Diller S., *Zginęła z mojego powodu*, „Polityka" 1982, nr 9; *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 4, red. F. Peiper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006, s. 1969; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 53; *Księgi zgonów z Auschwitz: fragmenty. 2: Index nazwisk A–L*, red. J. Dębski, S. Goldman, H. Jastrzębska, S. Kreuzhage, J. Parcer, München i in. 1995, s. 111; *List of Poles Killed Helping Jews During the Holocaus*t, http://www.holocaustforgotten.com/list.htm; Massalski A., Meducki S., *Kielce w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Wrocław 2007; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 4 VII 2018 r.; Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004; Wieliczko M., *Jasielskie w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1974, s. 185; Leszczyńska M., *Bogdanowicz Anna*, https://sprawiedliwi.org.pl/en/stories-of-rescue/story-rescue-bogdanowicz-anna, dostęp 4 IV 2019 r.

Autorzy: Edyta Krężołek, Tomasz Gonet

Bogucka z d. Rościcka Irena, urodzona 17 marca 1917 r. w Oszmianie (Litwa), wyznanie rzymskokatolickie, mąż Marian, urzędniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Bogucki Marian, urodzony 14 października 1912 r. w Dańdówce, pow. będziński, syn Jana i Marii z d. Rościńskiej, żona Irena z d. Rościcka, ślusarz, zamieszkały w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Lang z d. Błaszczyk Bronisława, urodzona 12 października 1889 r. w Częstochowie, narodowość polska, ojciec Andrzej, matka Wiktoria z d. Ciura, mąż Jan Lang.

Wyderski Jan, urodzony 27 marca 1904 r. w Kielcach, syn Jana i Agnieszki z d. Hampel, wyznanie rzymskokatolickie, urzędnik, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Irena i Marian Boguccy wraz z Janem Wyderskim i Bronisławą Lang ukrywali osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co zostali aresztowani 3 grudnia 1942 r., a następnie osadzeni w więzieniu w Częstochowie. Jan Wyderski zorganizował ponadto fałszywe dokumenty dla ukrywających się Żydów.

Marian Bogucki został prawdopodobnie 7 stycznia 1943 r. wywieziony do KL Lublin (Majdanek, nr obozowy 8294), z którego 31 marca 1943 r. został przeniesiony do KL Flossenbürg (nr obozowy 3030), gdzie zmarł 5 grudnia 1943 r.[10] Irena Bogucka została prawdopodobnie przeniesiona 7 stycznia 1943 r. do KL Lublin (Majdanek). Brak informacji o jej dalszych losach[11].

Jan Wyderski został przetransportowany z więzienia w Częstochowie 21 stycznia 1943 r. w nieznane miejsce. Brak informacji o jego dalszych losach.

Bronisława Lang została 7 kwietnia 1943 r. wywieziona do KL Lublin (Majdanek), gdzie 3 listopada 1943 r. zmarła.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 2574, k. 14.

Bibliografia: *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 26 VII 2018 r.; Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 224.

Autor: Grzegorz Onyszko

Bomba Kazimierz, urodzony 28 września 1914 r. w Budziwoju, syn Antoniego i Marii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, weterynarz, zamieszkały w okresie okupacji w Niebylcu, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Kazimierz Bomba wraz z żoną Kazimierą Marią mieszkał w wiosce Niebylec. Udzielili schronienia Żydówce Dorze Wilner, którą przywiózł do Bombów Żyd Wiktor Moskwa.

[10] W aktach APMnM widnieje informacja, że uciekł z transportu do obozu Flossenbürg.
[11] Zob. Urbański K., *Zagłada Żydów*…, s. 224. Irena Bogucka nie figuruje w aktach APMnM.

Była ona szkolną przyjaciółką Kazimiery Bomby. Małżeństwo opiekowało się Dorą przez dwa tygodnie, po tym czasie Wiktor Moskwa zabrał ją do nowej kryjówki w Babicy. W wyniku plotki o ukrywaniu Żydów, która rozniosła się po okolicy, wkrótce Gestapo przeprowadziło rewizję w domu Bombów. Kazimierz został aresztowany. Przebywał w obozach w Pustkowiu i Plaszowie od kwietnia 1943 r. do kwietnia 1944 r. Dora Wilner przez kilka miesięcy w 1945 r. ponownie mieszkała u Bombów.

Kazimierz i Kazimiera Bombowie zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata 31 października 1991 r.

Źródła: AYV, M.31.2/4366, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AIPN, IPN BU 392/902, Akta dotyczące ukrywania przez Kazimierza Bombę Dory Wilner w m. Niebylec, dystrykt krakowski jesienią 1942 r. oraz udzielania pomocy żywnościowej Żydom, w tym Hersehowi Rath.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu*. *Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 57; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4034422, dostęp 8 XII 2014 r.; Aleksiun N., *Rodzina Bombów*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-bombow, dostęp z 14 IV 2019 r.

Autor: Agata Wloczek

Bonderski Józef, urodzony 18 marca 1892 r. w Bodzentynie, syn Kazimierza i Antoniny, wyznanie rzymskokatolickie, robotnik, zamieszkały podczas okupacji w Bodzentynie, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef Bonderski przekazywał informacje osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co został aresztowany 12 lub 15 stycznia 1943 r. w Kielcach, a następnie z rozkazu Kripo Kielce osadzony w więzieniu w Kielcach. 22 stycznia 1943 r. został zwolniony z więzienia.

Źródła: APKi, Więzienie w Kielcach, 1138, k. 6; *ibidem*, 1146, k. 284v.–285.

Autorzy: Edyta Krężołek, Tomasz Gonet

Borkowska Anna vel Janina Siestrzewitowska (s. Bertranda), urodzona 1900 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, siostra zakonna ze Zgromadzenia Sióstr św. Dominika (dominikanka), zamieszkała w okresie okupacji w Kolonii Wileńskiej koło Wilna.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Matka Bertranda była przeoryszą klasztoru dominikanek w Kolonii Wileńskiej, niedaleko Wilna. W czasie wojny ukrywała w swoim klasztorze kilkunastoosobową grupę Żydów.

Byli to m.in. członkowie syjonistycznej organizacji skautowej Haszomer Hacair. Wśród nich znaleźli się: Aba Kowner, Edek Boraks, Chaja Grosman, Izrael Nagel, Chuma Godot, Arie Wilner. Ukrywający się nazywali s. Bertrandę *Ima*, co w jęz. hebrajskim oznacza „mama". Kontaktami między siostrą a młodzieżą zajmowały się Irena Adamowicz z Warszawy i Jadwiga Dudziec z Wilna. W ukrywaniu Żydów były zaangażowane również siostry: Cecylia (Maria Roszak), Diana (Helena Frąckiewicz), Imelda (Maria Naugebauer), Jordana (Maria Ostreyko), Małgorzata (Irena Adamek), Stefania (Stanisława Bednarska).

Zimą 1942 r. ukrywający się Żydzi opuścili klasztor i wrócili do wileńskiego getta, by tam zorganizować grupę konspiracyjną i przygotować się do zbrojnego oporu. Siostra Bertranda, w cywilnym ubraniu, przedostała się na teren getta i przyniosła broń.

We wrześniu 1943 r. Niemcy, na skutek docierających do nich informacji o pomocy udzielanej Żydom przez siostry zakonne, aresztowali przeoryszę i zamknęli klasztor; siostry wysłano do innych zakonów.

Po wojnie s. Bertranda wystąpiła ze stanu duchownego i przyjęła nazwisko Anna Borkowska. Umarła w Warszawie w 1988 r.

W 1984 r. Annie Borkowskiej i innym zakonnicom: Cecylii (Maria Roszak), Dianie (Helena Frąckiewicz), Imeldzie (Maria Naugebauer), Jordanie (Maria Ostreyko), Małgorzacie (Irena Adamek), Stefanii (Stanisława Bednarska), przyznano tytuł Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Bibliografia: Kopówka E., Rytel-Andrianik P., *Dam im imię na wieki (Iz 56,5). Polacy z okolic Treblinki ratujący Żydów*, Oksford–Treblinka 2011, s. 467; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu*. Polska, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 59–60; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4034422, dostęp 8 XII 2014 r.; Leszczyńska M., *Borkowska Anna*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--borkowska-anna, dostęp 14 IV 2019 r.; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 226–228.

Autor: Alina Zavadzka

Borysiuk (Borsiak) Michał, urodzony 15 maja 1893 r. w Przędzielsku[12], narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Białymstoku.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Michał (Borsiak) Borysiuk został aresztowany za sprzyjanie Żydom (nazwiska nieznane). 27 stycznia 1944 r. wywieziony do KL Stutthof (nr obozowy 30649). Zmarł w obozowym rewirze 28 maja 1944 r., jako przyczynę śmierci podano wycieńczenie organizmu.

[12] Nazwa miejscowości według dokumentów archiwalnych.

Źródła: AMS, Konzentrationlager Stutthof, I-III-41 109, Akta więźnia.

Autor: Barbara Męczykowska

Boss Julius, urodzony 24 lutego 1901 r. w Wólce Tyrzyńskiej, pow. kozienicki, volksdeutsch, wyznanie ewangelicko-augsburskie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w kolonii Grzędy[13], Kreishaupt. Grojec, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji Julius Boss utrzymywał się z prowadzenia gospodarstwa rolnego. Należał do środowiska tzw. kolonistów niemieckich, którzy w okresie międzywojennym posiadali obywatelstwo polskie, a w latach okupacji przyjęli volkslistę. Został aresztowany przez żandarmerię niemiecką z Kozienic i 10 maja 1943 r. osadzony w więzieniu radomskim. Powodem zatrzymania i uwięzienia było ułatwienie ucieczki z getta i udzielenie schronienia osobie narodowości żydowskiej o nieznanych personaliach. Okoliczności, w jakich o fakcie tym dowiedzieli się Niemcy, pozostają nieznane. 2 lipca 1943 r. Boss został skazany przez radomski sąd specjalny na śmierć. Wyrok ten wykonano prawdopodobnie 21 kwietnia 1944 r. Można przypuszczać, że długi czas między wydaniem wyroku a straceniem więźnia wiązał się z – zakończonymi niepowodzeniem – staraniami o ułaskawienie skazanego przez generalnego gubernatora Hansa Franka.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, B-16, Arkusz ewidencyjny Juliusa Bossa.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009.

Autor: Sebastian Piątkowski

Brandhuber Jerzy Adam, urodzony 23 października 1897 r. w Krakowie, artysta malarz, nauczyciel, zamieszkały w okresie okupacji w Jaśle, Kraishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jerzy Adam Brandhuber został aresztowany we wrześniu 1942 r. w Jaśle za pomoc udzieloną osobom narodowości żydowskiej. Był on m.in. zaangażowany w zorganizowanie fałszywych dokumentów dla nieznanej osoby narodowości żydowskiej. Jego aresztowanie miało również związek z przynależnością do polskiego podziemia. Brandhuber został osadzony w areszcie w Jaśle, a 6 grudnia 1942 r. przeniesiony do więzienia w Tarnowie. 14 stycznia 1943 r. wywieziono go do KL Auschwitz (nr obozowy 87112). Następnie 30 października 1944 r. został osadzony w KL Sachsenhausen, gdzie doczekał wyzwolenia obozu.

Źródła: APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 3456; ankieta z 16 VI 1962 r.

[13] Obecnie miejscowość ta nie istnieje. Znajdowała się ona w pobliżu wsi Trzebień, będącej niegdyś siedzibą gminy, a obecnie leżącej w granicach gminy Magnuszew (woj. mazowieckie).

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej 1940–1944*, t. 3, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2002, s. 1517–1521, 1527; *Obóz koncentracyjny Oświęcim w twórczości artystycznej I: malarstwo. Katalog prac graficznych Jerzego Adama Brandhubera*, Oświęcim 1960, s. 8; Seweryn J., *Byłem fryzjerem katów*, Warszawa 2008, s. 328–329.

Autor: Grzegorz Onyszko

Braun Antonina, urodzona 4 czerwca 1904 r. w Zelowie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antonina Braun została skazana za udzielenie pomocy osobom narodowości żydowskiej (forma udzielonej pomocy oraz nazwiska nieznane). Od 13 maja 1944 r. przebywała w kobiecym więzieniu w Łodzi przy ul. Gdańskiej. 3 czerwca 1944 r. została oddana do dyspozycji Gestapo (referat IV B 4). Dalsze losy Braun są nieznane.

Źródła: APŁ, Zakłady Karne w Łodzi, 4, s. 237–238.

Autor: Michał Trębacz

Broszkiewicz Tomasz, urodzony 26 marca 1888 r. w Radomsku, syn Hipolita i Franciszki z d. Łęckiej, wyznanie rzymskokatolickie, żona Julia z d. Cabańska, robotnik, zamieszkały w okresie okupacji w Radomsku, dystrykt radomski, GG.

Broszkiewicz z d. Cabańska Julia, mąż Tomasz, zamieszkała w okresie okupacji w Radomsku, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Ukrywali osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co zostali aresztowani przez żandarmów z Radomska i osadzeni w areszcie w Radomsku. Tomasza Broszkiewicza 16 sierpnia 1943 r. przeniesiono do więzienia w Częstochowie, skąd został zwolniony 6 listopada 1943 r. Julię Broszkiewicz także skierowano do więzienia w Częstochowie, prawdopodobnie jednak zdołała zbiec, w nieznanych okolicznościach, w trakcie transportu. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3303, k. 1–9.

Autor: Grzegorz Onyszko

Brühl Hanna Maria (Brylówna), urodzona ok. 1920 r., córka Karola (Niemiec, który przyjął obywatelstwo polskie i zmarł przed wybuchem II wojny światowej) i Józefy, stu-

dentka, w czasie okupacji zamieszkała w Milanówku, Kreishaupt. Sochaczew, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Hanna Maria Brühl wraz z matką Józefą mieszkały w willi „Anielin" w Milanówku. Kobiety ukrywały tam cztery osoby pochodzenia żydowskiego (dwie kobiety i dwóch mężczyzn o nieustalonej tożsamości). Na skutek donosu o pomocy udzielanej Żydom 17 maja 1943 r. do willi „Anielin" przybyli funkcjonariusze policji niemieckiej z Grodziska Mazowieckiego. W budynku przebywała wówczas Hanna, jej matka rano wyjechała do pracy. Niemcy dokonali rewizji. Wszyscy przebywający w willi „Anielin" zostali rozstrzelani na miejscu. Zwłoki rozebrano do naga i zakopano na łące przy ul. Grabowej 13. W późniejszym okresie ekshumowano je i ciało Hanny Brühl przeniesiono na cmentarz na warszawskich Powązkach.

Bibliografia: „Biuletyn GKBZHwP" 1960, t. 11, s. 232; *ibidem*, t. 16, 1967, s. 163–164; Datner S., *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968, s. 97, 112; Rembek S., *Dziennik okupacyjny*, Warszawa 2000, s. 318; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 605; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa, 1971, s. 419; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 190; www.holocaustforgotten.com/list.htm, dostęp 16 VII 2018 r.; www.sztetl.org.pl/pl/article/milanowek/5,historia, dostęp 16 VII 2018 r.

Autorzy: Tomasz Gonet, Jolanta Pawnik

Brzozowska Feliksa, urodzona 7 kwietnia 1908 r. w Kielcach, córka Stanisława i Katarzyny, mąż Marian, zamieszkała w okresie okupacji w Kielcach, dystrykt radomski, GG.

Brzozowski Marian, urodzony 30 kwietnia 1900 r. w Kielcach, syn Kazimierza i Marianny, ślusarz, żona Feliksa, zamieszkały w okresie okupacji w Kielcach, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Feliksa i Marian Brzozowscy ukrywali osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co zostali aresztowani przez funkcjonariuszy Schupo w Kielcach. Mariana Brzozowskiego aresztowano 20 listopada 1942 r., natomiast Feliksę Brzozowską 2 grudnia 1942 r. Oboje zostali osadzeni w więzieniu w Kielcach, a następnie skazani na karę śmierci. Wyrok wykonano 27 maja 1943 r.

Źródła: APKi, Więzienie w Kielcach, 1138, k. 5; *ibidem*, 1146, k. 254v.–255, 259v.–260.

Autorzy: Edyta Krężołek, Tomasz Gonet

Buchacz Józef, urodzony 24 lutego 1912 r. w Leśniowie, pow. radomszczański, syn Jana i Katarzyny z d. Kwiatkowskiej, wykształcenie podstawowe, robotnik.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef Buchacz ukrywał osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co został aresztowany 24 czerwca 1943 r. przez funkcjonariuszy Sipo, a następnie osadzony w więzieniu w Częstochowie. 29 lipca 1943 r. wywieziono go do KL Auschwitz (nr obozowy 131972), a następnie 24 czerwca 1944 r. przetransportowano do KL Buchenwald (nr obozowy 62075). Brak informacji o jego dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3242, k. 1–4; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Grzegorz Onyszko

Budziszewski Wacław, urodzony 2 stycznia 1925 r. w Żebrach Laskowcu, narodowość polska.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wacław Budziszewski został aresztowany 27 lutego 1943 r. za udzielenie schronienia osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), a następnie wywieziony do KL Stutthof (nr obozowy 19988), gdzie został zamordowany 1 kwietnia 1943 r.

Źródła: AMS, Konzentrationlager Stutthof, I-III-41 413, Karta personalna.

Autor: Barbara Męczykowska

Buzowicz Wincenty, urodzony 10 stycznia 1912 r. w Kniażach, pow. złoczowski, syn Józefa i Joanny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Anna z d. Pikus, stolarz, zamieszkały w okresie okupacji w Kozienicach, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Buzowicz z d. Pikus Anna, urodzona 10 lutego 1916 r. w Berlinie, córka Józefa i Franciszki z d. Łozińskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Wincenty, zamieszkała w okresie okupacji w Kozienicach, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Różańska Maria, urodzona 29 września 1910 r. w Aleksandrówce, pow. kozienicki, córka Ignacego i Franciszki z d. Fili, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Kozienicach, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Anna i Wincenty Buzowicz zostali aresztowani 10 grudnia 1942 r. pod zarzutem udzielenia pomocy w ucieczce z getta osobom narodowości żydowskiej: Sali Rubinowicz i Else Szwarcman, oraz ich ukrywania. Wraz z nimi aresztowana została ich kuzynka lub znajoma Maria Różańska, którą oskarżono o sprzedanie dowodu osobistego Żydowi. Wszyscy zostali

osadzeni w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu, a następnie skazani przez Sąd Specjalny w Radomiu 3 kwietnia 1943 r. na karę śmierci. Wyrok na Annie i Wincentym Buzowiczach został wykonany 17 sierpnia 1943 r. Brak informacji o losach Marii Różańskiej, wiadomo jedynie, że we wrześniu 1943 r. przebywała jeszcze w więzieniu.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, B-533. Arkusz ewidencyjny Anny Buzowicz; *ibidem,* B-528. Arkusz ewidencyjny Wincentego Buzowicza; *ibidem*, R-277. Arkusz ewidencyjny Marii Różańskiej.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzieloną Żydom*, Warszawa 1981; Piątkowski S., *Kozienice w latach wojny i okupacji (1939–1945)* [w:] *Kozienice. Monografia miasta*, red. S. Piątkowski, Kozienice 2004; Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3; Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971.

Autor: Sebastian Piątkowski

C

Chebda (Hebda) Antoni, urodzony 20 stycznia 1913 r. w Myślcu, syn Jana i Kunegundy, zamieszkały w czasie wojny we wsi Myślec, Kreishaupt. Neu-Sandez (Nowy Sącz), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antoni Chebda od 2 czerwca 1943 r. na terenie rodzinnego gospodarstwa, w znajdującym się pod stodołą bunkrze ukrywał trzech Żydów: Chaima Baldingera, Józefa Goldfingera, nazwisko trzeciego mężczyzny nie jest znane. 29 października 1944 r. na skutek donosu ukraińska żandarmeria przeprowadziła rewizję w jego domu oraz obejściu i znalazła ukrywające się tam osoby. Jednego z mężczyzn zastrzelono na miejscu, pozostałych zaś aresztowano. Antoni Chebda zbiegł w trakcie rewizji i ukrywał się do końca wojny w pobliskich lasach. Funkcjonariusze aresztowali natomiast jego rodziców. Majątek rodziny skonfiskowano.

Źródła: AŻIH, CKŻP – Wydział Opieki Społecznej, 223, Zaświadczenie złożone przez Leona Foerbera do Powiatowego Komitetu Żydowskiego w Nowym Sączu z 17 I 1947 r., k. 8; Pismo Antoniego Chebdy do CKŻP, 12 V 1947 r., k. 11.

Autor: Aleksandra Namysło

Chowaniak Karol, urodzony 20 października 1902 r. w Zawoi, syn Piotra i Zofii z d. Chowaniak, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Tekla z d. Bogunia, rolnik,

zamieszkały w okresie okupacji w Zawoi Petułowej, Kreishaupt. Neu Markt (Nowy Targ), dystrykt krakowski, GG.

Chowaniak Stanisław, urodzony 8 lutego 1927 r. w Zawoi, syn Karola i Tekli z d. Bogunia, zamieszkały w okresie okupacji w Zawoi Petułowej, Kreishaupt. Neu Markt (Nowy Targ), dystrykt krakowski, GG.

Chowaniak z d. Bogunia Tekla, urodzona 26 września 1902 r. w Zawoi, córka Michała i Anny z d. Mazur, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Zawoi Petułowej, Kreishaupt. Neu Markt (Nowy Targ), dystrykt krakowski, GG.

Marek Karolina, urodzona ok. 1913 r., zamieszkała w okresie okupacji w Zawoi Petułowej, Kreishaupt. Neu Markt (Nowy Targ), dystrykt krakowski, GG.

Wiecheć Piotr, urodzony 28 kwietnia 1883 r. w Zawoi, syn Józefa i Reginy z d. Chowaniak, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Zawoi Petułowej, Kreishaupt. Neu Markt (Nowy Targ), dystrykt krakowski, GG.

Wiecheć z d. Bogunia Regina, urodzona 18 grudnia 1888 r. w Zawoi, córka Michała i Anny z d. Mazur, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Zawoi Petułowej, Kreishaupt. Nowy Targ, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Przed wojną do rodziny Chowaniaków na letnisko przyjeżdżali latem państwo Karpowscy z Łodzi. W 1941 r. nawiązali kontakt z Chowaniakami i poprosili o możliwość zamieszkania u nich przez pewien czas (brak informacji o narodowości Karpowskich). Chowaniakowie się zgodzili, ale jesienią 1942 r. przyjechała do nich tylko córka Karpowskich – Wanda, wraz z mężem Janem Kuczko. Jan Kuczko znalazł zatrudnienie w zarządzie gminnym i wykonywał prace dezynfekcyjne.

Po kilku miesiącach Kuczko zwrócił się do Tekli Chowaniak z prośbą, by znalazła kogoś, kto zgodziłby się ukryć dwie osoby narodowości żydowskiej. Wówczas udała się z tą prośbą do swojej siostry Reginy Wiecheć i uzyskała jej zgodę. Wkrótce przybyli do Wiecheciów małżonkowie w wieku ok. 30 lat (nazwisko nieznane). U Wiecheciów pozostali prawdopodobnie ok. trzech, czterech miesięcy. Ich dalszy pobyt okazał się niemożliwy, ponieważ wiadomość o ich ukrywaniu rozeszła się wśród mieszkańców wsi. W tej sytuacji nocą przewieziono małżeństwo do Tekli i Karola Chowaniaków. Początkowo mieszkali w domu, potem w specjalnie przygotowanym schowku w stodole, a następnie w wykopanym i zabezpieczonym bunkrze ziemnym. W ukryciu spędzili ponad cztery miesiące. Gdy gospodarze zorientowali się, że ich dom jest obserwowany, Karol Chowaniak nie chciał dłużej ryzykować. Porozumiał się wówczas z łącznikiem z Krakowa, który zorganizował nowe miejsce ukrycia. Wkrótce syn Chowaniaka, Stanisław, odwiózł Żydów w umówionym czasie na stację kolejową w Makowie.

Wiosną 1943 r. Jan Kuczko został prawdopodobnie zatrzymany przez Niemców. Po trzech lub czterech dniach od tego wydarzenia w domu Chowaniaków przeprowadzono

rewizję, podczas której zabrano wszystkie rzeczy Kuczków i aresztowano Wandę Kuczko. Brak informacji o dalszym losie Wandy i Jana Kuczków.

Miesiąc po aresztowaniu Kuczków, w maju 1943 r. zostali aresztowani Karol Chowaniak i jego syn Stanisław oraz mieszkająca u nich Karolina Marek. Wszyscy zostali osadzeni w zakopiańskiej siedzibie Gestapo w willi „Palace". Karolowi postawiono zarzut ukrywania Żydów. Karol Chowaniak i pracująca w jego domu Karolina Marek zostali przewiezieni z Zakopanego do KL Auschwitz. W czerwcu, miesiąc po aresztowaniu jej męża i syna, Gestapo aresztowało Teklę Chowaniak, którą również przewieziono do KL Auschwitz. 15 grudnia 1943 r. zmarł Karol Chowaniak, a w styczniu 1944 r. Tekla Chowaniak. Taki sam los spotkał Korolinę Marek. Syn Chowaniaków po przesłuchaniach i pobycie w więzieniu przy ul. Montelupich w Krakowie został wywieziony na roboty do Rzeszy.

W toku śledztwa musiał zostać wykryty także udział małżeństwa Wiecheciów w ukrywaniu osób narodowości żydowskiej. Piotr i Regina Wiecheciowie zostali za to aresztowani przez Gestapo z Makowa Podhalańskiego w październiku 1943 r. Stracono ich w ogrodzie willi „Marysin" (siedziba Gestapo, oddział zakopiańskiej komendy Gestapo – osławionej „Palace").

Źródła: Kancelaria parafii Zawoja, Księgi narodzin; Relacja ustna Stanisława Chowaniaka z 5 października 2007 r.; USC w Zawoi, Księgi ślubów.

Bibliografia: Samsonowska K., *Cena śmierci za pomoc Żydom. Tragedia małżeństwa Wiecheciów i Chowaniaków oraz Karoliny Marek* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?"… Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej,* red. A. Namysło, Warszawa 2009, s. 125–132.

Autor: Krystyna Samsonowska

Chojnowska z d. Szeszko Helena, urodzona 23 listopada 1911 r. w Chojnowie, córka Antoniego i Emilii, mąż Franciszek, rolniczka, w latach okupacji niemieckiej zamieszkała na kolonii wsi Chojnowo, Landkreis Białystok, Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Chojnowski Franciszek, urodzony 28 marca 1920 r. w Chojnowie, syn Antoniego i Michaliny, żona Helena z d. Szeszko, rolnik, w latach okupacji niemieckiej zamieszkały na kolonii wsi Chojnowo, Landkreis Białystok, Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Małżeństwo Chojnowskich mieszkało w latach okupacji niemieckiej razem z córkami oraz z ojcem Franciszka Antonim i jego siostrą Stanisławą. Rodzina udzielała pomocy żywnościowej Żydom, którzy po likwidacji okolicznych gett (listopad 1942 r.) ukrywali się w lasach i na bagnach w pobliżu wsi Chojnowo. Jeden z nich, pochodzący z Trzciannego kowal o imieniu Szmulko, przez jakiś czas mieszkał u Chojnowskich. Pomagał im, zajmując się dzieckiem albo pracując w gospodarstwie. Kiedy w domu pojawiała się obca osoba, chował się w piwnicy znajdującej się pod podłogą kuchni, a na klapie zakrywającej wejście Helena Chojnowska stawiała kołyskę z niemowlęciem.

Pewnego dnia na kolonii pojawili się niemieccy żandarmi z posterunku w Trzciannem. Szukali Szmulka, w tym czasie mężczyzny nie było jednak w gospodarstwie (zdążył uciec i ukryć się w lesie). Nie jest jasne, czy przybyli tam wskutek donosu. Franciszek i Helena zostali brutalnie pobici. Wkrótce po tym wydarzeniu Szmulko opuścił Chojnowskich i poszedł szukać innej kryjówki. Helena od tego czasu zaczęła cierpieć na zaburzenia psychiczne. Franciszek został zastrzelony przez żandarmów niemieckich w 1944 r., tuż przed końcem okupacji niemieckiej, najprawdopodobniej za działalność konspiracyjną. Został pochowany na cmentarzu w Trzciannem.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/1029, Pomoc Żydom.

Bibliografia: Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997; W. Monkiewicz, J. Kowalczyk, *Pomoc Żydom w regionie białostockim podczas II wojny światowej*, „Studia Podlaskie" 1989, t. 2.

Autor: Anna Pyżewska

Chudziak Stanisława, urodzona 17 lutego 1894 r. w Mogielnicy, ogrodniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Lublinie, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisława Chudziak udzieliła schronienia osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co została aresztowana 9 czerwca 1943 r. i osadzona w więzieniu w Lublinie. Za podjęte działania wyrokiem Sądu Specjalnego z Lublinie skazano ją na karę dwóch lat i sześciu miesięcy więzienia. 12 stycznia 1944 r. osadzono ją w Lager I Gefangenenlager Rodgau-Dieburg. Nie są znane jej dalsze losy.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Lublinie, R. 137/73; ITS Bad Arolsen, 70306874/2.1.1.1/1845/208 (za: www.straty.pl).

Autor: Grzegorz Onoszko, Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Chwiesińska Bronisława, urodzona 16 kwietnia 1896 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, wdowa, dwóch synów, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w kolonii Rowki k. Tykocina, Landkreis Białystok, Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Bronisława Chwiesińska wraz ze starszym synem ukrywała w swoim gospodarstwie przez miesiąc Pejsacha Zdrojewicza, jego żonę Hankę Zdrojewicz oraz dziesięcioletniego Izaaka, bratanka Pejsacha Zdrojewicza. Wcześniej syn Chwiesińskiej dostarczał ukrywającym się żywność do pobliskiej kryjówki. Na skutek denuncjacji przez mieszkańca wsi,

który zobaczył ukrywających się Żydów, gdy opuszczali schronienie w gospodarstwie Chwiesińskich, dwóch żandarmów niemieckich przeprowadziło rewizję w zabudowaniach należących do rodziny. Na Bronisławę za ukrywanie Żydów nałożono grzywnę w wysokości 250 marek niemieckich. Ukrywających się żandarmi zatrudnili na posterunku przy różnego rodzaju pracach porządkowych.

Pod koniec marca lub na początku kwietnia 1942 r. w obawie przed egzekucją rodzina Zdrojewiczów postanowiła uciec z posterunku żandarmerii. W ucieczce pomogła im m.in. Bronisława Chwiesińska wraz z bratem Wacławem Wołopiukiem, który przewiózł ich do miejscowości Słomianka. Stamtąd rodzina Zdrojewiczów trafiła do getta w Białymstoku. Ponownie Pejsach Zdrojewicz przybył do Bronisławy Chwiecińskiej w połowie 1943 r., gdy opuścił getto w obawie przed planowaną akcją likwidacyjną. Tym razem ukrywał się bez członków swojej rodziny, ale z dwoma innymi osobami narodowości żydowskiej (Fiszek Dąb i Bella Białostocka). Pejsach Zdrojewicz i Bella Białostocka przebywali u Chwiesińskich do końca okupacji.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/336 Akta dotycząca ukrywania przez Eugeniusza Chwiesińskiego i jego rodzinę Pejsacha Zdrojewicza, jego żonę Hankę i syna Ajzyka, Fiszka Dęba i Belli Zdrojewicza, w Tykocinie, Okręg Białystok w latach 1941–1945; AIPN Bi, 1/1551, Tykocin – Pomoc Żydom.

Autor: Magdalena Dzienis-Todorczuk

Cicha Stanisława, urodzona 24 lutego 1897 r., zamieszkała w okresie okupacji w Sosnowcu, rejencja katowicka, prowincja Górny Śląsk.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisława Cicha ukrywała w 1943 r. w specjalnie przygotowanym bunkrze w kamienicy przy ul. Dziewiczej w Sosnowcu szesnaście osób narodowości żydowskiej, m.in.: Reginę Biesam, Sarę Wachsman z d. Silberberg, Rosę Silberberg, Maluszę Silberberg, Srulka Silberberga oraz Mojżesza Silberberga, Marę Kornwaser, Dorę Klein, Jakuba Kleina, Szmula Kleipolda, Saula Wassera, Joska Fedora, Henryka Mandelbauma. Ponadto troszczyła się o zapewnienie żywności ukrywającym się osobom. Pomogła również zorganizować leczenie szpitalne będącej wówczas w ciąży Reginie Biesam.

W wyniku donosu Stanisława Cicha została aresztowana przez Gestapo (data nieznana), osadzona w więzieniach w Sosnowcu, a następnie przenoszona do więzień w Głogowie i Berlinie. Później wywieziona do KL Neuengamme (nr obozowy 4257) i KL Ravensbrück[14]. Doczekała zakończenia wojny.

26 czerwca 2005 r. Stanisława Cicha została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

---

[14] W relacjach zebranych w Instytucie Yad Vashem świadkowie podają jedynie informację o jej pobycie w obozie koncentracyjnym Ravensbrück, jednakże jej nazwisko widnieje również w bazie więźniów obozu koncentracyjnego Neuengamme. Na podstawie dostępnych źródeł nie sposób ustalić, w którym obozie była najpierw, a w którym później.

Źródła: AŻIH, 301/6153, Zbiór relacji z czasów Zagłady, Relacja Stanisławy Cichej; AIPN, IPN BU 392/654, Akta dotyczące ukrywania przez Stanisławę Cichą rodziny Silberbergów, Dory i Jakuba Kleinów, Henryka Mendelbauma, Reginy Landerwit, Jankiela i Motka Kornwasserów, Saula Wassera i in. w Sosnowcu w latach 1942–1944; AYV, M.31.2/10568, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AAN, Komitet dla Upamiętnienia Polaków Ratujących Żydów, 7, k. 228; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 20 XII 2018 r.

Bibliografia: Bartoszewski W., Lewinówna Z., *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, wyd. 3 Warszawa 2007, s. 343–344.

Autor: Grzegorz Onyszko

Ciesielska z d. Cieślik Romualda, urodzona 7 lutego 1908 r. w Grabinie, pow. rypiński, mąż Feliks, pracownik umysłowy, urzędniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Ciesielski Feliks, urodzony 24 stycznia 1895 r. w Pińczowie, żona Romualda, zamieszkały w okresie okupacji w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Romualda i Feliks Ciesielscy w okresie okupacji zostali przesiedleni z Bydgoszczy do Krakowa, gdzie zamieszkali w dzielnicy Kazimierz. Romualda Ciesielska na szeroką skalę udzielała pomocy osobom narodowości żydowskiej, m.in. rozprowadzała żywność i ubrania, pomagała w ucieczce z getta, zorganizowała fałszywe dokumenty, a także wraz z mężem ukrywała uciekinierów w domu oraz prowadzonym przez siebie sklepie. Brak jednak konkretnych informacji, w jakim wymiarze Feliks Ciesielski był zaangażowany w działalność pomocową żony. Schronienie u Ciesielskich znaleźli m.in.: Edmund Fiszler i jego żona Leonora oraz czteroosobowa rodzina Horowiców. Prawdopodobnie na skutek donosu Ciesielscy zostali aresztowani przez Gestapo latem 1942 r.[15]

Romualdę Ciesielską osadzono w więzieniu przy ul. Montelupich w Krakowie, gdzie przebywała do grudnia 1942 r. W trakcie śledztwa kobieta była torturowana. 16 grudnia 1942 r. wywieziono ją do KL Auschwitz (nr obozowy 27184). W obozie została poddana doświadczalnym badaniom pseudomedycznym. W KL Auschwitz w dalszym ciągu prowadziła działania pomocowe m.in. dla osób narodowości żydowskiej. W 1943 r. wyznaczono ją do opieki nad dziecięcym blokiem 16A. Dzięki jej staraniom wiele dzieci ocalało od zagłady. Romualda Ciesielska m.in. ukrywała te, które wytypowano w selekcji, organizowała im także dodatkowe racje żywnościowe oraz fałszowała metryki urodzenia. W KL Auschwitz przebywała do czasu ucieczki z transportu ewakuacyjnego w Jawiszowicach w styczniu 1945 r.

[15] W trakcie aresztowania Romualda Ciesielska przebywała w domu wyłącznie z siedmioletnim synem. Brak informacji o okolicznościach zatrzymania jej męża.

Feliks Ciesielski został wywieziony do KL Auschwitz 15 grudnia 1942 r. (nr obozowy 83751). Prawdopodobnie przybył do obozu również transportem z więzienia przy ul. Montelupich. Następnie został przewieziony do KL Mauthausen, gdzie zamordowano go 18 marca 1945 r.

2 marca 1967 r. Romualda i Feliks Ciesielscy zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 4685; ankieta z 27 V 1964 r.; *ibidem*, Numerowe wykazy kobiet; AYV, M.31.2/214, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Czech D., *Kalendarz wydarzeń KL Auschwitz*, Oświęcim 1992, s. 850; Grynberg M., *Księga sprawiedliwych*, Warszawa 1993, s. 87; *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej 1940–1944*, t. 4, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2002, s. 2302, 2303, 2308; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu – Polska*, red. I. Gutman, t. 1 [A–M], red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 98; Langbein H., *Ludzie w Auschwitz*, Oświęcim 1994, s. 249, 261, 363.

Autor: Tomasz Gonet

Ciołkosz Kazimierz, urodzony 10 lipca 1912 r., syn Wiktora i Rozalii z d. Misiak, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w Zręcinie, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Do 1942 r. sąsiadami Kazimierza Ciołkosza była czteroosobowa żydowska rodzina Friesów z Katowic: Szymon, jego żona Elżbieta z Grünszpanów i dwie dorosłe córki o imionach Anna i Zofia[16].

W lecie 1942 r. Friesowie zostali wywiezieni do dzielnicy żydowskiej w Jedliczu. Kazimierz dostarczał im tam żywność. Udało mu się także załatwić „aryjskie" dokumenty dla Anny i Zofii. Posługując się nimi, obie kobiety uciekły z Jedlicza i przybyły do Ciołkosza, który ukrył je na strychu. Po kilku dniach udało mu się znaleźć dla Zofii kryjówkę u swoich znajomych (Czajkowskich) w sąsiedniej wsi. Dzięki kuzynowi Bronisławy Czajkowskiej Zofia otrzymała akt urodzenia na nazwisko Antonina Jasińska, który pomógł jej przetrwać m.in. we wsi Bażanówka, gmina Zarszyn. Druga siostra pozostała u Ciołkosza. Kilka tygodni później informacje o Annie Fries dotarły do władz niemieckich. Funkcjonariusze Gestapo z Krosna aresztowali ją, ale udało się jej uciec jeszcze w czasie drogi na posterunek Gestapo. Nie mając innego wyjścia, wróciła do kryjówki u Ciołkosza. Ten, obawiając się, że Niemcy będą szukać Anny u niego, ukrył ją w zaroślach nad

[16] Według www.sprawiedliwi.org.pl małżeństwo Friesów miało ośmioro dzieci o imionach: Marian, Otto, Rajmond, Max, Minka, Lunka, Anna i Zofia. Kazimierz Ciołkosz od początku okupacji niemieckiej pomagał Mince i Lunce (zanim wyjechała), które – jak wynika z relacji Ciołkosza – pozostały same z dwojgiem dzieci.

rzeką Jasiołką, a następnie umieścił ją u Jana i Heleny Majchrowiczów w sąsiedniej wsi, a potem u swojej siostry, Zofii Pelczarskiej w Zręcinie.

Wiosną 1943 r. Kazimierz Ciołkosz został aresztowany przez funkcjonariuszy krośnieńskiego Gestapo i poddany śledztwu, podczas którego był torturowany. Nie przyznał się do stawianych mu zarzutów. Po trzech miesiącach udało mu się uciec z więzienia w Krośnie i od tego momentu, aż do wkroczenia Armii Czerwonej był zmuszony się ukrywać.

29 stycznia 1992 r. Kazimierz Ciołkosz został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/5097, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu*. *Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009; Relacja Kazimierza Ciołkosza (w zbiorze autorki); Aleksiun N., *Ciołkosz Kazimierz*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-ciolkosz-kazimierz, dostęp 14 IV 2019 r.

Autor: Elżbieta Rączy

Cybulska Maria, urodzona 26 października 1890 r. w Miłosnej, pow. warszawski, córka Antoniego i Marii z d. Jarockiej, wyznanie rzymskokatolickie, wykształcenie podstawowe, gospodyni, zamieszkała w okresie okupacji w Rząsawie pod Częstochową, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Maria Cybulska udzieliła pomocy osobom narodowości żydowskiej (nazwiska i charakter pomocy nieznane), za co została aresztowana 12 maja 1943 r. przez funkcjonariuszy Sipo i osadzona w więzieniu w Częstochowie. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3058, k. 1–4.

Autor: Grzegorz Onyszko

Cyran Antoni, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkały w okresie okupacji w Albigowej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antoni Cyran przez kilka miesięcy dostarczał żywność swoim żydowskim znajomym zamkniętym w rzeszowskim getcie (nazwiska nieznane). Dwóch niemieckich żandarmów z posterunku w Łańcucie (jednym z nich był Józef Kokot) w marcu 1943 r. aresztowało Antoniego Cyrana w jego domu. Cyran został przewieziony do więzienia w Łańcucie i tam kilka godzin później zastrzelony przez Józefa Kokota.

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz 107/1608, Sąd Wojewódzki w Rzeszowie, Akta w sprawie przeciwko Józefowi Kokotowi, t. 2.

Autor: Elżbieta Rączy

Czajka Adam, urodzony 1924 r., syn Stefana i Anieli z d. Jamro, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkały w okresie okupacji w Libuszy, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Czajka Stanisław, urodzony 18 października 1928 r., syn Stefana i Anieli z d. Jamro, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Libuszy, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Kmiecik z d. Czajka Maria, urodzona 20 marca 1923 r. w Libuszy, córka Stefana i Anieli z d. Jamro, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Zygmunt, zamieszkała w okresie okupacji w Libuszy, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Kmiecik Zygmunt, urodzony 1914 r. w Duląbkach (pow. jasielski), narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Maria z d. Czajka, zamieszkały w okresie okupacji w Libuszy, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W lipcu 1942 r. Stanisław i Adam Czajkowie wraz z Anielą Czajką udzielili schronienia Henrykowi Morgensternowi, mężczyźnie narodowości żydowskiej z Krygu. Morgenstern przebywał u nich wyłącznie czasowo, ponieważ korzystał także z pomocy mieszkańców wsi Święcany. Tam w marcu 1944 r. został aresztowany, przewieziony do siedziby Gestapo w Jaśle i poddany przesłuchaniu, a po jego zakończeniu zastrzelony. Podczas przesłuchania zdradził funkcjonariuszom Gestapo nazwę miejscowości i nazwiska Polaków, u których się ukrywał.

Dwa tygodnie po aresztowaniu Morgensterna do domu Czajków przyjechali funkcjonariusze niemieckiej policji z Jasła, Gorlic i Libuszy. Aresztowali Stanisława i Adama Czajków, Marię Kmiecik oraz Zygmunta Kmiecika. Wszystkich osadzono w więzieniu w Jaśle, gdzie poddano ich brutalnemu przesłuchaniu. Stanisław został zwolniony z więzienia, a jego najbliżsi przetransportowani do więzienia przy ul. Montelupich w Krakowie. Tam prawdopodobnie Maria Kmiecik i Adam Czajka zostali zastrzeleni. Zygmunta Kmiecika wywieziono do jednego z obozów koncentracyjnych. Brak informacji o jego dalszych losach, prawdopodobnie zginął w nieznanych okolicznościach.

Źródła: AIPN Rz, S II/72, Śledztwo w sprawie zabójstwa rodziny Czajków i mężczyzny narodowości żydowskiej we wsi Libusza; Muzeum Regionalne w Bieczu, A, mps, Spis wydarzeń martyrologicznych w latach II wojny światowej z terenu Biecza i okolic. Ludność Biecza przed i po okupacji, b.p.; AIPN Rz, IPN Rz 191/191, Rejestr miejsc i faktów zbrodni hitlerowskich z powiatu Gorlice 1939–1945, k. 45; Muzeum Regionalne w Bieczu, A, mps, Spis wydarzeń martyrologicznych w latach II wojny światowej z terenu Biecza i okolic. Ludność Biecza przed i po okupacji, b.p.

Bibliografia: Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, s. 20; Dusza L., *Kryptonim „Nadleśnictwo 14". Z dziejów konspiracji w Gorlickiem*, Warszawa 1981, s. 116; Hein W., Jakubiec C., *Montelupich*, Kraków–Wrocław 1985, s. 268; Kalisz M., Rączy E., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów 2015, s. 83–84.

Autor: Elżbieta Rączy, Michał Kalisz

Czajowska Franciszka, urodzona 26 marca 1911 r. w Ostrawie Morawskiej, córka Jana i Julii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, fryzjerka, w trakcie okupacji zamieszkała w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Franciszka Czajowska przed II wojną światową mieszkała w Krakowie i pracowała w zakładzie fryzjerskim przy ul. Asnyka 7. Właścicielem zakładu był Daniel Wajnryb, który wraz z żoną Heleną i córką Karoliną mieszkał przed II wojną światową w Krakowie przy ul. Łobzowskiej 59. Po utworzeniu getta krakowskiego w marcu 1941 r. Franciszka Czajowska pomagała rodzinie Wajnrybów, która nie zdecydowała się na przeprowadzkę na teren dzielnicy wydzielonej dla Żydów. Przygotowała im kryjówkę w zakładzie fryzjerskim przy ul. Asnyka 7. Ponadto przynosiła im żywność i odzież. Za pomoc nie pobierała pieniędzy ani innych korzyści materialnych. By cała rodzina nie przebywała w jednym miejscu, ze względów bezpieczeństwa, z czasem znaleziono dla Heleny Wajnryb schronienie w podkrakowskiej wsi Zakrzów.

Czajowska pomagała także przebywającym w getcie krakowskim doktorowi Romanowi Glassnerowi i jego córce Stanisławie. Kobieta wchodziła do getta wraz z grupą robotników powracających po pracy do dzielnicy. Tym sposobem przemycała żywność, ubrania oraz listy. Roman Glassner nie przeżył wojny. Tuż przed likwidacją getta krakowskiego został wysłany do obozu Julag (Judenlager) III w Bieżanowie, a stamtąd do fabryki Hasag w Skarżysku-Kamiennej (Hugo Schneider Aktiengesellschaft Metallwarenfabrik), gdzie zginął. Stanisława przeżyła wojnę, wyszła za mąż i przyjęła nazwisko Skimina. Po pewnym czasie wyjechała z mężem do RFN.

Na skutek donosu w grudniu 1943 r. Niemcy zostali poinformowani o kryjówce w zakładzie fryzjerskim. Przeprowadzili tam rewizję, która ujawniła ukrywającego się Daniela Wajnryba. Franciszkę Czajowską aresztowano i po przesłuchaniach oraz biciu i torturach w siedzibie Gestapo na ul. Pomorskiej i w więzieniu przy ul. Montelupich wysłano do KL Ravensbrück. Daniel Wajnryb został rozstrzelany najprawdopodobniej po przesłuchaniu w więzieniu przy ul. Montelupich. Karolina uniknęła śmierci, gdyż w czasie rewizji przebywała z matką. Obie kobiety przeżyły wojnę.

Franciszka Czajowska po przybyciu do niemieckiego KL Ravensbrück (nr obozowy 44904) pracowała m.in. w warsztatach, w których produkowano amunicję. Przeżyła okupację. Zmarła 10 września 2001 r.

4 września 1991 r. Franciszka Czajowska została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/180, Sprawa Franciszki Czajowskiej; AYV, M.31.2/4982, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Biberstein A., *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 2001; Chwalba A., *Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2002 (*Dzieje Krakowa*, t. 5); *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 105; Pankiewicz T., *Apteka w getcie krakowskim*, Kraków 2003; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką,* http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 15 III 2016 r.; Grądzka M., *Franciszka Czajkowska*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-czajowska-franciszka, dostęp 14 IV 2019 r.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Czuczkies (Czuczkes/Czukes) z d. Szeferkiewicz Irena, urodzona 1921 r. w Tomaszowie Mazowieckim, narodowość polska, tłumaczka, kasjerka w łaźni (w czasie wojny), zamieszkała w okresie okupacji we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Irena Szeferkiewicz od chwili wkroczenia wojsk niemieckich do Lwowa, 30 czerwca 1941 r., udzielała pomocy swojemu narzeczonemu (potem mężowi) oraz jego córce Annie Czuczkies. Początkowo starała się zapewnić mężczyźnie pracę gwarantującą przetrwanie, dziewczynkę zaś zabrała do swojego mieszkania. W miarę wzrastania terroru wynajęła mieszkanie, w którym zrobiła skrytkę dla narzeczonego. Czuczkies wraz z córką ukrywał się u niej od grudnia 1942 r. Ponadto Irena pomagała znajomym Żydom przebywającym w getcie.

Na skutek donosu, że utrzymywała bliskie kontakty z Żydem Czuczkiesem oraz że posiada wiedzę o miejscu jego pobytu, została aresztowana przez Gestapo w lutym 1943 r. Kobieta zaprzeczała i została przeniesiona do więzienia przy ul. Łęckiego, gdzie poddano ją torturom. W ich rezultacie Szeferkiewicz stała się bezpłodna. Po wypuszczeniu z aresztu kobieta nadal ukrywała w swoim mieszkaniu Czuczkiesa oraz jego córkę, której w międzyczasie załatwiła fałszywą metrykę chrztu. Cała trójka przeżyła do końca okupacji. Po wojnie Irena Szeferkiewicz wyszła za mąż za Czuczkiesa i zamieszkała w Łodzi.

Źródła: AŻIH, 301/1500, Relacje z czasów Zagłady, Relacja Ireny Czuczkies.

Autor: Monika Taras

Czuliński Bolesław, urodzony 26 października 1876 r. w Józefowie[17], syn Jana i Barbary z d. Winter, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, kucharz, zamieszkały w okresie okupacji w Białymstoku.

[17] Ze względu na występowanie kilku miejscowości o tej nazwie, nie jest możliwe sprecyzowanie powiatu.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Bolesław Czuliński od października 1943 r ukrywał osoby narodowości żydowskiej. Wśród nich znalazła się Marta Klein, która wraz z bratem i piętnastoletnim synem w lutym 1943 r. uciekła do Białegostoku z getta wileńskiego. Mieszkanie Czulińskiego znajdowało się przy ul. Sosnowej, w samym centrum miasta, nie było zatem bezpieczne. Czuliński najpierw umieścił uciekinierów w mieszkaniu, w którym ukrywali się przez trzy miesiące, dopóki nie zostało ono zajęte przez pewnego Białorusina. Wówczas zdecydował się znaleźć im nową kryjówkę. Podjął m.in. próbę umieszczenia syna Marty Klein u swojej przedwojennej służącej, która prawdopodobnie okazała się współpracownikiem Gestapo. W konsekwencji denuncjacji został aresztowany 24 stycznia 1944 r. w Białymstoku przez funkcjonariuszy Sipo. 28 lutego 1944 r. zesłano go do KL Stutthof (nr obozowy 32279). Brak informacji o jego dalszych losach. Prawdopodobnie zginął w obozie.

14 lipca 2011 r. Bolesław Czuliński w został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródło: Archiwum Muzeum Stutthof, Konzentrationlager Stutthof I-III-2 644, Akta personalne więźnia; AŻIH, 301/12, Relacja Marty Klein złożona w Białymstoku 1 września 1944 r., k. 4–5; *ibidem*, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/788, Akta sprawy Bolesława Czulińskiego, k. 1–16.

Autorzy: Barbara Męczykowska, Aleksandra Namysło

D

Danilczuk Antoni, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, żona Apolonia, zamieszkały na kolonii wsi Pace, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Danilczuk Apolonia, urodzona 15 maja 1905 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, mąż Antoni, zamieszkała na kolonii wsi Pace, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antoni i Apolonia Danilczukowie w okresie okupacji niemieckiej na terenie swojego gospodarstwa, w specjalnie przygotowanej kryjówce w stodole ukrywali cztery osoby narodowości żydowskiej z Brańska (trzy kobiety oraz ok. dwuletnie dziecko jednej z nich, zwanej Pejsakową).

Niedługo po Zielonych Świątkach (po 13 czerwca) 1943 r. żandarmeria niemiecka przeprowadziła obławę na osoby narodowości żydowskiej ukrywające się w okolicach wsi Kiersnowo i zamordowała wszystkich odnalezionych tam Żydów. Następnie ok. ośmiu niemieckich żandarmów z Brańska i dwie osoby w ubraniach cywilnych przybyły do gospodarstwa Danilczuków i dokonały przeszukania. Płacz dziecka zdradził kobiety ukrywające się w wykopie pod stodołą. Wszystkich wyciągnięto z kryjówki na podwórze, gdzie egzekucji dokonał żandarm – Niemiec o imieniu Martin. Apolonia była wówczas

poza terenem gospodarstwa, natomiast Antoni zdołał uciec przed przybyciem żandarmerii niemieckiej. W domu Danilczuków była Stanisława Tuszewicka, ale po wyjaśnieniach, że jest katoliczką i mieszka w innym domu we wsi, pozwolono jej odejść. Niemcy wrzucili do stodoły zwłoki kobiet i dziecka, a następnie podpalili budynek. Spalono też dom i chlew. Antoni i Apolonia Danilczukowie ukrywali się do końca okupacji.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/1115, Chojewo – pomoc Żydom; *ibidem*, IPN Bi 1/58, Akta podręczne w sprawie więzienia w Białymstoku, t. 1; *ibidem*, S 61/09/Zn, t. 2; *ibidem*, S/11/79.

Autorzy: Magdalena Dzienis-Todorczuk, Zbigniew Romaniuk

Dąbrowska Józefa, urodzona 25 stycznia 1916 r. w Siedlcach, córka Bolesława i Antoniny, narodowość polska, w okresie okupacji zamieszkała w Siedlcach, Kreishaupt. Siedlce, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji Józefa Dąbrowska zamieszkiwała ze swym mężem Wacławem i dwojgiem dzieci w Siedlcach przy ul. Cmentarnej. Rodzina żyła w bardzo trudnych warunkach materialnych – zajmowała jedną izbę na poddaszu. Wacław, zatrudniony na siedleckim lotnisku przy transporcie węgla, poznał tam pracujących przymusowo mężczyzn narodowości żydowskiej. Pod koniec 1942 r. (prawdopodobnie w październiku) z tego komanda zbiegł Bernard Czosnek, który udał się do domu Dąbrowskich i poprosił ich o pomoc. Przyjęli zbiega pod swój dach. Po kilku dniach Bernard przyprowadził do Dąbrowskich swojego szwagra Aszera Brenera i jego dwóch braci – Natana i Mojżesza. W ciągu dnia czterej mężczyźni ukrywali się w szafie, a w nocy spali na podłodze izby.

Kilka tygodni później Wacław Dąbrowski został aresztowany przez Niemców i osadzony w więzieniu przy ul. Daniłowiczowskiej w Warszawie (fakt ten nie miał jednak związku z ukrywaniem przez niego i jego żonę Żydów). Uciekinierami opiekowała się nadal Józefa Dąbrowska, ukrywając ich w swym mieszkaniu. 13 lutego 1943 r. do mieszkania Józefy Dąbrowskiej przyszedł mieszkaniec Siedlec, Marian Szerszeń, który oświadczył, że poszukuje jej męża zbiegłego z więzienia (w rzeczywistości Wacław Dąbrowski był nadal więziony w Warszawie). Po krótkim czasie do Szerszenia dołączyła grupa Niemców „w czarnych mundurach" (według późniejszego zeznania Dąbrowskiej byli to funkcjonariusze straży kolejowej – Bahnschutz) i rozpoczęła się rewizja. Bernard Czosnek i Natan Brener zdołali zbiec. Obłożnie chory, leżący w łóżku Aszer Brener został zabity na miejscu, a na podwórzu domu zastrzelono próbującego uciekać Mojżesza Brenera. Józefa Dąbrowska została aresztowana, a jej dzieci skierowano do jednej z siedleckich ochronek. Początkowo kobietę przetrzymywano w areszcie Gestapo, a następnie w więzieniu w Siedlcach, skąd skierowano ją 12 marca 1943 r. do więzienia Pawiak w Warszawie. 8 sierpnia 1943 r. deportowano ją do KL Lublin, a po pewnym czasie do KL Ravensbrück. Tam przeżyła do końca wojny, aby później powrócić do Siedlec i odnaleźć dzieci. Ocaleli również ratowani przez nią Żydzi: Bernard Czosnek (do końca okupacji ukrywał się u Konstantyna Chwedoruka w Ujrzanowie, gm. Siedlce; po wojnie

wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie zmienił nazwisko na Chosnek) i Natan Brener (po wojnie zamieszkał w Izraelu).

W 1995 r. Józefa i Wacław Dąbrowscy zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/5375, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AIPN Lu, OKL/S. 2/00/Zn, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Józefy Dąbrowskiej, 25 VII 1986 r., s. 213–214.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 119; Aleksiun N., *Rodzina Dąbrowskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-dabrowskich, dostęp 13 IV 2019 r. *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Sebastian Piątkowski

Dąbrowski Bolesław, urodzony 16 lipca 1902 r. w Abramowie, syn Wojciecha i Ludwiki z d. Rodak, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, w okresie okupacji zamieszkały w kolonii Starościn, Kreishaupt. Lublin, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji Bolesław Dąbrowski był rolnikiem, miał własne gospodarstwo. Mieszkał w Starościnie wraz z żoną Zofią i trojgiem dzieci – Stanisławą, Stanisławem i Henrykiem. Ze względu na problemy rodzinne Zofia Dąbrowska przebywała zazwyczaj u swej matki we wsi Osówka, a Bolesław wychowywał dzieci samodzielnie. Jesienią 1942 r. ukrył on przez jedną noc Efraima vel Franka Bleichmana – uciekiniera ze wsi Kamionka. W październiku 1942 r. zdecydował się udzielić schronienia w swych zabudowaniach grupie dorosłych Żydów, liczącej według różnych świadectw od pięciu do siedmiu osób, w tym co najmniej dwie kobiety. Swej córce Stanisławie oświadczył, że są to dalecy krewni ich rodziny. Po ok. miesiącu cała grupa została przewieziona przez Dąbrowskiego do jego siostry Anny Kuziołek w kolonii Piotrowice.

Prawdopodobnie późnym wieczorem 30 stycznia 1943 r. do domu Dąbrowskiego przybyła na nocleg grupa Żydów ukrywających się w pobliskim lesie. Znajdowali się w niej m.in. Efraim vel Franek Bleichman, Frank Lewin i Awram Reiss. Następnego dnia rankiem część Żydów opuściła gospodarstwo. Pozostało w nim pięcioro członków grupy, w tym Reiss. W Starościnie przebywała już wówczas ekspedycja, tworzona przez niemieckich żandarmów, policjantów polskich z posterunku Kamionka oraz policjantów ukraińskich. Nie wiadomo, czy zamierzali oni przeszukać wieś, czy też kierowali się tylko do zabudowań Dąbrowskiego, mając informacje o ukrywających się tam osobach narodowości żydowskiej. Gdy Niemcy i policjanci dotarli do obejścia rolnika, był on wraz z dwojgiem dziećmi (trzecie było w innej miejscowości) na podwórzu. Kiedy członkowie ekspedycji chcieli wejść do jego domu, jeden ze znadujących się w środku Żydów oddał

w ich kierunku strzał. Członkowie ekspedycji zrezygnowali ze szturmowania obiektu i przeprowadzili jego ostrzał. Bolesławowi Dąbrowskiemu nakazano wyprowadzenie z obejścia i wypuszczenie na pola żywego inwentarza, a jeden z policjantów polskich polecił dzieciom, aby udały się do sąsiadów. Następnie dom mieszkalny i inne obiekty zostały podpalone, a członkowie ekspedycji ustawili się dookoła, czekając z bronią na ludzi chcących uciec przed ogniem. W tych okolicznościach zastrzelono czterech uciekających Żydów, w tym trzech mężczyzn i jedną kobietę (ich ciała pogrzebali następnie na polecenie Niemców sąsiedzi Dąbrowskiego). W zgliszczach zabudowań odnaleziono później jeszcze zwłoki piątej osoby. Bolesław Dąbrowski został zabrany przez członków ekspedycji i powieziony furmanką w kierunku Kamionki. Nie dostał się tam jednak, gdyż został rozstrzelany w lesie o nazwie Borek, leżącym przy drodze między wsiami Samoklęski i Kamionka.

W 1994 r. Bolesław Dąbrowski został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/5558, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AIPN Lu, OKL/S.2/00/Zn, t. 7, Protokół przesłuchania świadka Władysława Kuzieła, 15 V 1969 r., s. 1335–1336; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Józefa Osieka, 15 V 1969 r., s. 1337–1338; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Anny Szmajdy, 6 VI 1989 r., s. 1340–1342; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Stanisławy Chojnackiej, 7 VI 1989 r., s. 1344–1346.

Bibliografia: Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 21; Bleichman F., *Wolę zginąć walcząc. Wspomnienia z II wojny światowej*, Zakrzewo 2009, *passim*; Aleksiun N., *Dąbrowski Bolesław*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-dabrowski-boleslaw, dostęp 13 IV 2019 r.; Kaniewski S., Roguska-Gajewska B., *Gdy stawką w walce o życie było inne życie*, „Biuletyn GKBZpNP" 1993, t. 35, s. 185–186; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 118; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 62, 152.

Autor: Sebastian Piątkowski

Dąbrowski Roman, urodzony 9 sierpnia 1907 r. we Lwowie, syn Antoniego i Praksedy, żona Zofia, czworo dzieci, zamieszkały w czasie okupacji we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od czerwca 1943 r. do późnej wiosny 1944 r. razem z żoną Zofią ukrywali sześć osób pochodzenia żydowskiego, m.in. ojca Rozalii Safro, jej siostrę z mężem, mężczyznę o nazwisku Plyskin, a także adwokata i jego znajomego o nieustalonych personaliach. Żydzi przebywali w ich mieszkaniu w specjalnie przygotowanej kryjówce za dobudowa-

ną ścianą. Tylko małżeństwo Dąbrowskich i ich najstarsza, piętnastoletnia córka Teresa wiedzieli o ukrywających się tam osobach. Troje młodszych dzieci nie znało prawdy. Początkowo Dąbrowski brał pieniądze za mieszkanie od rodziny Safro, ale kiedy się skończyły, utrzymywał ich za darmo.

Dąbrowskiego wydali Gestapo członkowie rodziny jego matki. Rozalia Safro, która ukrywała się u innej osoby, przypadkowo przyszła do mieszkania Dąbrowskich, gdy już przebywali tam Niemcy. Gestapowcy nie uwierzyli w jej zapewnienia, że nie jest Żydówką, śmiali się z tego, powołując się na jej podobieństwo do siostry. Roman Dąbrowski został wyprowadzony z domu w kajdankach razem ze wszystkimi Żydami, których ukrywał. Jego żona Zofia ubłagała funkcjonariuszy, by ze względu na małe dzieci pozwolili jej zostać. Dąbrowski po dwóch dniach pobytu w areszcie trafił do więzienia przy ul. Kazimierzowskiej we Lwowie razem z Rozalią Safro, która nadal utrzymywała, że nie jest Żydówką i nie ma nic wspólnego z zatrzymanymi. Jej ojciec, reszta rodziny i inne ukrywające się w mieszkaniu Romana Dąbrowskiego osoby trafiły do obozu we Lwowie, a następnie do KL Plaszow. Dąbrowski podczas przesłuchań nie zdradził żydowskiego pochodzenia Rozalii Safro. Okupację przeżyli wszyscy, których ukrywał Roman Dąbrowski oprócz siostry Safro, która zginęła w obozie KL Plaszow.

Roman Dąbrowski został zwolniony z więzienia kilka tygodni po zatrzymaniu. Jego rodzina także ocalała. Po zakończeniu niemieckiej okupacji Lwowa Rozalia Safro i Roman Dąbrowski utrzymywali kontakt. Rodzina Dąbrowskich była w trudnej sytuacji materialnej, Rozalia pomagała im finansowo.

Źródła: AP Obwodu Lwowskiego, Sąd Specjalny przy Niemieckim Sądzie we Lwowie, nr zespołu P-77, 1/847; AŻIH, 301/1521, Relacje z Zagłady, Relacja Rozali Rajs, z domu Safro.

Autorzy: Jolanta Pawnik

Dobrogowski Konstanty, urodzony ok. 1890 r., narodowość polska, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w miejscowości Łempice, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Dobrogowski Stanisław, urodzony 8 sierpnia 1924 r., syn Konstantego, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w miejscowości Łempice, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław i Konstanty Dobrogowski wraz z rodziną ukrywali w swoim gospodarstwie dwóch mężczyzn narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). 7 marca 1943 r. do zabudowań rodziny przyjechało pięciu żandarmów niemieckich. Zatrzymali Konstantego i Stanisława Dobrogowskich, natomiast ukrywanych przez nich Żydów rozstrzelali na terenie zabudowań. Dobrogowskich zabrano do miejscowości Rudka, gdzie przetrzymano ich przez dwa dni, następnie wywieziono do siedziby Gestapo w Bielsku Podlaskim, gdzie przebywali ok. tygodnia. Z Bielska Podlaskiego zostali skierowani 24 kwietnia 1943 r.

do KL Stutthof (Stanisław, nr obozowy 21934), gdzie obydwaj zmarli. Stanisław zginął 7 maja 1943 r. Nie ustalono dokładnej daty śmierci Konstantego.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/1953, Ankietyzacja – pow. Siemiatycze; *ibidem*, S 63/69, W/1543/6 oraz S 63/69, W/1543/2, Akta w sprawie zbrodni popełnionych w Winnej Chrołach, Akta USC w Ciechanowcu; AMS, I-III-42570.

Bibliografia: Porycki J., *Próba opisu strat osobowych oraz represji stosowanych wobec mieszkańców parafii Winna-Poświętna oraz wsi Antonin i Bujenka w czasie okupacji niemieckiej*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny" 2010, t. 6, s. 151–183; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939––1945. Województwo łomżyńskie*, Warszawa 1985, s. 122; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Magdalena Dzienis-Todorczuk

Dobrowolski Tadeusz, urodzony 19 lutego 1921 r. w Warszawie, syn Juliana i Józefy, muzyk, organista, w okresie okupacji zamieszkały w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Tadeusz Dobrowolski wyrobił fałszywe świadectwo urodzenia i metrykę chrztu z parafii Wszystkich Świętych w Warszawie dla Felicji Ehrlich, na nazwisko Janina Bielarska oraz udzielił jej czasowego schronienia w swoim mieszkaniu przy ul. Elektoralnej 23/29 w Warszawie. Został aresztowany 12 maja 1943 r. w Warszawie, a następnie osadzony w więzieniu na Pawiaku. 5 lipca 1943 r. przetransportowano go do KL Auschwitz (nr obozowy 127734). W czerwcu 1944 r. został stamtąd przeniesiony do KL Buchenwald, gdzie trafił 24 czerwca 1944 r. Następnie przeniesiono go do KL Neuengamme. Zmarł 16 kwietnia 1945 r. w szpitalu St. Marienberg w Helmstedt.

6 października 1991 r. Tadeusz Dobrowolski został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 13450, ankieta z 13 XI 1989 r., wypełniona przez Zbigniewa Dobrowolskiego (syna Tadeusza); AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1678; AYV, M.31.2/6123, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Domańska R., *Pawiak. Więzienie Gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978, s. 334; *Księga Pamięci. Transporty Polaków z Warszawy do KL Auschwitz 1940––1944*, t. 2, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2000, s. 671; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Grzegorz Onyszko

Domagała Piotr, zamieszkały w okresie okupacji we wsi Kolonia Dobra, Kreishaupt. Miechów, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W swoim gospodarstwie ukrywał osoby narodowości żydowskiej, rodzinę: jednego mężczyznę, dwie kobiety (jedna z kobiet nazywała się Kajla z d. Janic) oraz jednoroczne dziecko. Na skutek donosu, że we wsi ukrywają się Żydzi, 14 listopada 1942 r. niemiecka żandarmeria przyjechała do wsi Kolonia Dobra i dokonała rewizji. Po przeszukaniu kilku domów dotarli także do gospodarstwa Domagałów. W tym czasie prócz wspominanej rodziny żydowskiej w budynku przebywał Piotr Domagała, jego żona Maria oraz siedmioro dzieci w wieku od ośmiu miesięcy do piętnastu lat. Za pomoc udzielaną Żydom zarówno Piotr, jak i Maria mieli ponieść śmierć. W trakcie przygotowań do egzekucji Maria zbiegła. Piotr został rozstrzelany na podwórku przed domem przez niemieckich żandarmów wraz z ukrywanymi Żydami. Pochowano go na lokalnym cmentarzu.

Źródła: ANKr, Urząd Wojewódzki Krakowski, 401, k. 359; AIPN Kr, Sn 7/17/70, Akta śledztwa w sprawie funkcjonariuszy żandarmerii plutonu zwanego „Motzungiem" i jego dowódcy H. Kreske, Zeznania Marii Domagały, k. 55.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski Cz., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzieloną Żydom*, Warszawa 1981, s. 22; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 61–62.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Dombrowski Henryk, urodzony 29 sierpnia 1915 r. w Zalesiu Starym, narodowość polska.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Henryk Dombrowski udzielił pomocy osobom narodowości żydowskiej (nazwiska oraz forma udzielonej pomocy nieznane). Został aresztowany w Białymstoku przez funkcjonariuszy Sipo za utrzymywanie kontaktów z Żydami, a następnie 5 marca 1943 r. wywieziony do KL Stutthof (nr obozowy 20517). Zginął w obozie 26 kwietnia 1943 r.

Źródła: AMS, Konzentrationlager Stutthof, I-III-42671, Karta personalna.

Autor: Barbara Męczykowska

Dróżdż Filip, urodzony 14 maja 1900 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, robotnik leśny, budowlaniec, rolnik, zamieszkały w Dąbrowie, Kreishaupt. Tomaszów Mazowiecki, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Na przełomie lat 1942 i 1943 w czasie likwidacji getta w Tomaszowie Mazowieckim Filip Dróżdż ze wsi Dąbrowa zgodził się ukrywać Żyda Mieczysława Paczkowskiego. Przyprowadził go Stefan Kowalski. Paczkowski był ukrywany przez rodzinę Drożdża oraz zamieszkującą wraz z nimi Józefę Zaborowską ok. dwóch miesięcy w specjalnie wykopanym bunkrze w stodole. 21 lutego 1943 r. zabudowania Drożdża, najprawdopodobniej w wyniku denuncjacji, zostały otoczone przez policjantów niemieckich. Być może jeden z nich nazywał się Betych. Według córki Kowalskiego Krystyny z Niemcami było trzech Polaków o nazwiskach Mickiewicz, Wypych i Krasiński. Policjanci zastrzelili Paczkowskiego. Filipa Dróżdża nie było w domu w czasie tych wydarzeń. Od tego momentu zaczął się ukrywać w Opocznie. Tam też 9 marca 1943 r. został aresztowany. Początkowo skierowano go więzienia w Tomaszowie Mazowieckim, a następnie do KL Mauthausen. W obozie przebywał od 15 czerwca 1943 r. (nr obozowy 31019). W okresie od 15 czerwca do 18 września 1943 r. był zatrudniony w komandzie zajmującym się rudą żelaza (Kommando Eisenerz). Filip Dróżdż został zamordowany w tzw. obozie wypoczynkowym na zamku Hartheim 1 lipca 1944 r.

W obawie przed represjami związanymi z ukrywaniem Paczkowskiego wieś Dąbrowa opuściły także córka Dróżdża Krystyna (wyjechała pod zmienionym nazwiskiem Brelska) oraz siostra Genowefa Baran wraz z córkami Zofią i Teresą. Należy przypuszczać, że dobrowolnie zgłosiły się na roboty przymusowe do Niemiec (majątek Rosenhaugen), gdzie doczekały wkroczenia Armii Czerwonej.

Źródła: AIPN, IPN BU, 392/1172, Akta dotyczące ukrywania przez Filipa Dróżdża i jego rodzinę Mieczysława Paczkowskiego we wsi Dąbrowa k. Opoczna, rejencja łódzka w 1943 r., Protokół przesłuchania świadka Krystyny Grochowalskiej, Łódź, 17 I 1995 r., s. 10–11; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Henryka Mastalerskiego, Łódź, 25 I 1995 r., s. 12–13; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Zofii Szczepańskiej, Łódź, 26 I 1995 r., s. 14–15; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Teresy Kucharskiej, Łódź, 25 I 1995 r., s. 16–17; *ibidem*, Pismo MKCK do Krystyny Grochowalskiej, Arolsen, 12 XII 1979 r., s. 3–4.

Autor: Tomasz Domański

Dwojak Franciszek, urodzony 30 listopada 1897 r. w Klimkówce, syn Marcina i Marii z d. Koszyk, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w Klimkówce, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Franciszek Dwojak podczas okupacji niemieckiej mieszkał razem z żoną Marią i czterema synami: Bronisławem, Jakubem, Stefanem i Tadeuszem, a także z siostrą Marii, Julią Brońską, w Klimkówce. Rodzina Dwojaków przechowywała prawdopodobnie przez trzy lata sześcioosobową rodzinę Schwimmerów z Tarnowa. Głową rodziny był Abraham, który posługiwał się fałszywymi dokumentami wystawionymi na nazwisko polskiego oficera Jana Domary. Oprócz niego u Dwojaków ukrywał się jego ojciec, żona Zofia oraz

ich trzy córki (Ewa – ok. 10 lat, Maria – ok. 14 lat i najmłodsza, która prawdopodobnie miała na imię Helena, ok. 2 lata). Na co dzień mieszkali w domu Dwojaków, a w chwilach zagrożenia ukrywali się w specjalnie zbudowanej skrytce pod stodołą, do której wchodziło się przez chlewik. Skrytkę tę przygotował na polecenie Franciszka Dwojaka jego syn Tadeusz. Było to bardzo ciasne pomieszczenie i aby do niego wejść, Żydzi musieli się wczołgiwać. Leżąc w nim, mogli przeczekać zagrożenie.

Po ponad dwóch latach żydowska rodzina opuściła kryjówkę u Dwojaków i przeniosła się do Michała i Antoniny Deciów z Ropy, których o pomoc poprosiła Julia Brońska. Powodem zmiany kryjówki była rewizja gospodarstwa Dwojaków przez policję ukraińską z Uścia Gorlickiego. Sytuację tę spowodował donos jednego z mieszkańców wsi. Po jakimś czasie nastąpiła druga rewizja policji ukraińskiej u rodziny Dwojaków. Jej powodem był kolejny donos o ukrywaniu Żydów oraz to, że najstarszy syn Dwojaków, Tadeusz, uciekł z transportu na roboty do Niemiec i ukrywał się w okolicy. W trakcie rewizji aresztowano Franciszka Dwojaka i odstawiony go na posterunek policji ukraińskiej w Uściu Gorlickim. Po kilku dniach został zwolniony, lecz po pewnym czasie ponownie go zatrzymano. Po aresztowaniu prawdopodobnie został osadzony w więzieniu w Jaśle, a po około dwóch miesiącach rozstrzelano go w Warzycach.

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz 107/1597, Sąd Wojewódzki w Rzeszowie, Akta w sprawie karnej Wasyla Petruszki, Protokół przesłuchania Tadeusza Dwojaka, k. 80; *ibidem*, IPN Rz 354/104SO w Jaśle, Akta w sprawie Franciszka Wencla, Pisemne zeznanie świadków: Juliana Trześniaka, Franciszka Koszyka, k. 34, Protokoły przesłuchań świadków: Andrzeja Rzepieli, k. 47–51, Jana Sitara, k. 56–58; AIPN Rz, OKŚZpNP, 191/241, Ankiety GKBZH w Polsce, aresztowania, pow. Gorlice, k. 71−72; Rękopis Idziego Kulki, b.d., b.p., rkps, kopia w zbiorach autora; Relacja Tadeusza Dwojaka z 8 XI 2011 r., w zbiorach autora; Relacja Stanisława Decia z 22 XI 2011 r., w zbiorach autora; Relacja Kazimierza Daty z 22 XI 2011 r., w zbiorach autora; USC w Ropie, Księga zgonów.

Bibliografia: Kalisz M., Rączy E., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów 2015, s. 68–70.

Autor: Michał Kalisz

Dzieglewski Jan, urodzony 6 czerwca 1892 r. w Chełmie, narodowość polska, murarz, zamieszkały w okresie okupacji w Puławach, Kreishaupt. Pulawy, dystrykt lubelski, GG.

Ścierka Stefan, urodzony 10 grudnia 1904 r. w Przybysławicach, kierowca, zamieszkały w okresie okupacji w Puławach, Kreishaupt. Pulawy, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Mężczyźni zorganizowali odpłatnie transport samochodem z Opola do Puław dwunastu słowackich Żydów (pięciu kobiet i siedmiorga dzieci, w tym jednej osoby o nazwisku Don, brak danych personalnych pozostałych osób). Zostali za to aresztowani w Puławach: Jan Dzieglewski 27 maja 1942 r., Stefan Ścierka 28 maja 1942 r., a następnie osadzeni

w więzieniu w Lublinie. 2 sierpnia 1944 r. wyrokiem Sądu Specjalnego w Lublinie zostali skazani na karę śmierci, którą później decyzją generalnego gubernatora zamieniono na trzy lata więzienia. Karę odbywali w więzieniu w Landsbergu.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Lublinie, R. 137/36.

Autorzy: Grzegorz Onyszko, Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Dzik Tadeusz, urodzony 31 sierpnia 1915 r. w Krakowie, syn Bartłomieja i Heleny, prawnik, w okresie okupacji zamieszkały w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W trakcie okupacji udzielał pomocy m.in. rodzinie szkolnego kolegi, Maksymiliana Wahla, z którym uczęszczał do jednej klasy w Gimnazjum im. Jana Kochanowskiego w Krakowie. Obaj studiowali także na Uniwersytecie Jagiellońskim. Tadeusz Dzik był studentem na Wydziale Prawa, a Maksymilian na Wydziale Chemii. Znał także brata Maksymiliana, Juliana, oraz ich siostrę Polę, która tuż przed wybuchem wojny wyszła za mąż i przyjęła nazwisko Szechner.

Podczas wojny Tadeusz Dzik pracował w Elektrowni Miejskiej, gdzie zajmował się m.in. odczytywaniem i spisywaniem wartości liczników pomiarowych w domach. Wykorzystując przepustkę firmową, wchodził na teren getta krakowskiego. Dzięki temu mógł pomagać mieszkającej tam rodzinie Wahlów – Leonowi i jego żonie oraz dzieciom: Poli, Maksymilianowi, Fryderykowi i Julianowi. W trakcie masowych akcji deportacyjnych do obozu zagłady w Bełżcu (czerwiec i październik 1942 r.) wyprowadzał ich z getta, a po zakończeniu akcji pomagał im bezpiecznie wrócić. Zorganizował też dla nich fałszywe dokumenty. Kenkarty wykonywał mężczyzna o nazwisku Żuchowicz, a ich koszt pokryła rodzina Wahlów. Ponadto Dzik dostarczał także fałszywe dokumenty dla innych mieszkańców getta krakowskiego, m.in.: Samuela Scheindlingera, Runi Graj i jej brata, Izydora Morgensterna i jego żony Heleny oraz Sary Stern i jej męża. Płacili za nie sami zainteresowani, a Tadeusz Dzik za udzielaną pomoc nie pobierał dodatkowych opłat.

Tadeusz Dzik pomógł Poli Wahl-Szechner, która nie chciała przebywać w getcie krakowskim, wyjechać do rodzinnej miejscowości swojego ojca, Woli Dębowieckiej w powiecie jasielskim, i zorganizował dla niej mieszkanie u rolnika Praszka. Młoda kobieta funkcjonowała tam jako Polka o nazwisku Paulina Stebnicka, która ukrywa się przed Niemcami, ponieważ nie wyjechała na roboty przymusowe. Na wieść o śmiertelnej chorobie matki – po miesięcznym pobycie w Woli Dębowieckiej wróciła do Krakowa. Nie mogła jednak wejść do getta, dlatego przez Dzika podała list dla matki. Następnie sama wyjechała do Wieliczki. List ten później stał się jednym z dowodów podczas aresztowania Tadeusza Dzika przez Niemców.

Kilka dni po tym wydarzeniu Tadeusz Dzik został zatrzymany przez Obersturmführera Hüblingera z Gestapo. Niemcy od pewnego czasu obserwowali jego działalność. W trakcie przesłuchania był bity. Jednak po przesłuchaniu, złożeniu wyjaśnień w sprawie wspomnianego listu oraz pobiciu został z braku dowodów wypuszczony. Odtąd jednak

musiał zachowywać się ostrożniej i zwracać uwagę na śledzących go od czasu do czasu funkcjonariuszy. Nie przerwało to jednak jego pomocy dla Poli Wahl-Szechner. Przy wsparciu siostry Janiny Trent zorganizował dla niej mieszkanie w Skawinie pod Krakowem, u Marii Kiebuzińskiej, teściowej burmistrza Skawiny. Funkcjonowała tam pod nazwiskiem Stebnicka. Kobieta otrzymała także pracę w miejscowym szpitalu.

Prócz wsparcia dla rodziny Wahlów Tadeusz Dzik udzielał także pomocy Frani Bilfeld, którą poznał w getcie krakowskim. Po likwidacji getta dziewczyna dostała się do placówki w obozie przy fabryce „Kabel" w Krakowie. Za pośrednictwem Polaka Edwarda Kandelki Dzik podawał jej tam żywność. Frania przeżyła wojnę i wyszła za mąż za mężczyznę o nazwisku Reisman. Wyjechała do Francji, a później do Izraela.

Nie wszyscy z rodziny Wahlów przetrwali do końca II wojny światowej. Pola Wahl przeżyła okupację, a po wojnie utrzymywała kontakt z Tadeuszem Dzikiem aż do swojej śmierci w 1982 r. Leon Wahl zginął w KL Auschwitz, jego żona zaś zmarła w getcie krakowskim na tyfus. Maksymilian zginął w KL Mauthausen, a Fryderyk został zastrzelony po tzw. aryjskiej stronie. Przeżył Julian Wahl.

Za bezinteresowną pomoc niesioną Żydom Tadeusz Dzik 19 grudnia 1985 r. został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/180; AYV, M.31.2/3314, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Biberstein A., *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 2001; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 153––154; Grądzka-Rejak M., *Dzik Tadeusz*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-dzik-tadeusz, dostęp 14 IV 2019 r.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Dziubek Franciszek, urodzony 18 września 1912 r., syn Antoniego i Marii z d. Selwy, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Studzieńcu, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Drąg Franciszek, urodzony 4 września 1905 r., syn Szymona i Ewy z d. Barskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Studzieńcu, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Drąg Józef, urodzony 23 marca 1910 r., syn Marcina, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Studzieńcu, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Pomykała Jan, urodzony ok. 1890 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Studzieńcu, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Żak Jan, urodzony 14 czerwca 1904 r., syn Adama i Rozalii z d. Ozgi, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Studzieńcu, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Żak Wojciech, urodzony 7 stycznia 1910 r., syn Adama i Rozalii z d. Ozgi, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Studzieńcu, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Franciszek Dziubek, Franciszek Drąg, Józef Drąg, Jan Pomykała, Jan Żak i Wojciech Żak w maju 1942 r. udzielili pomocy przy budowie schronienia w pobliskim lesie pięcioosobowej rodzinie narodowości żydowskiej z Przewrotnego, która uciekła z getta głogowskiego: Metli, Lejbowi, Srulowi, Gitli oraz Gnendli Zeller, a także objęli tę rodzinę opieką w okresie jej przebywania w ukryciu (charakter opieki nieznany).

Wiadomość o ukrywaniu się Zellerów i pomocy udzielanej im przez część mieszkańców Studzieńca dotarła do Niemców. Nad ranem 1 grudnia 1942 r. oddział niemieckiej żandarmerii z posterunków w Sokołowie Małopolskim i Kolbuszowej otoczył las i kilka gospodarstw polskich w Studzieńcu. W akcji prawdopodobnie uczestniczyli również funkcjonariusze tzw. policji granatowej. Żandarmeria zastrzeliła ukrywających się członków rodziny Zeller, z wyjątkiem najstarszej Metli, od której starali się wyciągnąć informacje o wszystkich Polakach udzielających jej rodzinie pomocy. Pomimo brutalnego przesłuchiwania Metla Zeller nie wydała żadnych osób. Żydówka została zastrzelona, wraz z nią zamordowano: Jana Pomykałę, Franciszka Drąga, Józefa Drąga, Franciszka Dziubka oraz Wojciecha Żaka i Jana Żaka.

Źródła: AIPN Rz, II S 40/71, Akta w sprawie rozstrzelenia przez Niemców w Przewrotnem sześciu Polaków i pięciu Żydów; USC w Głogowie Małopolskim, Księgi zgonów; USC w Raniżowie, Księgi urodzeń.

Bibliografia: Gliński R., *Martyrologia wsi rzeszowskiej*, Warszawa 1974, s. 10; Kowalski T., *Eksterminacja ludności na Rzeszowszczyźnie w okresie II wojny światowej (1939–1945*), Rzeszów 1987, s. 99; Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 159–160.

Autor: Elżbieta Rączy

E

Erbel Stefan, urodzony 31 lipca 1920 r. w Szydłowcu, syn Piotra i Bronisławy z d. Misztal, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, kawaler, malarz pokojowy, zamieszkały w okresie okupacji w Szydłowcu, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stefan Erbel został aresztowany 26 lutego 1943 r. przez funkcjonariuszy Sicherheitspolizei, niemieckiej policji bezpieczeństwa, i osadzony w więzieniu przy ul. Malczewskiego

w Radomiu. Powodem jego aresztowania była podjęta przez niego próba przekazania mężczyźnie narodowości żydowskiej (nazwisko nieznane) polskiej karty rozpoznawczej (Personalausweiss). Sąd skazał go na karę osadzenia w obozie koncentracyjnym. 17 marca 1943 r. Stefan Erbel został przetransportowany do KL Auschwitz (nr obozowy 108981). W tym samym roku przeniesiono go do KL Mauthausen, a stamtąd prawdopodobnie pod koniec wojny do innego obozu (brak daty oraz danych o miejscu przeniesienia). Stefan Erbel przeżył okupację.

Źródła: APMA-B, Księgi Pamięci; APR, Więzienie w Radomiu, E-38. Arkusz ewidencyjny Stefana Erbela.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 2, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006; Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; *idem*, *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 21 XII 2018 r.

Autor: Sebastian Piątkowski

Erdelli Mieczysław, urodzony 10 października 1903 r., syn Zygmunta i Marii z d. Postulskiej, żona Eugenia, funkcjonariusz tzw. granatowej policji, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Mieczysław Erdelli zapewnił miejsce schronienia oraz zorganizował fałszywe dokumenty Żydowi o nazwisku Landau (odtąd Zygmunt Lewandowski) oraz jego siostrze Helenie, posługującej się fałszywym nazwiskiem Witkowska (prawdziwe nazwisko nieznane). Żona Mieczysława, Eugenia Erdelli, udostępniła potrzebującym mieszkanie swojej matki i siostry Zyty Jakubowskiej. W sierpniu 1942 r. Mieczysław Erdelli pomógł w ucieczce z getta Henrykowi Landauowi (bratu Zygmunta) i jego żonie Annie, którzy ukrywali się pod fałszywym nazwiskiem Lipińscy. Siostra Eugenii otrzymywała od Zygmunta Landaua wynagrodzenie, które pozwalało jej na utrzymanie wszystkich domowników.

Po najściu mieszkania Zyty przez grupę ludzi podających się za Gestapo Eugenia postanowiła wiosną 1943 r. przenieść Annę Landau do domu swojej matki, a Mieczysław ukrył Henryka Landaua w mieszkaniu swojej rodziny. Latem 1943 r. do mieszkania państwa Erdellich trafiła siostra braci Landau – Helena, wraz ze swoim synkiem Heniem. W późniejszym czasie Helena z synem, Zyta Jakubowska i matka Eugenii Erdelli przeniosły się do domu brata Eugenii, pod Warszawę. W październiku 1943 r. Mieczysław Erdelli postanowił pomóc Zygmuntowi Lewandowskiemu i jego narzeczonej Fryderyce Romańskiej przedostać się na Węgry, gdzie wcześniej już wyjechali Henryk i Anna Lipińscy. Podczas przekraczania granicy ze Słowacją został zatrzymany, natomiast Zygmunt i Fryderyka zdołali zbiec i wrócić do Warszawy. Mieczyław Erdelli wyrokiem niemieckiego sądu został skazany na dziewięć miesięcy więzienia, zwolniono go również z pracy. Z zakładu

karnego wyszedł tuż przed wybuchem powstania warszawskiego w 1944 r. Mieczysław i Eugenia Erdelli przeżyli wojnę, podobnie jak Żydzi, którym pomagali.

11 kwietnia 2002 r. Eugenia Erdelli została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/11915, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=10000470, dostęp 8 XII 2014 r.

Autor: Kamil Bielas

F

Fenczak Andrzej, urodzony 1901 r. w Solinie, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Maria, zamieszkały w czasie okupacji niemieckiej w Zawoziu, Kreishaupt. Lesko, dystrykt krakowski, GG.

Fenczak Maria, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Andrzej, zamieszkała w czasie okupacji niemieckiej w Zawoziu, Kreishaupt. Lesko, dystrykt krakowski, GG.

Fenczak Andrzej, syn Andrzeja i Marii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkały w czasie niemieckiej okupacji w Zawoziu, Kreishaupt. Lesko, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jesienią 1942 r. Andrzej Fenczak mieszkający w Zawoziu z żoną Marią i sześciorgiem dzieci przyprowadził do swojego domu pięciu Żydów. Wśród nich była trzyosobowa rodzina Iresów (Leon i jego dwoje dzieci Abraham i Ryfka) oraz kuzyn Leona Iresa z Krakowa z synem o nieustalonych danych. Polak przygotował dla nich specjalną kryjówkę w domu. Mieściła się ona w pokoju za dobudowaną z dykty ścianą, która dzieliła pomieszczenie na dwie nierówne części. Mniejsza o szerokości ok. 1,20 m i długości pokoju służyła za kryjówkę Żydom. Aby dodatkowo zamaskować kryjówkę na dobudowanej ścianie rodzina Fenczaków wieszała ubrania. W tak przygotowanym schowku Żydzi przebywali w ciągu dnia. W nocy wychodzili i spali w pokoju. Po zmierzchu wychodzili też na spacer wokół domu.

Informacje o ukrywaniu Żydów przez Fenczaka, na skutek plotek, dotarły do ukraińskiej policji. 20 marca 1943 r. do domu Fenczaków przyjechali jej funkcjonariusze pod dowództwem komendanta posterunku policji niemieckiej z Wołkowyi o nazwisku Wach. Mieli ze sobą psy. Przeprowadzili rewizję i znaleźli ukrywających się Żydów. Andrzej Fenczak z żoną i najstarszym synem Andrzejem zostali aresztowani. Wszyscy zostali skuci i zaprowadzeni na posterunek w Wołkowyi. Tam ich rozdzielono. Andrzej Fenczak przebywał w jednej celi, Żydzi w następnej, a osobno pozostali członkowie rodziny Fenczaków. Wszyscy zostali przesłuchani. Andrzej Fenczak był także torturowany. Po

przesłuchaniu Maria Fenczak z synem Andrzejem zostali zwolnieni z aresztu i wrócili do domu. Andrzeja Fenczaka i ukrywanych przez niego Żydów Niemcy wywieźli do więzienia w Sanoku. Wszyscy zostali zamordowani w 1943 r. w nieznanym miejscu.

17 marca 2016 r. Andrzej Fenczak został pośmiertnie odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski przez prezydenta RP.

Źródła: IPN-KŚZpNP, Pomoc Prawna, KPP 5/89, Protokół przesłuchania świadka Andrzeja Fenczaka; Relacja Tadeusza Fenczaka z 15 sierpnia 2015 r. (w zbiorach autorki).

Bibliografia: *Polacy ratujący Żydów w czasie Zagłady. Przywracanie pamięci (Poles who rescued Jews during the Holocaust. Recalling Forgotten History)*, Warszawa 2016, s. 44–45.

Autor: Elżbieta Rączy

Filipek Katarzyna, urodzona 12 marca 1897 r. w Więcierzy (powiat myślenicki), córka Tomasza Osielaka i Marianny z d. Jugowiec, rolniczka, wdowa, matka siedmiorga dzieci: Marii, Hanny, Stanisławy, Józefy, Jana, Józefa i Mariana, w trakcie okupacji mieszkała w Tokarni, Kreishaupt. Nowy Targ, dystrykt krakowski, GG.

Barglik Maria, urodzona 1893 r., mąż Stefan, zamieszkała we wsi Tokarnia, Kreishaupt. Neumarkt (Nowy Targ), dystrykt krakowski, GG.

Barglik Stefan, urodzony 1892 r., żona Maria, w trakcie okupacji zamieszkały we wsi Tokarnia, sołtys wsi Tokarnia, Kreishaupt. Neumarkt (Nowy Targ), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Po śmierci męża, Mateusza Filipka, Katarzyna Filipek zajmowała się głównie uprawą niewielkiego kawałka ziemi na potrzeby swoje i dzieci. Dlatego też sytuacja materialna rodziny była bardzo trudna. Kiedy jednak w jej domu zjawili się Szternlichtowie, po namowach udzieliła im schronienia. Szternlichtowie (lub Sternlichtowie) byli właścicielami sklepu spożywczego z pobliskiej miejscowości Krzczonów (powiat myślenicki). W sierpniu 1942 r. Niemcy wywieźli z Krzczonowa ostatnią grupę Żydów. Szternlichtowie zdołali jednak zbiec przed tym wydarzeniem i przez pewien czas ukrywali się w okolicznych lasach. Zbliżała się jesień, więc na zimę postanowili poszukać stałej kryjówki. Początkowo znaleźli schronienie u Marii i Stefana Barglików w Tokarni. Stefan był tam sołtysem.

W końcu lata 1943 r. we wsi zaczęto plotkować, że Barglik pomaga Żydom. Z obawy przed represjami postanowił on znaleźć dla nich inne miejsce. Wybrał stojący na uboczu dom Katarzyny Filipek i obiecał jej pomagać w opiece nad ukrywającymi się. Filipkowa przyjęła sześć osób: Szmula Szternlichta, jego córkę Salomeę Geshir (ok. 35 lat) wraz z dziesięcioletnim synem oraz drugą córkę Szmula – Rozalię Hilfstein (ok. 33 lata) wraz z mężem Judą z siedmioletnim synem Adolfem. Gizella Hudes, trzecia córka Szmula Szternlichta, przebywała podczas wojny w KL Gross-Rosen i przeżyła wojnę. Ze

względów bezpieczeństwa Szternlichtowie nie mogli przebywać w pomieszczeniach użytkowanych przez Filipkową i jej dzieci, dlatego też Katarzyna umieściła ich najpierw w stodole, a następnie przygotowała dla nich kryjówkę na strychu. Opiekowała się nimi i dostarczała im pożywienie. Brak informacji, by za swoją działalność pobierała środki finansowe, choć w jednym z zeznań Jan Filipek wspominał, że rodzina zaproponowała jej rekompensatę materialną za pomoc. Biorąc jednak pod uwagę sytuację materialną kobiety, nie jest wykluczone, że ukrywający się Żydzi płacili za żywność i utrzymanie.

W styczniu 1944 r. wpłynął donos na Gestapo, że we wsi Tokarnia ukrywają się Żydzi. Sołtys Barglik nakazał, by wszyscy, którzy pomagają Żydom, dobrowolnie się do niego zgłosili, w przeciwnym razie dojdzie do przeszukiwań. Katarzyna Filipek nie zareagowała na ten apel, miała bowiem nadzieję, że Niemcy nie trafią do jej domu. Ponadto sołtys zapewnił ją i ukrywających się, że jeśli dojdzie do poszukiwań, to zaczną je od innej strony wsi. Wbrew ustaleniom poszukiwania rozpoczęto od domu Filipków i po przeszukaniu posesji sołtys wraz z dwunastoma ludźmi, tzw. zakładnikami, zdekonspirowali przebywających tam Żydów. Sześć ukrywających się osób pojmano i przewieziono na posterunek żandarmerii do Łętowni, a następnie do Jordanowa. Tam najstarsi z rodziny, Samuel i Salomea, zostali rozstrzelani, ten sam los najprawdopodobniej spotkał pozostałych ukrywających się. Katarzyna Filipek została wraz z sołtysem wsi przesłuchana. Około dwa tygodnie później, 4 lutego 1944 r., małżeństwo Barglików aresztowano i zabrano do Jordanowa, a potem do Nowego Targu. Po przesłuchaniach połączonych z biciem i torturami Katarzyna Filipek została skazana za ukrywanie Żydów na śmierć. Wyrok wykonano w marcu 1944 r. Z aktu zgonu wystawionego przez parafię rzymskokatolicką pw. Matki Bożej Śnieżnej w Tokarni wynika, że zamordowano ją 6 marca 1944 r.; miejsce jej pochówku odnaleziono po 41 latach. 4 grudnia 1944 r., w trakcie karnej pacyfikacji wsi Zawadki gospodarstwo Filipkowej zostało podpalone.

Maria i Stefan Barglikowie również zostali zamordowani za pomoc udzielaną rodzinie Szternlichtów. Siedmiorga dzieci Katarzyny Filipek nie spotkała represja i wszystkie przeżyły wojnę.

Pośmiertnie, na skutek wniosku skierowanego przez córkę, 13 października 1988 r. Katarzyna Filipek została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: ANKr, Urząd Wojewódzki Krakowski, 691, Ankieta dotycząca przebiegu działań wojennych oraz okupacji niemieckiej w powiecie myślenickim, gmina wiejska Łętownia, gromada Tokarnia-Więcierza; AIPN Kr, Ds. 6/70/12, Zeznanie Jana Filipka; *ibidem*, Zeznanie Stanisława Barglika; *ibidem*, Zeznanie Bronisławy Gawlik; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/180, Sprawa Katarzyny Filipek; AYV, M.31.2/3879, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 351–353; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 165; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 65; http://www.gazeta.myslenice.pl/serwis/archiwum/2014/33/Kto-ratuje-jedno-zycie-ten-ratuje-caly-swiat.

html, dostęp 21 XII 2018 r.; Grądzka M., *Filipek Katarzyna*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-filipek-katarzyna, dostęp 13 IV 2019 r.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Fołta Szymon, urodzony 23 października 1879 r., syn Kazimierza i Marianny z d. Szylar, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w Jankowicach, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji niemieckiej Szymon i Maria Fołtowie mieszkali w Jankowicach. Posiadali oni duże gospodarstwo rolne, z którego się utrzymywali. Razem z rodzicami mieszkało czworo ich dzieci (Antoni, Bronisława, Władysław i Aleksandra). Pozostała trójka założyła już własne rodziny i wyprowadziła się z domu. Oprócz Fołtów w domu przebywało wówczas także sześciu członków ich dalszej rodziny, uciekinierów ze wschodnich terenów byłego państwa polskiego.

W 1942 r. do Fołtów przybyła pięcioosobowa żydowska rodzina z Jankowic o nieustalonych danych osobowych (dwóch mężczyzn, dwie kobiety i dziewczynka w wieku 5–6 lat). Byli to znajomi córki Szymona, Bronisławy. Rodzina Fołtów przygotowała im kryjówkę w słomie na strychu. Żydzi nie przestrzegali jednak zasad bezpieczeństwa. W ciągu dnia wychodzili z kryjówki do ogrodu, a nawet chodzili po wsi. Mieszkańcy miejscowości wiedzieli o ich obecności i to prawdopodobnie było przyczyną, że informacja o ich pobycie dotarła do Niemców.

25 maja 1944 r. do domu Fołtów przybyli Niemcy z nieustalonej formacji i funkcjonariusze ukraińskiej policji. Zabrali oni ze sobą kilku mężczyzn ze wsi i zmusili do przeszukania zabudowań gospodarczych Fołtów. Ukrywający się Żydzi zostali znalezieni. Niemcy rozstrzelali ich na podwórzu. Szymon Fołta w ostatniej chwili próbował uciekać. Nie udało mu się. Został zastrzelony koło domu. Zwłoki Żydów pogrzebali mieszkańcy wsi na polu koło zabudowań Fołtów, a ciało Szymona rodzina pochowała na cmentarzu w Chłopicach.

9 lutego 2010 r. Maria i Szymon Fołtowie (pośmiertnie) oraz ich córka Aleksandra Sawa zostali odznaczeni Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski przez prezydenta RP.

Źródła: APRz, KW PZPR, Zbiory, 237, Losy Żydów w czasie okupacji niemieckiej [b.p.]; USC Chłopice, Liber mortuorum pro Pago Jankowie ab Anno 1938–1949; Relacja Urszuli Szczur z d. Fołta (w zbiorach autorki, 2009 r.).

Bibliografia: *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo przemyskie*, Warszawa 1983, s. 37; Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 44; Rączy E., Witowicz I., *Polacy ratujący Żydów na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945 (Poles Rescuing Jews in the Rzeszów Region in the Years 1939–1945)*, Rzeszów 2011, s. 205.

Autor: Elżbieta Rączy

Forscher Halina z d. Sroczyńska, urodzona 14 sierpnia 1914 r. w Lublinie, córka Stanisława i Heleny z d. Reymont, zamieszkała w okresie okupacji w Kielcach, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Halina Forscher mieszkała w Kielcach wraz z mężem Kazimierzem, adwokatem. W listopadzie 1942 r. kieleckie Gestapo aresztowało Kazimierza Forschera, a miesiąc później, 31 grudnia, został on rozstrzelany w lesie pod Kielcami. W mieszkaniu małżeństwa została przeprowadzona rewizja. 3 grudnia wieczorem do siedziby Gestapo została zabrana także Halina Forscher. Oskarżono ją o dostarczanie fałszywych dokumentów osobom narodowości żydowskiej (pośredniczyła w wyrobieniu dowodu tożsamości dla brata męża, Mieczysława Forschera, na nazwisko Mieczysław Reymont). Podczas przesłuchania była bita. Jeszcze tego samego dnia została osadzona w więzieniu w Kielcach. W styczniu 1943 r. Halina Forscher otrzymała zaoczny wyrok sądu, skazujący ją na rok więzienia.

27 kwietnia 1943 r. wydano decyzję o jej przeniesieniu do więzienia w Częstochowie w celu odbycia reszty kary. 3 grudnia 1943 r. Halina Forscher została zwolniona z więzienia i wróciła do Kielc.

Źródła: AIPN Ki, S. 67/02/Zn, Akta główne prokuratora w sprawie zbrodni zabójstw Polaków w więzieniu kieleckim w latach 1939–1945, t. 2; APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3736, k. 1–7; APKi, Więzienie w Kielcach, 1138, 1146.

Bibliografia: *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Edyta Krężołek

Fortuńska Lidia (po mężu Stawicka), urodzona 22 maja 1927 r., córka Józefa i Władysławy z d. Albekier, zamieszkała w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Fortuński Józef, żona Władysława z d. Albekier, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od 1940 r. do 1941 r. Józef Fortuński z żoną Władysławą oraz córką Janiną ukrywali w swoim mieszkaniu przy ul. Twardej 60 w Warszawie znajomą rodzinę narodowości żydowskiej. Byli to: Abram Bergier, Łaja Bergier, Czesława Bergier, Zofia Bergier-Loretz z trzyletnim synem Bogdanem oraz Lucjan Bergier. Ponadto Lidia Fortuńska dostarczała żywość do getta warszawskiego. Na skutek donosu sąsiadki, Henryki Banach, ukrywająca się rodzina zmuszona była regularnie płacić Niemcom (prawdopodobnie funkcjonariuszom Gestapo) za uniknięcie aresztowania.

W 1941 r. (brak dokładnej daty) rodzina Bergierów w związku z wyczerpaniem się oszczędności opuściła mieszkanie Fortuńskich. Podczas następnej wizyty Niemców,

którzy stwierdzili ucieczkę ukrywających się osób narodowości żydowskiej, Lidia oraz Józef Fortuńscy zostali brutalnie pobici.

11 września 2002 r. cała rodzina Fortuńskich została uhonorowana tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/9778, Collection of the Righteous Among the Nations Department; Torańska T., *Historia rodziny Fortuńskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-rodziny-fortunskich, dostęp 14 IV 2019 r.

Bibliografia: *Polacy ratujący Żydów w czasie Zagłady. Przywracanie pamięci*, Warszawa 2008, s. 93.

Autor: Tomasz Gonet

Furmanek Stanisław, urodzony 26 maja 1900 r. w Daleszycach, syn Antoniego i Anny z d. Kamizeli, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik i właściciel sklepu mięsnego, zamieszkały w okresie okupacji w Daleszycach, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław Furmanek wraz z żoną Stefanią z domu Wołowiec oraz pięciorgiem dzieci udzielał pomocy ośmioosobowej rodzinie żydowskiej Szlamów (matka Bajla, jej czterech synów, m.in. Mordka, córka Estera oraz synowa Gołda wraz z małym dzieckiem), która do końca 1941 r. utrzymywała się z prowadzenia piekarni. Pod koniec 1941 r. w trakcie akcji prześladowczej skierowanej przeciwko daleszyckim Żydom żandarmeria niemiecka z posterunku w Bielinach dokonała rabunku wszystkich zapasów mąki i całego mienia ruchomego tej rodziny żydowskiej. Odtąd aż do września 1942 r. rodzina Szlamów utrzymywała się dzięki pomocy (w głównej mierze żywnościowej) otrzymywanej od rodziny Furmanków oraz innych mieszkańców Daleszyc.

We wrześniu 1942 r., tuż przed akcją wysiedlenia Żydów z Daleszyc, zaplanowaną na 30 września 1942 r., Stanisław Furmanek wywiózł własnym wozem całą rodzinę Szlamów do pobliskiego Rakowa i ukrył ich w bezpiecznym miejscu.

Na kilka dni przed planowaną akcją funkcjonariusze tzw. policji granatowej zawiadomili żandarmerię niemiecką, że w Daleszycach z 615 Żydów pozostała jedynie połowa, reszta natomiast opuściła wieś. Po tej informacji natychmiast zjawiła się żandarmeria i nakazała zwołanie ludności, aby zakazać udzielania jakiekolwiek pomocy Żydom pod karą śmierci. Ponadto Niemcy nakazali, pod groźbą rozstrzelania przetrzymywanych przez nich dziesięciu polskich zakładników, zgłosić się tym wszystkim, którzy udzielili pomocy osobom narodowości żydowskiej. Wśród kilku osób, które przyszły na posterunek żandarmerii w Bielinach, był m.in. Stanisław Furmanek. Wcześniej nazwisko Furmanka, które widniało na przepustce wyjazdowej rodziny Szlamów, podał żandarmerii niemieckiej przewodniczący Judenratu, prawdopodobnie wraz z nazwiskami pozostałych furmanów. Następnego dnia rodzinom furmanów, którzy zgłosili się na posterunek, zarekwirowano konie i wozy, jak również część dobytku.

Stanisław Furmanek został aresztowany 28 września 1942 r.[18] i osadzony w więzieniu w Kielcach. W trakcie śledztwa był torturowany. Zmarł w więzieniu 3 kwietnia 1943 r.[19]

23 marca 1994 r. Stanisław Furmanek został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/956, Akta dotyczące udzielenia pomocy żywnościowej przez Stanisława Furmanka Bajli Szlamie i jej dzieciom oraz umożliwienie im ucieczki z Daleszyc, dystrykt radomski do Rakowa, co uchroniło ich przed wywiezieniem do obozu zagłady, Protokół przesłuchania Otylii Kapuścińskiej, córki Stanisława Furmanka, 24 IV 1989 r.; AIPN Ki, S. 67/02/Zn, Akta główne prokuratora w sprawie zbrodni zabójstw Polaków w więzieniu kieleckim w latach 1939–1945, t. 6; APKi, Więzienie w Kielcach, 1138, k. 25; *ibidem*, 1146, k. 241v.–242; Relacja Czesława Furmanka syna Stanisława przeprowadzona przez Annę Oszczepalską 2009 r. (kopia maszynopisu w zbiorach autora); AYV, M.31.2/5779, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, Kraków 2009, s. 172; Michalczyk M., *Gdy każdy dzień był walką*, Warszawa 1982, s. 43–45; *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006, s. 355, 356.

Autorzy: Edyta Krężołek, Tomasz Gonet

G

Gacoń z d. Stasiowska Apolonia, urodzona 1900 r. w Sowinie, córka Jana i Marii z d. Szafraniec, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Stanisław, zamieszkała w okresie okupacji w Januszkowicach, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Gacoń Stanisław, urodzony 25 września 1902 r. w Bukowej, syn Jana i Marii z d. Pacacno, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Apolonia z d. Stasiowska, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Januszkowicach, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Apolonia i Stanisław Gaconiowie przez kilka miesięcy ukrywali w swoim domu dziewczynkę narodowości żydowskiej w wieku ok. 10 lat (nazwisko nieznane). Wobec obcych ludzi dziecko uchodziło za siostrzenicę Apolonii. Mieszkańcy Januszkowic wiedzieli jednak o prawdziwym pochodzeniu dziecka. Właściciel miejscowego majątku ziemskie-

[18] Lokalna społeczność żydowska prawdopodobnie została uprzedzona o planowanej akcji wysiedleńczej przez członkinię miejscowej komórki AK, która poinformowała o niemieckich zamiarach sekretarza żydowskiej Rady Starszych Gutermana (zob. M. Michalczyk, *Gdy każdy dzień był walką*, Warszawa 1982, s. 44–45).

[19] W akcie zgonu widnieje data 6 kwietnia 1943 r. (zob. Yad Vashem, Departament Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, sygn. spr. 5779 [odpis skrócony aktu zgonu, USC w Kielcach]).

go przez swojego zarządcę Tomasza Barana ostrzegł małżeństwo Gaconiów, że wskutek donosu informacja o ukrywaniu przez nich żydowskiej dziewczynki dotarła także do Niemców, i zasugerował, że powinni usunąć ją z domu. Gaconiowie nie zgodzili się jednak na to i konsekwentnie podtrzymywali wersję, że dziewczynka jest ich krewną.

28 maja 1943 r. do domu Gaconiów przyjechała grupa funkcjonariuszy Gestapo z Jasła. Funkcjonariusz referatu do spraw żydowskich jasielskiego Gestapo Karl Hauch zastrzelił na miejscu Apolonię i dziewczynkę narodowości żydowskiej. Stanisław, który był wtedy nieobecny w domu, został przez Niemców zamordowany tuż po swoim powrocie. Niemcy uczestniczący w morderstwie zrabowali inwentarz i majątek ruchomy należący do małżeństwa Gaconiów.

Źródła: AIPN Rz, OKŚZpNP, II Ds. 2/68, Akta w sprawie zamordowania w 1943 r. w Szerzyznach dziewięciu osób; USC w Brzostku, Akta zgonów.

Autor: Elżbieta Rączy

Galec Stanisław, urodzony 22 sierpnia 1889 r., żona Maria z d. Nicałow, robotnik, zamieszkały w okresie okupacji w Podszkodziu, Kreishaupt. Opatow, dystrykt radomski, GG.

Galec z d. Nicałow Maria, urodzona 1893 r., mąż Stanisław, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Podszkodziu, Kreishaupt. Opatow, dystrykt radomski, GG.

Nowak Maria, urodzona 1925 r., zamieszkała w okresie okupacji w Podszkodziu, Kreishaupt. Opatow, dystrykt radomski, GG.

Skwarlińska z d. Nowak Leokadia, urodzona 24 marca 1915 r., rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Podszkodziu, Kreishaupt. Opatow, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław i Maria Galcowie w czasie okupacji przez kilka miesięcy (od kwietnia 1943 r.) ukrywali w swoim domu i żywili dwóch uciekinierów z getta w Ostrowcu Świętokrzyskim. Żydzi o imionach Marian i Grzegorz byli w wieku ok. 30 lat.

Leokadia Skwarlińska wraz z matką, bratem i siostrą oraz córką mieszkała we wsi Podszkodzie koło Ostrowca Świętokrzyskiego. Na początku 1943 r. w jej domu zjawił się pochodzący z Ostrowca Świętokrzyskiego handlarz bydłem o imieniu Lejbuś, którego znała jeszcze sprzed wojny. Po rozpoczęciu okupacji kobieta pomagała mu, kupując dla niego żywność. Wraz z Lejbusiem zjawili się także dwaj inni Żydzi. Wszyscy trzej zostali ukryci w kryjówce na strychu domu, w której przebywali ok. trzech miesięcy.

Rankiem 6 kwietnia 1943 r. w domu małżeństwa Galców znajdowała się Maria, czternastoletnia siostrzenica Stanisława Galca, oraz Marian i Grzegorz. Stanisław Galec był w tym czasie w pracy w hucie w Ostrowcu Świętokrzyskim. Zbliżających się do domu Niemców zauważyła Zofia Wnuk, która powiadomiła o tym ciotkę. Maria Galec ostrzegła śpiących jeszcze Żydów i otworzyła im okno wychodzące do ogrodu. Marian i Grzegorz wyskoczyli przez nie i zaczęli uciekać, zostali jednak zauważeni i zastrzeleni.

Marię Galec Niemcy zabrali do mieszkającej w Podszkodziu rodziny Skwarlińskich, która również była podejrzewana o ukrywanie Żydów (Zofii Wnuk udało się opuścić dom). W domu Skwarlińskich niemieccy żandarmi aresztowali dwudziestoośmioletnią Leokadię Skwarlińską oraz jej osiemnastoletnią siostrę Marię Nowak. Wraz z trzema aresztowanymi kobietami Niemcy wrócili do domu Galców. Po obrabowaniu domu zastrzelili tam Marię Galec. Natomiast dwie siostry zostały przewiezione do aresztu w Ostrowcu Świętokrzyskim, gdzie przebywały przez dwa miesiące. W tym czasie Leokadia Skwarlińska była wielokrotnie przesłuchiwana i bita. Niemcy chcieli uzyskać od niej informacje, gdzie ukrywają się Żydzi i partyzanci.

3 czerwca 1943 r. Leokadia Skwarlińska została wywieziona do KL Auschwitz (nr obozowy 45801), gdzie przebywała do sierpnia 1944 r. Następnie została przeniesiona do KL Ravensbrück, gdzie pozostała do końca wojny. Razem z Leokadią Skwarlińską do KL Auschwitz wywieziona została jej siostra Maria Nowak (nr obozowy 45800), która zmarła tam 24 maja 1944 r.

Niemcy, trzy dni po zamordowaniu Marii Galec, aresztowali jej męża Stanisława Galca i osadzili go w areszcie w Ostrowcu Świętokrzyskim. 22 kwietnia 1943 r. przetransportowano go do KL Auschwitz (nr obozowy 117823), skąd w 1944 r. został przeniesiony do KL Ravensbrück. Stanisław Galec powrócił po zakończeniu wojny do domu ciężko chory i po kilku miesiącach zmarł.

Źródła: AIPN Ki, IPN Ki 53/3887 (Ko 22/87), Korespondencja ogólna w sprawach działalności śledczej dotyczącej pomocy udzielanej Żydom w czasie okupacji hitlerowskiej – Kazimierz i Jan Galec, Zofia Kwiatkowska, Leokadia Skwarlińska; USC w Ostrowcu Świętokrzyskim, Księgi zgonów; baza więźniów KL Auschwitz, www.auschwitz.pl, dostęp 23 VII 2018 r.

Bibliografia: *List of Poles Killed Helping Jews During the Holocaust*, http://www.holocaustforgotten.com/list.htm, dostęp 21 XII 2018 r.; *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 2, 4, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006, s. 1124, 1868–1869.

Autor: Edyta Krężołek

Garbuliński Andrzej, urodzony 12 grudnia 1891 r.[20] w Czermnej, syn Tomasza, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Czermnej, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Garbuliński Władysław, urodzony 3 lutego 1922 r., syn Andrzeja i Zofii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, bez zawodu, zamieszkały w okresie okupacji w Czermnej, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG

[20] Albo w 1884 r. (zob. *Polacy ratujący Żydów w czasie zagłady. Przywracanie pamięci*, Łódź 2009, s. 59).

Owca Stanisław, urodzony 1894 r., rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Czermnej, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rodzina Garbulińskich od końca 1940 r. ukrywała w swoim gospodarstwie troje Żydów z Czermnej, znanych jej z okresu przedwojennego. Byli to: Sara Elfenbein z córką Heneli i synem Majerem[21]. Żydowska rodzina często opuszczała kryjówkę i udawała się do okolicznych miejscowości, a także przebywała czasowo na terenie sąsiedniego gospodarstwa należącego do Stanisława Owcy.

Najprawdopodobniej na skutek donosu sąsiadów 4 kwietnia 1943 r. funkcjonariusze Gestapo z placówki w Jaśle, przypuszczalnie wraz z tzw. policjantami granatowymi z posterunku w Szerzynach, przybyli do gospodarstwa Garbulińskich. Na widok Niemców ukrywający się Żydzi podjęli ucieczkę i zostali w jej trakcie zastrzeleni. Następnie Gestapo aresztowało Andrzeja i Władysława Garbulińskich oraz ich sąsiada Stanisława Owcę. Zostali oni osadzeni w areszcie w Jaśle. Andrzej Garbuliński i Stanisław Owca kilkanaście dni później zostali rozstrzelani w Warzycach. Natomiast Władysława Garbulińskiego przetransportowano do więzienia przy ul. Montelupich w Krakowie, gdzie prawdopodobnie został zamordowany latem 1943 r.

21 maja 1997 r. Andrzej Garbuliński wraz z synami Władysławem i Marianem oraz Stanisław Owca zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Rz, OKŚZpNP w Rzeszowie, II Ds. 70/70, Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionej 4 IV 1943 r.; *ibidem*, Rejestr miejsc i faktów zbrodni, w powiecie jasielskim 1939–1945, 193; *ibidem*, Relacja Małgorzaty Buś i Kunegundy Bazan z domu Garbulińskiej; AYV, M.31.2/,7522, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Godni synowie naszej ojczyzny*, t. 1, Warszawa 2000, s. 158–159; Kalisz M., *Sprawiedliwi z Czermnej*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3, s. 45–49; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 176; *Polacy ratujący Żydów w czasie Zagłady. Przywracanie pamięci*, Łódź 2009, s. 59, 107; Rączy E., *Rodzina Garbulińskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-garbulinskich, dostęp 13 IV 2019 r.; Beczek J., *Wiecej o rodzinie Garbulińskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/wiecej-o-rodzinie-garbulinskich, dostęp 14 IV 2019 r.

Autor: Elżbieta Rączy

Gargasz Jakub, urodzony 27 lipca 1881 r. w Woli Jasienickiej, syn Stanisława i Marianny z d. Sawik, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Zofia z d. Mycka, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Brzozowie, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG.

[21] Stanisław Garbuliński, syn Andrzeja, wymienia następujące imiona (najprawdopodobniej chodzi o te same imiona, tylko inaczej zapisane) ukrywających się Żydów: Sara, Maier i Chana (zob. *ibidem*).

Gargasz-Różycka z d. Mycka Zofia, urodzona 27 marca 1900 r. w Jabłonce, córka Wincentego i Pauliny z d. Kozickiej, mąż Jakub, gospodyni domowa, zamieszkała w okresie okupacji w Brzozowie, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
9 sierpnia 1942 r. pozostający w brzozowskim getcie starcy, kobiety i dzieci mieli stawić się na stadionie. Około 800 osób zabrano do lasu i rozstrzelano. Henia Katz, wówczas ok. siedemdziesięcioletnia, nie stawiła się tam, zdołała uciec i szukała schronienia. Pierwsze trzy dni spędziła u pewnego urzędnika, ale ten, jak wspominała Zofia Gargasz, „wyzbył się jej, bo się bał".

Henia Katz zapukała do mieszkania Gargaszów. Zofii nie było w domu, Jakub odmówił pomocy. Kiedy Zofia wróciła, odbyli z mężem rozmowę i zdecydowali się udzielić Heni pomocy. Zdecydowali się na to mimo niechęci i sprzeciwu sąsiadów. Jakub Gargasz i Zofia Gargasz-Różycka od listopada 1942 r. w swoim domu przy ul. Podlesie 4 udzielali schronienia znajomym Żydom – Heni Katz wraz z synem (według niektórych źródeł kobieta ukrywała się tam sama). Ukrywana Żydówka partycypowała w kosztach swojego utrzymania. 9 lutego 1944 r., po otrzymaniu donosu, Gestapo przeprowadziło rewizję w domu Gargaszów. Niemcy znaleźli ukrywanych tam Żydów. Henię Katz i jej syna rozstrzelali na miejscu. Zofia i Jakub Gargaszowie zostali aresztowani i skazani 19 kwietnia 1944 r. wyrokiem Sądu Specjalnego w Rzeszowie na karę śmierci, zamienioną następnie na karę trzech lat pozbawienia wolności. Kobieta zeznała, że to ona sama udzielała pomocy Heni Katz, a jej mąż nic o tym nie wiedział. W końcu lipca 1944 r. Zofia została zabrana do więzienia przy ul. Montelupich w Krakowie, a jej męża zwolniono. Po tygodniowym pobycie w więzieniu w Krakowie wywieziono ją do III Rzeszy, m.in. do Gross Rorheim (obozu dla kobiet) i do KL Dachau. Zofia Gargasz, począwszy od 7 sierpnia 1944 r., odbywała karę w obozie jenieckim Rodgau-Dieburg. Brak informacji o losach Jakuba Gargasza, prawdopodobnie został wywieziony do obozu na terenie Rzeszy. Obydwoje przeżyli wojnę.

8 maja 1979 r. Zofia i Jakub Gargasz zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Rzeszowie, R. 137/21; AIPN Rz, OKBZH, II Ds. 60/68, Akta śledcze w sprawie przeciwko sędziemu Sądu Niemieckiego w Rzeszowie Friedrichowi Aldenhoffowi.

Bibliografia: Berenstein T., Rutkowski A., *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1963, s. 44; Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzieloną Żydom*, t. 4, Warszawa 1981, GKBZHwP, s. 221, 222; Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia*, Warszawa 2000, s. 136; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 177–178; *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006, s. 922–923; Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 42, 43, 47, 164; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac.

W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 613; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 447; Grądzka-Rejak M., *„Przeżyłam piekło na tej ziemi, ale mam czyste sumienie". Historia Jakuba i Zofii Gargaszów*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/przezylam-pieklo-na-tej-ziemi-ale-mam-czyste-sumienie-historia-jakuba-i-zofii-gargaszow, dostęp 13 IV 2019 r.

Autorzy: Elżbieta Rączy (tłumaczenie materiałów źródłowych: Mirosław Sikora), Martyna Grądzka-Rejak

Gądek Jan, ok. 30 lat, żona Władysława z d. Bielawska, w okresie okupacji zamieszkały we wsi Wolica (w niektórych relacjach ta miejscowość nazywana jest Norta-Wolica), Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Gądek Władysława z d. Bielawska, ok. 30 lat, córka Balbiny Bielawskiej z d. Kurek, mąż Jan, w okresie okupacji zamieszkała we wsi Wolica (w niektórych relacjach ta miejscowość nazywana jest Norta-Wolica), Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Bielawska Balbina z d. Kurek, ok. 50 lat, córka Franciszka i Józefy z d. Gacek, mąż Stanisław Bielawski, matka Władysławy i Jana, w okresie okupacji zamieszkała we wsi Wolica (w niektórych relacjach ta miejscowość nazywana jest Norta-Wolica), Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Najprawdopodobniej od 1941 r. rodzina Gądków z Wolicy udzielała schronienia żydowskiej rodzinie Wandersmanów. Znali się jeszcze z okresu przedwojennego, gdyż Wandersmanowie mieszkali przed wojną we wsi Wolica, trudniąc się rolnictwem oraz handlem, a ich krewni o tym samym nazwisku mieszkali w pobliskiej wsi Wierzbica. Kiedy w 1941 r. Niemcy przystąpili do tworzenia getta w Wolbromiu, nakazując Żydom z okolicznych miejscowości, w tym także z Wolicy i Wierzbicy, by się tam przenieśli, Wandersmanowie nie opuścili Wolicy i postanowili przeczekać ten czas w ukryciu u mieszkańca wsi – Jana Gądka. W ciągu dnia ukrywali się w sieni domu Jana i Władysławy Gądków, w jamie tam wykopanej i służącej do przechowywania ziemniaków. 5 września 1942 r. Niemcy przystąpili do likwidacji getta w Wolbromiu. Po całkowitym zlikwidowaniu dzielnicy żydowskiej w kolejnych miesiącach toczyły się poszukiwania Żydów ukrywających się w okolicznych miejscowościach. Balbina Bielawska w 1943 r. zamieszkiwała z mężem Stanisławem w bliskiej odległości od domu córki, Władysławy Gądek, i jej męża, Jana Gądka, we wsi Wolica (w niektórych relacjach ta miejscowość nazywana jest Norta-Wolica). Jej syn Jan przebywał wówczas u krewnej Jadwigi Miechówki w miejscowości Kozłów.

W drugiej połowie stycznia 1943 r., według zeznań świadków wydarzeń, dwaj funkcjonariusze tzw. policji granatowej z posterunku w Kozłowie, Furman i Lempka, przyjechali do Wolicy i od mieszkańców wsi dowiedzieli się, że u Jana Gądka ukrywa się rodzina żydowska. Przybyli zatem do domu Gądków i nakazali, by ukrywający się tam Żydzi z rodziny Wandersmanów opuścili mieszkanie. Policjanci powołali się przy

tym na niemieckie rozporządzenia zakazujące udzielania pomocy Żydom. Dzień po tym wydarzeniu powrócili do Gądków, by sprawdzić, czy ich rozkaz został wykonany, jednak Żydzi wciąż przebywali w gospodarstwie. Bezwzględnie nakazano, by sześcioosobowa rodzina opuściła dom. Następnie funkcjonariusze tzw. policji granatowej udali się za nimi w pościg, zabili dwie osoby, cztery zaś aresztowali. Osoby złapane, pośród których był także Paweł Wandersman, zostały zabrane na posterunek policji granatowej w Miechowie.

29 stycznia 1943 r., blisko tydzień po tamtych wydarzeniach, do wsi Wierzbica i Wolica przybyła ekspedycja karna złożona najprawdopodobniej z funkcjonariuszy tzw. policji granatowej z Miechowa, a być może także z innych okolicznych posterunków, w tym żandarmerii niemieckiej. Wraz z ekspedycją przybył także Żyd, Paweł Wandersman, który wskazał, że rodzina Gądków udzieliła mu schronienia. Jan Gądek przebywał w tym dniu poza swoim miejscem zamieszkania. Funkcjonariusze jednak zmusili jego żonę Władysławę, by przyprowadziła go do domu. Następnie za pomoc i schronienie udzielone żydowskiej rodzinie Wandersmanów Jan Gądek, jego żona oraz teściowa, Balbina Bielawska, zostali na miejscu rozstrzelani. Według zeznań brata matki Władysławy Gądek – Antoniego Kurka w styczniu 1943 r. – była ona wówczas ciężarna. W zeznaniach nie podano informacji, by posiadała już narodzone dzieci.

Egzekucja odbyła się na podwórzu i w sieni domu. Świadkowie wydarzeń zeznali, że zwłoki zamordowanych najpierw zostały pochowane na terenie przylegającym do domu Gądków, a wieczorem tego samego dnia przeniesiono je na cmentarz w Kozłowie.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/1365, Akta dotyczące zamordowania rodziny Bielawskich i Gądek za pomoc udzielaną Żydom we wsi Norta, dystrykt radomski w dniu 29 I 1943 r., Akta dot. zamordowania rodziny Kucharskich, Książek i Nowak we wsi Wierzbica, pow. Miechów w dniu 29.01.1943 r. za udzielanie pomocy Żydom, (m.in. Wandersmanom i Naftulom), Protokół przesłuchania świadka – Józefy Krzywickiej z d. Domagała, k. 8–9; Protokół przesłuchania świadka – Antoniego Kurka, k. 6–7; AIPN Kr, OKŚZpNP Kr, S 14/77/Kr, Rozstrzelanie w Wierzbicy k. Miechowa 29 stycznia 1943 r. ośmiu Polaków przez żandarmerię niemiecką, t. 1 i 2.

Bibliografia: Florek M., *Społeczność ziemi miechowskiej, powiatu miechowskiego w akcji pomocy Żydom 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016, s. 80; Grądzka-Rejak M., *Za cenę życia* [w:] *Z archiwów II wojny światowej. Anatomia nazizmu*, red. F. Musiał, Kraków 2016, s. 88–93; Libionka D., *Powiat miechowski* [w:] *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 169.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Gielarowski Bartłomiej, urodzony 1871 r. w Nienadówce, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w czasie okupacji niemieckiej w Trzebusce, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Marciniec Karolina, urodzona 1901 r. w Brzózie Stadnickiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w czasie niemieckiej okupacji w Trzebusce, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Bartłomiej i Karolina pozostawali w nieformalnym związku. Mieli troje dzieci noszące nazwisko matki: Stanisława (ur. 1924 r.), Józefę (ur. 1931 r.) i Janinę (ur. 1937 r.) Od lata 1942 r. w swoim domu w Trzebusce ukrywali cztery osoby narodowości żydowskiej, a czasowego schronienia udzielali kolejnym dwóm: Josefowi Fischmanowi, Berkowi Kahnerowi, Mojżeszowi Krautowi i Leizerowi Krautowi z Sokołowa Małopolskiego oraz nieznanemu z nazwiska Żydowi z Nienadówki o imieniu Meilech i nieznanej Żydówce. Wszyscy byli przedwojennymi znajomymi Bartłomieja i Karoliny.

27 lipca 1943 r. dom, w którym mieszkali Polacy, został otoczony przez żandarmerię. Dwóch Żydów (Mojżesza Krauta i Meilecha z Nienadówki) żandarmi zastrzelili na miejscu, a pozostałych oraz Bartłomieja i Karolinę aresztowali i przewieźli do budynku szkoły w Sokołowie Małopolskim, gdzie wówczas mieścił się posterunek żandarmerii. Następnego dnia Polacy i Żydzi zostali rozstrzelani na podwórku szkoły i tam zakopani. Kilka dni później zwłoki wydobyto i spalono.

9 lutego 2010 r. Bartłomiej Gielarowski i Karolina Marciniec zostali pośmiertnie odznaczeni Krzyżami Komandorskimi Orderu Odrodzenia Polski.

Źródła: AIPN, OKBZpNP, Zn S 14/97, Akta śledztwa w sprawie zastrzelenia w 1943 r. w Sokołowie Małopolskim kilku Żydów i trzech Polaków za pomoc udzielaną w Sokołowie Małopolskim, Protokoły przesłuchania świadka Anny Tasior, 24 II 1997 r., k. 18–19; *ibidem*, Protokół przesłuchania Karoliny Kozak, 24 X 1968 r., k. 37–38; *ibidem*, 11 VI 1997 r., k. 20–21; *ibidem*, Protokół przesłuchania Stanisława Marcińca, 11 II 1997 r., k. 16–17; USC w Sokołowie Małopolskim, Księga zgonów, Odpis aktu zgonu Bartłomieja Gielarowskiego, k. 22; Relacja Józefy Gołojuch z domu Marciniec (zbiory Elżbiety Rączy, 2009).

Bibliografia: Bieda T., *Pomoc dla ludności żydowskiej w Polsce południowo-wschodniej. Międzynarodowa sesja naukowa „Hitlerowskie ludobójstwo w Polsce i Europie 1939––1945”*, GKBZHwP, Warszawa, s. 6; Rączy E., Witowicz I., *Polacy ratujący Żydów na Rzeszowszczyźnie, w latach 1939–1945* (*Poles Rescuing Jews in the Rzeszow Region in the Years 1939–1945*), Rzeszów 2011, s. 207–208; Wroński S., Zwolak M., *Polacy Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 395–396.

Autor: Elżbieta Rączy

Gerula (Gierula) Michał Kajetan, urodzony 27 sierpnia 1899 r., syn Wawrzyńca i Zofii z d. Pieniądz, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Katarzyna z d. Błońska, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Łodzince Górnej, Kreishaupt. Przemysl, dystrykt krakowski, GG.

Gerula (Gierula) Katarzyna z d. Błońska, urodzona 18 kwietnia 1896 r., córka Franciszka i Katarzyny z d. Burdziak, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Michał Kajetan, zamieszkała w okresie okupacji w Łodzince Górnej, Kreishaupt. Przemysl, dystrykt krakowski, GG.

Segielin Roman, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Birczy, Kreishaupt. Przemysl, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Latem 1943 r. małżeństwo Gerulów (Gierulów) udzieliło schronienia siedmiu osobom narodowości żydowskiej (wśród nich byli: Hoffner – imię nieznane, Gustaw Igl, Martyn Igl oraz Stanley i Lusia Igl), których przyprowadził do nich znajomy Roman Segielin. Wkrótce okoliczni mieszkańcy dowiedzieli się o ukrywających się Żydach, w konsekwencji czego rodzina Iglów zdecydowała się opuścić zabudowania Polaków. Trzy ukrywające się osoby pozostały w gospodarstwie Gerulów.

Pomocy żywnościowej Żydom ukrywającym się u Gerulów udzielał Roman Segielin, który ponadto wraz z bratem Leonem i szwagierką Stanisławą udzielał czasowego schronienia osobom narodowości żydowskiej (Helenie Kamienieckiej z dziećmi).

1 stycznia 1944 r. Michał Gerula został zatrzymany przez ukraińską policję na drodze prowadzącej do Birczy i przywieziony do domu. Policjanci ukraińscy przeprowadzili w zabudowaniach Gerulów rewizję, podczas której znaleźli ukrytych Żydów. Następnie rozstrzelali ich na terenie gospodarstwa. Aresztowali Michała Gerulę, a następnie przewieźli go kolejno do: Birczy, Dobromila, a na koniec do więzienia w Przemyślu, gdzie został rozstrzelany. Roman Segielin także został aresztowany 1 stycznia 1944 r. przez policję ukraińską i przewieziony do Dobromila, a następnie do więzienia w Przemyślu. Stamtąd wywieziono go do więzienia w Tarnowie, gdzie został rozstrzelany wiosną 1944 r.

Katarzynie Geruli podczas rewizji udało się razem z dziećmi uciec do sąsiada. Po opisanych wyżej wydarzeniach wróciła jednak do domu. Dwa dni później została aresztowana przez policję ukraińską i przewieziona najpierw do Dobromila, a następnie do więzienia w Przemyślu. Została zamordowana w nieznanych okolicznościach w lutym 1944 r.

25 kwietnia 1995 r. Katarzyna i Michał Kajetan Gerula zostali pośmiertnie uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Rz, OKŚZpNP, I S 14/72, Akta w sprawie rozstrzelania Michała Gieruli, obwieszczenia; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1875, Sprawa Michała Gieruli; USC w Birczy, Księgi małżeństw.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 176; Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 43, 280–281.

Autor: Elżbieta Rączy

Glied Elza z d. Sztolc vel Stolz, urodzona 27 września 1902 r. w Piotrkowie, córka Karola i Julii z d. Omennter, urzędniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Elza Glied ukrywała osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co została aresztowana przez funkcjonariuszy Schupo 15 października 1942 r. Następnie 20 października 1942 r. osadzono ją w więzieniu w Częstochowie. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 2406, k. 1–4.

Autor: Grzegorz Onyszko

Gniatkowski Wincenty, urodzony 13 stycznia 1897 r. w Wierzbicy, syn Antoniego i Petroneli, narodowość polska, wdowiec, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji we wsi Zdania-Galonki, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od września 1943 r. sześciu członków żydowskiej rodziny Keselmanów: Abraham, Nacia, Heniek, Fredzia, Dora i Alek, ukrywało się w niewielkiej, jednoizbowej chałupie rodziny Gniatkowskich. Prócz schronienia ukrywający się otrzymywali wyżywienie. W bliżej nieokreślonym czasie Gniatkowski został zadenuncjowany przez sąsiada.

Niemcy przybyli do gospodarstwa Wincentego Gniatkowskiego i dokonali rewizji. Ponieważ nie znaleźli ukrywających się Żydów, by uzyskać potrzebne informacje, pobili Gniatkowskiego, a także grozili mu zabiciem jego dzieci. Nie wydał on jednak ukrywających się osób. By nie narażać w przyszłości swojej rodziny, wraz z Keselmanami przygotował dla nich podziemny schron na terenie gospodarstwa, w którym odtąd się ukrywali. W trakcie pobytu w schronie umarł Abraham Keselman. Wincenty Gniatkowski wykonał dla niego prowizoryczną trumnę z części wozu i pochował go w pobliskim lesie. Reszta rodziny Keselmanów przeżyła do końca okupacji niemieckiej.

21 maja 1997 r. Wincenty Gniatkowski został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/7365, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 188; Aleksiun N., *Rodzina Gniatkowskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-gniatkowskich, dostęp 13 IV 2019 r.

Autor: Kamil Bielas

Gołębiecka (Gołębiewska) Zuzanna, urodzona 8 lutego 1890 r., zamieszkała w okresie okupacji na kolonii miasta Brańsk przy granicy ze wsią Poletyły, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Gołębiecki (Gołębiewski) Czesław, urodzony 28 grudnia 1914 r., syn Zuzanny, zamieszkały w okresie okupacji na kolonii miasta Brańsk przy granicy ze wsią Poletyły, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Gołębiecki (Gołębiewski) Kazimierz, urodzony 18 grudnia 1923 r., syn Zuzanny, zamieszkały w okresie okupacji na kolonii miasta Brańsk przy granicy ze wsią Poletyły, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Gołębiecki (Gołębiewski) Franciszek, urodzony 2 lutego 1926 r., syn Zuzanny, zamieszkały w okresie okupacji na kolonii miasta Brańsk przy granicy ze wsią Poletyły, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Gołębiecka (Gołębiewska) Anna, urodzona 7 sierpnia 1931 r., córka Zuzanny, zamieszkała w okresie okupacji na kolonii miasta Brańsk przy granicy ze wsią Poletyły, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Po likwidacji brańskiego getta w listopadzie 1942 r. rodzina Gołębieckich udzielała pomocy uciekinierom z getta, swoim znajomym narodowości żydowskiej. Byli to: Mosze Rubinsztejn, Mulko i Moszko Klejnotowie oraz Dora i Herszko Rubinowie. Ponadto rodzina Gołębieckich dostarczała żywność innym ukrywającym się w okolicy Żydom, m.in. Szmulowi Rachelsonowi i rodzeństwu „Ankieluków", czyli dzieciom Jankiela.

Wiosną 1943 r. rodzina została ostrzeżona przez polskiego policjanta, że żandarmeria niemiecka ma informację o ukrywaniu przez nich osób narodowości żydowskiej. Wówczas ukrywani Żydzi opuścili gospodarstwo Gołębieckich i schronili się w podziemiach cmentarnej kaplicy w Brańsku, a potem w pobliskim lesie. Gołębieccy w dalszym ciągu udzielali im pomocy żywnościowej. Po pewnym czasie Żydzi powrócili do gospodarstwa położonego na kolonii pod Brańskiem koło wsi Poletyły. Pomoc udzielana uciekinierom trwała do lata 1943 r.

W czasie żniw żandarmeria niemiecka z posterunku w Brańsku przeprowadziła rewizję w gospodarstwie Gołębieckich. W jej trakcie z zabudowań udało się zbiec rodzeństwu Klejnotów oraz przebywającym w domu dzieciom Zuzanny Gołębieckiej: Annie i Franciszkowi. Niemcy zastrzelili Dorę i Herszka Rubinów, których zwłoki zakopano na terenie kolonii. Z ukrywanych osób wojnę przetrwał Mulko Klejnot. Na polecenie żandarmów, w ramach represji za złamanie zakazu udzielania pomocy ludności żydowskiej, zabudowania Gołębieckich zostały rozebrane, a inwentarz i przedmioty domowego użytku skonfiskowane. Rodzina Gołębieckich do końca okupacji ukrywała się na terenie gminy Wyszki i koło wsi Klichy.

22 lutego 1989 r. Zuzanna Gołębiecka oraz jej dzieci Czesław, Franciszek, Kazimierz i Anna zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/668, Akta dotyczące ukrywania przez Czesława Gołębiewskiego/Gołębieckiego/Gołembieckiego wraz z rodziną Herszki i Dory Rubinsztejn oraz Mulki i Moszki Klejnotów w latach 1942–1944; *ibidem*, 392/892, Akta dotyczące ukrywania przez Janinę i Józefa Gołembieckich Mulki i Mośki Klejnotów, Dory i Erszki Rubinsztejnów oraz Rechelsonowej w Brańsku w latach 1942–1943; AIPN Bi, IPN Bi 1/103, Akta w sprawie zbrodni popełnionych przez żandarmerię z posterunku w Brańsku w latach 1941–1944, k. 1; *ibidem*, IPN Bi 1/1033, Poczery. Pomoc Żydom; *ibidem*, IPN Bi 1/1028, Pomoc Żydom; *ibidem*, IPN Bi 1/1757, Brańsk – losy Żydów; *ibidem*, IPN Bi 1/1031, Pomoc Żydom; AIPN Bi, OKŚZpNP, S 61/09/Zn, Akta dotyczące zbrodni nazistowskich popełnionych w latach 1941–1944 w Brańsku i innych miejscowościach pow. Bielsk Podlaski, woj. podlaskie przez funkcjonariuszy III Rzeszy Niemieckiej; Akta USC w Brańsku; AŻIH, 301/3530, Zbiór Relacji z czasów Zagłady, Relacja M. Klejnota; *ibidem,* 301/2113, Relacja A. Trusa.

Bibliografia: Cohen J., Trus A.*, Sefer ha Zikaron Bransk*, New York 1948, s. 328–329; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 192–193; *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat. Pomoc ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką w województwie białostockim. Informator wystawy*, red. C. Kuklo, A. Pyżewska, E. Rogalewska, Białystok 2003; Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckie*j [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997; Monkiewicz W., Kowalczyk J., *Pomoc Żydom w regionie białostockim podczas II wojny światowej*, „Studia Podlaskie" 1989, t. 2; Romaniuk Z., *Brańsk i okolice w latach 1939–1953. Reminiscencje zdarzeń* [w:] *Ziemia Brańska 1939–1953*, t. 6, oprac. Z. Romaniuk, Brańsk 1995; *The Story of Two Shtetls Brańsk and Ejszyszki. An Overview of Polish-Jewish Relations in Northeastern Poland during World War II*, Toronto–Chicago 1998; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997.

Autorzy: Magdalena Dzienis-Todorczuk, Zbigniew Romaniuk

Gołosz Bolesław, urodzony 6 czerwca 1913 r. w Lipieniach, pow. konecki, syn Jana i Julianny z d. Śledź, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Maria z d. Kwapińska, ślusarz. W okresie okupacji mieszkał w Radomiu, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji Bolesław Gołosz był mieszkańcem Radomia, pracującym jako robotnik w jednym z tamtejszych zakładów przemysłowych. 12 lipca 1943 r. został osadzony w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu pod zarzutem „przechowywania Żyda". Brak jakichkolwiek bliższych informacji o okolicznościach udzielanej pomocy, a także o tym, skąd dowiedzieli się o niej Niemcy.

Śledztwo w sprawie Gołosza, prowadzone przez radomską komendę policji bezpieczeństwa, toczyło się przez blisko dziewięć miesięcy, w czasie których przebywał on na

oddziale specjalnym radomskiego więzienia. Według wpisów w arkuszu ewidencyjnym odzyskał wolność 7 marca 1944 r. Zarówno przebieg śledztwa, jak i motywy podjęcia decyzji o jego umorzeniu pozostają nieznane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, G-145. Arkusz ewidencyjny Bolesława Gołosza.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945,* Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Henryka Gorzkowska z d. Rudzińska, urodzona 11 kwietnia 1914 r. w Czersku, córka Walentego i Marii, narodowość polska, wyznanie katolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Piastowie, Kreishaupt. Warszawa (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W czasie okupacji Henryka Gorzkowska jako członkini „Żegoty" niosła szeroko zakrojoną pomoc ludności żydowskiej zamkniętej na terenie getta warszawskiego. Kilkukrotnie organizowała ucieczki, dzięki którym z terenu getta zbiegli Henryk Rosen (po wojnie Płomiński), Jerzy i Balbina Perscy, Józef Maciejewicz oraz kilkoro dzieci żydowskich. Po udanej ucieczce Żydów Henryka Gorzkowska przechowywała zbiegów w swoim domu w Piastowie aż do czasu znalezienia innego, stałego lokum; zdobywała dla nich „aryjskie" dokumenty oraz wspierała ich materialnie.

W grudniu 1943 r.[22] Gorzkowska została aresztowana przez Gestapo za pomoc Żydom i osadzona na Pawiaku, gdzie poddano ją brutalnemu przesłuchaniu. W styczniu 1944 r. przewieziona do KL Ravensbrück, gdzie doczekała wyzwolenia.

Henryka Gorzkowska została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata 27 grudnia 1976 r.

Źródła: AYV, M.31.2/1099, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. polskiego D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 197; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl, dostęp 6 I 2016 r.; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family;html?language=en&itemId=4015085, dostęp 6 I 2016 r.

Autor: Paweł Zawisza

[22] *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. polskiego D. Lebionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 197 podaje jako datę aresztowania styczeń 1944 r., co pozostaje w sprzeczności z danymi zawartymi w bazie straty.pl, w której podano grudzień 1943 r.; styczeń 1944 r. występuje zaś w kontekście osadzenia w obozie w Ravensbrück.

Gozdek Jan, urodzony 28 kwietnia 1929 r. w Dobrowie, syn Filipa i Józefy, narodowość polska.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jan Gozdek ps. „Grek" jako kilkunastoletni partyzant z komunistycznej Gwardii Ludowej od 2 kwietnia 1943 r. do 20 marca 1944 r. ukrywał dwóch uciekinierów z Hasagu (Hugo Schneider Aktiengesellschaft Metallwarenfabrik) w Skarżysku-Kamiennej, Icchaka Supela i Abrama Miodka, i udzielał im pomocy żywnościowej. Za miejsce schronienia służył im opuszczony dom we wsi Jóźwików w powiecie koneckim.

19 kwietnia 1944 r. Gozdek został aresztowany przez funkcjonariuszy Gestapo za ukrywanie Żydów i osadzony w więzieniu w Pińczowie. Tam został poddany torturom. Nie załamał się i nie wyjawił miejsca ukrycia Żydów. Udało mu się zbiec i powrócić do Jóźwikowa. Został ranny w czasie walk pod Radoszycami. Przypadkowo udało mu się zdobyć znaczną sumę pieniędzy – pozostawił je Miodkowi, któremu umożliwiły przeżycie, a następnie emigrację do USA.

24 marca 1988 r. Instytut Yad Vashem nadał Janowi Gozdkowi tytuł Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródło: AŻIH, 349/24/780, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, Kwestionariusz osobowy Jana Gozdka, [bm], 5 IX 1986 r., k. 31; *ibidem*, Relacja Jana Gozdka, [b.m.], 5 IX 1986 r., k. 28–30; *ibidem*, [Oświadczenie] Abrama S. Miodka, Nowy Jork, 11 III 1976 r., k. 12.

Bibliografia: Aleksiun N., *Grek-Gozdek Jan*, http://www.sprawiedliwi.org.pl/pl/family/766,grek-gozdek-jan, dostęp 1 VII 2016 r.; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 197–198.

Autor: Tomasz Domański

Górniak Stanisława, urodzona 19 października 1916 r. w Kielcach, córka Wincentego i Marianny, robotnica, zamieszkała w okresie okupacji w Kielcach, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisława Górniak ukrywała osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co została aresztowana przez funkcjonariuszy Schupo 2 grudnia 1942 r. i osadzona w więzieniu w Kielcach, a następnie skazana na karę śmierci. Stracona 27 maja 1943 r.

Źródła: APKi, Więzienie w Kielcach, 1138, k. 30; *ibidem*, 1146, k. 258v.–259.

Autorzy: Grzegorz Onoszko, Edyta Krężołek

Grabowski Bolesław, żona Wanda, w okresie okupacji mieszkał w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Grabowska Wanda, mąż Bolesław, w okresie okupacji mieszkała w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie przedwojennym Bolesław Grabowski znał Szlomo Leszmana i jego starszego brata, którzy tuż po wybuchu II wojny światowej uciekli z miasta i wyjechali na teren ZSRR. Jako zwolennicy komunizmu przebywali tam do czerwca 1941 r. i pracowali w kopalni węgla w Donbasie. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w 1941 r. wrócili do Krakowa. Po powrocie bracia Leszmanowie uzyskali pomoc od Bolesława Grabowskiego i Bronisława Sasuli. Początkowo ci zorganizowali tzw. aryjskie dokumenty dla obu mężczyzn. Następnie zaś Szlomo wyjechał do Działoszyc, gdzie członkowie jego rodziny przebywali w getcie. Szlomo dopomógł siostrze, młodszemu bratu i kuzynowi w wydostaniu się na tzw. aryjską stronę, a następnie ulokował ich w kryjówce zorganizowanej przez Bronisława Sasulę.

Jesienią 1942 r., w związku z działalnością Sasuli w organizacjach konspiracyjnych, został on aresztowany przez Gestapo. Zdołał uciec, ale w niedługim czasie złapano go ponownie i rozstrzelano. Szlomo Leszman porozumiał się z Bolesławem i Wandą Grabowskimi i u nich umieścił członków rodziny. W niedługim czasie ich mieszkanie zostało przeszukane przez funkcjonariuszy Gestapo, najprawdopodobniej był to skutek donosu. Wszyscy zostali aresztowani, Grabowskiego zabrano i zamknięto w więzieniu przy ul. Montelupich, gdzie był przesłuchiwany i bity. Z kolei ukrywających się Żydów zamknięto w obozie, najprawdopodobniej w KL Plaszow. Wanda Grabowska, początkowo aresztowana, szybko została wypuszczona.

23 czerwca 1988 r. Instytut Yad Vashem uhonorował pośmiertnie Bolesława, jego żonę Wandę Grabowską oraz Bronisława Sasulę tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/3918, Collection of the Righteous Among the Nations Department

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 201.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Gruchała Anna, zamieszkała w Dąbrowie Tarnowskiej, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG.

Gruchała Julia, zamieszkała w Dąbrowie Tarnowskiej, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W trakcie okupacji Anna Gruchała ukrywała dwie rodziny żydowskie – Pinkusa Cizera z żoną Rozalią i synkiem, a także Szifrę z mężem, dwojgiem dzieci i siostrą o nieznanym

nazwisku, łącznie osiem osób. W nieznanych bliżej okolicznościach 17 września 1944 r. żandarmi niemieccy z lokalnego posterunku policji dokonali w jej domu przeszukania. Według relacji świadków rodzina Pinkusa Cizera zdołała zbiec w trakcie akcji, pozostali zaś – wraz z Anną Gruchałą – zostali rozstrzelani.

Relacje nie są spójne odnośnie do losu Juli Gruchały, według części osób ona także została zastrzelona z ukrywanymi Żydami i teściową, według części zaś trafiła do KL Bergen-Belsen, gdzie poniosła śmierć.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/1431, Akta dotyczące ukrywania przez rodzinę Gruchała Fiakra, Pinkusa Cizera z rodziną oraz Szifry z rodziną w Dąbrowie Tarnowskiej.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzieloną Żydom*, Warszawa 1981, s. 28; GKBZHwP, *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo tarnowskie*, Warszawa 1984, s. 49; Hera J., *Polacy ratujący Żydów. Słownik*, Warszawa 2014; http://www.holocaustforgotten.com/list.htm, dostęp 27 II 2015 r.; Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000, s. 136; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 344; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 146.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Grudzińska Zofia, urodzona 30 maja 1922 r., córka Leona i Zofii, zamieszkała w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Grudziński Stefan, urodzony 28 stycznia 1924 r., syn Leona i Zofii, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wraz z rodzicami Leonem i Zofią oraz siostrą Mirosławą Zofia i Stefan udzielali schronienia dziewczynce narodowości żydowskiej, Ginie Rapaport, w swoim mieszkaniu przy ul. Jagiellońskiej 32 w Warszawie. Dziewczynka trafiła do rodziny Grudzińskich pod koniec 1942 r., po tym jak uciekła wraz z ojcem z getta radomskiego, a następnie została przewieziona do Warszawy. Dziewczynka przebywała w domu polskiej rodziny jako ich krewna Genowefa Skalska. Stefan Grudziński od listopada 1943 r. zaangażował się w pracę konspiracyjną oddziału specjalnego Kedywu „Agat".

Zofia i Stefan zostali aresztowani przez Gestapo 14 kwietnia 1944 r. Pozostali członkowie rodziny uniknęli aresztowania. Zofia i Stefan byli przesłuchiwani w siedzibie Gestapo przy al. Szucha w Warszawie, a następnie osadzeni w więzieniu na Pawiaku. Zofia Grudzińska została rozstrzelana 17 maja 1944 r. w ruinach getta warszawskiego, natomiast Stefana Grudzińskiego 25 maja 1944 r. wywieziono do KL Stutthof (nr obozowy 36119), gdzie przebywał do wyzwolenia obozu.

5 listopada 2000 r. Leon i Zofia Grudzińscy zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/9093, Collection of the Righteous Among the Nations Department; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Tomasz Gonet

Gryniecka Zofia z d. Bielecka, urodzona 13 lutego 1908 r. w Częstochowie, córka Jana i Bronisławy z d. Berg, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Zofia Gryniecka ukrywała osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co została aresztowana 10 kwietnia 1943 r. przez funkcjonariuszy Schupo, a następnie 20 maja 1943 r. w wyniku wyroku sądowego (brak informacji o wymiarze kary) osadzona w więzieniu w Częstochowie. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 2990, k. 1–4.

Autor: Grzegorz Onyszko

Grzyb Jadwiga, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Jan, zamieszkała w okresie okupacji w Wiewiórce, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Grzyb Jan, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Jadwiga, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Wiewiórce, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jadwiga i Jan Grzybowie w swoich zabudowaniach gospodarczych ukrywali nieustaloną liczbę osób narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). 23 marca 1943 r. zabudowania gospodarcze Polaków zostały otoczone przez Niemców. Akcją dowodził Juliusz Garbler (szef dębickiej placówki Gestapo). Udział w niej wzięli także funkcjonariusze Bahnschutzpolizei z Dębicy: Geogr Seebauer (komendant placówki Bahnschutzpolizei w Dębicy), Josef Ebner, Willi Piper, Stanisław Jajkiewicz i Władysław Maskot oraz żandarm Robert Urban. Wyprowadzili oni Jana i Jadwigę Grzybów z domu i zastrzelili.

Źródła: AIPN Rz, OKBZH, II Ds. 12/69, Pacyfikacja Wiewiórki; USC w Żyrakowie, Księgi zgonów.

Autor: Elżbieta Rączy

Hajdejczuk Helena, urodzona 1 stycznia 1912 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka i krawcowa, w czasie okupacji zamieszkała w Kołomyjach, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Helena Hajdejczuk mieszkała w Błotach wraz z dwiema córkami: Krystyną oraz Bronisławą. Jej mąż Władysław został wywieziony na Syberię, skąd już nie wrócił.

Na strychu swojego domu Helena ukrywała Żyda Edwarda. Wraz z córkami dostarczała mu żywności. Pewnego dnia bawiące się dziewczynki zauważyły wjeżdżającą do wsi furmankę z Niemcami i poinformowały o tym matkę. Kobieta natychmiast przeniosła ukrywającego się do piwnicy, a Edward tunelami opuścił budynek. Po pewnym czasie znalazł schronienie na strychu opuszczonego budynku. Niemcy nikogo nie znaleźli w gospodarstwie Hadejczukowej, uderzyli jedną z jej córek.

Tamtego dnia rozstrzelali pozostałych Żydów ukrywających się w wiosce oraz część osób im pomagających, w tym kobietę i jej dwumiesięczne dziecko. Dwa dni później Helena wraz z córkami uciekła do sąsiedniej miejscowości – Kołomyje, gdzie ukryła je znajoma ich ciotki Jasielskiej.

Helena mimo ciężkiej sytuacji dwa razy w tygodniu dostarczała żywnośco ukrywającemu się Edwardowi. Jednak pewnej nocy została zatrzymana i rozstrzelana. W tym czasie Jasielska zajmowała się dziewczynkami. Na początku marca 1944 r. odwiedził je Edward i przekazał informację o rozstrzelaniu ich matki.

Krystyna wyjechała do Kamionki Wielkiej, Bronisława natomiast pozostała z ciotką i utrzymywała dalszy kontakt z Żydem Edwardem. On także pozostał w wiosce, ożenił się i dołączył do Czerwonego Krzyża.

18 marca 2002 r. Helena Hajdejczuk została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/9648, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4016701, dostęp 20 XII 2015 r.

Autor: Agata Wloczek

Harasimiuk Marianna, urodzona 15 czerwca 1890 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Stanisław, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Jabłoni Kościelnej, Landkreis Lomscha, (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Harasimiuk Stanisław, urodzony 15 sierpnia 1889 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Marianna, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Jabłoni Kościelnej, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Marianna i Stanisław Harasimiukowie ukrywali w zabudowaniach na terenie swojego gospodarstwa pięć osób narodowości żydowskiej z Wysokiego Mazowieckiego (rodzinę Nosków: rodziców i trójkę dzieci). Ponadto dostarczali żywność ukrywającej się w pobliskich Olszynach młodej Żydówce (nazwisko nieznane) oraz sześcioosobowej rodzinie Lejbków. Późną wiosną 1942 r. ukrywający się Nosko zachorował. Harasimiukowie podjęli wówczas decyzję, by rodzinę przenieść w cieplejsze miejsce i udzielić pomocy medycznej choremu ojcu rodziny. Na skutek nieszczęśliwego wypadku wybuchł pożar, który strawił zabudowania gospodarcze. W pożarze zginął chory Nosko. Zaraz po wybuchu pożaru przyjechali do gospodarstwa zaalarmowani niemieccy żandarmi. Po odnalezieniu spalonych w stodole zwłok pobili Mariannę Harasimiuk oraz aresztowali Stanisława Harasimiuka. Osadzili go w więzieniu w Wysokiem Mazowieckiem. Po ok. dwóch tygodniach został wypuszczony z aresztu. Po powrocie do domu w dalszym ciągu udzielał pomocy ocalałym członkom rodziny Nosków.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/1033, Poczery Pomoc Żydom, k. 51–76; *ibidem*, IPN Bi 1/1031, Pomoc Żydom, k. 147–149, 157.

Bibliografia: *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat. Pomoc ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką w województwie białostockim. Informator wystawy*, red. C. Kuklo, A. Pyżewska, E. Rogalewska, Białystok 2003.

Autor: Magdalena Dzienis-Todorczuk

Haraś Felicja z d. Września, urodzona 31 grudnia 1900 r. w Sprowie, córka Franciszka i Józefy z d. Stachurskiej, wyznanie rzymskokatolickie, robotnica, zamieszkała w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Felicja Haraś ukrywała osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co została aresztowana 4 listopada 1942 r., a następnie 7 listopada 1942 r. osadzona w więzieniu w Częstochowie. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 2478, k. 1–4.

Autor: Grzegorz Onyszko

Holtzer Mieczysław, urodzony ok. 1873 w Siemnicach, syn Bronisława i Karoliny z d. Przesmyckiej, właściciel majątku Celestynów, Kreishaupt. Zamosc, dystrykt lubelski, GG.

Holtzer z d. Wysoczańska Marianna, urodzona ok. 1881 w Siemierzu, córka Teodora i Heleny, współwłaścicielka majątku Celestynów, Kreishaupt. Zamosc, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od wiosny 1942 r. w majątku Holzerów pracowało ok. 40 Żydów z Bełza i Sokala, głównie w ogrodnictwie i przy oczyszczaniu rowów melioracyjnych. Gospodarze traktowali ich życzliwie, pomagali także uciekinierom. Sami odmówili podpisania volkslisty, czym narazili się władzom okupacyjnym.

2 października 1942 r. do majątku przybyli żandarmi z posterunku w Rachaniach. Wśród świadków znalazł się robotnik rolny zatrudniony w majątku Holtzerów, który obserwował to wydarzenie z ukrycia. Opisał on kłótnię (prowadzoną podniesionym tonem rozmowę) właścicieli i żandarmów. Z powodu nieznajomości języka niemieckiego wyłapał jedynie powtarzające się słowa „Jude" i „Arbeit". Na tej podstawie odniósł „wrażenie, że Holtzerowie kłócili sie z żandarmami o osoby narodowości żydowskiej". Świadek wspomina, że „tego dnia Żydzi gdzieś się poukrywali". Być może fakt nieznalezienia Żydów sprowokował całe zajście.

Według zeznań adoptowanej przez Holtzerów Marii Skrzetuskiej, Holtzerowa chciała zatrzymać Żydów w majątku jeszcze dwa tygodnie. Niemcy prawdopodobnie nie ufali jej, w związku z tym zażądali listy pracujących Żydów. Skrzetuska nie znała szczegółów rozmowy, ponieważ przebywała w tym czasie w domu. Konsekwencje były tragiczne, gdyż właścicieli rozstrzelano i pogrzebano na terenie majątku (po wojnie zostali pochowani na cmentarzu w Wożuczynie). Niemcy zebrali wszystkich Żydów (według relacji świadków zmusili do pomocy Polaków), a następnego dnia rano wywieźli i rozstrzelali ich na terenie wsi Siemnice. W piśmie OKBZH w Lublinie z 1989 r. czytamy, że Holtzerowie zginęli „za życzliwy stosunek do osób narodowości żydowskiej […], a zwłaszcza iż bronili tych Żydów przed zabraniem z tego majątku, gdzie pracowali z polecenia Niemców".

Źródła: AIPN, IPN BU 392/995, Akta dotyczące zatrudnienia przez Mieczysława Józefa i Mariannę Holtzer na polecenie Niemców ok. trzydziestu pięciu Żydów w Celestynowie, pow. Tomaszów Lubelski w 1942 r; AIPN, ASG, 18, s. 1140; AIPN Lu, OKL/S. 2/00/Zn, Akta główne w sprawie zbrodni popełnionych na Polakach za pomoc udzielaną Żydom, t. 8, s. 1476–1516.

Bibliografia: Chodakiewicz M.J., *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie – Zagłada – Komunizm*, Warszawa 2000, s. 211, 221; Jasiewicz K., *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939–1956*, Warszawa 1995, s. 355–356; Kaniewski S., Roguska-Gajewska B., *Gdy stawką w walce o życie było inne życ*ie, „Biuletyn GKBZpNP" 1993, t. 35, s. 190–191; Morawski J., *Ślady moich braci*, „Rzeczpospolita" 16 X 2004; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo zamojskie*, Warszawa 1994, s. 122; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 71–72.

Autor: Tomasz Osiński

Hornung z d. Franz Magdalena, urodzona 28 października 1897 r. w Kimirzu, narodowość niemiecka, wyznanie rzymskokatolickie, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkała w Kimirzu, Kreishaupt. Zloczow, dystrykt Galicja, GG.

Zbudowski Georg, urodzony 4 maja 1898 r. w Horożance Małej, pow. stryjski, narodowość niemiecka, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkały w Przemyślanach, Kreishaupt. Zloczow, GG.

Płocica Józefa, urodzona 1 grudnia 1913 r. w Rosniatowie (Rożniatowie), narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, urzędniczka hotelowa, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkała we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W grudniu 1943 r. Magdalena Hornung dwukrotnie dostarczyła przekazaną jej przez osobę narodowości żydowskiej korespondencję nieznanej jej Józefie Płocicy we Lwowie. Kobieta ta zorganizowała nielegalny transport uciekinierów z getta lwowskiego prawdopodobnie na teren Węgier. W akcji współuczestniczył również Georg Zbudowski, pośrednicząc w dostarczaniu korespondencji i pieniędzy w celu wynajęcia ciężarówki do transportu. Ponadto w grudniu 1943 r. żandarmi znaleźli w domu Hornung Żydówkę o nazwisku Blank oraz ukrytego w sianie na strychu mężczyznę narodowości żydowskiej. Aresztowanie nastąpiło na skutek wydania ich przez Białorusina Sesmova, który miał zorganizować ciężarówkę do przewozu zbiegłych Żydów z Przemyślan na Węgry.

Rozprawa Sądu Specjalnego przy niemieckim Sądzie we Lwowie Wydział Zamiejscowy w Görlitz, odbyła się 16 grudnia 1944 r. Magdalena Hornung została skazana na trzy lata więzienia o zaostrzonym rygorze, natomiast Zbudowskiego i Płocicę skazano na karę śmierci. 9 stycznia 1945 r. prokurator w Görlitz w porozumieniu z przewodniczącym Sądu Specjalnego poparł w piśmie do rządu Generalnego Gubernatorstwa (Wydział Sądownictwa) zamianę, w drodze aktu łaski, kary śmierci Płocicy i Zbudowskiego na karę pięciu lat więzienia o zaostrzonym rygorze. Brak informacji zarówno o realizacji tego wniosku, jak i o dalszych losach Płocicy i Zbudowskiego.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137/37.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Hubicki Wiktor, urodzony 17 lutego 1899 r. w Przemyślu, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, księgowy, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkały we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wiktor Hubicki ukrywał w swoim mieszkaniu sześcioro Żydów. Latem 1943 r. przyjął do swojego domu dr. Brilla i jego dwudziestopięcioletnią córkę. Wcześniej, w okresie okupacji sowieckiej, Hubicki znalazł schronienie i pracę u dr. Brilla. Niedługo po przyjęciu pierwszych dwóch osób u Hubickiego zjawili się kolejni uciekinierzy z getta lwowskiego: Lapter z żoną, Weinberg i młoda Żydówka Schmaus. Hubicki ukrywał ich bezinteresownie, ale za ich pieniądze kupował potrzebną żywność.

Hubicki został zatrzymany 25 stycznia 1944 r. W oczekiwaniu na proces osadzono go w niemieckim areszcie w Krakowie, a następnie w Görlitz, dokąd ewakuowano sąd

specjalny ze Lwowa, który prowadził sprawę Hubickiego. Rozprawa odbyła się 30 grudnia 1944 r. Hubicki został skazany na karę śmierci. 9 stycznia 1945 r. prokurator w porozumieniu z przewodniczącym sądu specjalnego wystosował do Głównego Wydziału Sądownictwa rządu Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie prośbę o ułaskawienie, w której proponowano zamianę kary śmierci na karę pięciu lat ciężkiego więzienia. W dokumentach sądowych nie ma informacji o wykonaniu na Hubickim kary śmierci.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137/18.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Izdebski Mieczysław, urodzony ok. 1915 r. prawdopodobnie w Zienkach, syn Zygmunta i Antoniny, żona Prakseda (w okresie okupacji wdowiec), rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Zienkach, Kreishaupt. Cholm, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji Mieczysław Izdebski był wdowcem, wychowującym samotnie kilkuletnią córkę. Prawdopodobnie w połowie 1942 r. ukrył w swym gospodarstwie pięcioosobową rodzinę Kupersztoków, prowadzących przed wojną sklep spożywczy w Zienkach. Byli to: Nuta Kupersztok (ok. 40 lat), jego żona o nieznanym imieniu (ok. 40 lat) oraz ich dzieci: Rywka (ok. 18 lat), Pinches (ok. 17 lat) i Chaja (ok. 10 lat). W pierwszych tygodniach 1943 r. o fakcie tym dowiedzieli się żandarmi z posterunku w Sosnowicy. Prawdopodobnie 28 lutego 1943 r. otoczyli oni gospodarstwo i odnaleźli ukrywających się tam Żydów. Cała rodzina Kupersztoków została na miejscu rozstrzelana. Mieczysław Izdebski, który wcześniej został zmuszony do odprowadzenia córki do sąsiadów, został zabrany przez Niemców na posterunek w Sosnowicy, a następnie rozstrzelany koło miejscowego młyna.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/1328, Akta dotyczące ukrywania przez Mieczysława Izdebskiego wraz z rodziną Nuta Kupersztoka z żoną i dziećmi o imionach: Rywka, Hajka, Pincze w Zienkach, pow. Parczew; Protokół przesłuchania świadka Bronisławy Robak, 31 VIII 1970 r., s. 4–5, 10–11; Protokół przesłuchania świadka Bronisława Zalewskiego, 31 VIII 1970 r., s. 10–11, 16–17; Protokół przesłuchania świadka Romana Zalewskiego, 19 IX 1970 r., s. 16–17, 22–23; Protokół przesłuchania świadka Zofii Łukaszczuk, 19 IX 1970 r., s. 22–23, 28–29; Protokół przesłuchania świadka Aleksandra Adamczaka, 21 IX 1970 r., s. 28–29; USC w Sosnowicy, Księga aktów zgonu par. Sosnowica za 1953 r. (odpis postanowienia Sądu Powiatowego we Włodawie w sprawie Ns. 1419/52 z dn. 22 V 1953 r.).

Bibliografia: Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 32; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Boro-

wicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 70; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 282.

Autor: Sebastian Piątkowski

J

Jabłoński Władysław, urodzony 24 stycznia 1922 r., syn Rudolfa i Marii z d. Ferlan, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, wykształcenie średnie, urzędnik, zamieszkały w okresie okupacji w Przemyślu, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Władysław Jabłoński dostarczał żywność osobom narodowości żydowskiej zamkniętym w przemyskim getcie. Ponadto trzem z nich: Władysławowi Dingotowi, Józefowi Ornerowi oraz Władysławowi Geigerowi, dostarczył tzw. aryjskie dokumenty. Pomagał także swoim rodzicom, Marii i Rudolfowi Jabłońskim, w ukrywaniu dwóch przemyskich Żydówek: Heleny Heller i Reginy Gruenbaum. Dzięki pomocy rodziny Jabłońskich piątka wymienionych osób przeżyła okres okupacji niemieckiej.

Władysław Jabłoński latem 1944 r. został aresztowany przez Niemców i osadzony w przemyskim więzieniu. Podczas przesłuchań był torturowany. Z więzienia wyszedł po wkroczeniu do miasta Armii Czerwonej.

Źródła: AIPN Rz, Wojskowy Sąd Rejonowy w Rzeszowie, 122/319, Akta przeciwko Kobie Władysławowi i innym.

Autor: Elżbieta Rączy

Jaguścik Władysław, urodzony 15 czerwca 1906 r. w Radomsku, robotnik rolny, zamieszkały okresie okupacji w Łęgu, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Alojzy Jaguścik wraz z nieznanym z imienia bratem pomogli na początku 1942 r. swojemu koledze Henrykowi Borysowi oraz jego matce i bratanicy Annie wydostać się z getta w Radomsku. Początkowo Jaguścikowie ukryli zbiegów u kolejnego brata Alojzego – Władysława, który mieszkał w miejscowości Łęg w powiecie radomszczańskim. Jego gospodarstwo położone było na uboczu i z tego powodu stanowić miało doskonałą kryjówkę.

Najprawdopodobniej latem 1943 r., na podstawie donosu, żandarmeria niemiecka przeprowadziła obławę na ukrywających się w Łęgu Żydów. Odnalezione osoby, wśród nich ukrywani przez Jaguścika Henryk Borys i jego matka, 27 lipca 1943 r. zostały rozstrzelane na skraju miejscowego lasu. Tylko dziewczynce, której wcześniej wyrobiono fałszywą metrykę chrztu na nazwisko Maria Jaguścik i przedstawiano jako córkę Anny i Władysława Jaguścików, udało się przeżyć.

Władysława Jaguścika oraz innych gospodarzy ukrywających Żydów pobito i wysłano do KL Auschwitz. Jaguścik przebywał w obozie od 29 lipca 1943 r. do 1944 r. (nr obozowy 132048), kiedy to został przeniesiony do KL Buchenwald, skąd po wojnie wrócił do domu.

Źródła: AŻIH, 301/7043, Zbiór relacji z czasów Zagłady, Relacja Alojzego Jaguścika.

Bibliografia: *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/pl/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Michał Trębacz

Jakubowski Edward, urodzony 19 lipca 1922 r., syn Klemensa i Stanisławy z d. Putek, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, robotnik fabryczny. W czasie okupacji zamieszkały w Skarżysku-Kamiennej, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Edward Jakubowski w okresie okupacji niemieckiej od 1940 r. do sierpnia 1944 r. pracował jako grawer w fabryce zbrojeniowej „Hasag" (Hugo Schneider Aktiengesellschaft Metallwarenfabrik) w Skarżysku-Kamiennej. W „Hasagu" istniał obóz pracy dla Żydów. Pracowali oni razem z polskimi robotnikami wolnonajemnymi. Jakubowski udzielał pomocy żywnościowej żydowskim współpracownikom, za co został aresztowany przez straż fabryczną, tzw. Werkschutz, w 1943 r. Przesłuchiwał go komendant Werkschutzu Fritz Bartenschlager. Po przesłuchaniu został pobity i osadzony w wewnętrznym areszcie. Na skutek interwencji majstra Sznajdera został zwolniony.

Źródła: AOK, Ds. 25/67, t. 8, Protokół przesłuchania świadka Edwarda Jakubowskiego, Skarżysko-Kamienna, 30 XI 1965 r., k. 6–7; USC Skarżysko-Kamienna, Skrócony odpis aktu zgonu nr 182/1972 (Jakubowski Edward).

Bibliografia: Kuśnierz R., *Polacy pomagający Żydom w zakładach zbrojeniowych „Hasag" w Skarżysku-Kamiennej (z materiałów byłej Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach)* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?"… Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.

Autor: Tomasz Domański

Jakubowski Stefan, urodzony 2 lutego 1905 r. w Czułnie (koło Rawy Mazowieckiej), syn Marii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, elektromonter, ślusarz, zamieszkały w okresie okupacji w Łodzi.

Duszyńska Sabina, urodzona 21 maja 1914 r. we Włocławku, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, gospodyni domowa, zamieszkała w okresie okupacji w Łodzi.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stefan Jakubowski, pracujący jako elektromonter w łódzkim getcie, nawiązał intymny kontakt z Żydówką o nazwisku Rudolf (znajomą kolegi z pracy), której dostarczał do getta żywność i pieniądze. Po zakończeniu prac w getcie w dalszym ciągu utrzymywał z nią relacje, ograniczone jednak wyłącznie do wymiany korespondencji i paczek. Pośredniczyła w tym Sabina Duszyńska, która pracowała przed wojną jako gosposia u Żyda o nazwisku Strauch. Po przymusowym przesiedleniu łódzkich Żydów do getta w lutym 1940 r. została ona razem z rodziną swojego pracodawcy.

4 września 1940 r. Sabina Duszyńska próbowała przekonać policjanta pilnującego granic getta, by wypuścił ją na tzw. aryjską stronę. Kobieta miała do dostarczenia znaczną liczbę listów, jednak została przez niego zatrzymana. Również Jakubowski został aresztowany 4 września 1940 r.

17 września 1940 r. Sąd Obwodowy (Amstgericht) na podstawie § 327 StGB w Łodzi skazał Stefana Jakubowskiego na dziesięć miesięcy więzienia. Od 4 września do 17 września 1940 r. przebywał on w areszcie na Radogoszczu. Po wyroku został osadzony w więzieniu we Wronkach, a następnie w Zakładzie Karnym w Sieradzu, gdzie przebywał od 2 października 1940 r. do 24 września 1941 r. Duszyńska w tym samym procesie została skazana na dwa miesiące pozbawienia wolności i trafiła do Zakładu Karnego w Kaliszu, a następnie we Wronkach.

Źródła: APŁ, Zakład Karny w Sieradzu, 5373, Akta osobowe Stefana Jakubowskiego, k. 1–35; APP, Zakład Karny we Wronkach, 1235, s. 1–10.

Autorzy: Michał Trębacz, Daniel Rubiś, Dorota Siepracka.

Jakubowska z d. Pietraszko Walentyna, urodzona 25 marca 1888 r. w Popławach, w drobnoszlacheckiej rolniczej rodzinie Jakuba i Józefy z d. Niemyskiej, małżonków Pietraszków, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, w okresie okupacji mieszkała na kolonii Popławy koło Brańska, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Walentyna Jakubowska wraz z mężem Benedyktem i synem Janem ukrywała w swoim gospodarstwie dwóch chłopców narodowości żydowskiej – braci Dolińskich: jedenastoletniego Lejbko i trzynastoletniego Fiszko, synów rzeźnika Chaima Dolińskiego z Brańska. Ponadto w okresie istnienia getta w Brańsku Walentyna dostarczała żywność Żydom m.in.: Moszce i Lejbce Kamieniom, Perli Pencherz, Berkowi Fijołkowi, Herszkowi i Dawidowi Mejerom oraz nieznanym z imienia braciom, synom Arona.

Prawdopodobnie Lejbko i Fiszko Dolińscy, opuszczając kryjówkę, natknęli się na nieznane osoby, na skutek czego miejsce ich schronienia zostało zdemaskowane. 11 kwietnia[23]

[23] W relacjach podaje się datę 12 kwietnia (poniedziałek), a w niektórych publikacjach pojawia się 12 czerwca (sobota). Natomiast w najwcześniejszych zapisanych danych z 1947 r. Mejsze Kamień wskazał, że do zdarzenia doszło w niedzielę. Jest to zgodne z innymi relacjami w kontekście nieobecności w tym czasie w obejściu męża Walentyny, Benedykta i syna Jana, którzy byli w kościele. Wobec tego, że święta wielkanocne 1943 r. były 25–26 kwietnia, pójście do kościoła z kol. Popławy w inny dzień tygodnia jak w niedzielę jest mało prawdopodobne. Niedziela wy-

1943 r. żandarmi niemieccy z posterunku w Brańsku przeprowadzili rewizję gospodarstwa Jakubowskich. Przebywała tam wówczas tylko pięćdziesięciopięcioletnia Walentyna Jakubowska oraz bracia Dolińscy ukryci w stodole. Znalezieni Żydzi zostali zastrzeleni, zabito także Walentynę Jakubowską. Niemcy zakazali urządzania pogrzebu Jakubowskiej, dlatego pochowano ją na miejscu rozstrzelania. Szczątki Dolińskich, spoczywające w odrębnej mogile, po wojnie zostały ekshumowane przez Żydów. Syn Walentyny Jan zeznał po wojnie, że jego ojciec został po kilku dniach zabrany na posterunek żandarmerii i tam przesłuchany na okoliczność posiadania broni i kosztowności ukrywanych Żydów. Jakubowski zaprzeczył, że je posiada. Zeznał, iż Żydzi przebywali u niego ze względu na dawną znajomość i nie płacili za schronienie. Mężczyzna został zwolniony, pozwolono mu także na przeniesienie zwłok żony do odrębnej mogiły. Pochowano ją na kolonii przy przydrożnym krzyżu, gdzie spoczywa do dzisiaj.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/1031, Pomoc Żydom, k. 36–87, 473–474; *ibidem*, IPN Bi 1/1152, Szmurły, gm. Brańsk – pomoc Żydom, k. 2; *ibidem*, IPN Bi 1/1943, Ankietyzacja – powiat Bielsk Podlaski, k. 189; *ibidem*, IPN Bi 1/1032, Kolonia Popławy, gm. Brańsk [Pomoc Żydom]; *ibidem*, S 61/09/Zn, Akta w sprawie zbrodni nazistowskich popełnionych w latach 1941–1944 w Brańsku i innych miejscowościach powiatu Bielsk Podlaski, woj. podlaskie przez funkcjonariuszy III Rzeszy Niemieckiej, zbrodni zabójstw osób z ludności cywilnej z art. 1 pkt 1 Dekretu z dn. 31 VIII 1944 r., k. 8, 24–39; Yad Vashem, M11/B 329, Collection of the Righteous Among the Nations Department, Zeznanie Mejsze Kamienia, s. 3.

Bibliografia: Romaniuk Z., *600 lat tradycji szlacheckiej. Popławy 1416–2016*, Brańsk 2016, s. 94–95; *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 143–144; Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997; Monkiewicz W., Kowalczyk J., *Pomoc Żydom w regionie białostockim podczas II wojny światowej*, „Studia Podlaskie" 1989, t. 2; Romaniuk Z., *Brańsk i okolice w latach 1939–1953. Reminiscencje zdarzeń* [w:] *Ziemia Brańska 1939–1953*, t. 6, oprac. Z. Romaniuk, Brańsk 1995; Romaniuk Z., *Poles from Brańsk and its environs who help Jews during World War II* [w:] *The story of two Shtetls Brańsk and Ejszyszki. An overview of Polish-Jewish relations in Northeastern Poland during World War II*, Toronto–Chicago 1998; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997.

Autorzy: Magdalena Dzienis-Todorczuk, Zbigniew Romaniuk

Janczyszyn Stanisława, urodzona 7 lutego 1906 r. w Popelnikach, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, sprzedawczyni, w okresie okupacji zamieszkała we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

padała zaś na 11 kwietnia. Zapewne 12 kwietnia odbył się pogrzeb Walentyny, pod krzyżem na kolonii. Pomyłka z datą 12 czerwca jest zapewne skutkiem przypadkowego przestawienia cyfry rzymskiej z IV na VI.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisława Janczyszyn 3 grudnia 1943 r. została skazana na karę śmierci za udzielanie pomocy Żydom. Kara została aktem łaski generalnego gubernatora z 20 maja 1944 r. zamieniona na trzy lata więzienia. Bliższych informacji na temat przyczyn represji w aktach prokuratury brak. Z Zakładu Karnego we Lwowie Stanisławę Janczyszyn przeniesiono do więzienia przy ul. Montelupich w Krakowie, potem do więzienia dla kobiet o zaostrzonym rygorze w Jaworze. 7 sierpnia 1944 r. została przetransportowana do obozu dla kobiet Gross Rohrheim (inne źródła podają Dieburg, Lager I) przy obozie dla więźniów w Rodgau w Hesji. Ponieważ była ciężko chora, w listopadzie 1944 r. za pośrednictwem adwokata zwróciła się do prokuratury lwowskiej z siedzibą w Görlitz o wstrzymanie odsiadywania kary i leczenie w Zakopanem, gdzie mieszkali jej krewni. Prokurator odrzucił jednak tę prośbę. Brak informacji o dalszych losach Stanisławy Janczyszyn.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137–080.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Janiszewska Marianna, urodzona 12 lipca 1899 r. w Częstochowie, córka Piotra i Ewy z d. Kukły, wyznanie rzymskokatolickie, robotnica, zamieszkała w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Marianna Janiszewska ukrywała osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co została aresztowana 3 listopada 1942 r., a następnie 7 listopada 1942 r. osadzona w więzieniu w Częstochowie. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 2477, k. 1–6.

Autor: Grzegorz Onyszko

Jankowerny-Przybyłowska Kazimiera, urodzona 6 stycznia 1905 r. w Kleczkowie, córka Antoniego i Adeli, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji we wsi Bartniki, Kreishaupt. Lowicz (Łowicz), dystrykt warszawski, GG.

Kalisiak Anna, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Józef, zamieszkała w okresie okupacji we wsi Bartniki, Kreishaupt. Lowicz (Łowicz), dystrykt warszawski, GG.

Kalisiak Józef, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Anna, zamieszkały w okresie okupacji we wsi Bartniki, Kreishaupt. Lowicz (Łowicz), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Anna Kalisiak i jej mąż Józef wraz z najemną pracownicą Kazimierą Przybyłowską ukrywali od początku 1942 r. Żyda Romana Jankowerny'ego (ur. 1 lutego 1905 r.). Do 1942 r. Roman

pracował w gospodarstwie Kalisiaków. Kiedy Niemcy przystąpili do realizacji „Akcji Reinhardt", w 1942 r., z obawy o swoje życie, zaczął ukrywać się w lesie. W tym okresie żywność i ubrania były mu dostarczane przez jego przyszłą żonę Kazimierę Przybyłowską. Po pewnym czasie Roman wrócił do gospodarstwa Kalisiaków i ukrywał się na przemian w stodole i w podziemnej kryjówce. Poszukiwany mógł liczyć na dalszą pomoc gospodarzy i Kazimiery.

Kalisiakowie byli wielokrotnie nachodzeni w swoim domu przez SS i inne formacje policji niemieckiej. W związku z tym gospodarstwo było często przeszukiwane, a jego mieszkańcom grożono śmiercią i spaleniem dóbr za ukrywanie informacji o poszukiwanym. W trakcie pierwszych rewizji zrabowano z domu Kalisiaków dobra w postaci: kożuchów, garniturów, sukienek oraz biżuterii. Szczególnie poszkodowana została Anna Kalisiak, którą na pewien czas zaaresztowano. W trakcie jej pobytu w więzieniu starano się wydobyć od niej informacje o miejscu przebywania Żyda i formie udzielonej mu pomocy. Anna nie przyznała się jednak do faktu ukrywania Romana i została zwolniona do domu. Roman Jankowerny przeżył do końca okupacji, a swoją kryjówkę opuścił dopiero po wycofaniu się Niemców 18 stycznia 1945 r.

4 czerwca 1989 r. Józef i Anna Kalisiakowie oraz Kazimiera Przybyłowska-Jankowerny zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/4265, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Grynberg M., *Księga Sprawiedliwych*, Warszawa 1993, s. 204–205; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4034667, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Kamil Bielas

Jantoń Jan, urodzony 11 kwietnia 1911 r., syn Wojciecha i Katarzyny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w czasie okupacji w Woli Brzosteckiej k. Jasła, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jan Jantoń wraz z żoną Bronisławą i czworgiem dzieci mieszkał we wsi Wola Brzostecka. Od lata 1942 r. w swoim gospodarstwie udzielili schronienia sześcioosobowej rodzinie Fischów, żydowskich znajomych, którzy uciekli z getta w Brzostku. Sara Hena Fisch, krawcowa, wraz z mężem Majerem (wg innych relacji Mojżeszem) mieli czworo dzieci: Różę, Rachel, Feige oraz Mojżesza. Po kilkunastu tygodniach, w trosce o większe bezpieczeństwo podopiecznych, Jantoniowie pomogli Żydom przenieść się do nowej kryjówki, tym razem ulokowanej w lesie. Nie opuścili ich w potrzebie i nadal im pomagali. Jednak na skutek donosu ich kryjówka została odkryta przez niemieckich żandarmów i tzw. policjantów granatowych, m.in. Leśniaka. 8 grudnia 1942 r. cała rodzina Fischów została rozstrzelana. Razem z nimi zginął Jan Jantoń, który akurat tam przebywał, gdyż przyniósł ukrywającym się żywność. Jantoń był tego dnia umówiony nieopodal kryjówki z sąsiadem Wojciechem Przewoźnikiem na zbieranie drewna na opał. Jan przyszedł wcześniej, by przekazać Fischom żywność.

W 1992 r. Bronisława i Jan Jantoniowie zostali pośmiertnie uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/5508, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009; *Wola Brzostecka – 11 września 2012 r.*, http://www.fpkt.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=133%3Awola-brzostecka-11--wrzenia-2012-r-&catid=4%3Astrona-gowna&lang=pl, dostęp 21 XII 2018 r.; *Tylko życie poświęcone innym warte jest przeżycia*, http://www.zsnawsie.hekko.pl/wydarzenia/39--tylko-zycie-poswiecone-innym-warte-jest-przezycia, dostęp 21 XII 2018 r.; Aleksiun N., *Rodzina Jantoniów*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-jantoniow, dostęp 14 XII 2018 r.

Autor: Anna Pyżewska, Martyna Grądzka-Rejak

Jasiński Teodor, urodzony 19 maja 1903 r. we wsi Wiskitki, urzędnik, kierownik biura ewidencji ruchu ludności i aprowizacji, zamieszkały w okresie okupacji w Łęcznie, Kreishaupt. Petrikan (Piotrków), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Teodor Jasiński został aresztowany w Łęcznie w czerwcu 1943 r. za dostarczanie żywności, leków, przekazywanie informacji oraz wyrobienie fałszywych dokumentów osobom narodowości żydowskiej, m.in. Danielowi Józefowi Ufnerowi. W okresie okupacji przygotował ok. stu fałszywych dokumentów dla Żydów z getta w Przygłowie Włodzimierskim. Osadzono go w więzieniu w Piotrkowie w lipcu 1943 r. Został wywieziony do KL Auschwitz 23 sierpnia 1943 r. (nr obozowy 137781). Następnie, 27 kwietnia 1944 r. przeniesiono go do KL Buchenwald, a potem do KL Dachau, gdzie przebywał do wyzwolenia obozu.

Źródła: APMA-B, mat. 13806, Ankiety byłych więźniów; APMA-B, mat. 2472, Ankiety byłych więźniów, ankieta z 7 I 1961 r.; AAN, 7/36, Komitet dla Upamiętnienia Polaków Ratujących Żydów, Relacja Józefa Daniela Ufnera; AIPN Bi, IPN Bi 1/1917, OKBZpNP w Białymstoku, Pomoc Żydom woj. piotrowskie.

Bibliografia: Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 516.

Autor: Tomasz Gonet

Jaworska Anna, urodzona 1903 r. w Mielnicznem, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Mielnicznem, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W grudniu 1942 r., w czasie akcji przesiedleńczej Żydów z getta w Turce do getta w Samborze, Anna Jaworska, matka sześciorga dzieci, zgodziła się udzielić schronienia przypadkowo poznanym Żydom z Turki: Mendlowi Seifertowi, jego siedmioletniej córce Róży, Fanny Seifert (bratowej, a po wojnie żonie Mendla) i jej synowi Luśkowi (po wojnie Leo Seifert). Rodzina Seifertów opłaciła przewodnika, który miał ich przeprowadzić przez granicę i pomóc przedostać się na Węgry. Mężczyzna jednak ich oszukał. Jaworska bezinteresownie chroniła i żywiła ich przez 22 miesiące. Ukrywali się na strychu domu Jaworskich lub w przygotowanej dla tego celu kryjówce pod oborą. Od lata 1944 r. przebywali w lesie. Oprócz rodziny Seifert u Jaworskich znaleźli schronienie: Jakob Laks i Jonas Kraus. Wszyscy przeżyli wojnę.

Ponadto Jaworska pomagała Żydom ukrywającym się w okolicznych lasach. Przyczyniła się również do uratowania żydowskiej dziewczyny Ruchci Fiszer, której oddała dokumenty swojej córki Wiktorii, umożliwiające zarejestrowanie się na wyjazd do robót przymusowych do Niemiec. W związku z tym faktem na skutek donosu sąsiadów została aresztowana przez Gestapo, torturowana, ale do niczego się nie przyznała. Jaworscy byli wielokrotnie rewidowani z powodu podejrzeń o niesienie pomocy Żydom.

9 lutego 1989 r. Instytut Yad Vashem uhonorował tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata Annę i jej syna Mikołaja. Z kolei 12 września 1993 r. uhonorowane zostały kolejne dzieci Anny: Wiktoria, Helena i Olga.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/357; AŻIH, Zbiór relacji z czasów Zagłady, 301/5948 oświadczenie Mendla Seiferta.

Bibliografia: Grynberg M., *Księga Sprawiedliwych*, Warszawa 1993, s. 208–209; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 256; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4043957, dostęp 23 VII 2018 r.; Król J., *Rodzina Jaworskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-jaworskich-0, dostęp 14 XII 2018 r.

Autor: Monika Taras

Jędrzejowski Stanisław, urodzony 1887 r., rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Lisowie koło Chmielnika, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław Jędrzejowski razem z dwiema córkami Marią i Władysławą jesienią 1942 r. udzielił schronienia dwóm osobom narodowości żydowskiej: Tadeuszowi Suwadzie oraz jego ciotce. Zapewniał im mieszkanie i żywność do lata 1943 r. Kiedy o Suwadów zaczęli rozpytywać Niemcy, w cieplejsze noce Żydzi spali poza domem, a do Jędrzejowskiego przychodzili tylko na posiłki. Dom Polaka ostatecznie opuścili po tym, gdy 14 sierpnia 1943 r. Niemcy zamordowali mieszkających w Lisowie Mieczysławę i Józefa Kaczorów.

W nocy z 7 na 8 września 1943 r. do domu Jędrzejowskiego w poszukiwaniu Żydów przybyli Niemcy. Ponieważ nie wpuścił ich do domu, wybili szybę, aby dostać się do środka. Polak wyskoczył przez okno wychodzące na drugą stronę domu, w trakcie próby ucieczki został zabity strzałem w głowę. Po sprawdzeniu, czy w domu nie znajdują się Żydzi, Niemcy odjechali. Tadeusz Suwada wraz z ciotką ukrywali się w tym czasie na pobliskiej plantacji tytoniu, wkrótce opuścili Lisów (ich dalszy los pozostaje jednak nieznany).

Źródła: AIPN Ki, Ds. 29/67, Zbrodnie popełnione przez hitlerowskich żandarmów (Hass, Orłowski, Wreide i inni) z posterunku w Chmielniku w latach 1939–1945, t. 1; USC w Chmielniku, księgi zgonów.

Autor: Edyta Krężołek

Jurczak (Juraczek) Franciszek, urodzony 15 sierpnia 1895 r. w Mokrusie, syn Piotra i Antoniny z d. Kody, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Mokrusie, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Franciszek Jurczak udzielił pomocy w ucieczce z getta osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co został aresztowany 7 stycznia 1942 r. w Żarkach, a następnie przewieziony 20 stycznia 1942 r. do więzienia w Częstochowie. Wyrokiem Sądu Specjalnego w Częstochowie został skazany na karę sześciu miesięcy więzienia, którą odbył w więzieniu w Częstochowie. Został zwolniony z więzienia prawdopodobnie 7 lipca 1942 r.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 1602, k. 1–8.

Autor: Grzegorz Onyszko

Juszczykowska Karolina, urodzona 1 lipca 1898 r. w Budkowie, córka Hieronima i Katarzyny z d. Kwardowskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, robotnica fabryczna, zamieszkała w okresie okupacji w Tomaszowie Mazowieckim, Kreishaupt. Tomaszow Mazowiecki, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Karolina Juszczykowska przez 6 tygodni udzielała schronienia dwóm mężczyznom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), w zamian za co otrzymywała od nich regularną zapłatę pieniężną.

23 lipca 1944 r., na skutek donosu jednego z żołnierzy niemieckich stacjonujących w Tomaszowie Mazowieckim, który widział uzbrojonych mężczyzn wchodzących do jej domu, policja ochronna oraz żandarmeria niemiecka przeprowadziły rewizję domu. Ukrywający się Żydzi zostali rozstrzelani, a kobietę aresztowano i osadzono w więzieniu policyjnym w Tomaszowie Mazowieckim. 23 sierpnia 1944 r. została skazana wyrokiem Sądu Specjalnego w Piotrkowie na karę śmierci i przetransportowana do więzienia sądo-

wego w Piotrkowie. 12 października 1944 r. generalny gubernator odmówił prawa łaski. 2 września 1944 r. Karolina Juszczykowska została przeniesiona do obozu jenieckiego Rodgau-Dieburg, a następnie do więzienia karnego Preungesheim koło Frankfurtu nad Menem, gdzie 9 stycznia 1945 r. wykonano karę śmierci.

17 maja 2011 r. Karolina Juszczykowska została pośmiertnie uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Piotrkowie, R. 137/33.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Mirosław Sikora)

K

Kaczmarska Alina, urodzona 20 stycznia 1919 r. w Podgajach, córka Franciszka i Stanisławy, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, robotnica, zamieszkała w okresie okupacji w Zawichoście, Kreishaupt. Opatow, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Alina Kaczmarska została aresztowana w Sandomierzu prawdopodobnie w lipcu 1942 r. za „nielegalne przewożenie Żydów". Brak bliższych informacji o okolicznościach aresztowania oraz o danych personalnych osób narodowości żydowskiej, którym udzieliła pomocy. 25 października 1942 r. przetransportowano ją z więzienia w Sandomierzu do więzienia przy ul. Malczewskiego w Radomiu. W bliżej nieznanym czasie została umieszczona w tzw. celi szpitalnej, pełniącej funkcję niewielkiego lazaretu więziennego, gdzie zmarła 4 lutego 1943 r.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, K-55, Arkusz ewidencyjny Aliny Kaczmarskiej, k. 1–6.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Kalek Weronika, urodzona 25 grudnia 1911 r. w Orzechowie, narodowość polska, pomoc domowa, zamieszkała w okresie okupacji w Radomsku, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Abramowicz Natalia[24], urodzona 2 października 1897 r. w Radomsku, córka Fryderyka Abramowicza, wpisana na volkslistę, zamieszkała w okresie okupacji w Radomsku. Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

[24] W aktach procesowych Sądu Specjalnego w Częstochowie występuje wyłącznie jako Abram Natalia – we wszystkich innych źródłach jako Abramowicz.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Natalia Abramowicz od stycznia 1943 r. udzielała schronienia m.in. zbiegłej z getta radomszczańskiego rodzinie narodowości żydowskiej – małżeństwu Steinlaufów z dwójką dzieci i ciotką pani Steinlauf. Michał Steinlauf, właściciel fabryki, i jego żona Małka wraz z dziewięcioletnią Bajlą-Surą i czteroletnim Kalmanem przed wojną mieszkali w Radomsku. Steinlauf w 1923 r. podjął pracę w firmie szwagra Natalii Abramowicz i zamieszkał wraz z rodziną w należącym do niej domu. Rodzinie Steinlaufów pomagała również ich przedwojenna służąca Weronika Kalek. Zaopatrzeniem ukrywających się Żydów zajmowały się wspólnie Weronika Kalek i Natalia Abramowicz, przy czym Weronika Kalek dostarczała zaopatrzenie dla obojga dzieci państwa Steinlaufów ukrywających się od wiosny 1943 r. w różnych miejscach na terenie Częstochowy. Obawiając się bowiem donosu lub rewizji, Małka wraz z dziećmi i szwagierką zostały przeprowadzone z pomocą Weroniki do nowej kryjówki, przygotowanej w Częstochowie. Niestety, osoba, która zgodziła się udzielić im schronienia, zdradziła je. Kobiety i dzieci zostały rozstrzelane w więzieniu w Czestochowie 20 czerwca 1943 r. Do końca okupacji przeżył Michał Steinlauf.

Zarówno Kalek, jak i Abramowicz udzielały pomocy bezinteresownie. Abramowicz ukrywała również przez krótki czas Zisl i Chanę – dwie córki wdowy Balci (Beli) Dąbrower (z d. Gliksman, 1901–1942), znajomej krawcowej.

8 maja 1943 r. Gestapo zjawiło się w domu Natalii Abramowicz. Kobiecie udało się odwrócić uwagę gestapowców od strychu budynku i tym samym umożliwić Michałowi ucieczkę. Mimo tego obie kobiety zostały aresztowane i wyrokiem Sądu Specjalnego w Częstochowie z 21 października 1943 r. skazane na karę śmierci. Decyzją generalnego gubernatora z 10 lutego 1944 r. wyrok dla Natalii Abramowicz został w drodze ułaskawienia zamieniony na pięć lat ciężkiego więzienia. Było to związane z faktem, że jej rodzina od początku okupacji została wpisana na volkslistę. 15 sierpnia 1944 r. Natalię Abramowicz przeniesiono do więzienia w Brzegu[25]. Wraz ze zbliżaniem się frontu, razem z innymi więźniami została ona wywieziona do Hamburga, a następnie do Bremen, gdzie doczekała końca wojny. Do 1950 r. pozostała w obozie DP w pobliżu Hamburga. Następnie wyemigrowała do USA. Brak informacji o dalszych losach Weroniki Kalek. W *Księdze Sprawiedliwych…* przedstawiono odmienny przebieg wypadków. Według tego źródła Weronika Kalek podjęła próbę przetransportowania czterech ukrywających się Żydów w inne, nieznane bliżej miejsce. Podczas przeprowadzania przerzutu na skutek zdrady mężczyzny, który miał odebrać ukrywające się osoby, została wraz z Żydami zamordowana przez Gestapo.

Natalia Abramowicz została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata w 1969 r., natomiast Weronika Kalek w 1978 r.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Częstochowie, R. 137/96.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek,

[25] W *Księdze Sprawiedliwych…* zawarto informację, że trafiła do obozu koncentracyjnego Ravensbrück, gdzie przebywała do końca wojny (t. 1, s. 2).

A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 2; Aleksiun N., *Kalek Weronika*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-abramowicz-natalia, dostęp 14 XII 2018 r.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Kaleta Stanisław, urodzony 19 kwietnia 1877 r. w Kłudnie, syn Jakuba i Agaty, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Gózdzie, Kreishaupt. Radom. Dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław Kaleta został aresztowany 3 października 1942 r. przez funkcjonariuszy Polskiej Policji Generalnego Gubernatorstwa za ukrywanie osoby narodowości żydowskiej (nazwisko nieznane)[26]. Osadzono go w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu. Następnie został skazany wyrokiem Sądu Specjalnego w Radomiu 26 stycznia 1943 r. na karę roku pozbawienia wolności. Zwolniony z więzienia w Radomiu 2 października 1943 r. Prawdopodobnym powodem wcześniejszego zwolnienia był jego podeszły wiek.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, K-59. Arkusz ewidencyjny Stanisława Kalety.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Kalina Jan, urodzony 4 czerwca 1859 r., syn Wincentego i Marianny, narodowość polska, rolnik, w okresie okupacji zamieszkały we wsi Rytwiany, Kreishaupt. Opatow, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie II wojny światowej Jan Kalina mieszkał we wsi Rytwiany (obecnie część Staszowa) wraz ze swoją żoną Rozalią, córką Genowefą i jej mężem Józefem Szelesiem oraz wnukami Ryszardem i Zofią. Genowefa Szeleś od śmierci męża 17 września 1939 r. samodzielnie prowadziła ośmiohektarowe gospodarstwo rolne.

Niemal od początku okupacji niemieckiej Genowefa Szeleś wraz z dziećmi oraz rodzicami Rozalią i Janem Kalinami udzielała różnorakiej pomocy grupie znajomych Żydów ze Staszowa. W udzielanie pomocy zaangażowana była również krewna Szelesiów Anna Marcinek (po mężu Lizińczyk), zamieszkała wówczas w Staszowie. Córka Genowefy Zofia Czerwiec z d. Szeleś tak wspomina fakt udzielania pomocy Żydom: „W czasie wojny, ale

[26] Przy rejestracji Stanisława Kalety w więzieniu zapisano, że jest on oskarżony o „przechowywanie Żyda". Bardziej szczegółowa informacja o udzieleniu pomocy dwóm osobom narodowości żydowskiej znalazła się w adnotacji o wyroku Sądu Specjalnego w Radomiu, który skazał więźnia.

jeszcze przed wysiedleniem Żydów ze Staszowa, znajomi Żydzi poprosili mamę, żeby ich przechować. Dokładnie nie pamiętam, ilu Żydów ukrywało się w naszych zabudowaniach, na pewno było ich nie mniej niż sześcioro (w wieku 40–50 lat). Nie wiem, czy była to jedna rodzina, ale to było czterech mężczyzn i jedna kobieta z dzieckiem w wieku przedszkolnym. Pochodzili oni ze Staszowa. Żydzi przebywali na strychu stajni. Spali na słomie i sianie. Mieli tam swoją kryjówkę. Żydzi w ogóle nie wychodzili ze strychu, chyba że nocą, ale tego nie wiem. Żywność dostarczaliśmy im w ten sposób, że w stropie stajni była zrobiona dziura, przez którą mama podawała im jedzenie i przez którą także ci ukrywani Żydzi się załatwiali i mama musiała to wszystko posprzątać. Mama podawała im także wodę i mydło, żeby mogli się umyć. Nie wiem, czy Żydzi dawali mamie jakieś pieniądze na kupno jedzenia. Wiem, że kiedy chodziłam do szkoły, to zawsze odbierałam jeden bochenek chleba od cioci nazwiskiem Lizińczyk ze Staszowa i zanosiłam go do domu, a mama dawała go Żydom. O tym, że ukrywamy Żydów, wiedziała również wspomniana ciocia".

Szelesiowie ukrywali Żydów do 3 listopada 1943 r. „Tego dnia – jak relacjonował syn Genowefy Ryszard Szeleś – do naszych zabudowań przyjechali furmanką Niemcy. Było ich dwóch lub trzech uzbrojonych. Byli to żandarmi ze Staszowa. Niemcy mówili, że muszą zrobić rewizję, bo widzieli, jak ktoś wbiegł do tych zabudowań. Wzięli tę dziewczynę Tremblińską, żeby pokazała obejście i sprawdziła strych obory. Za nią weszli tam Niemcy. A tam była ukryta jedna Żydówka i pięciu Żydów. Ci Niemcy wyprowadzili Żydów i furmanką zawieźli do Staszowa. Co się stało z Żydami w Staszowie, nie wiem. Od mamy dowiedziałem się później, że jeden z tych Niemców powiedział do niej, żebyśmy wszyscy stąd uciekli. Mama, babcia Rozalia Kalina i ja uciekliśmy do miejscowości Budziska, do brata mojej mamy. Siostra Zofia tego dnia nie przebywała w domu, lecz była w szkole. W domu został tylko dziadek Jan Kalina, ponieważ był chory i nie był w stanie uciekać. Po naszej ucieczce, po jakimś czasie dziadek wstał z łóżka i wyszedł, żeby zobaczyć, co się dzieje, i wtedy przyjechali Niemcy do nas i go zastrzelili. Wiem, że Tadeusz Kaliciński wykopał dół i zakopał ciało dziadka w pobliżu zabudowań. W nocy po tych wydarzeniach syn Kaliny, wujek Ignacy, odkopał zwłoki dziadka i pochował je na cmentarzu w Staszowie. Przed Niemcami ukrywaliśmy się przez następnych parę miesięcy. W tym czasie dom stał pusty. Cześć majątku została nam ukradziona, a część udało nam się odzyskać, w tym inwentarz żywy. Niemcy poza tym, że zabili dziadka, nic nie zabrali. Ja wróciłem do Staszowa do cioci Lizińczyk w kwietniu 1944 r., a mama wróciła dopiero po roku, tak samo jak babcia. Wiem od wujka Ignacego, że załatwił z żandarmerią ze Staszowa, żeby nie prowadzili dalszych represji wobec nas w związku z ukrywaniem Żydów i żebyśmy mogli wrócić do domu".

Ponadto rodzina Szelesiów ukrywała jeszcze inną grupę Żydów o nieznanych nazwiskach. „Ci Żydzi – wspomina dalej Zofia Czerwiec – mieli ze sobą małe dziecko, dziewczynkę, którą ja się trochę opiekowałam. Mama przynosiła to dziecko do domu, kiedy było jeszcze ciemno i kładła do mnie do łóżka, żeby się zagrzało".

Źródła: Relacja Ryszarda Szelesia z 31 III 2015 r. (w zbiorach autora); Relacja Zofii Czerwiec z 31 III 2015 r. (w zbiorach autora); Relacja Józefa Świątka z 20 III 2015 r. (w zbiorach autora); USC Rytwiany, Skrócony odpis aktu zgonu nr 21/1953 (Kalina Jan); http://www.holocaustforgotten.com/list.htm, dostęp 21 XII 2018 r.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzieloną Żydom*, Warszawa, 1981; *Polacy i Żydzi*, oprac. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971, s. 429; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo tarnobrzeskie*, Warszawa 1984, s. 176; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 216.

Autor: Tomasz Domański

Kaputek Jerzy, brak daty urodzenia, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jerzy Kaputek, kierując się altruistycznymi i humanitarnymi pobudkami, od jesieni 1942 r. ukrywał w swoim mieszaniu przy ul. Poznańskiej w Warszawie dwie kobiety narodowości żydowskiej: Hannę Mesz (po wojnie Anna Bień) oraz jej matkę Klarę Mesz (po wojnie Klara Szymańska). W tym samym mieszaniu udzielał również schronienia przyjaciołom Meszów – Herszlowi Garfinkelowi i Wandzie Elelman (pojawia się także jako Wanda Edelman). W drugim mieszaniu przy ul. Hipotecznej ukryci zostali Samuel i Edward Bernsztok. Dla wszystkich wspomnianych osób Jerzy starał się o wyrobienie tzw. aryjskich papierów.

Późną jesienią 1942 r., na skutek donosu informującego, że w mieszkaniu przy ul. Hipotecznej przebywają Żydzi, Jerzy Kaputek oraz ukrywający się Samuel i Edward Bernsztok zostali aresztowani i odwiezieni na Gestapo. Żydów, dzięki łapówce, zwolniono i przewieziono do getta, a Jerzego Kaputka przetransportowano na Pawiak, gdzie spędził dwa miesiące. Po opuszczeniu więzienia, z końcem listopada 1942 r., ponownie nawiązał kontakt z ukrywającymi się Żydami i w dalszym ciągu udzielał im pomocy, organizując fałszywe dokumenty oraz zapewniając schronienie aż do wybuchu powstania warszawskiego.

7 maja 1989 r. Jerzy Kaputek został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/3981, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Grynberg M., *Księga Sprawiedliwych*, Warszawa 1993, s. 232–233; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 282–283; *The last eyewitnesses: children of the Holocaust speak*, red. W. Śliwowska, Evanston 1998, s. 122–123; *The Righteous Among The Nations Database* http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4015548, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Paweł Zawisza

Karasiński Józef, urodzony 19 marca 1907 r. w Daleszycach, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji niemieckiej w Daleszycach, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef Karasiński udzielał pomocy osobom narodowości żydowskiej (w akcie oskarżenia mowa o dwóch przypadkach udzielenia pomocy, nazwiska oraz forma pomocy nieznane), za co został aresztowany. 6 maja 1943 r. Sąd Specjalny w Kielcach skazał go na trzy lata i sześć miesięcy więzienia, wliczając w poczet kary siedem miesięcy pobytu w areszcie. Karę odbywał początkowo w więzieniu w Kielcach, a następnie, 5 listopada 1943 r., został przeniesiony do więzienia w Strzelcach Opolskich, skąd przetransportowano go 11 listopada 1943 r. do obozu Blechhammer (nr obozowy 1783/43). Brak informacji o jego dalszych losach.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Kielcach, R. 137/22.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Kasjano z d. Kępka Maria, urodzona 16 kwietnia 1914 r. w Warszawie, córka Józefa i Antoniny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, krawcowa, zamieszkała w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Maria Kasjano, żołnierz Armii Krajowej ps. „Brygida", z siostrą Władysławą Rogozińską, jej mężem Janem Rogozińskim oraz Antonim Jabłońskim ps. „Wąsaty" pod przykrywką zakładu usług krawieckich prowadzili magazyn broni Armii Krajowej w Warszawie przy ul. Próżnej. Od 1940 r. do mieszkania przybywali bojownicy żydowscy i otrzymywali tam podrobione kenkarty, mundury niemieckie, broń oraz zaopatrzenie. Magazyn stanowił także miejsce konspiracyjnych spotkań członków Żydowskiej Organizacji Bojowej z przedstawicielami Armii Krajowej, a w czasie powstania w getcie warszawskim bojownicy ŻOB mieli tam swoją skrzynkę kontaktową. Kasjano oprócz prowadzenia magazynu zajmowała się także przemytem broni i żywności do getta, przerzutem Żydów na tzw. aryjską stronę miasta oraz udzielaniem im tymczasowego schronienia. Ponadto w mieszkaniu przy ul. Franciszkańskiej ukrywała Jadwigę Szczypiorkowską z mężem, a przy ul. Siennej Natalię Jabłońską i Mietka Krawca.

4 lutego 1944 r. łączniczka ŻOB Fejgełe Peltel-Międzyrzecka ps. „Władka" przyprowadziła do magazynu na Próżnej uczestników powstania w getcie: Jakuba Fejgenblata, Zygmunta Igłę oraz Gutę Kawenoki, którzy mieli odebrać broń. Po zebraniu zaopatrzenia, gdy bojowcy przebywali jeszcze na terenie magazynu, doszło do dekonspiracji lokalu. Były major Wojska Polskiego, członek Narodowych Sił Zbrojnych Jan Kubicki przyprowadził funkcjonariuszy Gestapo, którzy rozpoczęli przeszukanie budynku. Kasjano ukryła Żydów pod stołem krawieckim, a sama została ciężko pobita. Gdy bojownicy próbowali opuścić magazyn, doszło do wymiany ognia z Niemcami, w wyniku której zginęli. Śmierć poniósł także członek AK Antoni Jabłoński, a Jan Rogoziński został pobity oraz wywieziony do KL Auschwitz. Udało mu się przeżyć do końca okupacji.

Kasjano wraz z siostrą Władysławą po spakowaniu najpotrzebniejszych rzeczy wywiozły je do rodziców, którzy mieszkali przy ul. Siennej, a same ukryły się u znajomych pod Warszawą. 6 lutego 1944 r. do mieszkania na Siennej przyszedł konfident Jan Kubicki, który zarekwirował wszystkie rzeczy Kasjano i jej siostry jako mienie żydowskie.

28 maja 1981 r. Maria Kasjano została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/2080, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/13, Sprawa Marii Kasjano.

Bibliografia: Grynberg M., *Księga Sprawiedliwych*, Warszawa 1993, s. 235–236; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 287; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4015562, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Paweł Zawisza

Kazak z d. Sroka Katarzyna, urodzona 1877 r., mąż Sebastian, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Brzózie Królewskiej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Kazak Sebastian, urodzony 1870 r., żona Katarzyna z d. Sroka, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Brzózie Królewskiej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Kazak Agnieszka, urodzona 24 grudnia 1904 r., córka Sebastiana i Katarzyny, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Brzózie Królewskiej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Kazak Józefa, urodzona 3 marca 1923 r., córka Sebastiana i Katarzyny, zamieszkała w okresie okupacji w Brzózie Królewskiej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od jesieni 1942 r. Kazakowie przez miesiąc ukrywali w gospodarstwie czwórkę dzieci swoich żydowskich sąsiadów Pinkasa i Gitly Wachs, które następnie zostały zabrane przez ojca. Ponadto późną jesienią 1942 r. udzielili schronienia Żydówce z Leżajska Chanie Stiller. Pod koniec grudnia 1942 r. u Kazaków znaleźli również czasowe schronienie dwaj kolejni Żydzi (Chyla Chymn oraz nieznany z imienia i nazwiska mężczyzna z Leżajska). Wspomniani mężczyźni nie przebywali u Kazaków stale, a jedynie nocowali co kilka dni.

23 marca 1943 r. żandarmeria niemiecka w asyście dwóch funkcjonariuszy tzw. policji granatowej (Władysław Głowala i Franciszek Szczurek), prawdopodobnie na skutek donosu, dokonała rewizji gospodarstwa Kazaków. Ukrywający się Żydzi zostali rozstrzelani (Chana Stiller, Chyla Chymn oraz nieznany mężczyzna). Zamordowani zostali również Sebastian i Katarzyna Kazakowie. Śmierci uniknęły ich córki Agnieszka, która przebywała w tym czasie poza gospodarstwem, oraz Józefa, która zdołała zbiec. W konsekwencji

ukrywania osób narodowości żydowskiej Agnieszka oraz Józefa Kazak straciły rodziców i nie mogły powrócić do rodzinnego gospodarstwa. Przez kilka dni ukrywały się w pobliskim lesie i okolicznych wioskach, po czym wyjechały do Krakowa, a stamtąd trafiły na roboty do Austrii. Do domu wróciły jesienią 1945 r.

12 lutego 2008 r. Katarzyna i Sebastian Kazakowie zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Prezydent RP 9 lutego 2010 r. odznaczył Katarzynę i Sebastiana Kazaków Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.

Źródła: AFL, B162, 359, k. 338; AIPN Rz, OKŚZpNP Rzeszów, I Ds. 2/70, k. 33–39, 51; AYV, M.31.2/11264, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Datner S., *Niektóre dane o zbrodniach hitlerowskich na Polakach ratujących Żydów*, „Biuletyn GKBZH w Polsce" 1967, t. 16, s. 159; Kalisz M., *Katarzyna i Sebastian Kazakowie – cisi bohaterowie z Brzózy Królewskiej* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?". Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009, s. 165–176; Rączy E., Witowicz I., *Polacy ratujący Żydów na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945*, Rzeszów 2011, s. 211–213; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Waszyngton D.C. 1988, s. 133; Beczek J., *Rodzina Kazaków*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-kazakow, dostęp 12 IV 2019 r.

Autor: Tomasz Gonet

Kieszek Józef, urodzony 14 września 1913 r. we wsi Studzianna k. Rawy Mazowieckiej, żona Józefa z d. Walczak, trójka dzieci w wieku 2, 5 i 7 lat, rolnik, wyznanie rzymskokatolickie, w okresie okupacji zamieszkały we wsi Studzianna, Kreishaupt. Rawa Mazowiecka, dystrykt radomski, GG.

Przebieg, okoliczności i rodzaj represji:
25 stycznia 1943 r., w nie do końca wyjaśnionych okolicznościach (najprawdopodobniej na skutek donosu), w gospodarstwie Kieszka żandarmeria niemiecka odkryła czterech ukrywających się w stodole i w piwnicy Żydów, których na miejscu rozstrzelano. Kieszek tłumaczył się później, że odnalezieni przyszli do niego tuż przed przybyciem Niemców. Według jego zeznania za udzieloną pomoc nie otrzymał żadnego wynagrodzenia. Brak informacji, w jaki sposób żandarmeria dowiedziała się o działalności Kieszka.

W dokumentacji sprawy sądowej wszczętej przeciwko Józefowi Kieszkowi przed Sądem Specjalnym w Piotrkowie 27 lutego 1943 r. brak również sentencji wyroku. Najprawdopodobniej Józef Kieszek przeżył wojnę i zmarł w 1990 r.

Źródła: AP Łódź, Sąd Specjalny w Łodzi (Sondergericht Litzmannstadt), 5298, Kieszek Józef; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Zofia Trębacz

Klemens Zofia, urodzona 23 kwietnia 1910 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Katowicach, rejencja katowicka, Prowincja Górny Śląsk.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od wiosny 1943 r. Szmuel Ron (Edek Rozencwajg) ukrywał się w mieszkaniu Zofii Klemens, mieszkającej w Katowicach przy ul. Drzymały 5/6. Zofia dała mu również dokumenty męża Artura Klemensa, który wówczas służył w niemieckim wojsku. Dzięki nim Szmuel mógł swobodnie poruszać się po mieście.

W sierpniu 1943 r. Zofia Klemens zgodziła się pomóc w przerzucie przez granicę na Słowację pozostałych przy życiu Żydów z gett z terenu Zagłębia Dąbrowskiego. Mimo znalezienia godnych zaufania przewodników osobiście uczestniczyła w przeprowadzaniu ich przez granicę. Klemens całkowicie poświęciła się ratowaniu Żydów, udzielając schronienia oczekującym na przerzut. Została aresztowana przez Gestapo w styczniu 1944 r. wraz z córką pod zarzutem pomagania Żydom. Nie jest jasne, w jakich okolicznościach funkcjonariusze Gestapo trafili na jej ślad. Początkowo osadzono je w areszcie Gestapo w Katowicach, a następnie przewieziono do Ersatz-Polizei Gefängnis w Mysłowicach. Klemens została wysłana do obozu koncentracyjnego, skąd ją zwolniono Po zakończeniu II wojny światowej odmówiła przyjęcia od ocalonych pieniędzy za poniesione koszty. Wśród zawdzięczających jej życie byli: Rozencwajg (Ron) Szmuel, Herzberg Dorka, Grosman Adela, Brandes Aron. Zofia Klemens zmarła w 1965 r.

13 października 1964 r. Instytut Yad Vashem nadał Zofii Klemens tytuł Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/56, s. 56–57; *ibidem*, Zbiór relacji z czasów Zagłady, 301/5811, Relacja Zofii Klemens; AYV, M.31.2/85, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 297; Ron S*., Die Erinnerungen haben mich nie losgelassen – Vom jüdischen Widerstand im besetzten Polen*, Frankfurt a. Main 1998; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 320–321.

Autor: Monika Taras, Aleksandra Namysło

Klepadło Józef, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, żonaty, zamieszkały w okresie okupacji w Nowej Wsi, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Klepadło Mieczysław, urodzony ok. 1914 r., syn Józefa, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Nowej Wsi, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef i Mieczysław Klepadło wraz z rodziną ukrywali w gospodarstwie dwóch mężczyzn narodowości żydowskiej z miejscowości Trzcianne: sześćdziesięcioletniego Berkę oraz jego dwudziestoletniego syna. 23 grudnia 1943 r. żandarmi niemieccy z Moniek aresztowali Józefa i Mieczysława Klepadłów oraz dwóch ukrywanych przez nich mężczyzn. Żydów rozstrzelano w okolicy Moniek. Józef i Mieczysław Klepadłowie zostali osadzeni w więzieniu w Białymstoku, a następnie rozstrzelani 11 stycznia 1944 r.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/790, Akta dotyczące ukrywania przez rodzinę Klepadło Berka i jego syna we wsi Nowa Wieś Kolonia, gm. Trzcianne, Okręg Białystok; AIPN Bi, IPN Bi 1/1029, Pomoc Żydom; *ibidem*, IPN Bi 1/1951, Ankietyzacja – powiat Mońki; *ibidem*, IPN Bi 1/855, Akta podręczne w sprawie zbrodni popełnionych przez żandarmów z posterunku w Trzciannym w latach 1941–1944; *ibidem*, IPN Bi 1/529, Akta główne w sprawie zbrodni popełnionych przez żandarmów z Moniek w latach 1941–1944; *ibidem*, IPN Bi 1/530, Akta podręczne w sprawie zbrodni popełnionych przez żandarmów z Moniek w latach 1941–1944.

Bibliografia: *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat. Pomoc ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką w województwie białostockim. Informator wystawy*, red. C. Kuklo, A. Pyżewska, E. Rogalewska, Białystok 2003; Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997; Monkiewicz W., Kowalczyk J., *Pomoc Żydom w regionie białostockim podczas II wojny światowej*, „Studia Podlaskie" 1989, t. 2; Zajdler-Żarski W., *Ruch oporu w latach 1939–1944 na Białostocczyźnie. Referat materiałowy*, cz. 1, Warszawa 1965.

Autor: Magdalena Dzienis-Todorczuk

Kliś Michał, urodzony 22 lipca 1900 r. w Staszówce, syn Jakuba i Zofii, policjant grantowy, zamieszkały w okresie okupacji w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Michał Kliś, żołnierz Armii Krajowej ps. „Wojtek", brał aktywny udział w Radzie Pomocy Żydom „Żegota", w ramach której był odpowiedzialny za sporządzanie fałszywych dokumentów dla osób narodowości żydowskiej. Ponadto dostarczał żywność ukrywającym się osobom narodowości żydowskiej oraz przetrzymywał je czasowo w swoim mieszkaniu przy ul. Łobzowskiej 6 w Krakowie. Udzielał pomocy Helenie Tekielskiej vel Hai Kanner, Tadeuszowi Lassowi i Lusi Goldberg. Zorganizował również miejsce schronienia dla Heleny Tekielskiej w Woli Justowskiej oraz pośredniczył w przekazywaniu informacji pomiędzy nią a jej rodziną. Gdy dowiedział się o planowanej akcji Niemców skierowanej przeciwko ukrywającym się osobom na terenie Woli Justowskiej, udzielił schronienia Helenie Tekielskiej w swoim domu, a następnie znalazł dla niej miejsce ukrycia w Dobczycach.

Za wyrabianie dokumentów Żydom, 11 września 1943 r. został aresztowany przez Gestapo i osadzony w więzieniu przy ul. Montelupich w Krakowie, gdzie był brutalnie

torturowany. Nie są jasne okoliczności, w jakich funkcjonariusze Gestapo trafili na jego ślad. Następnie przeniesiono go do obozów koncentracyjnych: Gross-Rosen (nr 27537), Leitmeritz oraz Flossenburg (nr 87564). Zmarł wkrótce po zakończeniu wojny na skutek chorób nabytych podczas pobytu w obozach.

Źródła: AMG-R, 6466/DP-A, Zestaw pytań przy gromadzeniu relacji byłych więźniów KL Gross-Rosen; 66/159/DP, Kartka pocztowa od syna p. Michała Klisia; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2248, Sprawa Michała Klisia.

Bibliografia: Bielawski W., Pilchowski C., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, s. 34; Iranek-Osmecki K., *Kto ratuje jedno życie. Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968, s. 274; Seweryn T., *Wielostronna pomoc Żydom w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Lekarski – Oświęcim" 1967, nr 1, s. 181; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 2, Kraków 1969, s. 847; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 78; Wroński T., *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974, s. 290; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 439; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington 1988, s. 168; Zimmerer K., *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–45*, Kraków 2004, s. 211–212; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Tomasz Gonet

Kluzińska-Żelechowska Janina, urodzona 8 marca 1911 r. w Kutnie, córka Teodozji, zamieszkała w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Rycerz z d. Kluzińska Anna, urodzona 18 sierpnia 1905 r. w Kutnie, córka Teodozji, zamieszkała w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Śledź z d. Kluzińska Jadwiga, urodzona 11 lipca 1914 r., córka Teodozji, zamieszkała w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Janina Kluzińska-Żelechowska, Anna Rycerz i Jadwiga Śledź były żołnierkami Armii Krajowej oraz członkiniami Rady Pomocy Żydom „Żegota". Ukrywały w mieszkaniu przy ul. Chmielnej 29, a następnie przy ul. Żurawiej 4a w Warszawie kilkanaście osób narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). Ponadto przewoziły ukrywających się Żydów z Warszawy, a także organizowały dla nich bezpieczne miejsca schronienia poza miastem. Siostry Kluzińskie zaangażowane były bezinteresownie w akcję pomocową od 1942 r.

Prawdopodobnie na skutek donosu tzw. granatowego policjanta, któremu uprzednio przez pół roku płaciły okup, zostały aresztowane 2 grudnia 1943 r. i osadzone w więzie-

niu na Pawiaku w Warszawie. Pomimo tortur nie wydały miejsca schronienia Żydów. 10 grudnia 1943 r. siostry zostały rozstrzelane w zbiorowej egzekucji w ruinach getta warszawskiego.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1025, Sprawa Janiny Kluzińskiej-Żelichowskiej, Anny Kluzińskiej-Rycerz, Jadwigi Kluzińskiej-Śledź; AYV, M.31.2/5256, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000, s. 144; *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat*, „Fołks-Sztyme" 1989, nr 27.

Autor: Tomasz Gonet

Kmieć Bronisław, ok. 30 lat, syn Zofii Kmieć-Wójcik z pierwszego małżeństwa, rolnik, zamieszkały we wsi Radgoszcz-Poręba, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG.

Kmieć-Wójcik Zofia, rolniczka, mieszkała we wsi Radgoszcz-Poręba, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG.

Sołtys Janina, ok. 4 lata, córka Heleny Kmieć, wnuczka Zofii Kmieć-Wójcik, zamieszkała we wsi Radgoszcz-Poręba, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG.

Sołtys Bronisława, półtoraroczna wnuczka Zofii Kmieć-Wójcik, córka Heleny Kmieć, zamieszkała we wsi Radgoszcz-Poręba. Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Najprawdopodobniej od początku 1942 r. w gospodarstwie Zofii Kmieć-Wójcik i jej męża w Radogoszczy-Porębie ukrywali się Żydzi. Wraz z Zofią mieszkało także dwoje jej dzieci: syn Bronisław i córka Helena z mężem i dziećmi. Stanisław Kmieć, drugi z synów Zofii, został w 1941 r. zabrany do Niemiec na roboty przymusowe.

Helena, która przeżyła okupację niemiecką, wspominała po wojnie, że w gospodarstwie jej matki w latach 1941 i 1942 ukrywało się wielu Żydów. Niektórzy z nich przychodzili z pobliskiego getta tylko na chwilę, po żywność. Zofia piekła dla nich chleb i gotowała warzywa. Dom, w którym mieszkali, był zbyt mały, by można było w nim urządzić schronienie dla licznej grupy Żydów. Na stałe ukrywały się tam trzy osoby. Był to Szyja Grintzman, piekarz z Radgoszczy, oraz jego dwoje dzieci.

13 września 1942 r. pod dom Zofii Kmieć przyjechali niemieccy żandarmi. Ich wizyta została wywołana donosem o tym, że w gospodarstwie przebywają Żydzi. Żandarmi niemieccy, którymi kierował Engelbert Guzdek, otoczyli dom, przeprowadzili rewizję i wyprowadzili z domu dwóch Żydów – ojca i syna. Zofia zaczęła uciekać z domu, ale żandarmi stojący przed nim ją zastrzelili. Następnie Niemcy zaczęli wrzucać do domu Zofii granaty, które raniły przebywających tam członków jej rodziny. Zabili syna piekarza, a on i córka zostali zabrani na posterunek, niedługo później także zginęli. Szyja był przed

śmiercią torturowany przez Guzdka. Niemiec szczuł na niego psa, a następnie konającego wywiózł do lasu w Radgoszczy i tam dobił kolbą.

Za udzielanie doraźnej pomocy oraz ukrywanie trójki Żydów Niemcy zamordowali Zofię Wójcik, Bronisława Kmiecia i dwoje dzieci – Janinę i Bronisławę Sołtys. Helena, która przebywała wówczas w gospodarstwie, uniknęła śmierci. Niemcy chcieli ją także zastrzelić, ale w porę zdołała zbiec i ukryć się w lesie. Ciała zamordowanych pochowano w zbiorowym grobie na miejscu zbrodni, a następnie przeniesiono na lokalny cmentarz.

Źródła: AIPN Kr, OKŚZpNP, Ds. 34/69, Akta w sprawie zamordowania Zofii Wójcik w Radgoszczy; *ibidem*, OKŚZpNP, S 1/72, Akta w sprawie funkcjonariuszy żandarmerii plutonu zwanego „Motzugiem" w Pilicy i jego dowódcy H. Kreske.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, s. 70; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 604; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 128.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Kobylec Piotr, urodzony 10 sierpnia 1893 r. w Uniejowie, syn Michała i Marianny Kobylec, z d. Peron, górnik, zamieszkały w okresie okupacji niemieckiej w Michałkowicach, Landkreis Kattowitz (powiat katowicki), rejencja katowicka, Prowincja Górny Śląsk

Kobylec z d. Mietła Karolina, urodzona 2 listopada 1982 r. w Zawadzie Lanckorońskiej, gm. Zakliczyn, matka Katarzyna Mietła z d. Malinowska, ojciec Simon Mietła, gospodyni domowa, zamieszkała w okresie okupacji niemieckiej w Michałkowicach, Landkreis Kattowitz (powiat katowicki), rejencja katowicka, Prowincja Górny Ślask.

Kobylec Mieczysław, urodzony 18 maja 1924 w Katowicach, syn Piotra i Karoliny Kobylec z d. Mietła, urzędnik biurowy, muzyk, zamieszkały w okresie okupacji niemieckiej w Michałkowicach, Landkreis Kattowitz (powiat katowicki), rejencja katowicka, Prowincja Górny Ślask.

Kobylec Alojzy, urodzony 22 czerwca 1926 r. w Katowicach syn Piotra i Karoliny Kobylec z d. Mietła, mistrz malarski, muzyk, zamieszkały w okresie okupacji niemieckiej w Michałkowicach, Landkreis Kattowitz (powiat katowicki), rejencja katowicka, Prowincja Górny Śląsk.

Kobylec Wiktor, urodzony 14 lipca 1927 r. w Katowicach syn Piotra i Karoliny Kobylec z d. Mietła, mistrz malarski, muzyk, zamieszkały w okresie okupacji niemieckiej w Michałkowicach, Landkreis Kattowitz (powiat katowicki), rejencja katowicka, Prowincja Górny Śląsk.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W sierpniu 1943 r. Niemcy zlikwidowali getta w Będzinie, Sosnowcu i Zawierciu i wywieźli Żydów do KL Auschwitz. Największa z kryjówek, do której trafiali będzińscy Żydzi – uciekinierzy z gett zagłębiowskich, mieściła się w domu rodziny Kobylców w Michałkowicach. Na początku Mieczysław Kobylec w tajemnicy przed bliskimi ukrył w swoim domu młodą żydowską dziewczynę. Kiedy o całej sprawie dowiedzieli się jego rodzice, podjęli decyzję o budowie bunkra w kuchni pod podłogą. Przygotowano go bardzo starannie. Piotr Kobylec wykorzystał doświadczenie zdobyte w kopalni. Zamaskowane wejście znajdowało się pod łóżkiem. Wentylowane pomieszczenie wyposażono w światło elektryczne, prycze do spania oraz sygnalizację, dzięki której ukrywający się wiedzieli, że ktoś wchodzi do domu. Bunkier przeznaczony był dla kilkunastu osób, ale czasami przebywało w nim nawet trzydziestu uciekinierów. W sumie od jesieni 1943 r. do stycznia 1944 r. w mieszkaniu Kobylców znalazło schronienie ok. 70 Żydów, m.in. związani z żydowskim ruchem oporu Kasia Szancer, Fela Katz, Shmuel Ron i Chajka Klinger. Żywność dostarczali najmłodsi synowie Kobylców – Alojzy i Wiktor. W akcji pomocy uczestniczyła także córka Kobylca, Klara Banasik, która oddała do dyspozycji ukrywających się swoje mieszkanie w Dąbrówce Małej.

Mieczysław Kobylec, który pracował wówczas jako muzyk w jednej z restauracji w Wilkowicach-Bystrej, podjął się również pośredniczenia w przerzucie ukrywających się na teren Słowacji. Legitymując się podrabianymi dokumentami, wynajmował pokoje u górali i sprowadzał do nich mieszkających w bunkrze Żydów. Pierwszą pięcioosobową grupę zorganizował we wrześniu 1943 r. Akcja powiodła się, dlatego też zdecydowano się przygotować kolejne. W sumie do stycznia 1944 r. odbyło się ok. 15 przepraw. Przewodnicy odbierali swoich podopiecznych w Katowicach, Bielsku, Żywcu lub Jeleśni i przeprowadzali przez granicę na Pilsku.

Ostatnią akcję przeprowadzono 10 stycznia 1944 r. Podczas przesiadki z pociągu z Żywca do Jeleśni wszyscy zostali zatrzymani przez Gestapo, prawdopodobnie na skutek donosu. Przewodników aresztowano i po kilku dniach zwolniono, natomiast Mieczysława Kobylca odtransportowano do KL Auschwitz.

Tego samego dnia aresztowano także innych członków rodziny Kobylca. Niemcy przeszukali ich dom, a Karolina Kobylec, która była wówczas w domu, została dotkliwie pobita. Wiktora i Alojzy zatrzymało Gestapo na kopalni tego samego dnia. Zatrzymano również Piotra Kobylca. Wszyscy zostali przewiezieni na Gestapo w Katowicach. Po kilku dniach Piotra Kobylca wywieziono do KL Auschwitz. Mieczysława Kobylca przeniesiono z KL Auschwitz do KL Gross-Rossen, gdzie został wyzwolony 5 maja 1945 r.

W 1964 r. Piotr, Karolina, Mieczysław i Klara Kobylcowie, zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwi wśród Narodów Świata; Wiktorowi przyznano ten tytuł w 1992 r.

Źródła: AŻIH, 301/3484, Zbiór relacji z czasów Zagłady, Relacja Feli Katz; AYV, O.3/3511, Relacja Miriam Bar Am Lom z d. Szancer; *ibidem*, M.31.2/86, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AP Kat, Fotokopie akt Gestapo, Sprawozdanie dzienne nr 3/I z 14 I 1944 r.

Bibliografia: Goldkorn J., *Im Kampf ums Überleben*, Konstanz 1996, s. 24; Goldkorn J., *Azyl* [w:] *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 321; Namysło A., *Nie znoszę, kiedy krzywdzą niewinnych ludzi*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3, s. 50–52; Pająk I., *Mieszkańcy Śląska, Podbeskidzia i Zagłębia Dąbrowskiego w KL Auschwitz*, t. 2, Katowice 1998, s. 473; Ron S., *Die Erinnerungen haben mich nie losgelassen – Vom jüdischen Widerstand im besetzten Polen*, Frankfurt a. Main 1998.

Autor: Aleksandra Namysło

Kołba Wincenty, urodzony 4 kwietnia 1921 r. w Szydłowcu, syn Wincentego i Anny z d. Szeloch, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, urzędnik, zamieszkały w okresie okupacji w Szydłowcu, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Nazimek Marian, urodzony 23 września 1920 r. w Szydłowcu, syn Antoniego i Zofii z d. Idzikowskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, ślusarz[27], zamieszkały w okresie okupacji w Szydłowcu, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wincenty Kołba jako pracownik referatu ewidencji ludności szydłowieckiego magistratu z pomocą Mariana Nazimka ułatwiał mieszkańcom miejscowego getta zdobywanie dokumentów dających szansę na ukrycie się po tzw. aryjskiej stronie miasta. Obaj zostali aresztowani przez funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa, prawdopodobnie ok. 20 października 1942 r., za fałszowanie na potrzeby osób narodowości żydowskiej kart rozpoznawczych (Personalausweiss). Osadzono ich w areszcie w Skarżysku-Kamiennej, a 26 października 1942 r. przeniesiono do więzienia przy ul. Malczewskiego w Radomiu. Po trwającym kilka tygodni procesie zostali skazani przez sąd niemiecki na karę osadzenia w obozie koncentracyjnym. 1 grudnia 1942 r. przetransportowano ich do KL Auschwitz (numery obozowe: Wincenty Kołba – 79301, Marian Nazimek – 79305). Wincenty Kołba został przeniesiony w 1944 r. do KL Buchenwald. Przeżył do zakończenia wojny. Natomiast Mariana Nazimka przeniesiono 14 marca 1943 r. do KL Flossenbürg, a po pewnym czasie ponownie przetransportowano do KL Auschwitz, gdzie prawdopodobnie zmarł (data nieznana).

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, K-1596. Arkusz ewidencyjny Wincentego Kołby; *ibidem*, N-231. Arkusz ewidencyjny Mariana Nazimka; USC w Szydłowcu, Akta metrykalne parafii Szydłowiec.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 2, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświę-

[27] W ewidencji więzienia radomskiego Marian Nazimek został zarejestrowany jako ślusarz, natomiast w ewidencji obozu koncentracyjnego Auschwitz jako kowal.

cim 2006; Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Kopyciński Adam, urodzony 5 sierpnia 1907 r. w Osielcu Podhalańskim, syn Leona i Marii, artysta muzyk, w trakcie okupacji zamieszkały w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Adam Kopyciński pomagał osobom narodowości żydowskiej (nieznane są ich nazwiska oraz forma udzielonej pomocy), za co 5 sierpnia 1941 r. został aresztowany w Krakowie, a następnie osadzony w tamtejszym więzieniu przy ul. Montelupich. 8 stycznia 1942 r. wywieziono go do KL Auschwitz (nr obozowy 25294), gdzie przebywał do stycznia 1945 r. Następnie został przetransportowany do KL Mauthausen, gdzie doczekał wyzwolenia obozu.

Źródła: APMA-B, mat. 4342, Ankiety byłych więźniów, ankieta z 9 IX 1963 r.

Bibliografia: Czech D., *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim 1992, s. 123; *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej 1940–1944*, t. 2, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2002, s. 753, 755, 763, 1064, 2219, 2222; Szczepański I., *Häftlingskapelle*, Warszawa 1990; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Tomasz Gonet

Kornecka-Grajek Stanisława, urodzona 15 października 1919 r. w Sanoku, córka Jana i Marii z d. Cybuch, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, wykształcenie średnie, zamieszkała w okresie okupacji w Sanoku, Kreishaupt. Sanok, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisława Kornecka-Grajek od 14 stycznia 1943 r. udzielała schronienia zbiegłemu z getta sanockiego mężczyźnie narodowości żydowskiej: Leonowi Feldowi, z którym w okresie międzywojennym planowała wziąć ślub, jednak z powodu wybuchu wojny nie doszło do zawarcia małżeństwa. Leon Feld mieszkał u Stanisławy Korneckiej do stycznia 1944 r., kiedy oboje zostali aresztowani. Leona Felda zastrzelono. Stanisławę Kornecką Sąd Niemiecki w Rzeszowie skazał na karę śmierci, zamienioną następnie przez generalnego gubernatora Hansa Franka na karę dożywotniego więzienia. Stanisława Kornecka została wywieziona do KL Ravensbrück. Przeżyła wojnę.

Źródła: IPN Rz, OKBZH, II Ds. 60/68, Akta śledcze w sprawie sędziego Sądu Niemieckiego w Rzeszowie Friedrichowi Aldenhoffowi.

Bibliografia: Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 42–43, 166–167.

Autor: Elżbieta Rączy

Rodzina Kosiorów: Władysław (ok. 42 lata) i Karolina (ok. 40 lat) oraz ich dzieci: Aleksander (ok. 18 lat), Tadeusz (ok. 16 lat), Władysław (ok. 14 lat), Mieczysław (ok. 12 lat), Irena (ok. 10 lat), Adam (ok. 6 lat), narodowość polska, w okresie okupacji zamieszkiwali w Ciepielowie Starym, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Rodzina Kowalskich: Adam (ok. 47 lat) i Bronisława (ok. 40 lat) oraz ich dzieci: Janina (ok. 16 lat), Zofia (ok. 12 lat), Stefan (ok. 6 lat), Henryk (ok. 4 lata), Tadeusz (1 rok), narodowość polska, w okresie okupacji zamieszkiwali w Ciepielowie Starym, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Rodzina Obuchiewiczów: Piotr (ok. 52 lata) i Helena (ok. 35 lat) oraz ich dzieci: Władysław (ok. 6 lat), Zofia (ok. 4 lata), Janina (ok. 2 lata.) oraz sześciomiesięczny chłopiec, narodowość polska, w okresie okupacji zamieszkiwali w Ciepielowie Starym, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Rodzina Kosiorów: Stanisław (ok. 40 lat) i Zofia (ok. 40 lat) oraz ich dzieci: Jan, Mieczysław, Marian i Teresa w wieku od 2 do 10 lat, narodowość polska, w okresie okupacji zamieszkiwali w Rekówce, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Piotr Skoczylas oraz jego córka Leokadia (ok. 12 lat), narodowość polska, w okresie okupacji zamieszkiwali w Rekówce, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Marianna Kiścińska, ok. 70 lat, narodowość polska, w okresie okupacji zamieszkała w Rekówce, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Henryka Kordula, ok. 10 lat, narodowość polska, w okresie okupacji zamieszkała w Rekówce, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jesienią 1942 r. w okolicach Ciepielowa co najmniej kilka rodzin udzielało różnorakiej pomocy uciekającym z gett likwidowanych przez Niemców w ramach „Akcji Reinhardt". W grupie rodzin byli zamieszkujący w miejscowości Rekówka Skoczylasowie i Kosiorowie oraz Kowalscy, Kosiorowie i Obuchiewiczowie z Ciepielowa Starego. Piotr i Helena Obuchiewiczowie udzielali schronienia m.in. nieznanemu z nazwiska właścicielowi zakładu czapniczego w Ciepielowie. Na kilka dni przed akcją niemieckiej policji ukrywani Żydzi opuścili zabudowania Obuchiewiczów i przenieśli się do prowizorycznego obozowiska leśnego. Dwóch Żydów z kolei ukrywali w swoich zabudowaniach Kosiorowie z Ciepielowa. Według słów Józefa Skoczylasa (syna Piotra) we wspólnym domu Kosiorów i Skoczylasów w Rekówce przez tydzień ukrywały się dwie Żydówki z Ciepielowa,

a następnie czterech Żydów. Kilku dalszym osobom rodziny udzielały jednorazowego schronienia oraz pomocy żywnościowej.

Najprawdopodobniej wskutek donosu, we wczesnych godzinach rannych 6 grudnia 1942 r. gospodarstwo Obuchiewiczów zostało otoczone przez niemieckich policjantów z posterunku w Górkach Ciepielowskich. Jednocześnie policjanci otoczyli zabudowania rodzin Kowalskich i Kosiorów. W trakcie rewizji u Kosiorów policjanci odnaleźli książki pisane w języku jidysz i hebrajskim. Nie wiadomo natomiast, czy podczas przeszukania odkryto obecność dwóch ukrywanych Żydów, czy też przebywając w pobliżu zabudowań, zgłosili się sami. Faktem jest, że podzielili los swoich dobroczyńców. Około godziny 13.00 policjanci rozstrzelali w stodole członków rodziny Kosiorów oraz dwóch ukrywanych Żydów, a następnie podpalili zabudowania. Z płomieni wydostał się ranny – jeden z kilkunastoletnich chłopców, lecz został zatrzymany i z powrotem doprowadzony do palącej się stodoły. Przed opuszczeniem zabudowań Niemcy ograbili je z wartościowych przedmiotów. W tym samym czasie członkowie grupy policyjnej przyprowadzili do domu Obuchiewiczów członków rodzin Kowalskich i ich rozstrzelali. Chwilę później rozstrzelali Obuchiewiczów wraz z dziećmi, a następnie podpalili ich dom. Przypuszczalnie nie wszystkie dzieci zginęły od kul. Z płonącego domu wybiegła i próbowała uciekać Janina Obuchiewicz, została jednak zastrzelona.

Równie tragiczny przebieg miały wydarzenia rozgrywające się tego samego dnia, 6 grudnia, w Rekówce. Gospodarstwa spokrewnionych ze sobą rodzin Skoczylasów i Kosiorów zostały otoczone przez żandarmów niemieckich z posterunku w Ciepielowie. Pododdział, który przeprowadził akcje, liczył ok. dziesięciu funkcjonariuszy dowodzonych przez podoficera o nazwisku Bierner. Pomimo wczesnej pory policjanci nie zastali w domu kilku członków wymienionych rodzin. Obecni byli Stanisław i Zofia Kosiorowie z dziećmi oraz Mirosława Kiścińska (teściowa właściciela domu Piotra Skoczylasa) wraz z wnuczką Leokadią Skoczylas. W tym czasie w domu Skoczylasów znajdowała się także Henryka Kordula, która odwiedziła swoją koleżankę Leokadię Skoczylas. Podczas przeszukiwania domu policjanci nie odnaleźli również ukrywanych Żydów, a jedynie książki pisane w języku jidysz, co najprawdopodobniej było wystarczającym dowodem do przeprowadzenia pacyfikacji. Decyzję o zamordowaniu członków rodzin Skoczylasów i Kosiorów podjęło kilku niemieckich żandarmów – przypuszczalnie oficerów, którzy przyjechali na miejsce akcji samochodem osobowym. Ofiary wprowadzano do stodoły Skoczylasów i tam rozstrzeliwano. W czasie dokonywania mordu próbę ucieczki podjęli kilkuletni chłopcy Mieczysław i Jan Kosiorowie, zostali jednak zastrzeleni. Wraz z członkami wspomnianych rodzin zamordowano także Henrykę Kordulę oraz Mirosławę Kiścińską. Tuż przed egzekucją Tomasz Kordula próbował uratować swoją córkę Henrykę, lecz został pobity kolbą od karabinu, a następnie odpędzony przez jednego z żandarmów. Na końcu zamordowany został Piotr Skoczylas, którego Niemcy sprowadzili z miejscowości Tymienica. Dzięki szczęśliwym zbiegom okoliczności śmierci uniknęło troje dzieci Piotra: Jan, Józef i Bronisława Skoczylasowie. Po dokonaniu mordu policjanci obrabowali zabudowania Skoczylasów i Kosiorów, natomiast stodołę wraz z ciałami podpalili. Następnego dnia mieszkańcy Rekówki wydobyli szczątki ciał i pochowali je w wykopanym w pobliżu dole.

Źródła: AIPN Ki, OKBZH, 53/299, Kwestionariusz o egzekucjach masowych i grobach masowych, Lipsko 1 X 1945 r., k. 72–73; AIPN, IPN BU 392/1410, Akta dotyczące

zamordowania przez żandarmerię niemiecką za pomoc udzielaną partyzantom Piotra Skoczylasa i jego rodzinę we wsi Rekówka k. Ciepielowa, Adama Kowalskiego wraz z rodziną oraz rodzinę Kosiorów w Ciepielowie Starym, rodzinę Wdowiaków i Wojewódków we wsi Świesielice, Szczepana Laska i jego rodzinę w Tyminicy k. Ciepielowa, małżeństwo Rucińskich, braci Ambroziaków we wsi Podborek i innych, Odpis protokołu przesłuchania świadka Józefa Skoczylasa, Kielce, 26 I 1970, k. 177–181; *ibidem*, Odpis protokołu przesłuchania świadka Stanisława Bielca, Kielce, 26 I 1970 r., k. 190–197; *ibidem*, Odpis protokołu przesłuchania świadka Jana Kowalskiego, Kielce, 11 X 1969 r., k. 128–130.

Bibliografia: Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 69; Datner S., *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968, s. 90–91; Fajkowski J., Religa J., *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981, s. 305; Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 395–397; List of Poles Killed Helping Jews During the Holocaust, http://www.holocaustforgotten.com/list.htm, dostęp 21 XII 2018 r.; Młynarczyk J.A., Piątkowski S., *Cena poświęcenia. Zbrodnie na Polakach za pomoc udzielaną Żydom w rejonie Ciepielowa*, Kraków 2007, s. 102–107; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo radomskie*, Warszawa 1980, s. 35–36, 156; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 4, Warszawa 2013, s. 863; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 213; Wroński S., Zwolak M., *Polacy i Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 371–373.

Autor: Tomasz Domański

Kościelewski Eugeniusz vel Piotr (Kościelecki), rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w kolonii Grądy Woniecko, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Eugeniusz Kościelewski na terenie swojego gospodarstwa ukrywał trzy osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). Prawdopodobnie późną jesienią 1943 r. lub w pierwszej połowie 1944 r. ośmiu żandarmów z posterunku w Rutkach, ok. dziesięciu żołnierzy niemieckich stacjonujących w majątku Grądy Woniecko oraz dwóch Polaków schutzmanów przeprowadziło rewizję w jego gospodarstwie. W jej wyniku dwóch ukrywających się Żydów zostało zabitych na miejscu, a trzeci w czasie ucieczki. Eugeniusz Kościelewski vel Piotr Kościelecki został zastrzelony w odległości kilkudziesięciu metrów od swoich zabudowań gospodarczych przez jednego z żandarmów lub schutzmana.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/1103, Grądy Woniecko – pomoc Żydom; *ibidem*, IPN Bi 1/1959, Ankietyzacja – powiat Zambrów; *ibidem*, IPN Bi 07/173; AIPN Bi, 407/11.

Autor: Magdalena Dzienis-Todorczuk

Kaszyński Stanisław, urodzony 16 listopada 1903 r., narodowość polska, sekretarz w Urzędzie Gminy w Chełmnie n. Nerem, zamieszkały w okresie okupacji w Chełmnie n. Nerem, Landkreis Warthbrücken (powiat Koło), rejencja łódzka, Kraj Warty.

Kaszyńska Karolina, urodzona 20 października 1909 r., narodowość polska, zamieszkała w okresie okupacji w Chełmnie n. Nerem, Landkreis Warthbrücken (powiat Koło), rejencja łódzka, Kraj Warty.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław Kaszyński pracował na stanowisku sekretarza gminy Chełmno. Był on świadkiem budowy pierwszego obozu zagłady na okupowanych przez Niemców ziemiach polskich – KL Kulmhof. Informacje prawdopodobnie czerpał z rozmów telefonicznych, które przeprowadzali Niemcy korzystający początkowo z telefonu w gminie. Kaszyński widział konieczność zaalarmowania władz Polskiego Państwa Podziemnego i państw zachodnich o gehennie Żydów w tym o obozie, co też uczynił zaledwie miesiąc od rozpoczęcia jego funkcjonowania. W tym celu wysłał list, prawdopodobnie skierowany do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w Szwajcarii lub Szwajcarskiego Konsulatu w Berlinie. Choć nie da się dzisiaj dokładnie ustalić okoliczności, w jakich policja niemiecka dowiedziała się o liście, to pewne jest, że został on przechwycony. Kaszyński został aresztowany 31 stycznia 1942 r. w miejscu pracy i zaprowadzony do znajdującego się tuż obok pałacu, który zajmowało prowadzące akcję eksterminacji tzw. Sonderkomando Lange. Odbywał się tam załadunek ofiar do tzw. Gaswagen (samochodów-komór gazowych). Kaszyński został zamordowany 2 lub 5 lutego 1942 r., prawdopodobnie w lesie koło Rzuchowa. Według jednej z wersji został zastrzelony w czasie próby ucieczki. Według innej z wersji po krótkim śledztwie w siedzibie gminy został wyprowadzony do wądołu między kościołem a pałacem i zastrzelony. Data śmierci podana w postanowieniu Sądu Grodzkiego w Kole to 28 lipca 1942 r.

Żona Kaszyńskiego, Karolina, została aresztowana 2 lutego 1942 r. prawdopodobnie w ramach represji za pisanie przez męża listów z informacjami o zagładzie Żydów w Chełmnie n. Nerem. W czasie przesłuchania została dotkliwie pobita mimo zaawansowanej ciąży. 3 lutego 1942 r. została przewieziona do więzienia w Łodzi, a jej dalsze losy są nieznane. Według jednej z wersji została osadzona w obozie w Radogoszczy, gdzie zmarła. Na podstawie postanowienia Sądu Grodzkiego w Kole datę śmierci ustalono na dzień 9 maja 1946 r. Kaszyńscy osierocili czworo małych dzieci.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/86, s. 7–12; Archiwum Państwowe Poznaniu Oddział w Koninie, Akta Sądu Grodzkiego w Kole, 2687, s. 1–25; Sprawa cywilna Stanisława Kaszyńskiego o stwierdzenie zgonu Stanisława Kaszyńskiego, Zg 56/48; *ibidem*, Akta Sądu Grodzkiego w Kole, 2688, s. 1–42; Sprawa cywilna Stanisława Kaszyńskiego o stwierdzenie zgonu Karoliny Kaszyńskiej, Zg 47/48; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, OKBZN w Bydgoszczy, 1844/952.

Bibliografia: Bartelski L.M., *Pamięć żywa*, Warszawa, 1977, s. 156; Bednarz W., *Obóz straceń w Chełmnie nad Nerem*, Warszawa 1946, s. 34; Pawlicka-Nowak Ł., *Mówią świadkowie Chełmna*, Konin–Łódź 2004, s. 136; Serwański E., *Obóz zagłady w Chełmnie nad*

Nerem, Poznań 1964, s. 42; Siepracka D., *Stanisław Kaszyński. Próby rozpowszechniania informacji na temat obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem* [w:] „*Kto w takich czasach Żydów przechowuje?" ... Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa, 2009, s. 228–251; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 12 VI 2018 r.; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 136.

Autor: Monika Taras

Kowalik Marcin, urodzony 19 lipca 1888 r. w Rzerzęczycach syn Antoniego i Marii z d. Berdyś, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Zofia z d. Łojko, magazynier lub urzędnik[28]. W okresie okupacji mieszkał w Radomiu, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Marcin Kowalik był w okresie okupacji mieszkańcem Radomia zatrudnionym prawdopodobnie w miejscowej fabryce broni (pod zarządem koncernu Steyr-Daimler-Puch), gdzie pracowało przymusowo komando robotników żydowskich. 28 stycznia 1943 r. został aresztowany przez funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa i osadzony w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu.

Powodem aresztowania Marcina Kowalika było przyjęcie przez niego listu napisanego przez nieznanego z imienia i nazwiska Żyda, prawdopodobnie z myślą o przesłaniu tegoż listu lub dostarczeniu go pod wskazany adres. Brak niestety bliższych danych o tym wydarzeniu, a także o okolicznościach, w jakich dowiedzieli się o nim Niemcy.

W okresie pobytu w więzieniu radomskim Marcin Kowalik przebywał na oddziale specjalnym, znajdującym się pod całkowitą kontrolą funkcjonariuszy Sipo. Śledztwo w jego sprawie zostało zamknięte po zaledwie dwóch tygodniach wyrokiem sądu, skazującym go na osadzenie w obozie koncentracyjnym. Transportem więźniarskim, który odszedł z Radomia 11 lutego 1943 r., Kowalik został przewieziony do KL Auschwitz (brak danych o numerze obozowym).

W obozie dane mu było przeżyć jedynie miesiąc. Zmarł w bliżej nieznanych okolicznościach 12 marca 1943 r.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, K-1732. Arkusz ewidencyjny Marcina Kowalika.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 2, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006; Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

[28] W ewidencji więzienia radomskiego Marcin Kowalik został zarejestrowany jako magazynier, natomiast w ewidencji obozu koncentracyjnego Auschwitz jako urzędnik.

Kowalska z d. Penda Anna, urodzona 19 czerwca 1908 r. w Kawęczynie, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, gospodyni domowa, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkała w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Szperkiewicz (Sperkiewicz) z d. Blaskiewicz (Błaśkiewicz) Waleria, urodzona w sierpniu 1898 r. w Szmulinie, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, gospodyni domowa, w okresie okupacji zamieszkała w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Strauchhold Norbert Czesław, urodzony 13 marca 1903 r. w Warszawie, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, kontroler biletów tramwajowych, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkały w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Anna Kowalska i Waleria Szperkiewicz od 6 września 1942 r. przez siedem dni za wynagrodzeniem udzielały schronienia uciekinierkom z getta warszawskiego: Chawie Gener i nieznanej z nazwiska kobiecie narodowości żydowskiej, którą Kowalska znała sprzed wojny. Szperkiewicz pośredniczyła w pozyskaniu fałszywych dokumentów, które za wynagrodzeniem zdobył Norbert Strauchhold.

Kowalska, Szperkiewicz i Strauchhold zostali zatrzymani na skutek wydania ich przez Gener, złapaną przez niemiecką policję 15 września 1942 r. Kowalska i Szperkiewicz trafiły do aresztu przy ul. Daniłowiczowskiej 7. Sprawą trójki oskarżonych zajmował się Sąd Specjalny w Warszawie na posiedzeniu z 9 marca 1943 r. Sąd niemiecki postanowił wymierzyć Kowalskiej i Szperkiewicz karę pięciu lat więzienia o zaostrzonym rygorze, a Strauchholdowi sześciu lat. Oskarżonych pozbawiono dodatkowo praw obywatelskich na cztery lata. 28 kwietnia 1943 r. zarząd penitencjarny w Warszawie postanowił, aby Szperkiewicz i Kowalską przenieść do więzienia dla kobiet w Walendowie. Szperkiewicz w grudniu 1943 r. została przetransportowana do obozu Rodgau-Dieburg. Strauchhold został osadzony w więzieniu w Nowym Wiśniczu, a w sierpniu 1944 r. przetransportowano go do więzienia w Wolfenbüttel.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Warszawie, R. 137/290.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiału źródłowego: Jakub Grudniewski)

Koziara Leon, urodzony 26 czerwca 1908 r. w Pawlewicach, syn Tomasza i Marii z d. Placek, narodowość polska, szofer, zamieszkały w czasie okupacji w Grodnie, Landkreis Grodno (powiat grodzieński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Leon Koziara został aresztowany 6 kwietnia 1943 r. w Grodnie za „komunikowanie się z Żydami". 30 kwietnia 1943 r. wywieziony do KL Stutthof przez Stapo Białystok/Grodno (nr obozowy 22154). Jego dalsze losy pozostają nieznane.

Źródła: AMS, Konzentrationlager Stutthof, I–III–8155, Akta personalne więźnia.

Autor: Barbara Męczykowska

Krajewska Eugenia, urodzona 5 października 1895 r., w okresie okupacji zamieszkała w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Eugenia Krajewska ukrywała ośmioletnią Żydówkę Helenę Gawrzewską, za co została aresztowana przez Gestapo (data oraz okoliczności zatrzymania nie są znane), a następnie osadzona w więzieniu przy ul. Montelupich w Krakowie. W bliżej nieznanym czasie została wywieziona do obozu koncentracyjnego dla kobiet KL Ravensbrück. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APKr, Prokuratura Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie, 33.

Autor: Grzegorz Onyszko

Krawczyk Józef[29], urodzony 1911 r., syn Jana i Krystyny z d. Zychowicz, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Zofia z d. Oleksiak, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w kolonii Boiska, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Prawdopodobnie pod koniec 1942 r. Józef Krawczyk w lesie sąsiadującym z rodzinną wsią napotkał przypadkowo uciekiniera z getta, rannego w nogę lub z dotkliwą kontuzją nogi. Józef Krawczyk, po przeszkoleniu sanitarnym z okresu służby wojskowej, fachowo opatrzył rannego Żyda. Wkrótce uciekinier został schwytany przez Niemców. Zainteresowali się oni profesjonalnym opatrunkiem i zmusili więźnia do podania nazwiska osoby, która go wykonała. 2 stycznia 1943 r. w godzinach rannych do Boisk przybyła grupa niemieckich żandarmów z posterunku w Lipsku. Otoczyli oni gospodarstwo Krawczyków, a następnie wynieśli z domu i zabudowań wartościowsze wyposażenie, żywność i zboże. Zastani w gospodarstwie Józef i Zofia Krawczykowie oraz ich kilkuletni syn Adam zostali rozstrzelani na miejscu, a ich dom podpalono.

Źródła: AIPN Ki, Ds. 7/69, Zbrodnie niemieckie w powiecie lipskim; AIPN, Sąd Okręgowy w Radomiu, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez Alfonsa Himmla; USC w Solcu nad Wisłą, Akta metrykalne parafii Solec.

Bibliografia: Fajkowski J., Religa J., *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981; Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983; Piątkowski S.,

[29] W powojennych materiałach śledczych, a także w literaturze Józef Krawczyk występuje często pod błędnym imieniem Stanisław.

Zbrodnie żandarmów z posterunku w Lipsku nad Wisłą na Polakach udzielających pomocy Żydom (1942–1943) [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?". Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.

Autor: Sebastian Piątkowski

Kryczka z d. Ciesielska Wiktoria, urodzona 1902 r., córka Katarzyny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Leon, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w kolonii Boiska, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Kryczka Leon, urodzony 1912 r., syn Michała i Wiktorii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Wiktoria z d. Ciesielska, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w kolonii Boiska, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Stefanek Barbara, urodzona 1871 r.

Ciesielski Józef, urodzony ok. 1924 r., zamieszkały w okresie okupacji w Pawłowskiej Woli. Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wiktoria i Leon Kryczkowie ukrywali w swoim gospodarstwie osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). Niektórzy mieszkańcy Boisk przypuszczali, że Kryczkowie pomagają Żydom. Jedna z rozmów na ten temat, toczona w miejscu publicznym przy alkoholu przez dwóch mieszkańców Boisk, została podsłuchana przez konfidenta. Przekazał on jej treść Niemcom. 8 grudnia 1942 r. w godzinach rannych do Boisk przybyła grupa niemieckich żandarmów z posterunku w Lipsku. Otoczyli oni zabudowania Kryczków, w których zastali Leona, Wiktorię, ich dwoje dzieci, a także dwoje członków dalszej rodziny: Barbarę Stefanek i Józefa Ciesielskiego. Kierujący akcją Niemiec zezwolił na odesłanie dzieci do sąsiedniego gospodarstwa, a następnie pokierował egzekucją osób dorosłych. Leon Kryczka, Barbara Stefanek i Józef Ciesielski zostali rozstrzelani. Wiktoria Kryczka przeżyła egzekucję, jednak na skutek ciężkiej rany postrzałowej zmarła dwa dni później.

Źródła: AIPN Ki, Ds. 7/69, Zbrodnie niemieckie w powiecie lipskim; AIPN, Sąd Okręgowy w Radomiu, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez Alfonsa Himmla; USC w Solcu nad Wisłą, Akta metrykalne parafii Solec.

Bibliografia: Fajkowski J., Religa J., *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981; Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983; Piątkowski S., *Zbrodnie żandarmów z posterunku w Lipsku nad Wisłą na Polakach udzielających pomocy Żydom (1942–1943)* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?"… Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.

Autor: Sebastian Piątkowski

Kozub Władysław, urodzony 20 czerwca 1904 r., syn Ludwika i Michaliny, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Daleszycach, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
We wrześniu 1942 r., tuż przed akcją wysiedlenia Żydów z Daleszyc, zaplanowaną na 30 września 1942 r.[30], udzielił pomocy w ucieczce z miasta kilku miejscowym Żydom (nazwiska nieznane), za co został aresztowany przez żandarmerię niemiecką 28 września 1942 r. i osadzony w więzieniu w Kielcach. Nie można jednoznacznie określić jego dalszych losów. 12 marca 1943 r. został zwolniony z więzienia lub 17 listopada 1943 r. przeniesiony w bliżej nieznane miejsce.

Źródła: APKi, Więzienie w Kielcach, 1138, k. 49; *ibidem*, 1146, k. 241v. – 242.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 172; Michalczyk M., *Gdy każdy dzień był walką*, Warszawa 1982, s. 43–45; *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006, s. 355, 356.

Autorzy: Edyta Krężołek, Tomasz Gonet

Krawczuk z d. Tuziak Stanisława, urodzona 22 października 1903 r. we Lwowie, córka Grzegorza i Anieli z d. Trojanowic, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, urzędniczka, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkała na przedmieściach Lwowa w Krzyczycach, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od 1 sierpnia 1942 r. Stanisława Krawczuk ukrywała w swoim mieszkaniu żydowskiego aptekarza Juliana Edelmana, którego poznała w 1938 r. we Lwowie. Powodem, dla którego udzielała mu schronienia, był dług wdzięczności, ponieważ Edelman za czasów sowieckiej okupacji Lwowa pozwolił Stanisławie Krawczuk i jej mężowi ukrywać się w swoim domu. Stanisława Krawczuk nie pobierała od niego pieniędzy za pobyt. Przyjmowała jedynie pieniądze na utrzymanie.

Za pomoc udzielaną Żydom Krawczuk została aresztowana 7 lutego 1944 r. i odstawiona do więzienia policyjnego we Lwowie przy ul. Łąckiego. Edelmana zastrzelono następnego dnia podczas próby ucieczki z komisariatu policji ukraińskiej. Początkowo próbowano sprawę rozwiązać przez postawienie Krawczuk przed sądem doraźnym, jednak z powodu niebezpieczeństwa ucieczki odstąpiono od tego. 15 marca 1944 r. przewieziono ją do niemieckiego Zakładu Karnego w Rzeszowie, dwa tygodnie później do niemieckiego

[30] Lokalna społeczność żydowska prawdopodobnie została uprzedzona o planowanej akcji wysiedleńczej przez członkinię miejscowej komórki AK, która poinformowała o niemieckich zamiarach sekretarza żydowskiej Rady Starszych Gutermana [za:] M. Michalczyk, *Gdy każdy dzień był walką*, Warszawa 1982, s. 44–45.

Zakładu Karnego w Krakowie. Termin rozprawy przed Sądem Specjalnym we Lwowie (wówczas przeniesiony do Krakowa) wyznaczono na 28 lipca 1944 r. Ostatecznie, z powodu ewakuacji urzędów niemieckich na zachód, rozprawa przeciwko Krawczuk w Krakowie się nie odbyła, a oskarżoną przetransportowano 1 sierpnia 1944 r. do obozu dla kobiet w Jaworzu, a następnie do więzienia w Görlitz. Tam 4 listopada 1944 r. odbył się jej proces, w którym Lwowski Sąd Specjalny w Görlitz skazał Krawczuk na karę śmierci. Wyrok ten aktem łaski generalnego gubernatora Hansa Franka z 15 grudnia 1944 r. zamieniono na trzy lata więzienia. Krawczuk przetransportowano do aresztu śledczego we Wrocławiu. Nie wiadomo, jak potoczyły się jej losy do momentu zakończenia wojny.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137–134.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Kruk Michał, urodzony ok. 1880 r., syn Teodora, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, kawaler, emerytowany kolejarz, zamieszkały w okresie okupacji w Przemyślu, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W czasie okupacji niemieckiej Michał Kruk mieszkał przy ul. Kopernika 36 w Przemyślu. Ulica ta graniczyła z terenem getta, które w miarę wysiedlania ludności żydowskiej ulegało systematycznemu zmniejszaniu. Michał Kruk udzielał regularnej pomocy Aleksandrowi Hirschbergowi, członkowi Żydowskiego Związku Robotniczego „Bund" (charakter pomocy nieznany).

4 września 1943 r. do mieszkania Kruka przybyli Niemcy, którymi dowodził *SS-Haupsturmführer* Józef Schwamberger. Przeprowadzili oni rewizję w mieszkaniu Kruka i mieszkaniu jego bratanka (Teodora Caisa). 6 września 1943 r. Niemcy aresztowali Michała Kruka. Michał Kruk i Aleksander Hirschberg zostali rozstrzelani na ul. Kopernika, a następnie ich zwłoki zostały wywieszone na widok publiczny, aby zastraszyć mieszkańców Przemyśla.

Źródła: AIPN Rz, I S 28/71, Akta w sprawie zbrodni w Przemyślu.

Bibliografia: Szatyn B., *Na aryjskich papierach*, Kraków 1987.

Autor: Elżbieta Rączy

Krysiewicz Stanisław, urodzony 16 października 1907 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Władysława, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w kolonii Waniewo, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Krysiewicz Władysława, urodzona 3 maja 1907 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Stanisław, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w kolonii Waniewo, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Władysława i Stanisław Krysiewiczowie ukrywali osoby narodowości żydowskiej zbiegłe z getta utworzonego przez Niemców w miasteczku Sokoły. Byli to: Szlomo Jaskółka, Lejzor i Beniamin Różanowiczowie vel Razanowiczowie wraz z małżonkami, Żydówka Olsza oraz nieznana z imienia i nazwiska Żydówka z Warszawy. W nocy z 4 na 5 września 1943 r. do gospodarstwa rodziny Krysiewiczów przyjechała grupa żandarmów niemieckich z posterunków w Tykocinie oraz Kobylinie, którzy przeprowadzili rewizję. Niemcy dowiedzieli się o ukrywanych Żydach prawdopodobnie z donosu. W trakcie rewizji obecni byli również członkowie ukraińskiej formacji pomocniczej. Żandarmi zastrzelili Stanisława Krysiewicza i podpalili zabudowania gospodarskie, w których ukrywali się Żydzi. Osoby, które chcąc ratować życie, próbowały wydostać się z płonących budynków, zostały zastrzelone przez żandarmów. Władysławę Krysiewicz żandarmi zabrali na posterunek w Tykocinie, a następnie 10 września 1943 r. zamordowali na cmentarzu żydowskim.

25 lipca 1993 r. małżeństwo Krysiewiczów zostało uhonorowane tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/1033, Poczery Pomoc Żydom; *ibidem*, IPN Bi 1/159, Akta w sprawie zbrodni popełnionych we wsi Czyżew Sutki, kol. Waniewo, Jedwabne pow. Łomża i Łapach; *ibidem*, IPN Bi 1/738, Akta podręczne w sprawie zamordowania 9 osób na kolonii wsi Waniewo przez żandarmów z Sokół; *ibidem*, IPN Bi1/883, Akta główne w sprawie rozstrzelania przez Niemców kilku mężczyzn w Waniewie pow. Sokoły; *ibidem*, IPN Bi 1/884, Akta podręczne w sprawie rozstrzelania przez Niemców kilku mężczyzn w Waniewie pow. Sokoły; AIPN Bi, S 321/68, Akta spraw dotyczące zbrodni Wehrmachtu popełnionych na terenie b. pow. Łapy i Mońki; Akta USC w Kobylinie-Borzymach.

Bibliografia: Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 43; Iranek-Osmecki K., *Kto ratuje jedno życie. Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968, s. 279; Kowalewska J., *Żydzi Sokolscy* [w:] *Z Sokołem w herbie*, red. A.C. Dobroński, J. Czajkowska, Sokoły 2006; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu*. *Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009; *Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat. Pomoc ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką w województwie białostockim. Informator wystawy*, red. C. Kuklo, A. Pyżewska, E. Rogalewska, Białystok 2003; Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997, s. 230; Monkiewicz W., Kowalczyk J., *Pomoc Żydom w regionie białostockim podczas II wojny światowej*, „Studia Podlaskie" 1989, t. 2, s. 374; Piotrowski M., *Las, który trzeba zasadzić*, „Rzeczpospolita", 8–9 VII 2000; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945*. *Województwo łomżyńskie*, Warszawa 1985, s. 248; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 2, Kraków 1969, s. 868; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz,

T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 84; Wroński S., Zwolakowa M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 425.

Autor: Magdalena Dzienis-Todorczuk

Krzysztyniak Władysław, urodzony 1910 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Aniela z d. Węgrzynowska, rolnik, zamieszkały w Faliszówce, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W zimie 1944 r. małżeństwo Krzysztyniaków udzielało doraźnej pomocy osobom narodowości żydowskiej, które przychodziły do nich z pobliskiego lasu (forma udzielonej pomocy oraz nazwiska nie są znane). Jednocześnie w swoim domu ukrywali pięć osób narodowości żydowskiej (dwóch mężczyzn, chłopca i dwie młode kobiety, nazwiska nieznane).

Prawdopodobnie na skutek donosu 4 lutego 1944 r. żandarmeria niemiecka przeprowadziła rewizję w gospodarstwie Krzysztyniaków. Władysław Krzysztyniak został przez żandarmów niemieckich zabrany do sołtysa wsi Faliszówka i tam rozstrzelany. Ukrywających się Żydów żandarmi rozstrzelali na terenie gospodarstwa. Zwłoki pochowano na cmentarzu w pobliskim Nienaszowie.

Źródła: AIPN Rz, Armia Krajowa, 105/3; *ibidem*, OKŚZpNP, II S 14/75, Akta w sprawie zbrodni popełnionych przez funkcjonariuszy żandarmerii z Krosna; Relacje Józefa Krzysztyniaka i Janiny Majkut z d. Krzysztyniak (w zbiorach autora).

Bibliografia: Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 63, 149; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 12 XII 2018 r.

Autor: Elżbieta Rączy

Książek Franciszek, 50 lat, mąż Julii Książek, ojciec Jana i Zygmunta, zamieszkały we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Książek Julia, 40 lat, żona Franciszka Książka, matka Jana i Zygmunta, zamieszkała we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Książek Jan, 21 lat, syn Franciszka i Anny, zamieszkały we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Książek Zygmunt, 18 lat, syn Franciszka i Anny, zamieszkały we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Kucharski Izydor (ojciec) – mąż Anny z d. Ostrowskiej, ojciec sześciorga dzieci, zamieszkały we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Kucharska Anna (matka) – córka Julianny Ostrowskiej, żona Bronisława Kucharskiego i matka sześciorga dzieci, zamieszkała we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Kucharski Bronisław – syn Izydora i Anny, urodzony 28 marca 1931 r. we wsi Wierzbica, w gminie Kozłów, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Kucharski Mieczysław, 15 lat, syn Izydora i Anny, zamieszkały we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Kucharski Bolesław, 9 lat, syn Izydora i Anny, zamieszkały we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Kucharski Józef, 5 lat, syn Izydora i Anny, zamieszkały we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Kucharski Stefan, 5 lat, syn Izydora i Anny, zamieszkały we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Nowak (ojciec) – zamieszkały wraz z córką we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Nowak (córka) – zamieszkała wraz z ojcem we wsi Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Ostrowska Julianna, 86 lat, matka Anny Kucharskiej, zamieszkiwała w jednym gospodarstwie ze swoją córką, jej mężem i sześciorgiem wnuków we wsi Wierzbica Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Przynajmniej od lata 1942 r. członkowie rodziny Kucharskich pomagali ukrywającym się w okolicy Żydom – głównie z rodziny Wandersmanów, którzy przed wojną mieszkali w Wierzbicy. Wandersmanowie w pobliskiej miejscowości Wolica mieli rodzinę, której członkowie ukrywali się u rodziny Gądków. Pomimo rozkazu Niemców o konieczności przesiedlenia Żydów do tworzonego w 1941 r. getta w Wolbromiu, Wandersmanowie postanowili nie przenosić się do dzielnicy żydowskiej i poszukać możliwości schronienia się w Wierzbicy lub okolicach. Z relacji Bronisława Kucharskiego wynika, że najprawdopodobniej w okresie letnim 1942 r. przebywali w okolicznych lasach. Wspominał także, że wówczas zanosił im od czasu do czasu pożywienie. Od późnej jesieni 1942 r. przez okres co najmniej sześciu tygodni, rodzina Kucharskich udzielała schronienia rodzinie Wandersmanów i ich zięciowi Naftulowi, mężowi córki Róży.

W świetle dostępnych materiałów trudno jest dokładnie ustalić okoliczności, w jakich doszło do odkrycia faktu udzielania pomocy. Według Tadeusza Sewryna, był to efekt działania konfidentów[31]. Z kolei w relacji zamieszczonej w publikacji *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, w opracowaniu Władysława Bartoszewskiego i Zofii Lewinówny wynika, że ukrywający się u rodziny Kucharskich Żyd Naftul, mąż córki Wandersmana, w styczniu 1943 r. opuścił kryjówkę, by zaczerpnąć powietrza i rozejrzeć się po wsi. Natknął się jednak na obławę i został zatrzymany, według relacjonującego – przez policjantów niemieckich, według innych źródeł przez tzw. policjantów granatowych. Rano małoletni syn gospodarza Bronisław Kucharski dowiedział się o tym fakcie i poinformował o losach Naftula swoją rodzinę. Około tydzień po tym zdarzeniu, kiedy atmosfera w domu u Kucharskich powoli się wyciszyła, do wsi Wierzbica i Wolica przybyła ekspedycja karna wraz z jednym ze złapanych Żydów. Nie wiadomo, jak długo Żydzi ukrywali się u Książków i Nowaka.

29 stycznia 1943 r. w drodze do Wolicy ekspedycja karna z policjantami Grzegorzem Furmanem (komendant posterunku policji granatowej w Kozłowie), Ludwikiem Lempke (zastępca komendanta posterunku policji granatowej w Kozłowie) i Nowakiem, z posterunku policji granatowej w Kozłowie zatrzymała się w miejscowości Wierzbica, gdzie Naftul wskazał dom rodziny Książków, jako miejsce udzielania schronienia Żydom. W niektórych źródłach jako informator występuje Paweł Wandersmann. Zgodnie z zeznaniami świadków wydarzeń, u rodziny Książków, w budynkach gospodarczych – najprawdopodobniej w stodole – ukrywały się dwie osoby narodowości żydowskiej przybyłe z Żarnowca. Policjanci dokonali egzekucji na miejscu, rozstrzeliwując złapanych Żydów oraz całą czteroosobową rodzinę Książków. Ciała pomordowanych pozostawiono w gospodarstwie, zaś karna ekspedycja udała się kolejno do domostw: Nowaka, Kucharskich i Gądków. Mieszkańcy wsi pochowali ciała rodziny Książków na cmentarzu w Kozłowie. Brak informacji, gdzie pochowani zostali zastrzeleni Żydzi.

We wsi Wierzbica mieszkał także Nowak (brak informacji o imieniu) – inwalida, wraz z małoletnią córką. W relacjach pojawiają się rozbieżności odnośnie do jej wieku, nie miała ona jednak więcej niż 5 lat. Zarówno ojciec, jak i dziewczynka zostali zastrzeleni podczas egzekucji we wsi, która odbyła się 29 stycznia 1943 r. Zostali zamordowani za udzielanie pomocy i schronienia osobom narodowości żydowskiej. Podobnie jak w przypadku rodziny Książków najprawdopodobniej to zatrzymany Naftul wskazał dom Nowaka jako kolejne miejsce, w którym ukrywali się Żydzi. Zgodnie z relacjami ukrywającym się u nich mężczyzną narodowości żydowskiej był najprawdopodobniej Paweł Wandersman. Na strychu domu Nowaków ukrywała się także Helena Wandersman, matka zastrzelonego Żyda, jednak nie odnaleziono jej w trakcie przeszukiwania budynku i pomieszczeń gospodarczych. Po odjeździe ekspedycji uciekła ze wsi; nie wiadomo, czy przeżyła wojnę.

Tego samego dnia, po dokonaniu rewizji i egzekucji u rodzin Książków i Nowaków, funkcjonariusze służb podlegających niemieckiej władzy okupacyjnej, dotarli także do domu rodziny Kucharskich. Policjanci wyprowadzili na podwórze przy budynku Juliannę Ostrowską, Izydora i Annę Kucharskich oraz ich dzieci: Bronisława, Mieczysława, Bolesława,

[31] T. Seweryn tak opisał okoliczności tej zbrodni w tekście *Walka z hitlerowskim rasizmem* [w:] *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Kraków 1966. W drugim wydaniu tej pracy nie ma już informacji o donosie konfidentów.

Józefa i Stefana. Informator wskazał żandarmom, że Kucharscy przechowywali ofiarowane im przez Wandersmanów kosztowności. Zostały one zwrócone przez Izydora Kucharskiego.

Za pomoc i schronienie udzielone rodzinie Wandersmanów Kucharscy zostali rozstrzelani. W zeznaniach Piotra Karcza mowa jest o funkcjonariuszu tzw. policji granatowej z Kozłowa, Nowaku, który miał dokonać egzekucji na członkach rodziny, strzelając im w tył głowy. W źródłach istnieje rozbieżność co do miejsca rozstrzeliwania, w części zeznań mowa jest o przeprowadzeniu egzekucji na podwórzu – przed domem Kucharskich, w innych zaś podaje się, że dokonano jej przy wewnętrznej ścianie jednego z pomieszczeń gospodarczych. W trakcie egzekucji Bronisław Kucharski otrzymał postrzał w lewą skroń, który spowodował omdlenie i utratę wzroku, ale nie miał skutku śmiertelnego. Podobnie strzał oddany do Izydora Kucharskiego nie spowodował jego śmierci. Kula wystrzelona w tylną część czaszki, przebiła ją na wylot i doprowadziła do utraty jednego oka. Żandarmi jednak nie zorientowali się, że mężczyźni przeżyli. Ocaleni zostali ukryci przez sąsiadów, kolejno przewiezieni do szpitala w Miechowie – i tym samym uratowani. Pozostali członkowie rodziny zginęli, a ich ciała pochowano na terenie gospodarstwa, a później przeniesiono na cmentarz w Kozłowie. Z kolei obecny z żandarmami informator żydowski został najprawdopodobniej po egzekucjach u Książków, Nowaków, Kucharskich i Gądków zastrzelony przez obecnych z nim funkcjonariuszy niemieckich we wsi Żabiniec.

Źródła: AIPN Kr, OKŚZpNP Kr, S 14/77/Kr, Rozstrzelanie w Wierzbicy k/Miechowa w dniu 29 stycznia 1943 r. przez żandarmerię niemiecką 8 Polaków, t. 1 i 2.; AIPN, IPN BU 392/1365, Akta dotyczące zamordowania rodziny Bielawskich i Gądek za pomoc udzielaną Żydom we wsi Norta, dystrykt radomski w dniu 29 I 1943 r., Akta dotyczące zamordowania rodziny Kucharskich, Książek i Nowak we wsi Wierzbica, pow. Miechów w dniu 29 I 1943 r. za udzielanie pomocy Żydom, (m.in. Wandersmanom i Naftulom).

Bibliografia: Florek M., *Społeczność ziemi miechowskiej, powiatu miechowskiego w akcji pomocy Żydom 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016, s. 80; Grądzka-Rejak M., *Za cenę życia* [w:] *Z archiwów II wojny światowej. Anatomia nazizmu*, red. F. Musiał, Kraków 2016, s. 88–93; Libionka D., *Powiat miechowski* [w:] *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 168–169; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Kraków 1966, s. 613, 616–617; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997; *Egzekucje na terenie województwa krakowskiego w latach okupacji 1939–1945*, oprac. T. Wroński, Warszawa 1975.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Kucharski Stanisław, urodzony 20 września 1890 r. w Dębskiej Woli, syn Kazimierza i Zofii z d. Ślusarczyk, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Kazimiera

z d. Radziszewska, piecowy w kuźni, zamieszkały w okresie okupacji w Starachowicach, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław Kucharski udzielał schronienia osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co został aresztowany, a następnie 24 marca 1943 r. doprowadzony do Radomia i osadzony w tamtejszym więzieniu. Okoliczności udzielania pomocy Żydom oraz źródła, z których o tym fakcie dowiedzieli się Niemcy, nie są znane. 17 maja 1943 r. Stanisław Kucharski został skazany przez radomski sąd specjalny na śmierć. Po otrzymaniu wyroku zwrócił się do generalnego gubernatora Hansa Franka z prośbą o złagodzenie kary. Dnia 18 sierpnia 1943 r. zwierzchnicy poinformowali naczelnika więzienia radomskiego, że gubernator nie skorzystał z prawa łaski. Wyrok wykonano prawdopodobnie 25 września 1943 r.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, K-48, Arkusz ewidencyjny Stanisława Kucharskiego.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN ” 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Kukiełka Jan, urodzony 14 czerwca 1884 r. w Bukowinie, syn Wojciecha i Anastazji z d. Dzidy, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Franciszka z d. Dorosz, malarz, zamieszkały w okresie okupacji w Bukowinie, Kreishaupt. Bilgoraj, dystrykt lubelski, GG.

Dorosz Kazimierz, urodzony 17 września 1895 r. w Korchowie, syn Kazimierza i Katarzyny z d. Malek, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszały w okresie okupacji w Bukowinie, Kreishaupt. Bilgoraj, dystrykt lubelski, GG.

Hubka Michał, urodzony 11 września 1915 r. w Bukowinie, syn Wawrzyńca i Katarzyny z d. Szymanik, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Bukowinie, Kreishaupt. Bilgoraj, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Michał Hubka od listopada 1942 r. ukrywał cztery osoby: Moszko – nazwisko nieznane, Hela Gros, Knochen – imię nieznane oraz Keller – imię nieznane. Troje ukrywających się u niego Żydów: Moszko, Hela Gros oraz Knochen, przebywało również przez dwa tygodnie u Kazimierza Dorosza, który za ich schronienie otrzymał zapłatę w gotówce. Z kolei Jan Kukiełka od 1 stycznia 1943 r. ukrywał w swoim domu trzynastoletniego chłopca żydowskiego (Lipinek Majer), za co otrzymał od jego siostry zapłatę w gotówce oraz rzeczach codziennego użytku. Na skutek anonimowego donosu policja niemiecka 3 kwietnia 1943 r. dokonała rewizji w gospodarstwach Kukiełki oraz Hubki i odkryła miejsce schronienia osób narodowości żydowskiej. Ukrywający się Żydzi zostali rozstrzelani 5 kwietnia 1943 r.

Jan Kukiełka, Kazimierz Dorosz oraz Michał Hubka zostali aresztowani 3 kwietnia 1943 r. i osadzeni w więzieniu w Biłgoraju, a następnie przetransportowani do więzienia na zamku w Lublinie. 28 lipca 1943 r. zostali osądzeni przez Sąd Specjalny w Lublinie. Jan Kukiełka i Kazimierz Dorosz zostali skazani na trzy lata więzienia, natomiast Michał Hubka na rok pozbawienia wolności. 3 października 1943 r. zostali wywiezieni do KL Auschwitz (Michał Hubka – nr obozowy 155333). Prawdopodobnie wywiezienie do obozu koncentracyjnego było efektem błędu władz okupacyjnych, które pomyłkowo skierowały ich do KL Auschwitz w trakcie ewakuacji więzienia w Lublinie. Ze względu na zbliżający się front odwołanie władz sądowych od błędnego skierowania więźniów nie zostało rozpatrzone. Jan Kukiełka zmarł w obozie 15 stycznia 1944 r., Michał Hubka został przeniesiony 12 stycznia 1945 r. do więzienia w Görlitz[32], a Kazimierz Dorosz do więzienia w Landsbergu (dokładna data nieznana).

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Lublinie, R. 137/63; APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 7799; ankieta z 22 IV 1970; www.auschwitz.org.pl.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Kułaga Stanisław, urodzony 10 grudnia 1916 r. w Daleszycach, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Daleszycach, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Pod koniec września 1942 r., tuż przed akcją deportacyjną do niemieckiego obozu zagłady w Treblince, daleszyccy Żydzi o nazwiskach Torba, Rusin i Stanisławski zwrócili się z prośbą do Stanisława Kułagi o przewiezienie ich do Chmielnika. Za udzielenie pomocy obiecali mu zapłatę. Kułaga zgodził się zorganizować transport. Został za to aresztowany 26 września 1942 r., a następnie dwa dni później, 28 września 1942 r., osadzony w więzieniu w Kielcach. 6 maja 1943 r. Sąd Specjalny w Kielcach skazał go na trzy lata więzienia, wliczając w poczet kary siedem miesięcy pobytu w areszcie. Odbywał zasądzoną karę w więzieniu w Kielcach, skąd zbiegł 3 czerwca 1943 r. podczas wykonywania prac w ogrodzie. Brak informacji o jego dalszych losach.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Kielcach, R. 137/22; AIPN Ki, IPN Ki 53/3886 (Zk. Ko 9/93), Korespondencja ogólna w sprawach działalności śledczej dotyczącej zbrodni hitlerowskich – Stanisław Kułaga (Franciszka Abram), Maria Lasek, Stanisław Abram, Wanda Wojciechowska; APKi, Więzienie w Kielcach, 1156; *ibidem*, 1148.

Autor: Tomasz Gonet, Edyta Krężołek

[32] Według informacji zawartych w ankiecie byłych więźniów KL Auschwitz został wyzwolony w obozie koncentracyjnym Auschwitz lub uciekł w trakcie transportu ewakuacyjnego z tego obozu [za:] www.auschwitz.org.pl; APMA-B, Ankiety Byłych Więźniów, sygn. mat. 7799, ankieta z 22 IV 1970 r.

Kunyszewski Józef, urodzony 16 marca 1907 r., syn Rudolfa i Anny z d. Rak, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, fotograf, zamieszkały w okresie okupacji niemieckiej w Rzeszowie (Reichshof), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od 1940 r. Józef Kunyszewski zatrudniony był w zakładzie fotograficznym Borysa Bresnera w Rzeszowie. Wykorzystując ten fakt, wykonywał dla Żydów zdjęcia do fałszywych kenkart. Latem 1942 r., na prośbę swojego kolegi Jana Witosławskiego, wykonał zdjęcie do kenkarty dla Żydówki Frydy Zelman, którą Witosławski ukrywał u siebie w mieszkaniu. Kunyszewski postarał się także w magistracie o wyrobienie dla Zelman tzw. aryjskich dokumentów. Dostarczył je Witosławskiemu, a ten przekazał je kobiecie. Następnie oboje wyjechali do Krakowa i tam w bliżej nieznanych okolicznościach zostali aresztowani.

Podczas przesłuchania Witosławski i Zelman zeznali, że to Józef Kunyszewski dostarczył im dokumenty. Na tej podstawie 10 listopada 1943 r. funkcjonariusze Gestapo z Rzeszowa aresztowali Kunyszewskiego. Podczas przesłuchań Polak konsekwentnie zaprzeczał, że wyrobił Frydzie Zelman fałszywe dokumenty. W więzieniu w Rzeszowie Kunyszewski przebywał sześć tygodni i został wypuszczony na wolność. Swoje zwolnienie zawdzięczał wstawiennictwu kierownika wydziału śledczego policji kryminalnej w Rzeszowie o nazwisku Paprocki, który był jego dobrym znajomym. Po wyjściu z więzienia Kunyszewski utrzymywał także kontakty z Aloisem Zielińskim, funkcjonariuszem Gestapo w Rzeszowie. To wzbudziło podejrzenia członków Armii Krajowej o współpracę Kunyszewskiego z Niemcami. Został za to skazany na karę śmierci. Od wykonania wyroku jednak odstąpiono, ponieważ Józef Kunyszewski po raz kolejny został aresztowany przez funkcjonariuszy Gestapo w Rzeszowie. W więzieniu w Rzeszowie przebywał do 24 lipca 1944 r., a następnie został przewieziony do Krakowa. Trzy dni później, tj. 27 lipca 1944 r., został zwolniony i wrócił do rodzinnego miasta.

6 stycznia 1945 r. Józefa Kunyszewskiego aresztowali z kolei funkcjonariusze Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie pod zarzutem współpracy z rzeszowskim Gestapo. Nie udowodniono mu jednak kolaboracji. 9 kwietnia 1945 r. śledztwo zostało umorzone przez wiceprokuratora Specjalnego Sądu Karnego w Rzeszowie, a w czerwcu 1945 r. Kunyszewski został zwolniony z więzienia.

Źródła: AIPN Rz, Sąd Okręgowy w Rzeszowie, IPN Rz 366/90, Akta Prokuratora Sądu Okręgowego w Rzeszowie w sprawie Józefa Kunyszewskiego; AIPN Rz, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych, IPN-Rz-055/48, Sprawa Obiektowa Kryptonim „Kadra", t. 5, Wykaz konfidentów z terenu Rzeszowa i powiatu z okresu okupacji niemieckiej, odpis z 4 VIII 1944 r., k. 48.

Bibliografia: Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945,* Rzeszów 2008, s. 87.

Autor: Elżbieta Rączy

Kupis z d. Dziadek Bronisława, urodzona 1907 r., mąż Piotr, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w miejscowości Chotel Czerwony, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Kupis Piotr, urodzony 1907 r., żona Bronisława z d. Dziadek, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w miejscowości Chotel Czerwony, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Kupisowie przechowywali u siebie troje Żydów (dwóch mężczyzn i kobietę), jednak po pewnym czasie, z obawy przed represjami, poprosili ich, by poszukali innej kryjówki. Żydzi opuścili domostwo Kupisów. Wkrótce Żydówka, która ukrywała się u Kupisów, wpadła w ręce Niemców i zeznała, kto jej udzielał schronienia.

15 marca 1943 r. dom Kupisów został otoczony przez niemieckich żandarmów z posterunku w Nowym Korczynie. Niemcy wyprowadzili Piotra z domu i dotkliwie go pobili – żądali, by wskazał kryjówkę Żydów. Ponieważ nie spełnił żądania, zastrzelili go na polu, ok. 1 km od zabudowań. Miejsca ukrycia Żydów nie wyjawiła również Bronisława, została zastrzelona przed domem.

Źródła: AIPN Ki, Ds. 39/67, Zabójstwa Polaków i Żydów przez żandarmów niemieckich z posterunku Nowy Korczyn 1939–1945 (Sturmani inni), t. 1; USC w Wiślicy, Księgi zgonów.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, GKBZHwP, s. 153–154; Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983; Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 215; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 370; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 137.

Autor: Edyta Krężołek

Kurdziel Jan, urodzony 19 listopada 1911 r. w Krzątce, syn Tomasza i Katarzyny z d. Serafin, szewc, zamieszkały w okresie okupacji w Żarkach, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Kurdziel Stanisław, urodzony 8 maja 1906 r. w Krzątce, syn Tomasza i Katarzyny z d. Serafin, robotnik, zamieszkały w okresie okupacji w Żarkach, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Bracia Jan i Stanisław Kurdzielowie bezinteresownie pomagali w ucieczce z getta w Żarkach dwóm znajomym Żydówkom (nazwiska nieznane). W trakcie próby opuszczenia miasta 24 września 1942 r. cała czwórka została zatrzymana przez Gestapo. Żydówki, nie wzbudzając podejrzeń, dostały pozwolenie na kontynuację podróży, natomiast bracia Kurdzielowie, przy których w trakcie rewizji odnaleziono dokumenty Żydówek, zostali aresztowani, a następnie osadzeni w areszcie w Żarkach.

Jan i Stanisław Kurdzielowie zostali skazani wyrokiem Sądu Specjalnego w Częstochowie na karę śmierci, którą wykonano 2 kwietnia 1943 r. w więzieniu w Częstochowie.

Stanisław Kurdziel został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata 10 marca 1992 r., Jan Kurdziel otrzymał ten tytuł 15 stycznia 1996 r.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 2349, 2348, k. 1–10.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 374–375; Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 224; *Żydzi Częstochowianie. Współistnienie – Holocaust – Pamięć*, Częstochowa–Warszawa 2004, s. 215.

Autor: Grzegorz Onyszko

Kuriata Olga, urodzona w Woronówce, mąż Zygmunt, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji we wsi Woronówka, Okręg Generalny Wołyń-Podole, Komisariat Rzeszy Ukraina.

Kuriata Zygmunt, urodzony 25 października 1905 r. w Woronówce, żona Olga, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji we wsi Woronówka, Okręg Generalny Wołyń-Podole, Komisariat Rzeszy Ukraina.

Kuriata Franciszka, urodzona w Woronówce, mąż Józef, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji we wsi Woronówka, Okręg Generalny Wołyń-Podole, Komisariat Rzeszy Ukraina.

Kuriata Józef, urodzony w Woronówce, żona Franciszka, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji we wsi Woronówka, Okręg Generalny Wołyń-Podole, Komisariat Rzeszy Ukraina.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Franciszka i Józef Kuriata, wraz z synem Zygmuntem oraz synową Olgą, mieszkali we wsi Woronówka. Zimą 1942 r. Kuriatowie udzielili schronienia dziewięcioletniemu chłopcu żydowskiemu Szyi Flajszowi, który uciekł podczas likwidacji getta w Bereźnem na Wołyniu.

Na początku 1943 r. sąsiedzi poinformowali policję niemiecką, że na terenie gospodarstwa Kuriatów ukrywa się żydowski chłopiec. Niemieccy i ukraińscy funkcjonariusze podpalili dom i zabudowania gospodarcze, Franciszka i Józef Kuriatowie spłonęli żywcem. Zygmunt wraz z żoną Olgą i Flajszem uciekli do lasu, gdzie pozostali do zakończenia okupacji w lipcu 1944 r.

Po wojnie Zygmunt i Olga Kuriatowie wraz z Flajszem przenieśli się na pogranicze kraju. Troszczyli się o chłopca, a w 1946 r. znaleźli dla niego miejsce w instytucji zajmującej się żydowskimi sierotami.

6 lutego 1986 r. Franciszka, Józef, Zygmunt oraz Olga Kuriatowie zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/3347, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4035007, dostęp 21 XII 2015 r.

Autor: Agata Wloczek

Kurowski Stefan Antoni, urodzony 27 listopada 1902 r. w Kowlu, syn Józefa i Stefanii, żona Stanisława z d. Przyłucka, zamieszkały we Włochach, Kreishaupt. Warszawa (Warschau), dystrykt warszawski.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stefan Antoni Kurowski wraz z żoną Stanisławą ukrywał w swoim domu przy ul. Piastowskiej 4/3 we Włochach pod Warszawą członków zaprzyjaźnionej rodziny Sternbergów. Byli to m.in. Edmund Sternberg, Klaudia Sternberg z d. Latow, Ala i Jolanta Sternberg. Edmund Sternberg początkowo ukrywał się w domu Kurowskich okresowo, a od września 1944 r. do stycznia 1945 r. przebywał tam stale. Rodzina Kurowskich dostarczała również żywność osobom narodowości żydowskiej do getta warszawskiego.

15 lub 16 września 1944 r., prawdopodobnie na skutek donosu, Gestapo przeprowadziło rewizję domu Kurowskich. Nie znaleźli jednak Edmunda Sternberga ukrywającego się w specjalnie przygotowanej kryjówce. Pomimo to Stefan Kurowski został aresztowany, a następnie osadzony w KL Auschwitz (nr obozowy 198383). 22 października 1944 r. został przeniesiony do KL Flossenbürg (nr obozowy 31098). Zginął 2 kwietnia 1945 r. w Hersbruck.

28 czerwca 2000 r. Stefan Antoni Kurowski został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2483, Sprawa Stefana Kurowskiego; AYV, M.31.2/.8973, Collection of the Righteous Among the Nations Department; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 V 2018 r.

Autor: Tomasz Gonet

Kurpiel Alfreda, córka Stanisława i Franciszki z d. Stachańskiej, zamieszkała w okresie okupacji w Leoncinie koło Krasiczyna, Kreishaupt. Krasnystaw, dystrykt lubelski, GG.

Kurpiel Irena, córka Stanisława i Franciszki z d. Stachańskiej, zamieszkała w okresie okupacji w Leoncinie koło Krasiczyna, Kreishaupt. Krasnystaw, dystrykt lubelski, GG.

Kurpiel Romana, córka Stanisława i Franciszki z d. Stachańskiej, zamieszkała w okresie okupacji w Leoncinie koło Krasiczyna, Kreishaupt. Krasnystaw, dystrykt lubelski, GG.

Kurpiel Stanisław, urodzony 24 sierpnia 1893 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Franciszka z d. Stachańska, leśniczy, zamieszkały w okresie okupacji w Leoncinie koło Krasiczyna, Kreishaupt. Krasnystaw, dystrykt lubelski, GG.

Kurpiel z d. Stachańska Franciszka, urodzona 4 kwietnia 1897 r. w Łomży, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Stanisław, zamieszkała w okresie okupacji w Leoncinie koło Krasiczyna, Kreishaupt. Krasnystaw, dystrykt lubelski, GG.

Kochanowicz Maria, pracownica rolna, zamieszkała w okresie okupacji w Leoncinie koło Krasiczyna, Kreishaupt. Krasnystaw, dystrykt lubelski, GG.

Kochanowicz Bronisława, córka Marii, pracownica rolna, zamieszkała w okresie okupacji w Leoncinie koło Krasiczyna, Kreishaupt. Krasnystaw, dystrykt lubelski, GG.

Kochanowicz Bolesław, syn Marii, pracownik rolny, zamieszkały w okresie okupacji w Leoncinie koło Krasiczyna Kreishaupt. Krasnystaw, dystrykt lubelski, GG.

Kochanowicz Stanisław, syn Marii, pracownik rolny, zamieszkały w okresie okupacji w Leoncinie koło Krasiczyna, Kreishaupt. Krasnystaw, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław i Franciszka Kurpielowie mieszkali w czasie okupacji w służbowym domu w folwarku Leoncin. Stanisław był tam zarządcą, a Franciszka zajmowała się dziećmi i domem. W folwarku mieszkali także Maria Kochanowicz, jej dwaj synowie Stanisław i Bolesław oraz córka Bronisława. Wszyscy Kochanowiczowie byli zatrudnieni w folwarku jako pracownicy rolni.

W 1942 r. do majątku Leoncin Niemcy spędzili bydło pochodzące z kontyngentów. Do jego pilnowania skierowano Żydów z getta przemyskiego. Nawiązali oni kontakt ze Stanisławem Kurpielem, który zgodził się na ich ukrycie. Na przełomie 1942 i 1943 r. małżeństwo Kurpielów udzieliło schronienia 24 osobom narodowości żydowskiej, a ogółem udzielili pomocy ok. 30 Żydom. Byli to m.in.: Rubinfeld, Golinger, Spiegl oraz Rubin z żoną i dziećmi Jankielem i Izaakiem. Ukrywający się Żydzi partycypowali w kosztach utrzymania. Franciszka Kurpiel kupowała dla nich żywność w Przemyślu. Z końcem maja 1944 r. ktoś zwrócił uwagę na fakt dokonania większej ilości zakupów i powiadomił policję.

21 maja 1944 r. ok. 20 ukraińskich policjantów przeprowadziło rewizję w zabudowaniach Kurpielów. Następnie rozstrzelali 24 odnalezione osoby narodowości żydowskiej. Tylko jednej z osób udało się zbiec z miejsca kaźni.

Po egzekucji Żydów policjanci ukraińscy aresztowali małżeństwo Kurpielów wraz z trzema córkami oraz Kochanowiczów, a następnie zawieźli ich do Przemyśla. Początkowo wszystkich umieścili w budynku policji ukraińskiej. Jeszcze tego samego dnia przewieziono ich do więzienia przy ul. Krasińskiego w Przemyślu. Tam zostali przesłuchani. Po kilku godzinach zwolniono rodzeństwo Kochanowiczów, natomiast po kilku dniach dzieci Kurpielów oraz Marię Kochanowicz.

Franciszka i Stanisław Kurpielowie pozostali w więzieniu i zostali poddani śledztwu, podczas którego byli torturowani. 19 czerwca 1944 r. Gestapo rozstrzelało Franciszkę i Stanisława Kurpielów w forcie w Lipowicy.

Franciszka i Stanisław Kurpielowie 9 lutego 2010 r. zostali odznaczeni przez Prezydenta RP Krzyżami Komandorskimi Orderu Odrodzenia Polski.

Źródła: AIPN Rz, S 2/03/Zn, Akta śledztwa w sprawie zabójstwa Stanisława i Franciszki Karpiel; Akta Parafii w Krasiczynie; Muzeum Ziemi Przemyskiej, Afisze; Relacja Bronisławy Wierzbickiej z d. Kochanowicz.

Bibliografia: *Polacy ratujący Żydów w czasie zagłady. Przywracanie Pamięci*, Łódź 2009, s. 89; Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 43, 63.

Autor: Elżbieta Rączy

Kwiatosz Bolesław, urodzony 17 lutego 1913 r. w Kozicach Górnych, żona Jadwiga z d. Piskorek, rolnik, w okresie okupacji zamieszkały we wsi Skrzynice, Kreishaupt. Lublin, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Kwiatoszowie prowadzili gospodarstwo we wsi Skrzynice. Przyjęli chłopca Chaima (nazwisko nieznane) w wieku ok. 13 lat, przyprowadzonego przez partyzantów. Bolesław Kwiatosz był członkiem Batalionów Chłopskich. Wygląd chłopca nie zdradzał jego żydowskiego pochodzenia, więc Kwiatoszowie mówili, że jest synem kuzyna z Lublina i ma na imię Heniek. Chłopiec pomagał w gospodarstwie i nie ukrywał się.

3 września 1943 r. w gospodarstwie pojawili się Niemcy. Kazali chłopcu rozebrać się, a po stwierdzeniu, że jest Żydem, brutalnie go pobili. W obronie Kwiatoszów stanął wójt gminy Jabłonna, który przyjechał z Niemcami. Na skutek próśb wójta Niemcy pozwolili Jadwidze Kwiatosz, która była w ciąży, i jej czteroletniemu synowi Zdzisławowi pójść do domu. Zastrzelili natomiast Bolesława Kwiatosza i chłopca o imieniu Chaim. Potem zabrali z domu Kwiatoszów rower i trochę ubrań. Kazali sąsiadom pochować ciała na terenie gospodarstwa, po czym odjechali. Ciała po wojnie ekshumowano.

Źródła: AIPN Lu, OKL/S. 2/00/Zn, Akta główne w sprawie zbrodni popełnionych na Polakach za pomoc udzielaną Żydom, t. 2, s. 237–245; AIPN, ASG, 15, k. 620.

Bibliografia: Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 46; Hirsz Z., *Lubelska prasa konspiracyjna 1939–1944*, Lublin 1968, s. 186; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo lubelskie*, Warszawa 1985, s. 225; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 87.

Autor: Tomasz Osiński

Lech Franciszek, urodzony 6 stycznia 1891 r. w Samoszczołowie, syn Andrzeja i Antoniny, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, narodowość polska. W okresie okupacji zamieszkały w Gołuchowie, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Lech Jan, urodzony 5 listopada 1929 r. w Gołuchowie, syn Franciszka i Katarzyny, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, narodowość polska. W okresie okupacji zamieszkały w Gołuchowie, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Lech Wojciech, brat Franciszka.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rodzina Franciszka Lecha, zamieszkała w Gołuchowie, od grudnia 1942 r. udzielała schronienia oraz pomocy żywnościowej grupie Żydów pochodzących z miejscowości Kije. Byli to: Wiśliński z żoną i dziećmi oraz Markowiecki z dwoma synami. Do Lechów przychodziła również rodzina Szulima Markowickiego. Jej członkowie przebywali w gospodarstwie Lechów przez kilka dni, a następnie ukrywali się w innym miejscu. U Lechów schronienie znaleźli także Żydzi z Jędrzejowa.

W niejasnych bliżej okolicznościach, 11 czerwca 1943 r., ok. godziny 17.00, żandarmeria niemiecka wraz z funkcjonariuszami tzw. policji granatowej z Chmielnika przybyli do wsi i otoczyli gospodarstwo Lechów, ostrzelali je i podpalili. Obecni na miejscu akcji tzw. policjanci granatowi Adam Siepracki i Władysław Tarapata pełnili funkcję obstawy. W czasie ataku zginęło czterech Żydów: żona Wiślińskiego, stolarz z Chmielnika imieniem Berek, Hyl i jego siostra Hanka. Kilku Żydom oraz synowi gospodarza, Janowi, udało się zbiec. Budynki w gospodarstwie spłonęły. Żandarmeria niemiecka poszukiwała w polu ukrywających się Żydów. Chcieli przy tym zastrzelić Franciszka Lecha, który wraz z żoną, pracując w gospodarstwie, obserwował całe zdarzenie. Udało mu się jednak uniknąć śmierci głównie dlatego, że żandarmi nie wiedzieli, iż jest on właścicielem gospodarstwa. Po odjeździe żandarmów Franciszek Lech schronił się w Górkach gm. Kliszów. Tymczasem po ok. tygodniu policjanci niemieccy znów przyjechali do Gołuchowa w celu odnalezienia ukrywających się Żydów. W czasie tej akcji zastrzelili brata Franciszka, Wojciecha Lecha, ponieważ znajdował się przy pogorzelisku. Rodzina Lechów nie była już represjonowana, Niemcy byli bowiem przekonani, że zabili właściciela budynku, w którym ukrywano Żydów.

Źródła: AIPN Ki, IPN Ki 128/160, SWK, , Protokół przesłuchania świadka Franciszka Lecha, Gołuchów, 23 X 1953 r., k. 67–68; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Jana Lecha, Gołuchów, 22 X 1953 r., k. 64–65; *ibidem*, Protokół przesłuchania podejrzanego Sieprackiego Adama, Kielce, 6 XI 1953 r., k. 73; *ibidem*, OKBZpNP-IPN w Kielcach, 53/4487, Ankiety dotyczące miejsc i faktów zbrodni hitlerowskich popełnionych w latach 1939–1945 na terenie powiatu Pińczów. Dział egzekucje, Gołuchów, b.p.

Autor: Tomasz Domański

Lewandowska z d. Małys Emilia, urodzona 10 sierpnia 1897 r. w Pantalowicach, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Wincenty, zamieszkała w okresie okupacji w Pantalowicach, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Lewandowski Wincenty, urodzony 20 września 1896 r. w Pantalowicach, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Emilia, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Pantalowicach, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Kuszek Jakub, urodzony 1881 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Zofia, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Pantalowicach, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Kuszek Zofia, urodzona 1882 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Jakub, zamieszkała w okresie okupacji w Pantalowicach, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Kubicka z d. Kuszek Justyna, urodzona 13 kwietnia 1910 r., córka Jakuba i Zofii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Pantalowicach, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Dec Bronisław, syn Józefa i Marii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, kawaler, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Hadlach Szklarskich, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG

Dec Stanisław, syn Józefa i Marii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, kawaler, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Hadlach Szklarskich, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG

Dec Tadeusz, syn Józefa i Marii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, kawaler, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Hadlach Szklarskich Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG

Dec Władysław, syn Józefa i Marii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji Pantalowicach, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Członkowie rodzin Lewandowskich, Kuszków i Deców dostarczali żywność osobom narodowości żydowskiej ukrywającym się w lesie w okolicach Hadli Szklarskich. Byli wśród nich m.in.: Małka Schönfeld, Juda Harmfemst, Jankiel Nadel, Hana Nadel, Józef Hoch, Brnadla Hoch oraz Berek Adler. Ponadto Władysław Dec udzielił im czasowo schronienia w swoich zabudowaniach gospodarczych.

4 grudnia 1942 r. ok. godziny 10.00 rano do Pantalowic przyjechało sześciu funkcjonariuszy Gestapo i żandarmerii pod dowództwem Antona Hachmanna, komendanta posterunku żandarmerii niemieckiej z Łańcuta. Niemcy przywieźli ze sobą,

zatrzymaną uprzednio, osiemnastoletnią Żydówkę Małkę Schönfeld. Za obietnicę darowania życia wskazała Niemcom wszystkich Polaków, którzy dostarczali ukrywającym się żywność. Wszystkie wskazane przez nią osoby zostały zgrupowane w domu Wincentego Lewandowskiego, a następnie zamordowane na podwórzu strzałem w tył głowy.

Podczas zatrzymania Władysława Deca żandarmi przeprowadzili w jego domu rewizję i zrabowali cały ruchomy majątek rodziny. Wówczas towarzysząca im Małka Schönfeld zidentyfikowała na rodzinnym zdjęciu Deców wiszącym w mieszkaniu Władysława jego braci, o których wiedziała, że byli zaangażowani w akcję udzielania pomocy ukrywającym się Żydom. Po egzekucji Niemcy udali się do domu Deców do wsi Hadle Szklarskie, gdzie dotarli nocą 4 grudnia 1942 r. Małka Schönfeld wskazała Niemcom Stanisława, Tadeusza i Bronisława Deców jako osoby, które dostarczały jej żywność. W następstwie tego wszyscy trzej zostali rozstrzelani.

Rodzina Deców została odznaczona 9 lutego 2010 r. przez Prezydenta RP Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.

Źródła: AIPN Rz, I S 5/72, Akta w sprawie zastrzelenia w Hadlach Szklarskich trzech członków rodziny Deców; Relacje: Ireny Filip z d. Dec; Janiny i Zofii Kubickich; Danuty Bielko z d. Lewandowskiej (w zbiorach autora); USC w Kańczudze, Księgi zgonów.

Bibliografia: *Polacy ratujący Żydów w czasie zagłady. Przywracanie pamięci*, Łódź 2009, s. 47; Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 162.

Autor: Elżbieta Rączy

Leżeński Jerzy, urodzony 18 kwietnia 1906 r. w Warszawie, syn Pawła i Adeli, żona Maria, prawnik i dziennikarz, zamieszkały w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wraz ze swoją żoną Marią oraz synem Cezarym Jerzy Leżeński ukrywał osoby narodowości żydowskiej w swoim mieszkaniu w Warszawie przy ul. Hożej 39. Były to Klara Henner z d. Mitler oraz jej córki: Walentyna [Waldyna] Held z d. Henner oraz Irena Henner. Ponadto organizował fałszywe dokumenty dla ukrywających się Żydówek. Gdy nie mogły dłużej przebywać w jego mieszkaniu, zorganizował dla nich bezpieczne miejsca schronienia w Warszawie oraz w Świdrze, a także znalazł zatrudnienie dla Klary Henner. Przez cały okres ukrywania się udzielał im regularnej pomocy finansowej. Gdy funkcjonariusze tzw. policji granatowej aresztowali Waldynę Held, przekupił dozorcę kamienicy, którego deklaracja i sfałszowany wpis do księgi meldunkowej spowodował jej zwolnienie. W maju 1944 r. za pomoc udzielaną Żydom został aresztowany przez Gestapo i rozstrzelany. Brak informacji o okolicznościach jego zatrzymania.

2 lutego 2000 r. Jerzy Leżeński wraz z żoną Marią i synem Cezarym zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/8774, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Autor: Tomasz Gonet

Librowska Franciszka, zamieszkała w okresie okupacji w Kolonii Kietlin, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Librowski Jan, zamieszkały w okresie okupacji w Kolonii Kietlin, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Librowski Władysław, syn Franciszki, zamieszkały w okresie okupacji w Kolonii Kietlin, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od lipca 1943 r. Franciszkia Librowska (informacje o jej wieku są sprzeczne, na podstawie dostępnych materiałów można jednak założyć, że była już kobietą w podeszłym wieku – 60–70 lat) i jej synowie Jan i Władysław w swoim gospodarstwie w Kolonii Kietlin udzielali schronienia grupie Żydów. Ukrywali ich w piwnicy, w schronie przygotowanym przez Jana Librowskiego i jego sąsiada Stanisława Wywłóczyńskiego.

28 listopada 1943 r. w ich gospodarstwie zjawili się żandarmi z posterunku w Radomsku, wśród których znajdowali się: August Dehn, Alfred Schilling, Paweł Böcker, Kynast, Alfred Purley i tzw. policjant granatowy Stanisław Rachwał. Prawdopodobnie przyczyną ich przybycia był donos. Dehn zapytał Franciszkę Librowską, gdzie ukrywa Żydów. Kobieta najprawdopodobniej nie wiedziała, że synowie ukrywają w gospodarstwie Żydów. Brak odpowiedzi z jej strony stał się powodem rozpoczęcia przeszukania. Siedmiu lub ośmiu ukrywających się znaleziono w piwnicy wykopanej w stodole. Wśród nich znajdowało się dwoje dzieci oraz grupa dorosłych kobiet i mężczyzn. Świadkowie rozpoznali w nich byłych mieszkańców Radomska z rodzin Chęcińskich i Bugajskich. Wszystkich odnalezionych rozstrzelano na miejscu. Następnie zastrzelono również Franciszkę Librowską oraz jej syna Władysława Librowskiego. Informacje co do losów Jana Librowskiego są sprzeczne. Jedne źródła podają jako datę jego śmierci 7 września 1943 r., inne mówią, że został rozstrzelany razem z matką i bratem. W czasie trwania akcji na podwórze wszedł Gerwazy Binkowski (nie do końca jasny jest jego związek z Librowskimi), który także został zastrzelony. Prawdopodobnie i on ukrywał dwójkę Żydów. Niektóre źródła podają, że jego egzekucja nastąpiła przed obławą na Librowskich, a inne, że już po akcji 28 listopada.

Źródła: AIPN Łd, OKŚZpNP w Łodzi, Ds 343/67, Zamordowanie Polaków i Żydów we wsiach Kitliń oraz Kolonia Kietliń (gm. Radomsko); AIPN, IPN BU 392/1913, Akta dotyczące ukrywania przez Franciszkę i Władysława Liberowskich Chęcińskich i Bugajskich w Kolonii Kietlin, pow. Radomsko, rejencja łódzka w 1943 r.

Bibliografia: *Dzieci i młodzież w latach drugiej wojny światowej*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1982, s. 321; http://kaplica-pamieci.pl/tablice-pamieci/Bienkowski_Gerwa-

zy, dostęp 20 XII 2018 r.; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo piotrkowskie*, Warszawa 1983, s. 48; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 25 IX 2016 r.; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 4, Warszawa 2013, s. 624.

Autor: Michał Trębacz

Likos Piotr, urodzony 15 października 1900 r., żona Apolonia, rolnik, zamieszkały w Opoce Dużej, Kreishaupt. Krasnik, dystrykt lubelski, GG.

Likos z d. Rzepecka Apolonia, urodzona w lutym 1904 r., mąż Piotr, zamieszkała w Opoce Dużej, Kreishaupt. Krasnik, dystrykt lubelski, GG.

Likos Natalia, córka Piotra i Apolonii z d. Rzepeckiej, zamieszkała w Opoce Dużej, Kreishaupt. Krasnik, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Piotr i Apolonia Likosowie prowadzili gospodarstwo rolne we wsi Opoka Duża. W okolicach tej wsi ukrywali się Żydzi, uciekinierzy z Annopola. Początkowo Piotr Likos dostarczał żywność ukrywającym się w lesie członkom rodzin Brenerów: Uszerowi z żoną oraz ich dzieciom Szamci, Szmulowi, Złatej, rodzinie Kestenbaumów – Moszemu, który dołączył po ucieczce z obozu w Janiszowie umożliwionej przez atak partyzantów na obóz – i jego dzieciom Jakubowi i Ester[33] oraz Esterze Zakalik[34]. Gdy w styczniu 1943 r. część ukrywających się zachorowała na czerwonkę i różyczkę, Likos zaproponował uciekinierom schronienie w swoim gospodarstwie. Do ukrywających się Żydów dołączyła również młoda dziewczyna Iza Ler z Annopola. Umieszczono ich na poddaszu, w stajni i w zagrodzie.

Przebywali w gospodarstwie Likosów od lutego do czerwca 1943 r. Do codziennych obowiązków związanych z opieką nad ukrywającymi się została zaangażowana również kilkunastoletnia córka gospodarzy Natalia.

W wyniku denuncjacji Niemcy przyjechali niespodziewanie do gospodarstwa Likosów. Poza Izą Ler wszyscy ukrywający się uciekli do lasu. Niemcy początkowo ostrzelali dach domu Likosów. Gdy weszli do mieszkania, córka gospodarzy Natalia uciekła przez okno. Pomimo strzałów oddanych w jej kierunku szczęśliwie zdołała się ukryć. Piotr Likos został pobity, a następnie wraz z żoną i Izą Ler zastrzelony. Natalii nie udało się znaleźć schronienia we wsi, ukrywała się więc razem z ocalałymi w lesie. Przed zakończeniem wojny z rąk partyzantów zginęli Uszer Brener i jego żona. Pozostali uciekinierzy po wojnie wyjechali do Izraela, Argentyny i USA.

[33] Biogram w *Księdze Sprawiedliwych* zawiera informację o tym, że Mosze Kestenbaum ukrywał się z trojgiem dzieci. *Księga Sprawiedliwych…*, Kraków 2009, s. 402; natomiast z listu Jakuba Kestenbauma wynika, że ukrywał się z ojcem Moszem i siostrą Ester. AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń…, 349/24/1890.

[34] Osoba ta nie pojawia się w materiałach przechowywanych w ŻIH. Wynika z nich natomiast, że Likosowie ukrywali 14 osób, obok wymienionych również członków rodziny Chylów. AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń…, 1890.

27 października 1993 r. Piotr, Apolonia i Natalia Likosowie zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1890.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 402.

Autor: Tomasz Osiński

Lisek vel Lisowski[35] **Marian**, urodzony 5 maja 1911 r. w Suliszce, syn Franciszka i Ludwiki z d. Gielniowskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, gajowy, zamieszkały w okresie okupacji w Stachowie, Kreishaupt. Warszawa (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Marian Lisek vel Lisowski został oskarżony o udzielenie schronienia kobiecie narodowości żydowskiej (nazwisko nieznane). Był gajowym, a zatem prawdopodobnie udzielił schronienia uciekinierce z getta ukrywającej się w okolicznych lasach. Żandarmeria niemiecka z posterunku w Białobrzegach aresztowała go ok. 25 września 1942 r. Został osadzony w tamtejszym areszcie, 29 września 1942 r. przewieziony do Radomia i osadzony w więzieniu przy ul. Malczewskiego. Po trwającym ponad trzy miesiące śledztwie zwolniono go z więzienia 16 stycznia 1943 r. Zarówno przebieg śledztwa, jak i motywy podjęcia decyzji o jego umorzeniu pozostają nieznane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, L-47, Arkusz ewidencyjny Mariana Lisowskiego; USC w Wierzbicy, Akta metrykalne parafii Wierzbica.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Lubkiewicz Leon, urodzony ok. 1884 r., w okresie wojny zamieszkały we wsi Sadowne, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG.

[35] W akcie urodzenia występuje pod nazwiskiem Lisek, natomiast w ewidencji więzienia radomskiego został zarejestrowany pod nazwiskiem Lisowski. Strażnicy więzienni podczas rejestracji nie korzystali z dokumentów, ale spisywali dane doprowadzonych osób na podstawie ich oświadczeń ustnych – zatem nazwisko Lisowski było zapewne nazwiskiem używanym na co dzień.

Lubkiewicz z d. Fedorczyk Marianna, urodzona ok. 1899 r., w okresie wojny zamieszkała we wsi Sadowne, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG.

Lubkiewicz Stefan, urodzony w 1918 r., w okresie wojny zamieszkały we wsi Sadowne, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Przed wojną Leon Lubkiewicz prowadził we wsi Sadowne piekarnię. W okresie okupacji była ona oficjalnie nieczynna, ale właściciel dokonywał w niej nielegalnego wypieku chleba i sprzedawał go (a nierzadko przekazywał za darmo) Polakom i Żydom. Równocześnie najstarszy syn Leona Stanisław Lubkiewicz otrzymał w 1942 r. zezwolenie na wypiek i sprzedaż tzw. chleba kontyngentowego, w związku z czym uruchomił w Sadownem własny zakład piekarski i także wspomagał Żydów nielegalnymi wypiekami. 13 stycznia 1943 r. we wsi pojawiła się grupa niemieckich żandarmów, prawdopodobnie prowadzących obławę na ukrywające się osoby narodowości żydowskiej. Zatrzymali oni na drodze dwie młode Żydówki – jedną zapamiętaną jako Elzównę i drugą, noszącą nazwisko Czapkiewicz. Niemcy zainteresowali się niesionym przez nie bochenkiem chleba. Kobieta ujawniły, że otrzymały go od Leona Lubkiewicza. Żydówki zostały zastrzelone na miejscu. Następnie żandarmi wkroczyli do domu Lubkiewiczów, przeprowadzili szybkie śledztwo, a następnie zabili na miejscu Leona, jego żonę Mariannę i próbującego się ratować ucieczką ich syna Stefana. Dom został obrabowany, a Niemcy zabrali trzy tony mąki, trzy dywany, futro i garnitury. Jeden z żandarmów wezwał Stanisława Lubkiewicza i oświadczył mu: „Twoi rodzice i brat zostali zastrzeleni, a ty proś Boga, byś nie był winien, bo cię spotka to samo, bo tamci dawali chleb Żydówce".

W 1997 r. Leon, Marianna i Stefan Lubkiewiczowie zostali uhonorowani pośmiertnie tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/7520, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AIPN Lublin, OKL/S. 2/00/Zn, t. 3, 4.

Bibliografia: Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 48; *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 532; Datner S., *Materiały z dziedziny ratownictwa Żydów w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH w Polsce" 1970, t. 73, s. 134–135; https://instytutpileckiego.pl/pl/aktualnosci/smierc-za-bochenek-chleba-historia-rodziny-lubkiewiczow/, dostęp 12 XII 2018 r.; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący życie podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 411–412; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo siedleckie*, Warszawa 1985, s. 228; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 89.

Autor: Sebastian Piątkowski

Łatacha I voto Chrobot, z d. Kwapisz Antonina, urodzona 17 grudnia 1895 r., córka Wojciecha i Marianny, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, w czasie okupacji zamieszkała we wsi Gartatowice, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rodzina Antoniny Chrobot ze wsi Gartatowice w okresie II wojny światowej udzielała pomocy Srulowi Rajterowi, Żydowi pochodzącemu z Pińczowa. Początkowo w latach 1940–1942 r. Rajter wynajmował pokój od Antoniny Chrobot; utrzymywał się z handlu. Nie wiadomo jednak, czy pomoc ta była odpłatna, czy bezinteresowna. Być może formą zapłaty za utrzymanie była praca fizyczna w gospodarstwie. Od 1942 r., w związku z akcją likwidacji gett w dystrykcie radomskim, Rajter ukrywał się w zbudowanej przez siebie ziemiance na polu należącym do Antoniny Chrobot, a żywność dostarczał mu jej syn Tadeusz.

W połowie 1944 r. w domu Antoniny Chrobot pojawili się żandarmi z posterunku policji niemieckiej w Chmielniku, m.in.: Świątek, Orłowski i Matuszewski. Nie są znane okoliczności, w wyniku których trafili do domu kobiety. Zatrzymali przebywającego tam Srula Rajtera. Podczas przeszukania pokoju zajmowanego przez Rajtera policjanci ciężko pobili właścicielkę oraz grozili jej rozstrzelaniem. Brutalnie pobili także oraz szczuli psami Rajtera. Został on również obrabowany z należących do niego przedmiotów: materiałów tekstylnych i futer, które żandarmi podzielili między siebie. Tym zapewne należy tłumaczyć fakt braku dalszych represji wobec Antoniny Chrobot i jej syna. Tego samego dnia Srul Rajter został rozstrzelany w lesie pod Chmielnikiem.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/1132, Akta dotyczące ukrywania przez Antoninę Chrobot z d. Kwapisz Srula Rajtera we wsi Gartatowice, dystrykt radomski w l. 1940–1944, Protokół przesłuchania świadka Janiny Łaty, Kielce, 23 VI 1993 r., s. 4–5; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Tadeusza Chrobota, Kielce, 18 V 1993 r., s. 6–10; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Edmunda Wątroby, Kielce, 23 VI 1993 r., s. 23–24; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Marianny Lichwały, Kielce, 23 VI 1993 r., s. 27–28; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Stefana Chrobota, Bielsko-Biała, 5 VII 1993 r. s. 31–33; USC Kije, Skrócony odpis aktu zgonu nr 1/1978 (Łatacha Antonina).

Autor: Tomasz Domański

Łojek z d. Otawska Marcjanna, urodzona ok. 1897 r. w Daleszycach, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, wdowa, zamieszkała w okresie okupacji w Daleszycach, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Marcjanna Łojek udzielała pomocy osobom narodowości żydowskiej (nazwiska oraz forma udzielonej pomocy nie są znane), za co została aresztowana i skazana 6 maja 1943 r.

wyrokiem Sądu Specjalnego w Kielcach za przestępstwo z artykułu 4b zarządzenia z dnia 13 września 1940 r. na trzy lata więzienia, z wliczeniem w poczet kary siedmiu miesięcy pobytu w areszcie. Karę odbywała początkowo w Zakładzie Karnym w Kielcach, następnie 7 sierpnia 1943 r. została przeniesiona na oddział kobiecy Zakładu Karnego w Częstochowie, a potem do Strafgefängnis München-Stadelheim, skąd 5 marca 1944 r. została przetransportowana do żeńskiego Zakładu Karnego Fordon (numer w rejestrze więźniów 780/43). 12 czerwca 1944 r. ojciec Marcjanny Łojek wnioskował do Sądu Specjalnego w Kielcach o przedterminowe zwolnienie córki. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Kielcach, R. 137/22.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Łoźna Adela, urodzona ok. 1906 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Władysław, gospodyni domowa, zamieszkała w okresie okupacji w Wołkowysku Landkreis Wolkowysk, Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Łoźny Władysław, urodzony ok. 1899 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Adela, kolejarz, zamieszkały w okresie okupacji w Wołkowysku, Landkreis Wolkowysk, Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Zapaśnik Józefa – brak danych biograficznych.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Adela i Władysław Łoźni wraz z córką od listopada 1942 r. udzielali schronienia zaprzyjaźnionej pięcioosobowej żydowskiej rodzinie Krolów: rodzicom oraz trzem synom. Poważnym utrudnieniem w udzielaniu pomocy rodzinie żydowskiej było to, że w domu Łoźnych przy ul. Koszarowej zostali zakwaterowani dwaj oficerowie niemieccy oraz ich ordynans.

15 maja 1943 r., prawdopodobnie na skutek denuncjacji jednej z mieszkanek Wołkowyska, Gestapo dokonało rewizji w domu Łoźnych, w trakcie której odnaleziono ukrywających się Żydów. Aresztowano Adelę i Władysława Łoźnych i osadzono ich najpierw w obozie przejściowym, a potem w więzieniu w Wołkowysku. W trakcie zatrzymania Adela Łoźna była w ciąży. Aresztowano również znajomą rodziny, Józefę Zapaśnik, zarzucając jej, że wiedziała o pomocy udzielanej Żydom przez rodzinę Łoźnych i że nie poinformowała o tym władz niemieckich. Władysław Łoźny zmarł 19 czerwca 1943 r. w szpitalu w Wołkowysku, do którego przewieziono go z więzienia. Adela Łoźna oraz Józefa Zapaśnik zostały wywiezione do więzienia w Białymstoku, gdzie Adela Łoźna wraz z nienarodzonym dzieckiem zmarła 30 listopada 1943 r. Józefa Zapaśnik trafiła do KL Ravensbrück. Przeżyła okupację. Ukrywająca się rodzina żydowska przez jakiś czas przebywała w więzieniu w Wołkowysku, dalsze jej losy pozostają nieznane.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/669, Akta dot. ukrywania przez Adelę i Władysława Łaźnego N.N. rodziny żydowskiej w Wołkowysku w l. 1942-1943; AIPN Bi, IPN Bi 1/1028,

Pomoc Żydom; Relacja członka rodziny Łoźnych dotycząca przechowywania rodziny żydowskiej przez Adelę i Władysława Łoźnych z 19 października 2010 r. (w zbiorach OBEP IPN Białystok).

Bibliografia: Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997, s. 233.

Autor: Magdalena Dzienis-Todorczuk

Łukaszewska z d. Sobecka Anna, urodzona 26 kwietnia 1898 r. w Lipnie, córka Szczepana i Józefy, mąż Antoni, wykształcenie podstawowe, gospodyni domowa, zamieszkała w okresie okupacji w Lesznie, Landkreis Lissa (powiat leszczyński), rejencja poznańska, Kraj Warty.

Łukaszewski Antoni, urodzony 14 maja 1890 r. w Łagiewnikach, syn Jana i Marii z d. Marek, żona Anna, kolejarz, zamieszkały w okresie okupacji w Lesznie, Landkreis Lissa (powiat leszczyński), rejencja poznańska, Kraj Warty.

Łukaszewska Helena, urodzona 7 lutego 1922 r. w Lesznie, córka Antoniego i Anny, panna, zamieszkała w okresie okupacji w Lesznie, Landkreis Lissa (powiat leszczyński), rejencja poznańska, Kraj Warty.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Anna, Antoni oraz Helena Łukaszewscy 28 lipca 1942 r. [36] zostali aresztowani przez Gestapo w Lesznie na skutek donosu niemieckich sąsiadów. Powodem aresztowania było dostarczanie przez nich żywności osobie narodowości żydowskiej (nazwisko nieznane) więzionej w obozie pracy przymusowej w Lesznie-Gronowie. Według relacji Heleny Nawrockiej z d. Łukaszewskiej, zdarzenie to miało miejsce 21 lub 26 lipca 1942 r. Tego dnia do domu Łukaszewskich przybył żydowski robotnik pracujący przy rozbiórce kościoła przy ul. Paderewskiego i poprosił o żywność.

Anna, Antoni i Helena Łukaszewscy zostali osadzeni w więzieniu przy Sądzie Krajowym w Lesznie. Anna została następnie osadzona w więzieniu Fort VII w Poznaniu (numer więźnia 2645), gdzie przebywała do października 1942 r., po czym 31 października 1942 r. została wywieziona do KL Auschwitz (nr obozowy 23347), gdzie zmarła 21 grudnia 1942 r. Antoni Łukaszewski i jego córka Helena zostali zwolnieni z więzienia przy Sądzie Krajowym w Lesznie 18 sierpnia 1942 r. Następnie Antoni został skierowany do obozu karnego w Ostrowie Wielkopolskim, gdzie przebywał trzy miesiące.

Źródła: APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 18903; *ibidem*, Numerowe wykazy kobiet; AMMwŻ Landgerichtsgefaengniss Lissa, J/1470, J/1469, J/1468; Relacja Heleny

---

[36] Lub 26 lipca 1942 r. [za:] APMA-B, Ankiety Byłych Więźniów, sygn. mat. 18903 lub 27 lipca 1942 r. [za:] *Życiorys Anny Łukaszewskiej spisany 26 VIII 1974* (w posiadaniu autora).

Nawrockiej z d. Łukaszewskiej z 11 VIII 1989 r. (w zbiorach autora); Polecenie zwolnienia Anny Łukaszewskiej z więzienia w Lesznie 20 sierpnia 1942 r., wydane przez Gestapo w Lesznie (w zbiorach autora); Życiorys Anny Łukaszewskiej spisany 26 VIII 1974 r. (w zbiorach autora).

Bibliografia: Czech D., *Kalendarz wydarzeń KL Auschwitz*, Oświęcim 1992; Handke K., Handke P., Wawrzyniak J., *Kwatera Powstańców Wielkopolskich 1918–1919 na cmentarzu w Lesznie*, Leszno 2005, s. 48; Komorka M., *Leszno w okresie okupacji hitlerowskiego* [w:] *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997, s. 287; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 11 V 2018 r.; Ziółkowska A., *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941–1943)*, Poznań 2005, s. 225.

Autor: Tomasz Gonet

M

Machul Jan, urodzony 1901 r. w Kośminie, syn Romana i Marianny, żona Feliksa, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w kolonii Cezaryn, Kreishaupt. Pulawy, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jan Machul wraz z żoną Feliksą oraz córką Teodorą dostarczał żywność ośmiu osobom narodowości żydowskiej ukrywającym się w okolicznym lesie. Udzielił m.in. pomocy: Jankielowi Kiwie, Balce Kiwie, mężczyźnie o imieniu Mosiek oraz nieznanej kobiecie, a następnie – po znalezieniu przez Niemców bunkra mieszczącego się w pobliżu rzeki Wieprz (incydent ten przeżyły tylko trzy osoby) – od 1942 r. ukrywał na terenie swojego gospodarstwa dwie osoby narodowości żydowskiej: Jankiela Kiwę oraz nieznaną kobietę. Machul udostępnił im stodołę, zaopatrywał ich też w żywność.

3 lipca 1943 r. Jankiel Kiwa udał się do sąsiedniej wsi Strzyżewice, gdzie mieszkał przed wojną, by tam zakupić dodatkowe racje żywnościowe. Funkcjonariusze żandarmerii niemieckiej zatrzymali go i zmusili torturami do ujawnienia osób, u których się schronił. Tego samego dnia żandarmeria z Dęblina dokonała rewizji gospodarstwa Machulów. Rozstrzelano Jankiela Kiwę, ukrywającą się wówczas w gospodarstwie Żydówkę (nazwisko nieznane) oraz Jana Machula. Zwłoki Machula pochowano na pobliskim cmentarzu. Zamordowani wówczas Żydzi do dziś spoczywają w nieoznaczonej mogile w pobliżu wsi Cezaryn.

7 sierpnia 2000 r. Jan Machul został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Lu, OKL/Kpp. 177/70, Protokoły przesłuchań świadków w sprawie zbrodni popełnionych przez S. Sikorę; *ibidem*, OKL/S. 2/00/Zn, Akta główne prokuratora w sprawie zbrodni popełnionych na Polakach za pomoc udzielaną Żydom; AYV, M.31.2/9019, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 49; Bielawski W., Pilchowski C., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, s. 43; Aleksiun N., *Rodzina Machul* https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--rodzina-machul, dostęp 17 XII 2018 r.; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo lubelskie*, Warszawa 1985, s. 39; Siemion L., *Egzekucje na Lubelszczyźnie*, „Zeszyty Majdanka" 1969, t. 3, s. 186; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 91; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 136.

Autor: Tomasz Gonet

Maciejewski Alfons, urodzony 8 czerwca 1917 r. w Gross Gischof, syn Antoniego i Marii z d. Koniecznej, konduktor, zamieszkały w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Alfons Maciejewski udzielał schronienia osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co został aresztowany 11 maja 1943 r. przez funkcjonariuszy niemieckiej policji bezpieczeństwa. 19 maja 1943 r. rozpoczął odbywanie wyroku w więzieniu w Częstochowie (wymiar kary nieznany). Brak informacji o jego dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3055, k. 1–4.

Autor: Grzegorz Onyszko

Majek z d. Brzostowska Julianna, urodzona 16 lutego 1889 r. w Łaskarzewie, córka Kazimierza i Teofili, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, handlarka, zamieszkała w okresie okupacji w Łaskarzewie, Kreishaupt. Garwolin, dystrykt warszawski, GG.

Majek Kazimierz Józef, urodzony 26 kwietnia 1927 r. w Łaskarzewie, syn Franciszka i Julianny z d. Brzostowskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, handlarz, zamieszkały w okresie okupacji w Łaskarzewie, Kreishaupt. Garwolin, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Pod koniec października 1942 r. do drzwi domu rodziny Majek zapukała Żydówka, ok. pięćdziesięcioletnia Rozalia Nejman, prosząc o udzielenie pomocy. Była ona przyjaciółką rodziny z okresu międzywojennego, kiedy to Nejmanowie wynajmowali u nich pokój. Kierując się pobudkami humanitarnymi, Majkowie przyjęli Rozalię i zapewnili jej kryjówkę i jedzenie. Początkowo planowano udzielanie pomocy tylko przez kilka dni, lecz ostatecznie Żydówka ukrywała się tam 13 miesięcy.

Z końcem września 1943 r., do tzw. policji granatowej został przesłany pierwszy donos, jednak zniszczył go jeden z policjantów, znajomy rodziny. Przekazał on wcześniej jego treść Majkom. W listopadzie 1943 r. nieustalona osoba wysłała kolejny donos. Trzech policjantów wraz z psem przeprowadziło dokładną rewizję w domu Majków, podczas której zdemolowali mieszkanie, lecz nie znaleźli ukrytej pod łóżkiem Rozalii Nejman. Po tych wydarzeniach rodzina postanowiła, że Żydówka najbliższe dni spędzi poza domem i będzie wracała jedynie na noc. Niestety już następnego dnia została aresztowana i bestialsko zamordowana. Pomimo tortur nie wydała ukrywającej jej rodziny.

Poświęcenie Rozalii nie uchroniło jednak Majków od dalszych represji, ponieważ dwa dni później Niemcy zatrzymali Juliannę i Kazimierza. Zostali oni dotkliwie pobici. Ich życie uratowała przesłana żandarmom przez Kierownictwo Spółdzielni Rolniczo-Handlowej skrzynka wódki. Cała rodzina doczekała końca wojny.

11 maja 1993 r. Julianna i Kazimierz Majek zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/5402, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 428; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4044029, dostęp 3 XII 2014 r.

Autor: Paweł Zawisza

Madej z d. Janus Zofia, urodzona 1919 r., córka Stanisława i Marianny, mąż Mieczysław, zamieszkała w gajówce Dzwonowice, we wsi Biskupice, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Madej Mieczysław, żona Zofia z d. Janus, zamieszkały w gajówce Dzwonowice, we wsi Biskupice, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Janus Helena, mąż Bronisław, zamieszkała w gajówce Dzwonowice, we wsi Biskupice, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Janus Krzysztof, urodzony ok. 1940 r., syn Bronisława i Heleny, zamieszkały w gajówce Dzwonowice, we wsi Biskupice, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Janus Genowefa, urodzona ok. 1940 r., córka Anieli, zamieszkała w gajówce Dzwonowice, we wsi Biskupice, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Zofia i Mieczysław Madej wraz z Marianną i Stanisławem Janusami (rodzicami Zofii) oraz Bronisławem Janusem (bratem Zofii) od lipca 1942 r. do 12 stycznia 1943 r.

ukrywali w gospodarstwie sześć lub siedem osób narodowości żydowskiej. Byli to członkowie rodzin Berlińskich i Rusinków, m.in. Estera Rusinek. Rodzina Berlińskich była im znana, ponieważ przed wojną prowadziła młyn w miejscowości Maloszyna. Za ukrywanie osób gospodarze nie otrzymywali zapłaty, jednak ukrywający się Żydzi płacili za żywność.

W wyniku zadenuncjowania 12 stycznia 1943 r. ukrywający się Żydzi, z wyjątkiem Estery Rusinek, która w niewyjaśnionych okolicznościach uniknęła śmierci, zostali zamordowani przez Niemców (brak danych o formacji). Śmierć ponieśli także członkowie rodziny Janusów (z wyjątkiem Bronisława i Stanisława, których nie było wówczas w domu). Gospodarstwo zostało przez Niemców doszczętnie spalone.

Źródła: AYV, M.31.2/7669, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Bielawski W., Pilchowski C., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, s. 31, 44; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 248; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 413.

Autor: Tomasz Gonet

Majkut Antoni, urodzony 24 czerwca 1900 r., syn Ignacego i Zofii z d. Leja, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie niemieckiej okupacji w Grodzisku Górnym, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W czasie niemieckiej okupacji Antoni Majkut z żoną Katarzyną z d. Przeszło i z pięcioma synami: Janem (ur. 1925 r.), Józefem (ur. 1929 r.), Bronisławem (ur. 1930 r.), Stanisławem (ur. 1933 r.) i Ludwikiem (ur. 1935 r.), mieszkali w Grodzisku Górnym.

Rodzina Majkutów jeszcze w okresie międzywojennym utrzymywała kontakty handlowe i sąsiedzkie z żydowskimi mieszkańcami Grodziska Górnego. Wiosną 1942 r. kontakty się urwały, ponieważ Żydów z Grodziska Górnego wysiedlono. Od wiosny 1943 r. do jesieni 1943 r. rodzina Majkutów udzielała czasowego schronienia trójce Żydów: Moszkowi Josie (ok. 30 lat), Szulimowi Josie (ok. 30 lat) oraz żonie Moszka o nieustalonym imieniu, i dożywiała ich. Ukrywali się oni w okolicznych lasach i na polach. Do domu Majkutów przychodzili regularnie, aby się ogrzać, umyć i zjeść. Zostawali w nim kilka dni, następnie odchodzili. Podczas pobytu u Polaków przebywali w specjalnie wydrążonej kryjówce pod podłogą w komorze lub w stodole w kryjówce zrobionej w słomie.

W listopadzie 1943 r. do domu Majkutów przybył żandarm z Grodziska Dolnego oraz członkowie nocnej warty. Nie są znane okoliczności przybycia tej ekspedycji do gospodarstwa Majkutów. Antoni Majkut i jego starsi synowie zdołali uciec z domu. Pozostała w nim Katarzyna wraz z najmłodszym synem. Po sterroryzowaniu domowników i pobiciu gospodyni żandarm zmusił towarzyszących mu wartowników do rewizji. Odnaleziono

ukrywających się Żydów i odprowadzono ich na cmentarz żydowski w Grodzisku. Tam zostali zastrzeleni przez Niemca.

W lutym 1944 r. Majkutowie po raz kolejny przyjęli pod swój dach Żydów. Była to para narzeczonych o nieustalonych imionach i nazwiskach. W dniu ich przybycia Antoni Majkut został aresztowany w swoim domu przez czterech funkcjonariuszy tzw. granatowej policji (o nazwiskach: Kowalski, Matłowski, Mędykowski, Niedzielski). Następnie przewieziono go do więzienia w Jarosławiu, gdzie przebywał jako zakładnik do marca 1944 r. Wówczas to został przewieziony do Łańcuta i razem z dziesięcioma innymi osobami zastrzelony.

9 lutego 2010 r. Antoni Majkut został pośmiertnie odznaczony Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski przez Prezydenta RP.

Źródła: Muzeum w Jarosławiu, Afisze, Obwieszczenie dowódcy SS i policji dystryktu krakowskiego z 23 II 1944 r. o skazaniu na karę śmierci dziesięciu Polaków, w tym Antoniego Majkuta „za popieranie Żydów przez udzielanie im schronienia"; Relacja Ludwika Majkuta, Relacja Stanisława Majkuta (zbiory Elżbiety Rączy, 2009).

Bibliografia: Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 43; Rączy E., Witowicz I., *Polacy ratujący Żydów na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945 (Poles Rescuing Jews in the Rzeszów Region in the Years 1939–1945)*, Rzeszów 2011, s. 220–211; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 11 XII 2018 r.

Autor: Elżbieta Rączy

Malarecki Michał, urodzony 29 września 1884 r., narodowość polska, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Daleszycach, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Michał Malarecki wraz z rodziną, żoną Marianną i pięciorgiem dzieci, mieszkał w Daleszycach, gdzie prowadził czteromorgowe gospodarstwo rolne. W lecie 1942 r., tuż przed akcją wysiedlania Żydów z Daleszyc, pomógł wydostać się ze wsi jednej z zamieszkujących w niej rodzin żydowskich o nazwisku Farbiarz. Malarecki wywiózł ich do miejscowości Łagów, gdzie zamierzali się ukryć. Podobnej pomocy żydowskim rodzinom udzieliło także kilku innych miejscowych gospodarzy.

Po kilku dniach Niemcy nakazali, aby Polacy przewożący Żydów stawili się na wezwanie, gdyż w innym przypadku cała wieś zostanie spalona. Malarecki był jedną z osób, które zgłosiły się na posterunek żandarmerii w Bielinach, tam został aresztowany. 28 września 1942 r. przewieziono go do więzienia w Kielcach. Oskarżony o udzielenie pomocy Żydom przez przetransportowanie do innej miejscowości, gdzie mogli znaleźć lepsze schronienie, 6 maja 1943 r. wyrokiem Sądu Specjalnego w Kielcach został za to skazany na trzy lata ciężkiego więzienia. Wieś Daleszyce została za pomoc Żydom obłożona kontrybucją w wysokości 400 tys. zł. Każdy gospodarz musiał także w ciągu roku

odstawiać kontyngenty w wysokości: 50 kg ziarna (od jednej morgi ziemi), 300 l mleka (od jednej krowy), 150 jaj (od jednej kury) oraz 100 kg mięsa. 4 listopada 1943 r. Michał Malarecki został przetransportowany do więzienia w Gross-Strehlitz w celu odbycia kary. Przebywał także w więzieniach w Blechhammer oraz w Bendsburgu (Będzinie). Przed końcem wojny powrócił do Daleszyc, gdzie zmarł 10 kwietnia 1945 r.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Kielcach, R 137/22; APKi, Więzienie w Kielcach, 1138, 1146; AIPN Ki, S. 67/02/Zn, Akta główne prokuratora w sprawie zbrodni zabójstw Polaków w więzieniu kieleckim w latach 1939–1945, t. 6.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzieloną Żydom*, Warszawa 1981; Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1981; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971.

Autor: Edyta Krężołek

Malik Wacław, urodzony 3 grudnia 1914 r. w Skarżysku Kamiennej, syn Antoniego i Władysławy, narodowość polska, inżynier, w okresie okupacji mieszkał w Skarżysku Kamiennej, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Mieszkaniec Skarżyska-Kamiennej Wacław Malik na początku 1941 r. rozpoczął pracę w tamtejszym oddziale fabryki wyrobów metalowych „Hasag" (Hugo Schneider Aktiengesellschaft Metallwarenfabrik), początkowo na „Werk A", a następnie na „Werk C", w charakterze technika budowlanego. Pracując w „Hasagau", wielokrotnie spotykał się z żydowskimi więźniami pracującymi tam przymusowo. Malik udzielał różnorakiej pomocy Żydom, w tym Abramowi Grynsztajnowi. Umożliwił mu ukrywanie się przed funkcjonariuszem straży obozowej (Werkschutz) Sawczakiem, który groził Grynsztajnowi rozstrzelaniem.

W 1943 r. Wacław Malik stanął w obronie bitego więźnia o nieznanym nazwisku. Do znęcającego się nad nim członka Werkschutzu narodowości ukraińskiej powiedział według własnej relacji: „Bydlaku, czego go bijesz?". Słowa te stały się powodem czasowego zatrzymania Malika. Podczas pobytu w biurze Bartenschlagera, zastępcy komendanta straży zakładowej, i też na polecenie komendanta, Malik został pobity przez nieznanego z nazwiska strażnika.

Źródła: AIPN Ki, IPN Ki 128/231, SWK, Protokół przesłuchania świadka Wacława Malika, Skarżysko-Kamienna, 25 III 1966 r., k. 197v; AOK, Ds., 25/67, t. 9, Odpis Protokołu przesłuchania świadka Abrama Grynsztajna, Częstochowa, 13 IX 1947 r., k. 66.

Bibliografia: Gibaszewski K., *Hasag. Historia obozu pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej*, Skarżysko-Kamienna 2011, s. 62.

Autor: Tomasz Domański

Maliszewska Julianna vel Helena, urodzona 23 marca lub 29 kwietnia 1909 r.[37] w Jedlińsku córka Walentego i Katarzyny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, pracownica domowa, zamieszkała w okresie okupacji w Płaskowie, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Julianna vel Helena Maliszewska została aresztowana przez żandarmerię niemiecką z posterunku w Białobrzegach ok. 25 grudnia 1942 r. za ukrywanie osoby narodowości żydowskiej (nazwisko nieznane). Osadzono ją w miejscowym areszcie, a 31 grudnia 1942 r. przewieziono do Radomia i osadzono w więzieniu przy ul. Malczewskiego. Po trwającym trzy tygodnie śledztwie, 21 stycznia 1943 r., zwolniono ją z więzienia. Zarówno przebieg śledztwa, jak i motywy podjęcia decyzji o jego umorzeniu pozostają nieznane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, M-455, Arkusz ewidencyjny Heleny Maliszewskiej; USC w Jedlińsku, Akta metrykalne parafii Jedlińsk.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Mańkowski Tadeusz, urodzony 1914 r., syn Stefana i Teofili, sportowiec, bokser, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Mańkowski Zdzisław, urodzony 1926 r., syn Stefana i Teofili, brat Tadeusza Mańkowskiego, robotnik, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od lata 1942 r. w mieszkaniu Tadeusza Mańkowskiego przebywał Szapsa Rotholc. Ukrywał się tam jako Stanisław Domański wraz z żoną Marią (jako Rogowska Maria) i trzyletnim synkiem Ryszardem (jako Ryszard Rogowski). Rotholc przed wojną był bokserem i znał Mańkowskich. W ukrywaniu pomagał mu brat Zdzisław i matka Teofila.

W 1943 r. ktoś zadenuncjował Tadeusza do Bahnschutzu, co spowodowało najście policji niemieckiej. Podejrzenia o pomocy Żydom się potwierdziły, kiedy okazało się, że syn Rotholca jest obrzezany. Udało się jednak przekupić przybyłego policjanta. Tadeusz, w celu ratowania rodziny znajomego, wynajął m.in. mieszkanie przy ul. Grzybowskiej 30, a potem mieszkanie w Międzylesiu. W mieszkaniu przy ul. Grzybowskiej pod jego opieką

[37] W arkuszu więziennym zapisano, że miała ona na imię Helena i urodziła się 23 marca 1909 r. Natomiast w aktach metrykalnych Urzędu Stanu Cywilnego w Jedlińsku zawarto informację o urodzeniu 29 kwietnia 1909 r. Julianny Maliszewskiej. Ponieważ w obu źródłach występują identyczne informacje na temat miejsca urodzenia oraz personaliów rodziców, chodzi najprawdopodobniej o tę samą osobę. Podkreślić należy, że strażnicy więzienni podczas rejestracji doprowadzanych osób nie korzystali z dokumentów, lecz spisywali dane na podstawie ustnych oświadczeń więźniów. Trudno ocenić, czy doszło tutaj do pomyłki, czy też do świadomego zafałszowania imienia oraz daty urodzenia.

znajdowały się jeszcze trzy inne rodziny żydowskie, które jednak w nadziei na legalny wyjazd z okupowanej Polski udały się do Hotelu Polskiego i w efekcie zginęły. Udali się tam także Rotholcowie, ale dzięki Tadeuszowi i jego bratu Zdzisławowi w ostatniej chwili uniknęli pułapki. Po tym wydarzeniu Szapsa i Ryszard zamieszkali u Zdzisława, Miriam zaś u Tadeusza.

W połowie maja 1944 r. Tadeusz i Miriam w wyniku denuncjacji zostali aresztowani przez żandarmerię z Rembertowa, a następnie rozstrzelani, najprawdopodobniej w lasach kawęczyńskich. Ciał nigdy nie odnaleziono.

Zdzisław Mańkowski pomagał swemu bratu Tadeuszowi w ukrywaniu kilku rodzin żydowskich. Był łącznikiem i kurierem. Po pierwszej denuncjacji, kiedy udało się przekupić policjanta, wywiózł ukrywanego trzyletniego Ryszarda Rotholca do znanej mu z akcji pomocy Żydom Jadwigi Penczonek (po wojnie Myszkowska-Bagińska), zamieszkałej wówczas w Klarysowie (po wojnie w Konstancinie Jeziornej), gdzie chłopiec przebywał do 1945 r. Po drugiej denuncjacji i zamordowaniu brata Tadeusza w Międzylesiu policja przybyła do mieszkania przy ul. Grzybowskiej 30, wynajętego przez Tadeusza celem ratowania Rotholców i trzech innych rodzin żydowskich. Szapsa Rotholoc zdołał się ukryć. Zdzisław został skatowany i powieszony na pasku na drzwiach. Nie wydał jednak kryjówki Rotholców. Uratował go dozorca, który odnalezł go i przewiózł do szpitala. Mańkowski brał następnie udział w powstaniu warszawskim. Do końca dbał o Szapsę Roholca, także po wysiedleniu z Warszawy, gdy zostali wywiezieni do robót na terenie Rzeszy. Trafili do Essen, gdzie pracowali w zakładach Kruppa. Także tam Zdzisław miał dużo kłopotów, by uchronić Rotholca przez rozpoznaniem. Szapsa przetrwał wojnę, a po pewnym czasie wraz z synem Ryszardem wyjechał do Belgii, a następnie do Kanady.

18 czerwca 1989 r. Instytut Yad Vashem uhonorował Tadeusza i Zdzisława Mańkowskich tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/990, Sprawa Zdzisława Mańkowskiego; Rozmowa telefoniczna autora z wdową Alicją Mańkowską w dniu 27 II 2014 r.; Archiwum USC w Warszawie.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 440; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 17 XII 2018 r.; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4035058, dostęp 7 VI 2017 r.

Autor: Marcin Urynowicz

Marczak Ludomir, urodzony 30 października 1907 r. w Warszawie, syn Stanisława i Marty, narodowość polska, kompozytor, dziennikarz, powiązany z Komunistyczną Partią Polski oraz Polską Partią Socjalistyczną, członek Robotniczej Partii Polskich Socjalistów, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkały w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Ludomir Marczak na początku okupacji przejął szmaciarnię przy ul. Dalekiej, później uzyskał zgodę władz niemieckich na najmowanie pracowników z getta. Zakład ten stał się przykrywką dla akcji pomagania ludności narodowości żydowskiej. Marczak wspierał uciekających z getta, szukał schronienia dla potrzebujących. Równocześnie sam zbudował schron przy ul. Świętojerskiej, gdzie ukrywał kilkanaście osób wraz z ich rodzinami. Wśród ocalałych znajdowała się Klementyna Fuswerk-Krymkowa. W 1943 r. rodzina Marczaków zorganizowała drugi schron przy ul. Pańskiej.

25 listopada 1943 r. w wyniku denuncjacji wykryto bunkier przy ul. Świętojerskiej. Aresztowano trzynastu Żydów oraz Ludomira Marczaka. Po kilkudniowym śledztwie został on rozstrzelany 31 grudnia 1943 r. przy ul. Towarowej 4.

Bibliografia: Bartoszewski W., *1859 dni Warszawy*, Kraków 1984, s. 506, 520; Bartoszewski W., *Straceni na ulicach miasta. Egzekucje w Warszawie 16 X 1943 – 26 VII 1944*, Warszawa 1970, s. 66–67; *Marczak Ludomir Michał (1907–1943)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX/1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 608; Mark B., Mark E., *PPR a kwestia żydowska w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Z pola walki. Kwartalnik poświęcony dziejom ruchu robotniczego" 1962, R. 5, nr 1 (17), s. 46, 53; Ringelblum E., *Polish–Jewish Relations During the Second World War*, Evanston, 1974, s. 228; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 4, Warszawa 2013, s. 382.

Autor: Paweł Niewiński

Margasińska z d. Jakubowska Klementyna, urodzona 1889 r. w Końskich, bez zawodu, zamieszkała w okresie okupacji w Końskich, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Margasińska Krystyna, córka Klementyny, zamieszkała w okresie okupacji w Końskich, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Klementyna i Krystyna Margasińskie były żołnierkami Armii Krajowej. Ukrywały w domu przy ul. Krakowskiej w Końskich osoby narodowości żydowskiej, m.in.: Jakuba, Ewę, Annę i Wierę Rosenthal. Ich dom był prawdopodobnie ważnym punktem kontaktowym oddziałów partyzanckich.

Na skutek denuncjacji przez umysłowo upośledzonego syna sąsiadów 10 kwietnia 1943 r. zostały aresztowane przez Gestapo, a następnie osadzone w więzieniu w Końskich. Po aresztowaniu Margasińskich Gestapo zorganizowało w ich domu zasadzkę, w wyniku której aresztowano lokalnych żołnierzy podziemia. Ukrywający się Żydzi zostali prawdopodobnie zamordowani przez Niemców. Klementynę Margasińską wywieziono 3 czerwca 1943 r. do KL Auschwitz (nr obozowy 45819), w którym zmarła 26 lipca 1943 r., natomiast Krystynę Margasińską – do Dachau (data nieznana), gdzie doczekała wyzwolenia obozu.

16 lipca 2001 r. Klementyna i Krystyna Margasińskie zostały uhonorowane tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 1147, ankieta z 24 V 1956 r.; *ibidem*, Numerowe wykazy kobiet; AYV, M.31.2/9422, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006, t. 4, s. 1869.

Autor: Tomasz Gonet

Martiniuk (Martyniuk) z d. Woszkowska (Waszkowska) Maria, urodzona 2 czerwca 1896 r. w Stanisławowie, córka Józefa i Julii z d. Straczyńskiej, narodowość ukraińska, wyznanie greckokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Stanisławowie, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Hrenkiw (Hrynkiv) Wasyl, urodzony 16 marca 1907 r. w Tylysznicy Olszarowej, narodowość ukraińska, wyznanie greckokatolickie, szewc, zamieszkały w okresie okupacji w Stanisławowie, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Kochmann Maria, urodzona 2 maja 1914 r. w Nadwórnej, córka Konstantego i Marii z d. Zawadzkiej, narodowość ukraińska, wyznanie greckokatolickie, robotnica, zamieszkała w okresie okupacji w Nadwórnej, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Maria Martiniuk, Wasyl Hrenkiw, Walenty Gamon oraz Maria Kochmann udzielali pomocy osobom narodowości żydowskiej. Byli wśród nich Johann Prawer, Dora Pomeranz z d. Grossnass oraz trzy nieznane z imienia i nazwiska osoby. Żydzi od lutego lub kwietnia 1943 r. ukrywali się w mieszkaniu Wasyla Hrenkiwa (Hrynkiva) i Marii Kochamnn, za co gospodarze otrzymywali zapłatę w gotówce, którą przeznaczali również na wyżywienie i zaopatrzenie ukrywanych. W znalezieniu schronienia dla Dory Pomeranz bezinteresownie pośredniczyła Maria Martiniuk (Martyniuk). W pomoc ukrywającym się osobom zaangażowany był również Walenty Gamon (Gamoń), który odpłatnie pośredniczył w zdobyciu fałszywych dokumentów. W relacji Anny Isler pojawia się informacja, że Walenty Gamon po sprzedaniu jej dokumentów oraz przewiezieniu jej do Krakowa, szantażował ją, przez co musiała zmienić miejsce schronienia. Na skutek donosu, 14 października 1943 r. Niemcy przeprowadzili rewizję w mieszkaniu Wasyla Hrenkiwa (Hrynkiva) i Marii Kochmann, ale nie odnaleźli ukrywających się osób. Jednak tego samego dnia trzech Żydów (w tym Johann Prawer) zostało schwytanych w trakcie próby opuszczenia dotychczasowego miejsca schronienia. Maria Kochmann oraz Wasyl Hrenkiw (Hrynkiv) zostali aresztowani 14 października 1943 r. i osadzeni w więzieniu w Stanisławowie, a następnie wyrokiem

Sądu Specjalnego w Stanisławowie z 27 stycznia 1944 r. skazani na karę śmierci. Brak informacji o wykonaniu wyroku.

Walenty Gamon (Gamoń) został aresztowany w Stanisławowie 19 października 1943 r., a następnie w nieznanych okolicznościach uciekł z więzienia w Stanisławowie 28 grudnia 1943 r.

Maria Martiniuk (Martyniuk) została aresztowana 23 października 1943 r. i osadzona w więzieniu w Stanisławowie, a następnie, 27 stycznia 1944 r. uniewinniona decyzją Sądu Specjalnego w Stanisławowie. Następnego dnia została zwolniona z więzienia. W sprawie tej oskarżeni byli również Eugeniusz Kulman i Ludwika Kołodziejczyk, którzy prowadzili w okresie okupacji sklep w Stanisławowie i uczestniczyli w procesie wymiany obcej waluty. Zostali oskarżeni o przestępstwa walutowe.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Stanisławowie, R. 137/9; AŻIH, Relacje z czasów Zagłady, 301/3721, Relacja Anny Isler.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Mazanowski Roman, urodzony 8 września 1906 r. w Krakowie, syn Mikołaja, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, adwokat, w okresie okupacji mieszkał w Białobrzegach, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji Roman Mazanowski mieszkał w Białobrzegach (woj. mazowieckie). 8 lipca 1942 r. został osadzony w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu. Aresztowania dokonali niemieccy żandarmi z posterunku w Białobrzegach.

Powodem aresztowania Romana Mazanowskiego była „obrona Żyda". Brak jakichkolwiek bliższych informacji o okolicznościach tego wydarzenia. Można jedynie domniemywać, że jako adwokat reprezentował on przed białobrzeskim sądem grodzkim interesy osoby narodowości żydowskiej, co było niezgodne z rozporządzeniami okupantów.

W okresie pobytu w więzieniu radomskim Roman Mazanowski przebywał prawdopodobnie na jego oddziale specjalnym, znajdującym się pod całkowitą kontrolą funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa. Śledztwo w jego sprawie zostało zamknięte po trzech tygodniach podjęciem przez Niemców decyzji o zwolnieniu więźnia. Według zapisów ewidencyjnych odzyskał on wolność 29 lipca 1942 r. Zarówno przebieg śledztwa, jak i motywy podjęcia decyzji o jego umorzeniu pozostają nieznane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, M-124, Arkusz ewidencyjny Romana Mazanowskiego.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Maziak Adele z d. Liskiewicz, urodzona 31 sierpnia 1896 r. w Przemyślu, córka Georga i Barbary z d. Fink, narodowość niemiecka, wyznanie greckokatolickie, nauczycielka w niemieckiej szkole ludowej, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkała w Stryju. Kreishaupt. Stryj, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Adele Maziak w lipcu i sierpniu 1943 r. przez ok. pięć tygodni ukrywała w piwnicy swojego domu cztery osoby narodowości żydowskiej: znajomą sprzed wojny nauczycielkę ze Stryja Feigę Dörfler i jej syna Kubę, Mojżesza Stricka i Matyldę Litauer. Podczas ich pobytu opiekowała się nimi, jak sama twierdziła, nie pobierając w zamian za ukrywanie żadnych środków finansowych. Pieniądze brała tylko na zakup żywności, którą zdobywała u pokątnych handlarzy. Z kolei ukrywający się u niej zeznawali, że pobierała za pomoc wysokie wynagrodzenie.

Pod koniec sierpnia 1943 r. Maziak poprosiła Stricka i Litauer, aby opuścili jej dom, ponieważ bała się ich dalej ukrywać. Strick i Litauer schronili się w bunkrze w pobliskim lesie. 2 lutego 1944 r. ich kryjówkę wykryło trzech mężczyzn. Strick podczas próby odzyskania rzeczy, które zgubił w czasie ucieczki z bunkra, został schwytany przez jednego z chłopów i przekazany ukraińskiej policji w Medenicach. Wskazał miejsce ukrycia Litauer. Cztery dni później aresztowano Maziak. Została ona osadzona w areszcie śledczym w Drohobyczu. 20 lutego 1944 r. prokuratura we Lwowie uznała ją za winną wykroczenia przeciw art. 1 (§ 4b) trzeciego rozporządzenia o ograniczeniach pobytu w Generalnym Gubernatorstwie z 15 października 1941 r. oraz zadecydowała o umieszczeniu Maziak w Zakładzie Karnym we Lwowie. 16 lub 17 marca 1944 r. przeniesiono ją do Zakładu Karnego w Rzeszowie (Reichshof), a następnie do Krakowa, gdzie miał się odbyć jej proces przed sądem specjalnym. Dwukrotnie go odraczano. 1 sierpnia 1944 r. Maziak została osadzona w obozie dla kobiet w Jaworze, w związku z postępującą ewakuacją i przeniesieniem lwowskiego sądu do Görlitz. Następnie 13 października 1944 r. Maziak została przetransportowana do więzienia w Görlitz, gdzie na listopad 1944 r. zaplanowano kolejną rozprawę. W grudniu 1944 r. przebywała w lazarecie w Nowym Sączu. Nie wiadomo jednak, czy rozprawa się odbyła i jak dalej potoczyły się losy Adele Maziak.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137/115.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Mazurkiewicz Kornelia, urodzona 1880 r. w Podhajcach, córka Jana i Anny z d. Kozłowskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, nauczycielka, urzędnik pocztowy, zamieszkała w okresie okupacji we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Mazurkiewicz Aniela, bratanica Kornelii Mazurkiewicz.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Kornelia Mazurkiewicz w drugiej połowie 1941 r. udzieliła schronienia mężczyźnie narodowości żydowskiej (Eugeniuszowi Henrykowi Scheimanowi), którego przywiozła

do niej jej krewna Janina Mazurkiewicz. W mieszkaniu Kornelii Mazurkiewicz nie było jednak odpowiednich warunków do ukrywania, dlatego Scheiman wkrótce przeniósł się do rodziny Józefików w Przemyślu. W lutym 1942 r. został tam przypadkowo odkryty przez stacjonujących w pobliżu niemieckich żołnierzy z kompanii saperów. Nie mając już wówczas innego wyjścia, powrócił do Lwowa, do domu Kornelii Mazurkiewicz. Polka ukrywała go we własnym mieszkaniu, jednak Scheiman nie przestrzegał zasad bezpieczeństwa. W połowie marca 1942 r. wyszedł z mieszkania i udał się do fryzjera. Tam został rozpoznany i zastrzelony przez SS-mana. Tego samego dnia wieczorem Kornelia Mazurkiewcz została aresztowana przez Niemców. Razem z nią została także zatrzymana jej bratanica Aniela Mazurkiewicz, która wówczas przebywała w jej mieszkaniu. Obie zginęły w nieznanych okolicznościach.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2443; Relacja pisemna Mieczysława Józefika (w zbiorach autora).

Bibliografia: Hurkała T., *Nie ulękniesz się, gdy nadejdzie zniszczenie*, „Zielony Sztandar" 2001, nr 26.

Autor: Elżbieta Rączy

Mazurkiewicz Edward, urodzony 1920 r. w Rypinie, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Edward Mazurkiewicz podczas okupacji mieszkał w Warszawie. Udzielanie pomocy Żydom rozpoczął w 1940 r., dostarczając żywność Belli Rapaport, przebywającej w warszawskim getcie. Wiosną 1941 r. Mazurkiewicz zorganizował jej fałszywe dokumenty, pomógł wydostać się z getta oraz przedostać się do Białegostoku.

Edward Mazurkiewicz w dalszym ciągu pomagał Żydom z warszawskiego getta. Jednym z nich był Kuba Borenstein, któremu dostarczał żywność i lekarstwa.

W październiku 1942 r. Mazurkiewicz pozostał na noc w getcie warszawskim, wtedy został aresztowany przez Gestapo, przesłuchany, a następnie wysłany do obozu koncentracyjnego na terenie Rzeszy. Nie dojechał tam, ponieważ zdołał uciec z transportu. Przeniósł się razem z żoną i córką do Ciechanowca, gdzie pomagał Żydom, m.in. Yehudzie Ajzykowi, którego razem z jego żoną i synkiem ukrywał aż do końca okupacji.

13 lipca 1994 r. Edward Mazurkiewicz został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/4016, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu*. Polska, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 455; *The Righteous Among The Nations Database*,

http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4016365, dostęp 21 XII 2015 r.;

Autor: Agata Wloczek

Michalczyk Maria, urodzona 11 kwietnia 1918 r.[38] w Walmow (Niemcy), córka Józefa i Stanisławy z d. Piorun, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Radomiu, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Maria Michalczyk działała w konspiracji jako żołnierz Armii Krajowej, ps. „Mała Marysia". 11 kwietnia 1942 r.[39] została aresztowana przez funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa i osadzona w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu.

Powodem aresztowania Marii Michalczyk była „pomoc Żydowi w ucieczce". Brak bliższych informacji o okolicznościach tego wydarzenia. W okresie pobytu w więzieniu radomskim Maria Michalczyk przebywała prawdopodobnie na jego oddziale specjalnym, znajdującym się pod całkowitą kontrolą funkcjonariuszy Sipo. W niespełna miesiąc od chwili aresztowania śledztwo w jej sprawie zostało zamknięte wyrokiem sądu skazującym ją na osadzenie w obozie koncentracyjnym. Transportem więźniarskim, który odszedł z Radomia 11 lutego 1943 r., Maria Michalczyk została przewieziona do KL Auschwitz, gdzie nadano jej numer 35142. Stąd, prawdopodobnie w 1944 r., przeniesiono ją do KL Ravensbrück.

Źródła informują, że udało się jej dotrwać tam do wyzwolenia obozu. Jej dalsze losy pozostają nieznane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, M-912, Arkusz ewidencyjny Marii Michalczyk.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 4, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006; Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Michałowska Anna, urodzona 16 grudnia 1914 r. w Radomiu, córka Beniamina i Bronisławy z d. Machlewicz, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, krawcowa, zamieszkała w okresie okupacji w Radomiu, dystrykt radomski, GG.

[38] W bazie www.straty.pl widnieje informacja, że Michalczyk urodziła się 11 kwietnia 1925 r. i z zawodu była pielęgniarką. Informacja zaczerpnięta z bazy więźniów Państwowego Muzuem Auchwitz-Birkenau.

[39] W bazie www.straty.pl widnieje informacja, że została zatrzymana 15 stycznia 1943 r. (wpis na podstawie *Księga bólu i pamięci. Więźniowie hitlerowskich obozów koncentracyjnych z dystryktu radomskiego w latach 1939–1945 (część pierwsza)*, Radom 1993).

Gregorczyk Maria, urodzona 14 lipca 1910 r. w Radomiu, córka Beniamina i Bronisławy z d. Machlewicz, zamieszkała w okresie okupacji w Radomiu, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Anna Michałowska została aresztowana 27 stycznia 1943 r. przez niemiecką policję bezpieczeństwa, a następnie osadzona w więzieniu radomskim. Wraz z nią Niemcy zatrzymali także jej siostrę Marię Gregorczyk. Powodem aresztowania było udzielenie przez nie pomocy osobom narodowości żydowskiej (brak bliższych informacji). 3 marca 1943 r. siostry zostały deportowane do KL Auschwitz (Anna Michałowska – nr obozowy 37254, Maria Gregorczyk – nr obozowy 37249). Z materiałów ewidencyjnych wynika, że w 1944 r. Annę Michałowską przeniesiono do któregoś z innych obozów koncentracyjnych. Jej dalsze losy pozostają nieznane. Maria Gregorczyk została prawdopodobnie przeniesiona do KL Ravensbrück. Przeżyła wojnę[40].

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, M-919, Arkusz ewidencyjny Anny Michałowskiej.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1933*, t. 4, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006; Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 11 VI 2018 r.

Autor: Sebastian Piątkowski

Mickiewicz Wacław, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, pracownik rolny, zamieszkały w okresie okupacji niedaleko Wilna.

Mickiewicz Władysław, ojciec Wacław, matka Maria, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkały w okresie okupacji niedaleko Wilna.

Mickiewicz z d. Kondratowicz Maria, mąż Wacław, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji niedaleko Wilna.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W czasie okupacji niemieckiej rodzina Mickiewiczów mieszkała niedaleko Wilna. Żydówka Lubow Jankowska z rodzicami i siostrą uciekła z Wilejki i znalazła schronienie w domu Wacława i Marii. Najpierw ukrywali się na strychu, a potem wraz z innym Żydami, m.in. Muskinem Wolfem, Municzem Szolomem, w małej chatce w lesie. Wacław i Maria dostarczali żywność, opiekowali się nimi. 1 stycznia 1942 r. Niemcy odkryli kryjówkę i zastrzelili wszystkich, również Wacława i Marię. Synowi Mickiewiczów Władysławo-

[40] Informacje na temat jej pobytu w obozie koncentracyjnym Ravensbrück, a także powrotu do kraju 18 kwietnia 1946 r. zawarto w bazie internetowej www.straty.pl.

wi oraz Lubow Janowskiej udało się uciec. Dołączyli do partyzantki i pozostali na tych terenach aż do przyjścia Armii Czerwonej w 1944 r. Po wojnie Janowska Luba wyjechała do Izraela, a Władysław do Polski.

W 1978 r. Wacław, Maria i ich syn Władysław zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/1279, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 463.

Autor: Alina Zavadzka

Mielecka z d. Bawół Irena, urodzona 21 października 1921 r., córka Józefa i Katarzyny z d. Węcel, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, pielęgniarka, zamieszkała w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W czasie okupacji Irena uczyła się i mieszkała w Warszawie. Święta spędzała z rodziną we Lwowie. Jej siostra Felicja Tewel, żona żydowskiego adwokata Maurycego Tewela, udzielała pomocy Żydom. Na prośbę siostry Irena udzieliła schronienia w Warszawie Sabinie Poper. Z pomocy Ireny Mieleckiej korzystały także inne osoby narodowości żydowskiej, m.in. Maria Korzennik, które przede wszystkim otrzymywały od niej tzw. aryjskie dokumenty i dla których organizowała odpowiednie schronienia.

W styczniu 1943 r. do domu Felicji we Lwowie wtargnęło Gestapo. Po pobieżnej rewizji w mieszkaniu przebywająca w nim wówczas Irena została aresztowana pod zarzutem dostarczania Żydom tzw. aryjskich dokumentów. Razem z nią aresztowano jej szwagra Maurycego Tewela, który został następnie wywieziony do KL Auschwitz, gdzie zginął. Irena Mielecka dzięki zabiegom rodziny została po kilku tygodniach zwolniona z więzienia.

25 września 1989 r. Irena Mielecka została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1453, Sprawa Ireny Mieleckiej.

Bibliografia: Grynberg M., *Księga Sprawiedliwych*, Warszawa 1993, s. 573–574; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 27.

Autor: Elżbieta Rączy

Młynarski Józef, urodzony 4 lutego 1909 r. w Majdanie Kozickim (według niektórych źródeł w Majdanie Kozic Górnych), syn Jana i Józefy z d. Flis; żonaty z Marianną z d. Kędra, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Bystrzejowicach Drugich, Kreishaupt. Lublin, dystrykt lubelski, GG.

Młynarski Władysław, urodzony 27 czerwca 1932 r. w Bystrzejowicach Pierwszych, syn Józefa i Marianny z d. Kędra, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik (młodociany, przy rodzicach), zamieszkały w okresie okupacji w Bystrzejowicach Drugich, Kreishaupt. Lublin, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji rodzina Młynarskich: Józef, jego żona Marianna i ich syn Władysław, mieszkała w Bystrzejowicach Drugich. Jesienią 1942 r. zdecydowali się oni udzielić schronienia pięciorgu Żydom pochodzącym z Lublina. Byli to: Moszek (Mojżesz) Honig, jego dwaj synowie Józef-Icek i Mordka (Mordechaj), Tama Perec oraz Szmul Vogelgarden. Żydzi zostali ukryci w skrytce pod spiżarnią i przebywali tam przez pięć miesięcy. Przekazywali oni ratownikom niewielkie sumy pieniężne, jednak znacznie niższe niż faktyczne koszty ich wyżywienia.

W styczniu 1943 r., w nieznanych bliżej okolicznościach, w gospodarstwie Młynarskich pojawili się Niemcy, którzy przeprowadzili rewizję. Ponieważ skrytki z Żydami nie odnaleziono, starano się zmusić Józefa i Władysława do wydania ukrywanych osób. Niemcy m.in. strzelali z pistoletów obok głowy Władysława. Po wydarzeniach tych Żydzi zdecydowali się opuścić zabudowania Młynarskich i przenieśli się w inne miejsce. Po pewnym czasie, w lutym 1943 r., Józef Młynarski został aresztowany i osadzony w więzieniu na zamku lubelskim. Zdaniem Józefa-Icka Honiga (w złożonym już po wojnie zeznaniu) miało to bezpośredni związek z ukrywaniem przez niego Żydów. 22 lutego 1944 r. Niemcy opublikowali obwieszczenie, w którym wymieniono nazwisko Józefa Młynarskiego jako skazanego na karę śmierci, ale przewidzianego do ułaskawienia. Na jednym z kolejnych afiszów, datowanym na 6 kwietnia 1944 r., znalazła się informacja mówiąca, że osoby wymienione w „obwieszczeniu" z 22 lutego zostały rozstrzelane.

4 sierpnia 2014 r. Józef, Maria i Władysław Młynarscy zostali uhonorowani tytułem Sprawiedlich wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Lublin, OKL/S. 2/00/Zn, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Józefa Icka Honiga, 24 X 1988 r., s. 348–351; *ibidem*, OKL/S. 2/00/Zn, t. 7, Kopia obwieszczenia Dowódcy SS i Policji na okręg lubelski, 22 II 1944 r., s. 1318; Protokół przesłuchania świadka Władysława Kozaka, 29 III 1989 r., s. 1320–1322; USC w Piaskach, Księga urodzeń za 1932 r. Akt urodzenia Władysława Młynarskiego nr 42/1932; USC w Piaskach, Księga zgonów za 1944 r., Akt zgonu Józefa Młynarskiego nr 12/1944.

Bibliografia: *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 69.

Autor: Sebastian Piątkowski

Molenda Jan, urodzony 29 października 1896 r., rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Sprowej, Kreishaupt. Jędrzejów, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od 1942 r. do października 1943 r. na terenie swojego gospodarstwa przechowywał 23 Żydów. W zlokalizowanym za domem bunkrze ukrywali się m.in.: rodzina Manowiczów ze Szczekocin (ok. pięćdziesięcioletnia matka oraz siedmioro dzieci w wieku 14–25 lat), rodzina Kuców z Raszkowa (rodzice i dwoje dzieci w wieku 8–10 lat), rodzina Faktorów ze Szczekocin (rodzice i dwoje dzieci w wieku 14–17 lat), dwudziestopięcioletni mężczyzna o nazwisku Przetacki ze Szczekocin, dwudziestoczteroletni mężczyzna o nazwisku Maks z Dąbrowicy, pochodząca ze Słupi kobieta o imieniu Szlama oraz dwaj mężczyźni z Łodzi.

W październiku 1943 r. Niemcy otoczyli wieś i przeprowadzili w niej przeszukanie. Na strychu domu Jana Molendy znaleźli jednego z Żydów. W wyniku dalszej szczegółowej rewizji w całym gospodarstwie odnaleźli znajdujący się na jego terenie bunkier. Niemcy zastrzelili za stodołą osiemnaście z ukrywających się wówczas osób. Trzech mężczyzn wraz z Molendą zawieźli na posterunek żandarmerii w Szczekocinach. Stamtąd Jan Molenda został przewieziony do aresztu w Jędrzejowie, skąd później wraz z kilkunastoma współwięźniami zbiegł i do końca wojny pozostawał w ukryciu.

Źródła: AIPN Ki, Ds. 47/67, Masowe egzekucje ludności cywilnej w powiecie Jędrzejów 1940–1944 (Walter Lorent i inni), t. 6.

Bibliografia: Nowak J., *Wieś w akcji pomocy Żydom w czasie okupacji*, „Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego" 1970.

Autor: Edyta Krężołek

Moździerz Ludwik, urodzony 18 listopada 1916 r. w Zabłotowie, narodowość polska, ślusarz (w obozie), zamieszkały w okresie okupacji w Zabłotowie, Kreishaupt. Kolomen, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Ludwik Moździerz zamieszkały w Zabłotowie przekazał w kwietniu 1942 r. bezinteresownie metrykę urodzenia swojej żony córce Maksymiliana Rosenbauma, która w asyście jego znajomego wyjechała do Krakowa, gdzie na tzw. aryjskich papierach doczekała końca wojny. Wkrótce do niej dołączyli rodzice, którzy także przeżyli okupację pod fałszywymi nazwiskami. Moździerz pomagał wielu Żydom. Został aresztowany na skutek donosu. Osadzony 30 kwietnia 1943 r. w KL Lublin (nr obozowy 4226), 30 lipca 1943 r. przeniesiony do KL Buchenwald. Z obozu powrócił po zakończeniu wojny i zamieszkał w Wałbrzychu.

Źródła: AŻIH, Relacje z czasów Zagłady, 301/1638, Relacja Maksymiliana Rosenbauma.

Bibliografia: *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 22 VII 2018 r.

Autor: Monika Taras

Mucha Władysław, urodzony 14 października 1905 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, stolarz, zamieszkały w trakcie okupacji w Dłutowie, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Rutkowski Władysław, urodzony 14 lutego 1879 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały we wsi Cholewy, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Stanisław Graczyk, zamieszkały w czasie wojny we wsi Kadłubowo, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Władysław Mucha, Władysław Rutkowski i Stanisław Graczyk przez bliżej nieokreślony czas ukrywali dwójkę Żydów: Symchę Frosta i Klina (imię nieznane). Za tę działalność Stanisław Graczyk został aresztowany 16 września 1943 r. i zamordowany w więzieniu 18 listopada 1943 r. Z kolei Władysław Mucha został aresztowany 4 października 1943 r. Skierowano go do KL Mauthausen, gdzie zmarł 26 kwietnia 1945 r. Władysław Rutkowski został aresztowany 15 października 1943 r. i deportowany również do KL Mauthausen, gdzie zmarł 10 stycznia 1944 r.

Władysław Mucha, Stanisław Graczyk i Władysław Rutkowski 6 czerwca 2005 r. zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN, IPN GK 629/3818, Tajna Policja Państwowa Oddział w Ciechanowie, k. 1–8.

Bibliografia: *The Righteous Among The Nations database*, http://db. yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4832538, dostęp 12 II 2016 r.; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, dostęp http://straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 12 II 2016 r.

Autor: Kamil Bielas

Mykolajenko z d. Skomorowska Leonia, urodzona w marcu 1908 r. w Trembowli, córka Maksymiliana i Katarzyny z d. Woronczyj, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Trembowli, Kreishaupt. Tarnopol, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Pod koniec 1943 r. zgodziła się, pomimo początkowej niechęci, ukryć w swoim domu przy ul. Średniej 12 w Trembowli miejscowego adwokata narodowości żydowskiej Einlegera

(imię nieznane). Za zgodę na udzielenie kilkudniowego schronienia otrzymała od niego zapłatę pieniężną. Po dwóch dniach jego pobytu u Leonii Mykolajenko w należącym do niej budynku gospodarczym wybuchł pożar. Einleger został schwytany podczas ucieczki z płonących zabudowań. Leonię Mykolajenko aresztowano 3 listopada 1943 r. i skazano 7 grudnia 1943 r. wyrokiem Sądu Specjalnego w Tarnopolu na karę śmierci. Prośba o ułaskawienie została odrzucona. Do wykonania wyroku kobietę osadzono w więzieniu w Tarnopolu, skąd zwolniono ją 8 marca 1944 r. z powodu ewakuacji więzienia.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Tarnopolu, R. 137/3.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

N

Nabiałek Antoni, urodzony 27 stycznia 1902 r. w Olsztynie, syn Walentego i Katarzyny z d. Pluty, wyznanie rzymskokatolickie, posterunkowy policji, zamieszkały w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antoni Nabiałek wyprowadzał osoby narodowości żydowskiej z getta (nazwiska nieznane), w wyniku czego został aresztowany 30 września 1942 r. przez funkcjonariuszy Schupo, a następnie 5 października 1942 r. osadzony w więzieniu w Częstochowie. 24 października 1942 r. rozpoczął odbywanie wyroku sądowego we wspomnianym więzieniu (wymiar kary nieznany). Brak informacji o jego dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 2372, k. 1–4.

Autor: Grzegorz Onyszko

Nagiel Czesław, urodzony 1 czerwca 1923 r. w Warszawie, syn Stanisława, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, posługacz, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W bliżej nieznanym momencie, prawdopodobnie w lutym 1943 r., Czesław Nagiel został aresztowany w Sandomierzu przez niemiecką żandarmerię, a następnie 14 lutego 1943 r. osadzony w więzieniu w Radomiu. Powodem jego aresztowania było „przewożenie Żydów". Według zapisów źródłowych Czesław Nagiel odzyskał wolność 23 lutego 1944 r. Odstęp czasu między osadzeniem w Radomiu a zwolnieniem sugeruje, że mógł zostać skazany przez sąd na rok pozbawienia wolności. Jego dalsze losy pozostają nieznane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, N-33, Arkusz ewidencyjny Czesława Nagiela.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; *idem*, *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Nahacz Wasyl, urodzony 1 lutego 1893 r. w Onyksach, syn Konstantina i Katarzyny z d. Głuszki, narodowość ukraińska, wyznanie greckokatolickie, rolnik, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkały w Zalesiu, Kreishaupt. Rawa Ruska, dystrykt Galicja, GG.

Ganczar z d. Prosko Maria, urodzona 1880 r. w Wólce Tapalowskiej, córka Kiszki i Anastazji z d. Maczug, narodowość ukraińska, wyznanie greckokatolickie, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkała w Lipinie, Kreishaupt. Rawa Ruska, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wasyl Nahacz od lata 1943 r. do marca 1944 r. ukrywał za stałym wynagrodzeniem sześcioro Żydów. Latem 1943 r. zjawił się u niego sąsiad Moses Adler z żoną Chaną i poprosił o nocleg. Po ok. dwóch tygodniach Adler zbudował za zgodą Nahacza bunkier w stajni. Od lipca 1943 r. z Adlerami zamieszkał rzeźnik z Oleszyc o nazwisku Reich. Później doszła trójka innych Żydów. Po niemal pięciu tygodniach od przyjścia Reicha Nahacz stwierdził, że trójka Żydów nie potrafi żyć ze sobą w zgodzie i zażądał opuszczenia domu. Adlerowie po paru dniach opuścili jego gospodarstwo. Pozostali zamieszkali w bunkrze, który wybudowała rodzina Adlerów. Pierwotnie na utrzymanie łożył Adler, potem koszty utrzymania wszystkich przejął Reich. Około cztery tygodnie później trójka Żydów wyprowadziła się do sąsiada o nazwisku Tadeusz Balawander[41]. W bunkrze pozostał jedynie Reich.

Po opuszczeniu domu Nahacza Moses Adler i jego żona Chana ukrywali się przez trzy tygodnie w bunkrze wybudowanym w stajni jego sąsiadki Marii Ganczar za jednorazowym wynagrodzeniem i obietnicą przepisania po wojnie pola leżącego obok jej domu.

22 marca Nahacz i Ganczar na skutek doniesienia złożonego na posterunku żandarmerii w Lubaczowie zostali aresztowani. W stajni Nahacza żandarmi odkryli bunkier, w którym przebywał uzbrojony Reich. Małżeństwo Adler zostało aresztowane w domu sąsiadki Nahacza. Reich został zastrzelony podczas próby ucieczki.

Wasyl Nahacz i Maria Ganczar zostali odtransportowani do więzienia zamkowego w Rawie Ruskiej. Oskarżono ich o ukrywanie przez dłuższy czas uzbrojonych Żydów i opiekowanie się nimi. 15 maja 1944 r. zostali przetransportowani do Niemieckiego Zakładu Karnego we Lwowie. Proces odbył się 16 lipca 1944 r. Oskarżeni zostali skazani na karę śmierci. W aktach nie ma jednak informacji, czy wyrok został wykonany.

29 czerwca 2008 r. Wasyl Nahacz i Maria Ganczar zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137/159.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

[41] Zob. notę: E. Rączy, *Balawander Feliks, Balawander Wiktoria, Balawander Tadeusz*.

Najda Bronisław, urodzony 21 lipca 1910 r. w Delatynie, syn Franciszka i Zofii z d. Grab, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, robotnik, zamieszkały w okresie okupacji w Delatynie, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Kokoszka Piotr, urodzony 1 stycznia 1903 r.[42] w Dolinie, syn Marcina i Marii z d. Seinheim, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rzeźnik, zamieszkały w okresie okupacji w Stanisławowie, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Fürgang Władimir, urodzony 21 kwietnia 1910 r. w Stanisławowie, syn Jana i Anny z d. Blazenki, narodowość ukraińska, wyznanie greckokatolickie, szewc, zamieszkały w okresie okupacji w Stanisławowie, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Kamińska z d. Prezkowna Józefa, urodzona 16 marca 1908 r. w Delatynie, córka Wojciecha i Franciszki z d. Pajok (Pająk), narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Stanisławowie, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Zychowicz Józef, urodzony 14 stycznia 1900 r. w Krośnie, syn Kaspra i Julii z d. Kawalec, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, kierowca, zamieszkały w okresie okupacji w Stanisławowie, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Bronisław Najda, Piotr Kokoszka, Władimir Fürgang, Józefa Kamińska z d. Prezkowna i Józef Zychowicz udzielali pomocy trzem osobom narodowości żydowskiej z Warszawy (legitymującym się dokumentami wystawionymi na nazwisko Majewski). Żydzi zostali przyprowadzeni do domu Piotra Kokoszki 22 maja 1943 r. przez Józefa Zychowicza. Spędzili tam dwie noce. Następnie Piotr Kokoszka wraz z Władimirem Fürgangiem w zamian za wynagrodzenie pieniężne pośredniczyli, w imieniu ukrywających się Żydów, w załatwieniu bliżej niesprecyzowanych spraw w Delatynie. Wspomnianym osobom narodowości żydowskiej udzielił schronienia również Bronisław Najda, do którego skierowała ich Józefa Kamińska. Kobieta sama nie mogła zapewnić im noclegu. Bronisław Najda także otrzymał od ukrywających się Żydów zapłatę za udzieloną pomoc. Piotr Kokoszka, Bronisław Najda oraz Władimir Fürgang zostali aresztowani i osadzeni w więzieniu w Stanisławowie, a następnie 13 grudnia 1943 r. skazani przez Sąd Specjalny w Stanisławowie na karę śmierci. Prośba o ich ułaskawienie została odrzucona. Brak informacji o wykonaniu wyroku.

Józef Zychowicz został aresztowany ok. 15 czerwca 1943 r. w Stanisławowie i osadzony w więzieniu w tym mieście. Brak informacji o jego dalszych losach.

Józefa Kamińska także została aresztowana, a następnie 13 grudnia 1943 r. uniewinniona przez Sąd Specjalny w Stanisławowie.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Stanisławowie, R. 137/8.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

[42] W dokumentach pojawia się również data urodzenia 31 stycznia 1903 r.

Niedziela Eugeniusz, urodzony 30 kwietnia 1908 r., syn Władysława i Teofili, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Markuszowej, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od zimy na przełomie 1942 i 1943 r. Eugeniusz Niedziela ukrywał w swoich zabudowaniach gospodarczych trzy rodziny narodowości żydowskiej. Udzielił pomocy czteroosobowej rodzinie Henryka Weitza: Hermanowi i Chunie oraz ich dzieciom Goli i Mońkowi, czteroosobowej rodzinie Mojżesza Weitza: Mojżeszowi i Helenie wraz z dziećmi Rosą i Tobim, a także Salomonowi Schmidtowi z żoną Sarą.

Ukrywający się Żydzi nie przestrzegali zasad bezpieczeństwa i zostali wyśledzeni przez Niemców. Na początku lipca 1943 r. do domu Niedzielów, prawdopodobnie na skutek donosu, przybył żandarm niemiecki Karol Peszek z posterunku w Wiśniowej oraz kilku tzw. granatowych policjantów o nieustalonych nazwiskach. Przeprowadzili oni szczegółową rewizję w domu i gospodarstwie, ale nie znaleźli ukrywających się Żydów, gdyż zdołali oni wcześniej uciec, ostrzeżeni przez syna Niedzieli. Mimo to Eugeniusz Niedziela został aresztowany pod zarzutem utrzymywania kontaktów z Żydami i odwieziony na posterunek żandarmerii w Wiśniowej, a następnego dnia skierowany do obozu pracy w Szebniach. Przebywał w nim do 2 lutego 1944 r., a następnie został przewieziony do KL Plaszow i kolejno do obozów w Szczakowej oraz Łabędach koło Gliwic.

18 marca 1993 r. Eugeniusz Niedziela został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Rz, II S 6/76, Akta podręczne w sprawie zbrodni w obozie w Szebniach.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 493–494; *Polacy ratujący Żydów w czasie Zagłady. Przywracanie pamięci*, Łódź 2009, s. 105; Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 62, 272–275.

Autor: Elżbieta Rączy

Niewęgłowski Jeremi, urodzony 2 maja 1902 r., narodowość polska, syn Zygmunta i Julii, urzędnik wydziału ewidencji ludności zarządu m.st. Warszawy, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef Niewęgłowski podczas okupacji niemieckiej regularnie ukrywał Żydów w piwnicy i pomieszczeniach magazynowych antykwariatu, którego był współwłaścicielem. Swoim podopiecznym dostarczał żywność. W akcję ratowania ludności żydowskiej wciągnął też brata Jeremiego, który dzięki swojej pracy mógł wyrabiać dla potrzebujących konieczne dokumenty. Po ucieczcie Jerzego Loewensteina z getta zaoferował mu pomoc w znalezieniu odpowiedniego lokum. Józef pomógł też wyprowadzić z mieszkania po tzw. aryjskiej

stronie Żydówkę, ukrywającą się pod fałszywym nazwiskiem Lola Zimijewska. Udzielił jej schronienia i w późniejszym czasie załatwił potrzebne dokumenty.

Za wydawanie fałszywych dokumentów Żydom Jeremi Niewęgłowski został uwieziony w więzieniu na Pawiaku. Józef Niewęgłowski przeżył wojnę i wyprowadził się z Warszawy do Gdyni.

21 września 1978 r. Józef Niewęgłowski został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.,31. 2/1344, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 496–497; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 9 XII 2014 r.; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4016613, dostęp 4 XII 2014 r.

Autor: Kamil Bielas

Niwińska Helena, urodzona 14 grudnia 1921 r. w Chrobrzu, córka Antoniego i Julii z d. Zboroń, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Radomiu, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Helena Niwińska została aresztowana w Radomiu przez funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa 19 sierpnia 1942 r. pod zarzutem ukrywania osoby narodowości żydowskiej (nazwisko oraz okoliczności aresztowania nieznane). Zatrzymanie nastąpiło dzień po rozpoczęciu przez władze niemieckie akcji likwidacji tzw. dużego getta w Radomiu, w związku z czym można domniemywać, że powodem aresztowania było udzielenie pomocy żydowskiemu uciekinierowi z dzielnicy zamkniętej. Niwińska została osadzona w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu. Po trwającym tydzień śledztwie odzyskała wolność 25 sierpnia 1943 r. Jej dalsze losy pozostają nieznane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, N-158, Arkusz ewidencyjny Heleny Niwińskiej.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Nizioł z d. Kubińska Aniela, urodzona 17 czerwca 1889 r., córka Karola i Marii z d. Wosińskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Michał, zamieszkała w okresie okupacji w Łańcucie, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Nizioł Michał, urodzony 1890 r., syn Mariana i Małgorzaty, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Aniela z d. Kubińska, zamieszkały w okresie okupacji w Łańcucie, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W lecie 1942 r. Aniela i Michał Niziołowie udzielili schronienia trzyosobowej rodzinie narodowości żydowskiej: Kalmanowi Volkenfeldowi z żoną i siedmioletnim dzieckiem, którą przyprowadził do nich zakwaterowany w ich domu funkcjonariusz tzw. policji granatowej Józef Głowniak. Po kilku dniach, na skutek donosu volksdeutscha Feliksa Krausego, żandarmi niemieccy, wśród których był m.in. Józef Kokot, przeprowadzili rewizję w domu Niziołów i odnaleźli ukrywające się osoby. Żandarmi wyprowadzili przed dom całą żydowską rodzinę i tam zastrzelili. Aniela Nizioł została zatrzymana przez żandarmów, a następnie zwolniona. Wróciła do domu pomimo ostrzeżeń sąsiadów, że powinna się ukryć. Następnego dnia została po raz kolejny aresztowana i po kilku godzinach zastrzelona przez Józefa Kokota na dziedzińcu budynku sądowego w Łańcucie. Michałowi Niziołowi udało się uniknąć aresztowania. W chwili przybycia żandarmów nie było go w domu. W drodze powrotnej został ostrzeżony przez jednego z sąsiadów, aby nie wracał do domu. Do końca okupacji poszukiwany przez Niemców, ukrywał się w Radomiu.

7 czerwca 2016 r. Aniela Nizioł została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz 107/1608, Sąd Wojewódzki w Rzeszowie, Akta w sprawie przeciwko Józefowi Kokotowi, t. 1; USC w Łańcucie, Księgi zgonu 1942 r.

Biblioteka: *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo rzeszowskie*, Warszawa 1984, s. 101.

Autor: Elżbieta Rączy

Noiszewska Bogumiła[43], urodzona 11 maja 1885 r. w folwarku Osnaszki (gm. Bohiń), córka Kazimierza i Marii z d. Andruszkiewicz, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, siostra zakonu Niepokalanego Poczęcia NMP (imię zakonne Ewa Maria), lekarz, zamieszkała w okresie okupacji w Słonimiu, dystrykt Slonim Generalny Okręg Białorusi (Generalbezirk Weißruthenien), Komisariat Rzeszy Wschód.

Wołowska Kazimiera, urodzona 12 października 1879 r. w Lublinie, córka Józefa i Marii z d. Buszczyńskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, siostra zakonu Niepokalanego Poczęcia NMP (imię zakonne Marta Maria), przełożona klasztoru w Słonimiu, zamieszkała w okresie okupacji w Słonimiu, dystrykt Slonim Generalny Okręg Białorusi (Generalbezirk Weißruthenien), Komisariat Rzeszy Wschód.

[43] Pojawia się także zapis nazwiska: Nojszewska, Naiszewska, Najszewska, Noyszewska.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Ewa Bogumiła Noiszewska w czasie okupacji pracowała jako lekarz na terenie szpitala i miejskiej polikliniki w Słonimiu, gdzie za zgodą swojej przełożonej Marty Kazimiery Wołowskiej udzielała pomocy ludności żydowskiej. Wypisywała recepty, ułatwiając zdobycie lekarstw, oraz ukrywała zbiegów z getta. Czynny udział w akcji niesienia pomocy brała także s. Marta Kazimiera Wołowska, zwłaszcza po 29 czerwca 1942 r., kiedy Niemcy przystąpili do likwidacji getta słonimskiego.

Siostry ukrywały Żydów na terenie klasztoru (m.in. rodzinę Kagan), chrzciły żydowskie dzieci oraz wystawiały dokumenty potwierdzające ich katolickie pochodzenie. W niesieniu pomocy współpracował z nimi jezuita ojciec Adam Sztark[44].

8 września 1942 r. s. Marta została wezwana na przesłuchanie do placówki Gestapo, gdzie grożono jej represjami wobec klasztoru oraz sióstr, jeśli nie zaprzestaną udzielania pomocy. Mimo gróźb niepokalanki kontynuowały swoją działalność. 18 grudnia 1942 r. Gestapo wkroczyło do klasztoru z zamiarem aresztowania s. Marty i s. Ewy. Ta ostania została zatrzymana, ponieważ przy jednym ze złapanych Żydów Niemcy znaleźli receptę, którą wystawiła. Obie siostry przewieziono do lokalnego więzienia, gdzie przetrzymywano także innych zatrzymanych w tym dniu. Na miejscu Kazimiera Wołowska została pobita przez gestapowca, ponieważ nie chciała oddać krzyża, który wzięła ze sobą. Następnego dnia, ok. godziny 5.00 rano aresztowanych załadowano na samochody ciężarowe i wywieziono na położoną 2 km od Słonimia Górę Pietralewicką, gdzie w masowej egzekucji zostało rozstrzelanych ok. 600 osób, w tym obie zakonnice.

Źródła: Archiwum Główne Sióstr Niepokalanek, Szymanów.

Bibliografia: Bartoszewski G. OFMCap., *Męczeństwo i proces beatyfikacyjny s. Marty Wołowskiej (1879–1942)* [w:] *Bł. Marta Wołowska (1879–1942) – sylwetka duchowna*, red. ks. M. Chmielewski, Lublin 2005, s. 79–87; Galiński A., *Martyrologia duchowieństwa katolickiego w latach 1939–1945 w świetle dokumentów IPN – Komisji Ścigania Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu*, „Przegląd Zachodni" 2003, październik–grudzień, R. 59, nr 4, s. 142; Glickson J.D., *Sprawiedliwe wśród narodów świata* [w:] *Błogosławiona Lublinianka Marta Wołowska (1879–1942) – świadek wiary*, red. ks. M. Chmielewski, Lublin 2012, s. 105–109; Janecki Ł., *Dzieje parafii pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Szymanowie*, prom. dr hab. Z. Gnat-Wieteska, Warszawa 2007, Biblioteka Główna UKSW, 153942, s. 132; Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000, s. 140, 166; *Księga Żydów ostrołęckich*, red. wyd. izrael. I. Iwri, red. wyd. pol. J. Gołota, A. Wołosz, Ostrołęka 2002, s. 340–341; Kurek-Lesik E., *Gdy klasztor znaczył życie. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Warszawa 1992, s. 55; Kurek-Lesik E., *Udział zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku" 1986, R. 18, nr 3–4, s. 262; Phayer M., *The Catholic Church and the Holocaust*, *1930–1965*, Bloomington 2000, s. 122; Zagrajek A., *Bł. Marta Wołowska (1879–1942) – rys biograficzny* [w:] *Bł. Marta Wołowska (1879–*

[44] Pojawia się także zapis nazwiska: Stark.

–1942) – sylwetka duchowna, red. ks. M. Chmielewski, Lublin 2005, s. 40–46; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl, dostęp 2 XII 2014 r.; Strasburger A. CSIC, *Znałam Błogosławioną… Rys biograficzny siostry Marty Wołowskiej* [w:] *Błogosławiona Lublinianka Marta Wołowska (1879–1942) – świadek wiary*, red. ks. M. Chmielewski, Lublin 2012, s. 72–82; *Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2004, s. 737, 739–740. Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 223;

Autor: Paweł Zawisza

Nowak Tadeusz, urodzony 1909 r., robotnik, zamieszkały w okresie okupacji w Skarżysku-Kamiennej, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Tadeusz Nowak pracował jako ślusarz remontowy w zakładach „Hasag" (Hugo Schneider Aktiengesellschaft Metallwarenfabrik) w Skarżysku-Kamiennej. W fabryce produkującej amunicję na potrzeby militarne Niemiec pracowali jako robotnicy Polacy, a od 1941 r. również Żydzi, których praca miała charakter przymusowy (z czasem zostali także osadzeni w obozach na terenie zakładu).

W kwietniu 1943 r. (tuż przed świętami wielkanocnymi) Tadeusz Nowak został złapany na przekazywaniu jednemu z żydowskich pracowników chleba i listu od rodziny znajdującej się poza obozem. Niemcy przez kilkanaście godzin więzili go w areszcie na terenie zakładów. W tym czasie był poddany torturom. 21 kwietnia 1943 r. Tadeusz Nowak został przez werkschutzów doprowadzony z aresztu do szubienicy, którą zbudowano na fabrycznym placu. Na piersiach miał zawieszoną tablicę z napisem: „Za pomoc Żydom i dostarczanie listów". Nowak został powieszony przez jednego ze strażników zakładowych. Egzekucja przez powieszenie nie powiodła się, więc został ostatecznie zastrzelony przez jednego z komendantów Werkschutzu Kurta Krausego. Wyrok został wykonany publicznie, przed wszystkim przez pracowników „Hasagu", z polecenia dyrektora fabryki Egona Dalskiego (oficera SS).

28 marca 1990 r. Tadeusz Nowak został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Ki, Ds. 25/67, Zabójstwa i maltretowanie robotników narodowości polskiej i żydowskiej w zakładach „Hasag" Skarżysko-Kamienna 1939–1945, t. 4, 14; USC Skarżysko-Kamienna, Księgi zgonów.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzieloną Żydom*, Warszawa 1981; Kuśnierz R., *Polacy pomagający Żydom w zakładach zbrojeniowych „Hasag" w Skarżysku-Kamiennej (z materiałów byłej Okręgowej Komisji do Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach)* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?"… Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009; Urbański K., *Zagłada Żydów*

w dystrykcie radomskim, Kraków 2004; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1975.

Autor: Edyta Krężołek

O

Ociepa z d. Gradzik Ewa, urodzona w Białej, córka Jana i Agnieszki, wyznanie rzymskokatolickie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Ewa Ociepa ukrywała osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). 28 kwietnia 1943 r. została aresztowana i dwa dni później osadzona w więzieniu w Częstochowie. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3024, k. 1–4.

Autor: Grzegorz Onyszko

Oleszkiewicz Piotr, urodzony 1924 r. w Pagorzynie, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Katarzyna z d. Krygowska, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Pagorzynie, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Oleszkiewicz z d. Krygowska Katarzyna, urodzona 13 listopada 1896 r. w Pagorzynie, córka Michała i Marii z d. Wolskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Piotr, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Pagorzynie, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Krygowski Jakub, brat Katarzyny zamieszkały w okresie okupacji w Pagorzynie, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Małżeństwo Oleszkiewiczów udzielało schronienia dwóm osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). Była to kobieta z miejscowości Grudna i mężczyzna pochodzący z Osobnicy. Oboje mieli po ok. 30 lat. Polska rodzina przygotowała dla nich skrytkę w stodole. Było to niewielkie pomieszczenie z desek ukryte w sianie, do którego wejście znajdowało się z boku pod stodołą. Żydzi często opuszczali swoją kryjówkę, aby zdobyć dodatkowe pożywienie, co być może stało się przyczyną tragedii.

Na początku 1943 r. do Oleszkiewiczów przyjechało dwóch Niemców ze Żmigrodu Nowego i funkcjonariusz tzw. policji granatowej. Przeprowadzili rewizję w domu Polaków. Nie odnaleźli jednak Żydów, ponieważ ci zdołali wcześniej opuścić kryjówkę. Dwa dni później w domu Oleszkiewiczów pojawili się dwaj funkcjonariusze tzw. granatowej policji z posterunku w Lipinkach. Aresztowali Piotra Oleszkiewicza, a następnie

przewieźli go do więzienia w Jaśle. W kilka dni później (na przełomie marca i kwietnia 1943 r.) Piotr Oleszkiewicz razem z grupą dziewięciu więźniów z więzienia jasielskiego został rozstrzelany w zbiorowej egzekucji w lesie w Warzycach.

Dzień po aresztowaniu męża zatrzymana została także Katarzyna Oleszkiewicz. Ją również aresztowali tzw. policjanci granatowi z posterunku w Lipinkach. Została wywieziona do więzienia przy ul. Montelupich w Krakowie, a stamtąd do obozu KL Ravensbrück, gdzie zginęła. Jakub Krygowski ukrywał się do końca niemieckiej okupacji.

Źródła: AIPN Rz, S 17/81, Zbrodnie na terenie gminy zbiorowej w Lipinach (pow. gorlicki), Protokół przesłuchania Władysława Niemca, k. 32 i Anny Krygowskiej, k. 40; Relacja Janiny Krygowskiej z 21 XI 2011 r. (nagranie w zbiorach autora); Muzeum Regionalne w Bieczu, A, mps, Spis wydarzeń martyrologicznych w latach II wojny światowej z terenu Biecza i okolic. Ludność Biecza przed i po okupacji, b.p.; AIPN, IPN GK, 135/67, t. 1, Konzentrationslager Ravensbrück, Listy transportowe więźniarek przybyłych w okresie 1–14 VI 1944 r.

Bibliografia: Kiedzyńska W., *Ravensbrück – kobiecy obóz koncentracyjny*, Warszawa 1961; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką,* http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 21 XII 2018 r.

Autor: Elżbieta Rączy

Olewnik Stanisława, urodzona 27 września 1917 r. w Wólce Łukowskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, robotnica rolna, zamieszkała w trakcie okupacji w Krzemieniu, Landkreis Mackeim (powiat makowski), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisława Olewnik pracowała na roli w majątku w miejscowości Krzemień. Latem 1942 r. skierowano tam do pracy 11 Żydów z getta w Makowie, wśród nich Henię i Hankę Mławskie. Były one znane Stanisławie z czasów przedwojennych. Mławscy mieszkali wcześniej w sąsiedniej miejscowości, Mierzeńcu. Po zakończonych pracach Żydzi powrócili do getta. Rachela (Ruchla) Mławska z d. Frost z trójką dzieci: Henią, Hanią i Abrahamem, uciekła i znalazła azyl w domu Stanisławy. Rodzina przebywała tam przez kila dni, w trakcie których mogła liczyć na pomoc i wyżywienie.

Stanisława Olewnik została aresztowana 7 października 1943 r. pod zarzutem ukrywania rodziny żydowskiej i oddania swoich dokumentów Żydówce. Jedna z żydowskich dziewczynek poddana torturom wyznała, że Stanisława przez pewien czas ukrywała ją w swoim domu. 16 grudnia 1943 r. Olewnik została osadzona w KL Auschwitz (nr obozowy 70508), gdzie zmarła 21 kwietnia 1944 r.

6 czerwca 2005 r. Stanisława Olewnik została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN, IPN GK 629/3740, Tajna Policja Państwowa Oddział w Ciechanowie/Płocku 1939–1945, Akta w sprawie: Henryka Mławska, ur. 11 VIII 1921 r., aresztowana

w ramach represji wobec osób narodowości żydowskiej (uciekła z getta w Makowie) i dnia 16 XII 1943 r. osadzona w KL Auschwitz, k. 1–23; *ibidem*, IPN GK 629/3741, Akta w sprawie: Henryka Mławska, ur. 11 VIII 1921 r.; aresztowana w ramach represji wobec osób narodowości żydowskiej (uciekła z getta w Makowie) i 16 XII 1943 r. osadzona w KL Auschwitz.

Bibliografia: *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4435366, dostęp 6 III 2016 r.; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 6 III 2016 r.

Autor: Kamil Bielas

Olszewska Janina, urodzona 1913 r., rolniczka, mąż Henryk, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Skórnicach-Kopalni, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Olszewska Krystyna, urodzona 1935 r., córka Henryka i Janiny, zamieszkała w okresie okupacji w Skórnicach-Kopalni, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Olszewska Maria, urodzona 1901 r., wdowa, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Skórnicach-Kopalni, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Olszewska Zofia, urodzona 1942 r., córka Henryka i Janiny, zamieszkała w okresie okupacji w Skórnicach-Kopalni, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Olszewski Bogdan, urodzony 1941 r., syn Henryka i Janiny, zamieszkały w okresie okupacji w Skórnicach-Kopalni, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Olszewski Henryk, urodzony 6 czerwca 1910 r., rolnik, żona Janina, zamieszkały w okresie okupacji w Skórnicach-Kopalni. Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Olszewski Jan, urodzony 1939 r., syn Henryka i Janiny, zamieszkały w okresie okupacji w Skórnicach-Kopalni, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Olszewski Leon, urodzony 13 stycznia 1924 r., syn Marii, zamieszkały w okresie okupacji w Skórnicach-Kopalni, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Olszewski Marian, urodzony 1932 r., syn Marii, zamieszkały w okresie okupacji w Skórnicach-Kopalni, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rodzina Olszewskich zamieszkiwała we wsi Skórnice-Kopalnia, gdzie prowadziła gospodarstwo rolne o powierzchni 8 ha. W dwóch sąsiadujących ze sobą domach mieszkali: Henryk Olszewski wraz z rodziną (z żoną Janiną i dziećmi: Krystyną, Janem, Bogdanem,

Zofią) oraz jego macocha Maria z pasierbem Władysławem oraz synami Wojciechem, Leonem i Marianem.

W październiku 1942 r. Olszewscy przyjęli pod swój dach dziesięciu Żydów. Byli to członkowie pochodzącej z Sulejowa rodziny Wajntraubów (matka Doba, syn Józef z żoną, syn Henryk z synem, syn Ignacy oraz córka Hanka z mężem) oraz ich kuzynki Rosenthal z Łodzi (kobieta z kilkunastoletnią córką).

Początkowo Żydzi przebywali w mieszkaniu Olszewskich, później przenieśli się do specjalnej kryjówki, którą zbudowali dla nich Henryk i Wojciech Olszewscy. W kryjówce Żydzi mieszkali do wiosny 1943 r., przez cały ten okres Olszewscy dostarczali im także żywność.

15 kwietnia 1943 r. gospodarstwo Polaków zostało otoczone przez niemieckich żołnierzy, którzy prawdopodobnie mieli jakieś informacje o ukrywających się Żydach. Po odnalezieniu schronu Niemcy wrzucili do niego kilka granatów, wszyscy przebywający w nim Żydzi zginęli (ocalał tylko Ignacy Wajntraub i dziewczynka z rodziny Rosenthal, których w tym czasie nie było w środku). Maria, Marian, Janina, Krystyna, Jan, Bogdan i Zofia Olszewscy zostali rozstrzelani w pobliżu wejścia do schronu. Z całej rodziny przeżyli tylko Władysław i Wojciech Olszewscy, którzy byli od rana poza domem. Po zamordowaniu Żydów i Polaków Niemcy ograbili swe ofiary z wszelkich wartościowych rzeczy, a zabudowania spalili.

Henryka i Leona Niemcy zabrali ze sobą. Obaj 3 czerwca 1943 r. zostali wywiezieni transportem z Radomia do KL Auschwitz. Henryk Olszewski (nr obozowy 123572) został stamtąd w 1944 r. przeniesiony do KL Natzweiler, gdzie zmarł. Leon Olszewski (nr obozowy 123573) zmarł w KL Auschwitz 31 grudnia 1943 r.

6 sierpnia 1996 r. Henryk, Janina, Maria i Leon Olszewscy zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Ki, OKŚZpNP, S. 106/05/Zn, Akta główne śledztwa OKŚZpNP w Krakowie w sprawie zamordowania przez żandarmerię niemiecką w 1943 r. we wsi Skórnice-Kopalnia 7 osób z rodziny Olszewskich i 10 osób pochodzenia żydowskiego, t. 1–2; *ibidem*, IPN Ki 53/25, Relacja dotycząca zamordowania przez Niemców żydowskiej rodziny Wajntraub i ukrywającej ich polskiej rodziny Olszewskich; *ibidem*, 53/4557, Karna pomoc prawna – protokoły przesłuchań świadków w sprawach dotyczących zbrodni hitlerowskich (pomoc Żydom – Skórnice-Kopalnia); *ibidem*, 53/4574, Karna pomoc prawna – protokoły przesłuchań świadków w sprawach dotyczących zbrodni hitlerowskich (pomoc Żydom); AYV, M.31.2/7210, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 3, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006, s. 1204; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 512; *Księgi zgonów z Auschwitz: fragmenty. 3: Index nazwisk M–Z. Aneks*, red. J. Dębski, S. Goldman, H. Jastrzębska, S. Kreuzhage, J. Parcer, München 1995, s. 883.

Autor: Edyta Krężołek

Onichimowski Zbigniew, urodzony 23 stycznia 1920 r. w Humaniu, syn Bronisławy, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, handlarz, w okresie okupacji zamieszkały w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Debowski (Dębowski) Edward, urodzony 22 kwietnia 1908 r. w Chełmie Lubelskim, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rzeźnik, w okresie okupacji zamieszkały w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Zbigniew Onichimowski i Edward Debowski zostali zatrzymani w marcu 1943 r. za udzielanie schronienia osobom narodowości żydowskiej. Obaj zostali skazani wyrokiem Sądu Specjalnego w Warszawie z 29 marca 1944 r. na trzy lata więzienia o zaostrzonym rygorze, przy zaliczeniu jednego roku aresztu śledczego. Zakończenie kary planowano na 29 marca 1946 r.

Onichimowski do więzienia w Nowym Wiśniczu trafił 3 lipca 1944 r., Debowski 5 sierpnia 1944 r. został przetransportowany do więzienia karnego w Wolfenbüttel. Do tego samego więzienia w styczniu 1945 r. został przeniesiony Onichimowski.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Warszawie, R. 137/252.

Autor: Marcin Urynowicz

Osikowicz[45] **Andrzej**, urodzony 16 listopada 1900 r. w Kobylance (koło Gorlic), syn Jana i Apolonii z d. Duszy, ksiądz proboszcz, zamieszkały w okresie okupacji w Borysławiu, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W 1941 r. zaraz po wycofaniu się Sowietów z Borysławia ks. Andrzej Osikowicz przejął w depozyt pieczęcie i dokumenty z magistratu miejskiego. Po wkroczeniu Niemców zdał depozyt, ale wcześniej skorzystał z jego chwilowego posiadania do przygotowania wielu dokumentów *in blanco.* W okresie okupacji niemieckiej zachęcał parafian do niesienia pomocy prześladowanej ludności żydowskiej i sam jej udzielał. Wykorzystując przygotowane wcześniej dokumenty, wystawiał żydowskim mieszkańcom Borysławia tzw. aryjskie papiery. Ratował także żydowskie dzieci (m.in. Dani Brawer), szukając dla nich miejsc w klasztorach i w katolickich rodzinach. Tuż przed aresztowaniem ks. Andrzej Osikowicz zniszczył parafialne księgi, aby Niemcy nie mogli sprawdzić wystawionych przez niego fałszywych metryk.

Osikowicz został aresztowany przez Gestapo w styczniu 1943 r. i miesiąc później wywieziony do obozu koncentracyjnego KL Lublin (Majdanek, nr obozowy 8928). Zmarł tam na tyfus 29 grudnia 1943 r.

9 sierpnia 1995 r. Andrzej Osikowicz został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

---

[45] W *Księdze Sprawiedliwych* podane zostało nazwisko Osikiewicz

17 marca 2017 r. Andrzej Osikowicz został pośmiertnie odznaczony przez Prezydenta RP Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.

Źródła: Relacja Natalii Osikowicz (w zbiorach autora); *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 21 XII 2018 r.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 517; Pabis A., *Sprawiedliwy wśród Narodów Świata*, „Kwartalnik Gorlicki" 2003, nr 25.

Autor: Elżbieta Rączy

Osojca z d. Mgłosiek Aniela, urodzona 1914 r. w Okole, córka Michała i Marianny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Franciszek, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Okole, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Osojca Franciszek, urodzony 1910 r. w Ignacowie, syn Jana i Julianny z d. Poziomek, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Aniela z d. Mgłosiek, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Okole, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Osojca Zdzisław, urodzony ok. 1940 r., syn Franciszka i Anieli z d. Mgłosiek, zamieszkały w okresie okupacji w Okole, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Małżonkowie Franciszek i Aniela Osojca udzielali pomocy osobom narodowości żydowskiej zbiegłym z gett, ukrywającym się od jesieni 1942 r. w lasach sąsiadujących z Okołem (forma udzielonej pomocy oraz dane personalne nieznane). Prawdopodobnie udzielili również schronienia kobiecie narodowości żydowskiej o nazwisku Paterman, mieszkającej w okresie międzywojennym we wsi Łętkowice.

14 grudnia 1942 r. w godzinach rannych do Okoła przybyła grupa niemieckich żandarmów z posterunku w Lipsku. Otoczyli gospodarstwo Osojców, a następnie kazali dwóm zatrzymanym przypadkowo mieszkańcom tej wsi wynieść z domu i zabudowań wartościowsze wyposażenie, żywność i zboże. Zastani w gospodarstwie Franciszek i Aniela Osojcowie oraz ich dwuletni syn Zdzisław zostali rozstrzelani na miejscu, a ich dom podpalono.

Źródła: AIPN, Sąd Okręgowy w Radomiu, Akta śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez Alfonsa Himmla; AIPN Ki, Ds. 7/69, Zbrodnie niemieckie w powiecie lipskim; USC w Bałtowie, Akta metrykalne parafii Pętkowice.

Bibliografia: Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983; Piątkowski S., *Zbrodnie żandarmów z posterunku w Lipsku nad Wisłą na Polakach udzielających po-*

mocy Żydom (1942–1943) [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?"… Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.

Autor: Sebastian Piątkowski

Owczarek z d. Piechurska Karolina, urodzona 14 stycznia 1906 r. w Teklinowie, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Konarach, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Widera Stanisław, urodzony 1 marca 1882 r. w Jankach, zamieszkały w Widzówku koło Radomska, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Kępa Walenty, urodzony w lutym 1884 r. w Zawodziu koło Radomska, zamieszkały w Widzówku koło Radomska, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Karolina Owczarek doprowadziła kilkanaście osób narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane) do miejsca schronienia u Stanisława Widery i Walentego Kępy w Widzówku. Stanisław Widera ukrywał siedmioro, natomiast Walenty Kępa pięcioro Żydów. Gospodarze od przebywających u nich Żydów otrzymywali zapłatę za pobyt i wyżywienie, zarówno w gotówce, jak i w zbożu. Karolina Owczarek dostarczała także żywność ukrywającym się osobom. 11 sierpnia 1943 r. jeden z Żydów ukrywających się uprzednio u Stanisława Widery i Walentego Kępy został odnaleziony przez robotników leśnych i przekazany Niemcom. Prawdopodobnie w trakcie przesłuchania wydał osoby, które udzieliły mu pomocy.

Stanisław Widera i Walenty Kępa zostali aresztowani. W trakcie śledztwa obciążyli zeznaniami Karolinę Owczarek. Cała trójka została skazana 1 czerwca 1944 r. wyrokiem Sądu Specjalnego w Częstochowie na karę śmierci. Do czasu wykonania wyroku osadzono ich w Zakładzie Karnym w Częstochowie. Stanisławowi Widerze oraz Walentemu Kępie decyzją generalnego gubernatora z 13 października 1944 r. zamieniono karę śmierci na karę roku pozbawienia wolności i osadzono ich w więzieniu w Głogowie. Prośba o ułaskawienie Karoliny Owczarek została odrzucona. Stracono ją 2 listopada 1944 r. we Wrocławiu.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Częstochowie, R. 137/95.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Ożegalski Franciszek, urodzony 6 czerwca 1886 r. w Kamionnej koło Bochni, syn Josefa i Marii z d. Dylewskiej, wyznanie rzymskokatolickie, wykształcenie wyższe, major rezerwy armii austriackiej, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkały we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Seweryn (Severin) Władysława, urodzona 18 października 1885 r. w Lubiczy koło Bród, narodowość niemiecka, wyznanie rzymskokatolickie, podczas okupacji niemieckiej zamieszkała we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Franciszek Ożegalski wyrobił swoim znajomym sprzed wybuchu wojny: Siegmundowi, Eli i Leopoldowi Mannerom, fałszywe dokumenty, które pozwoliły im wydostać się z drohobyckiego getta. Pośredniczył także w znalezieniu kryjówki dla Eli Manner u Eugeniusza Kędzierskiego, który od 19 kwietnia do 10 maja 1943 r. udzielał jej schronienia w kryjówce pod piecem w kuchni. W marcu 1943 r. Ożegalski pomógł również Felicji Ebel i jej dziecku, a dwa miesiące później także jej mężowi, ukryć się u Władysławy Seweryn. Ponadto Ożegalski brał udział w znalezieniu schronienia dla ojca Mannera – Siegmunda – u volksdeutscha Tarczyły. Wszyscy udzielali pomocy za bardzo wysokim wynagrodzeniem.

Kędzierskiego i Ożegalskiego aresztowano 13 maja 1943 r., po tym jak zatrzymany przez policję Leopold Manner wskazał miejsce kryjówki. 16 sierpnia 1943 r. zostali oni przetransportowani do więzienia sądowego, a cztery dni później do Niemieckiego Zakładu Karnego we Lwowie. W październiku prokuratura sformułowała akt oskarżenia. Kędzierski został uniewinniony i 20 lutego 1944 r. zwolniony z więzienia. Jako powód uniewinnienia podano brak ewidentnych dowodów, że udzielał schronienia świadomie.

Ożegalskiego natomiast oskarżono o to, że zainspirował Kędzierskiego do czynu karalnego i przez samodzielne działanie (wystawienie fałszywych dokumentów) udzielił pomocy Żydom przy opuszczeniu getta. Na skutek próśb adwokata i córki Ireny 15 grudnia 1944 r., mocą decyzji generalnego gubernatora, zamieniono karę śmierci na pięć lat więzienia o zaostrzonym rygorze.

Władysława Seweryn została aresztowana w połowie maja 1943 r. Podjęto wobec niej specjalny tok postępowania, co oznaczało oddzielenie jej sprawy karnej od sprawy Ożegalskiego i Kędzierskiego. Sąd Specjalny we Lwowie skazał ją 10 września 1943 r. na karę śmierci. Wyrok wykonano 8 lutego 1944 r.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137-054.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Ożóg z d. Matejska Maria, urodzona 16 listopada 1902 r., córka Andrzeja i Zofii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, bez zawodu, zamieszkała w okresie okupacji w Głogowie Małopolskim, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Maria Ożóg od lipca 1942 r. do 13 lutego 1943 r. ukrywała w swoim domu przy ul. Rzeszowskiej żydowską rodzinę (Annę, Fajgę i Mosze Binrfeldów). Anna Binrfeld nie przestrzegała jednak zasad bezpieczeństwa. Na początku lutego 1943 r. opuściła dom Ożogowej i udała się do sąsiedniej wsi, gdzie została zatrzymana przez Niemców. Prawdopodobnie w trakcie przesłuchania wyjawiła miejsce swojego ukrycia.

Rankiem 13 lutego 1943 r. do Głogowa Małopolskiego przyjechali funkcjonariusze Gestapo z Rzeszowa. W domu Ożogowej przeprowadzili rewizję – szukali ukrywających się Żydów, nie znaleźli ich jednak, ponieważ ci zdążyli w porę uciec. W domu nie zastali także właścicielki. Została ona jednak aresztowana jeszcze tego samego dnia na terenie Głogowa Małopolskiego.

Po krótkim przesłuchaniu, podczas którego Maria Ożóg była brutalnie bita, tego samego dnia, 13 lutego 1943 r., Niemcy wywieźli ją do Łańcuta i rozstrzelali na miejscowym cmentarzu.

Maria Ożóg 9 lutego 2010 r. została uhonorowana przez Prezydenta RP Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz 191/549, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Rzeszowie 1965–1984, Dokumenty dotyczące prześladowania Polaków za pomoc udzielaną osobom narodowości żydowskiej – województwo rzeszowskie; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1238, Sprawa Marii Ożóg.

Bibliografia: Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 198.

Autor: Elżbieta Rączy

P

Paduch Wiktoria, urodzona prawdopodobnie 20 maja 1896 r.[46] w Wójtostwie Poduchownym, córka Stanisława i Marianny z d. Szczypior, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Wójtostwie Poduchownym, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Gieruszka Jan, urodzony 8 marca 1895 r. w Kozienicach, zamieszkały w okresie okupacji prawdopodobnie w Kozienicach, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wiktoria Paduch została aresztowana 24 grudnia 1942 r., prawdopodobnie przez żandarmerię z Kozienic, a następnie osadzona w więzieniu radomskim. Powodem aresztowania było udzielanie schronienia osobom narodowości żydowskiej. Brak bliższych informacji na ten temat; wiadomo jedynie, że razem z nią aresztowano Jana Gieruszkę, zamieszkałego w Kozienicach lub też w jednej z okolicznych wsi. 23 marca 1943 r. Wiktoria Paduch została skazana przez radomski sąd specjalny na śmierć. Wyrok wykonano prawdopodobnie 22 sierpnia 1943 r. Brak informacji o dalszych losach Jana Gieruszki.

[46] Podczas przekazywania strażnikom więziennym swoich danych personalnych Wiktoria Paduch podała dokładną datę dzienną i miesięczną urodzin (20 maja). Nie odnotowano jednak roku urodzenia. Znajdujący się w dokumentach zapis, według którego w chwili aresztowania liczyła ona 46 lat, wskazuje, że urodziła się prawdopodobnie w 1896 r.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, P-573, Arkusz ewidencyjny Wiktorii Paduch.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Pająk Kazimierz, żona Stefania, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Gajach Buczackich, Kreishaupt. Czortków, dystrykt Galicja, GG.

Pająk Stefania, urodzona w 1904 r., mąż Kazimierz, zamieszkała w okresie okupacji w Gajach Buczackich, Kreishaupt. Czortków, dystrykt Galicja, GG.

Pająk Izydora, urodzona 5 czerwca 1933 r., córka Kazimierza i Stefanii, zamieszkała w okresie okupacji w Gajach Buczackich, Kreishaupt. Czortków, dystrykt Galicja, GG.

Pająk Julian, syn Kazimierza i Stefanii, zamieszkały w okresie okupacji w Gajach Buczackich, Kreishaupt. Czortków, dystrykt Galicja, GG.

Pająk Stanisława, urodzona w 1941 r., córka Kazimierza i Stefanii, zamieszkała w okresie okupacji w Gajach Buczackich, Kreishaupt. Czortków, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Dzieci wraz z rodzicami Kazimierzem i Stefanią dostarczały żywność oraz lekarstwa licznej grupie Żydów (ok. 40 osób, nazwiska nieznane) ukrywających się w okolicznych lasach. Kazimierz i Julian ok. kwietnia 1944 r. zostali zastrzeleni w czasie niemieckiej obławy (formacja nieznana) wraz z ukrywającymi się osobami narodowości żydowskiej. Stefanię Pająk wraz z córkami Stanisławą i Izydorą aresztowano. Prawdopodobnie udało im się w nieznanych okolicznościach zbiec z transportu do obozu. Przeżyły wojnę.

5 maja 1998 r. rodzina została uhonorowana tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/ 8067, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 524.

Autor: Tomasz Gonet

Pagacz Władysław, urodzony 2 maja 1896 r. w Krakowie, narodowość polska, dekorator, zamieszkały w okresie okupacji w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Władysław Pagacz wraz z siostrą Herminą Pagacz ukrywali w swoim mieszkaniu przy ul. Długiej 19 m. 8a dwie osoby narodowości żydowskiej: matkę i syna nazwiskiem Sztatter (Statter). W 1943 r., prawdopodobnie na skutek donosu, Gestapo aresztowało Pagacza oraz ukrywających się u niego Żydów. Pagacz został osadzony w KL Auschwitz, gdzie zginął 2 marca 1943 r.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/71, s. 38–39.

Bibliografia: *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 22 VII 2018 r.

Autor: Monika Taras

Parczewska Stanisława, urodzona 8 września 1869 r. w Nakle nad Notecią, mąż Eugeniusz, lekarz medycyny, specjalista chorób wewnętrznych i dziecięcych, zamieszkała w okresie okupacji w Poznaniu (Posen), rejencja poznańska, Kraj Warty.

Parczewski Eugeniusz, urodzony 30 grudnia 1872 r. w Olszanie, żona Stanisława, lekarz medycyny, chirurg, zamieszkały w okresie okupacji w Poznaniu (Posen), rejencja poznańska, Kraj Warty.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisława i Eugeniusz Parczewscy prowadzili praktykę lekarską w gabinecie przy ul. Górna Wilda 3a w Poznaniu, w którym udzielali pomocy medycznej więzionym w poznańskich obozach pracy przymusowej osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), doprowadzanym do gabinetu przez strażników obozowych. Bezpośrednim powodem aresztowania było prawdopodobnie to, że na ich adres prywatny dostarczane były z Hamburga paczki żywnościowe dla miejscowych Żydów. Eugeniusz Parczewski został aresztowany przez Gestapo w Poznaniu w listopadzie 1942 r. i osadzony w Forcie VII, skąd został zwolniony, a następnie ponownie aresztowany i osadzony w obozie koncentracyjnym (brak informacji o dacie i miejscu osadzenia). Nieznane są jego dalsze losy ani data śmierci. Stanisława Parczewska została aresztowana przez Gestapo w Poznaniu 30 września 1943 r. i osadzona w Forcie VII, a następnie w obozie w Żabikowie. 1 marca 1944 r. przeniesiona do KL Ravensbrück (nr obozowy 29648). W maju 1944 r. została przetransportowana do obozu koncentracyjnego Gross-Rosen, a następnie do obozów pracy w Sudetach, po czym w lipcu 1944 r. ponownie wywieziona do KL Ravensbrück. Przeżyła do wyzwolenia obozu.

Źródła: AMMwŻ, Listy transportowe więźniów; APP, Sąd Grodzki w Poznaniu, III. Zg. 688/47; *ibidem*, Relacja dr. Józefa Krzyżaniaka, J/25.

Bibliografia: Bielawski W., Pilchowski C., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, s. 51; Łuczak C., *Pod niemieckim*

jarzmem (Kraj Warty 1939–1945), Poznań 1996, s. 182; Przychodzki M., *Płk dr Eugeniusz Parczewski*, „Przegląd Lekarski" 1981, nr 1, s. 177–179; Przychodzki M., *Dr Stanisława Parczewska*, „Przegląd Lekarski" 1981, nr 1, s. 187–188; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 206; Ziółkowska A., *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941–1943)*, Poznań 2005, s. 220.

Autor: Tomasz Gonet

Patroński Wojciech, urodzony 20 marca 1892 r., syn Antoniego i Katarzyny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Stefania z d. Pałys, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Szklarach, Kreishaupt. Rzeszów (Reichshof), dystrykt krakowski, GG.

Patrońska z d. Pałys Stefania, urodzona 5 października 1915 r., córka Jakuba i Zofii, mąż Wojciech, zamieszkała w okresie okupacji w Szklarach, Kreishaupt. Rzeszów (Reichshof), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wojciech i Stefania Patrońscy od 1940 r. udzielali schronienia Aleksandrowi Metzowi, mężczyźnie narodowości żydowskiej. W lecie 1942 r. przyjęli pod swój dach kolejne osoby narodowości żydowskiej (dwie nieznane z nazwiska kobiety oraz trzyosobową rodzinę żydowską z Kańczugi). Wówczas Aleksander Metz przeniósł się do Zofii i Waleriana Bombów, krewnych Wojciecha Patrońskiego, także zamieszkałych w Szklarach. Ukrywające się kobiety wkrótce także opuściły dom Patrońskich i przeniosły się do innej kryjówki. U Patrońskich pozostała wspomniana trzyosobowa rodzina żydowska, która przebywała w ich domu sześć tygodni.

Około 15 września 1942 r. żandarm niemiecki wraz z funkcjonariuszami tzw. policji granatowej (Maciaszkiem, Watrachem, Szpaltensztajnem i Ptaszewskim) dokonali rewizji w domu Patrońskich, najprawdopodobniej na skutek donosu. Niemiecki żandarm zastrzelił ukrywających się Żydów na podwórzu gospodarstwa. Patrońskich pozostawiono przy życiu. Wieczorem tego samego dnia lub 16 września 1942 r. po raz kolejny do zabudowań Patrońskich przyjechał Niemiec (nieznana formacja) z funkcjonariuszem tzw. policji granatowej (Podolakiem). Wojciech Patroński został przez nich przesłuchany, a następnie rozstrzelany w swoim domu. Stefania Patrońska została wywieziona na roboty do Niemiec.

5 lipca 2004 r. Wojciech Patroński został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

9 lutego 2010 r. Wojciech Patroński został uhonorowany przez Prezydenta RP Krzyżem Komandorskim Orderu odrodzenia Polski.

Źródła: AAN, Komitet dla Upamiętnienia Polaków Ratujących Żydów, 460, Relacja Michała Kryczko; *ibidem*, 600, Relacja Ireny Kozickiej; AFL, B 162, 8734, k. 1–64; AIPN Rz, OKŚZpNP w Rzeszowie, S 71/02/Zn, Akta śledztwa w sprawie zamordowania w Szklarach Wojciecha Patrońskiego i ukrywanych przez niego Żydów. Relacja Stanisława Patrońskiego; AYV, M.31.2/10297, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Bida T., *Assistance to Jewish Population in South-Eastern Poland*, materiały na sesję naukową GKBZH, Warszawa 14–17 IV 1983 r., s. 4; Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, GKBZH, Warszawa 1987, s. 59 (555); Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, GKBZH, IV 416; Datner S., *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968, s. 92, 114; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 413; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 2, Kraków 1969, s. 834, 837.

Autor: Elżbieta Rączy

Pazik Julia, urodzona 10 lutego 1894 r. w Kłyżowie, mąż Franciszek, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Kłyżowie, Kreishaupt. Krasnik, dystrykt lubelski, GG.

Pazik Franciszek, urodzony 1883 r. w Kłyżowie, żona Julia, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkały w okresie okupacji w Kłyżowie, Kreishaupt. Krasnik, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Na początku października 1942 r. Niemcy rozpoczęli poszukiwanie Żydów ukrywających się w lasach Janowa Lubelskiego. Wśród nich znajdowała się rodzina Krantzów, składająca się z ośmiu braci, dwóch sióstr, matki, ojca oraz babci. W wyniku obławy rozdzielili się oni na trzy grupy, tak że w jednej z nich znaleźli się szesnastoletnia Morris oraz jej dwóch braci dwudziestosześcioletni Hertz i pięcioletni Izaak. Trójka rodzeństwa, uciekając, trafiła do Kłyżowa, gdzie mieszkali państwo Pazikowie, których znał Hertz.

Julia Pazik oraz jej mąż Franciszek Pazik udzielili pomocy i schronienia rodzeństwu, nie chcąc nic w zamian. Morris opuściła kryjówkę, ponieważ ukrywanie trzech osób było zbyt ryzykowne. Jej bracia Hertz i Izaak pozostali ukryci w stodole. Rodzina Pazików została odrzucona w lokalnym społeczeństwie, była znieważana i nękana przez sąsiadów, w wyniku czego do końca wojny nie opuściła swojego gospodarstwa w Kłyżowie. Prawdopodobnie jeden z ich sąsiadów złożył donos, w następstwie którego bracia Krantz zostali zatrzymani i brutalnie zamordowani. Jedyną ocalałą osobą z żydowskiej rodziny była Morris Krantz.

Julia Pazik i jej najstarszy syn (jego imię nie zostało ustalone) zostali aresztowani, jednak zwolniono ich dzięki interwencji zaprzyjaźnionego oficera policji. W relacji Morris Krantz nie ma informacji o losie Franciszka, prawdopodobnie został aresztowany wraz z żoną i synem.

16 kwietnia 1991 r. Julia i Franciszek Pazik zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/4781, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek,

A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 543–544; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4035167, dostęp 5 XII 2014 r.

Autor: Paweł Zawisza

Paziuk Tadeusz, urodzony 27 września 1894 r. w Kołomyi, syn Dymitra i Julii z d. Książek, dyplomata i komornik, w trakcie okupacji mieszkał w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Tadeusz Paziuk pochodził z wielodzietnej rodziny, miał siedmioro rodzeństwa. W latach 1905–1912 uczęszczał w Kołomyi do gimnazjum, a w 1917 r. zdał maturę. W czasie I wojny światowej służył w armii austro-węgierskiej. W latach 1919–1921 studiował na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Tuż po I wojnie światowej pracował w żandarmerii Wojska Polskiego, a od 1 grudnia 1919 r. w Policji Państwowej. W 1925 r. pełnił funkcję nadkomisarza, referenta administracyjnego i zastępcy komendanta Policji Państwowej Województwa Poleskiego (okręg XIV). W policji służył do 1926 r. Po zakończeniu tej służby odbył szereg podróży po Europie. W latach 1930–1931 przebywał na placówce dyplomatycznej RP w Rio de Janeiro. Po powrocie do Polski pracował jako komornik. W 1933 r. był komornikiem Sądu Grodzkiego w Niemirowie, w 1936 r. pełnił tę samą służbę w Chodorowie, a w latach 1937–1939 był komornikiem Sądu Grodzkiego w Tarnopolu (II rewir). Prowadził w tym mieście także kancelarię (Pasaż Adlera nr 2).

Po wybuchu II wojny światowej przeniósł się do Krakowa i zamieszkał przy ul. Siemiradzkiego 6. Za pomoc udzielaną kobiecie o żydowskim pochodzeniu, nieznanej jednak z imienia i nazwiska, został aresztowany przez Gestapo i osadzony w więzieniu przy ul. Montelupich. Paziuk dawał tej kobiecie schronienie, brak jednak informacji o tym, przez jak długi czas. Nie są znane także relacje, jakie łączyły go z tą kobietą przed wojną i w czasie jej trwania. Ponadto nie wiadomo, czy areszt nastąpił na skutek donosu, czy obserwacji funkcjonariuszy Gestapo. Z braku dodatkowych materiałów i relacji nie można też potwierdzić ani wykluczyć, że była to jedyna osoba o żydowskim pochodzeniu, której pomagał. Nie jest znana dokładna data aresztowania Paziuka, nie wiadomo także, co stało się z Żydówką, której udzielał pomocy. W więzieniu przebywał do stycznia 1944 r. Został rozstrzelany 29 stycznia 1944 r. w Grębałowie (wówczas wieś w obrębie Wzgórz Krzesławickich, aktualnie część Nowej Huty – dzielnicy Krakowa). Razem z nim wykonano egzekucję na ok. 80 innych osobach. Był to odwet za zamach na niemieckich policjantów straży kolejowej: Wilhelma Weisera i Rudolfa Wagnera oraz za napady na dwa pociągi. Nazwisko Tadeusza Paziuka widnieje na afiszu śmierci informującym o tej egzekucji, pod nr 36 („Komornik Sądowy Tadeusz Paziuk z Krakowa za przychylność okazaną Żydówce przez udzielenie schronienia"). Ten fakt potwierdzają także Stanisław Dąbrowa-Kostka i Tadeusz Wroński.

Źródła: AMHK, Oddział ul. Pomorska, Afisz śmierci z 29 stycznia 1944 r.; AAN, 2392, Sprawozdanie statystyczne z działalności i gospodarki, *ibidem*, Poselstwo Rzeczypospolitej

Polskiej w Rio de Janeiro za rok budżetowy 1930/1931, *ibidem*, Wykaz pracowników kontraktowych – akta dotyczące Tadeusza Paziuka; ANKr, Akta Urzędu Pracy w Krakowie 1939–1944, *ibidem*, Karty pracy wg. zawodów: „urzędnicy" i „pracownicy administracji"; BJKr, „Gazeta Lwowska" (nr 13 VII 1933 r., 15 VII 1936 r., 13 X 1937 r., 5 XI 1937 r., 3 VI 1939 r.); AIPN, IPN BU 2448/446, Ankiety GKBZH w Polsce oraz OKBZH w Warszawie, zebrane w latach 1968–1972, *ibidem*, Ankiety dotyczące województwa krakowskiego. Powiat i miasto Kraków, k. 115, 335–336; AIPN, GK, 195/VII/7, k. 262, 299.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, s. 51; Blicharski C., *Słownik Biograficzny Tarnopolan 1805–1945*, [Tadeusz Paziuk]; Dąbrowa-Kostka T., *Hitlerowskie afisze śmierci*, Kraków 1983; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 100.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Piaszyński Leonard, urodzony 13 czerwca 1924 r., brak informacji o rodzicach i miejscu urodzenia.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Leonard Piaszyński został aresztowany 24 lipca 1942 r. w Sieradzu za dostarczanie Żydom (nazwiska nieznane) produktów żywnościowych. Od 24 lipca 1942 r. do 14 sierpnia 1942 r. przebywał w areszcie Gestapo w Sieradzu. 14 sierpnia 1942 r. został przekazany policji kryminalnej w Łodzi. Jego dalsze losy nie są znane.

Źródła: AP Łódź, Zakłady Karne w Łodzi, 9, Piaszyński Leonard.

Autor: Zofia Trębacz

Pietrzykowski Józef, urodzony 14 lutego 1899 r. w Grybowie, syn Jana i Ludwiki, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, lekarz, zamieszkały w Bobowej, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef Pietrzykowski razem z żoną Heleną oraz dwójką dzieci Marianem i Ireną mieszkał podczas okupacji niemieckiej w Bobowej. Jako żołnierz Armii Krajowej udzielał pomocy Żydom, którym dostarczał fałszywe dokumenty oraz przewoził ich w bezpieczne miejsca. Udzielił pomocy m.in. rodzinie lekarzy oraz matce z dzieckiem nazwiskiem Holender, która złapana przez Niemców ujawniła, że to doktor Pietrzykowski pomógł im w ucieczce z getta w Nowym Sączu.

23 sierpnia 1942 r. Józef Pietrzykowski został aresztowany przez Gestapo i osadzony w więzieniu w Nowym Sączu, a 28 sierpnia tego roku zastrzelono go w Rdziostowie.

Zbrodni tej dokonał Heinrich Hamann, szef Gestapo w Nowym Sączu. Pietrzykowskiego pochowano w masowym grobie, odmawiono wydania ciała rodzinie.

Źródła: List Mariana Pietrzykowskiego (syn) do Michała Kalisza, Warszawa 6 VIII 2009 r.; Potwierdzone notarialnie oświadczenie Józefa Laski, stwierdzające fakt niesienia pomocy Żydom przez Józefa Pietrzykowskiego – Zabrze, 12 XI 1962 r.

Bibliografia: Gliński J.B., *Słownik Biograficzny lekarzy i farmaceutów – ofiar drugiej wojny światowej*, Wrocław 1997, s. 328; Kalisz M., Rączy E., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów 2015, s. 102.

Autor: Michał Kalisz

Pinkus Jan, urodzony 12 kwietnia 1919 r. w Brzózach, syn Józefa, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Alfreda z d. Kępa, ślusarz, zamieszkały w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jan Pinkus został aresztowany prawdopodobnie w końcu 1942 r., a następnie osadzony w więzieniu w Częstochowie, skąd 19 stycznia 1943 r. został przewieziony do więzienia w Radomiu. Powodem aresztowania było „przechowywanie Żydówki" (brak bliższych informacji na ten temat). W aktach więziennych zachował się list od żony, w którym napisała ona do męża: „przecież nie jesteś ty sam w tej sprawie, tylko podobno dziewięć osób". 9 maja 1943 r. Jan Pinkus zmarł w celi więziennej. Przyczyny zgonu nie są znane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, P-400, Arkusz ewidencyjny Jana Pinkusa.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009.

Autor: Sebastian Piątkowski

Podgajny Mieczysław, urodzony 25 stycznia 1916 r. w Chmielowie, narodowość polska. W okresie okupacji mieszkał w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Mieczysław Podgajny oraz jego siostra Otylia Pracka w czasie okupacji niemieckiej udzielali bezinteresownej pomocy Żydom, którzy dostali się do Warszawy z Ostrowca Świętokrzyskiego. Rodzeństwo przed wojną mieszkało w Ostrowcu. Wśród osób, które doświadczyły pomocy, znaleźli się m.in.: Wanda Zilberdrut, Marian Kargul, Stanisław Molański, Henryk Leszczyński, Stanisław Hollander (Holansky), Jakier i Jenta Czernikowscy z dwiema córkami oraz kobiety: Kierblowa z dzieckiem i Warwejcłowa z córką.

Mieczysław Podgajny pomagał Żydom w zorganizowaniu nielegalnego przejścia przez granicę do Czechosłowacji i na Węgry. Jego mieszkanie służyło za „stację tran-

zytową". Ponadto Mieczysław Podgajny i Otylia Pracka zajmowali się pozyskiwaniem tzw. aryjskich dokumentów, poszukiwaniem pracy i mieszkań dla zbiegów w Warszawie i poza tym miastem. Pod koniec okupacji Podgajny został aresztowany przez Niemców pod zarzutem udzielania pomocy Żydom. Więziony był w Warszawie i Radomiu, skąd udało mu się zbiec i wrócić do Warszawy, gdzie zastało go wkroczenie Armii Czerwonej.

19 września 1983 r. Instytut Yad Vashem uhonorował Mieczysława Podgajnego i jego siostrę Otylię Pracką tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/146, Sprawa Mieczysława Podgajnego, Oświadczenie Mieczysława Podgajnego Warszawa, 5 III 1982 r., k. 4–5; *ibidem*, Oświadczenie Stanisława Holansky'ego, Wiedeń, 24 II 1967, k. 6; *ibidem*, Oświadczenie Marii Wierusz Kowalskiej, Tarnobrzeg, 2 III 1983 r., k. 13.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. Wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 571; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 4 VII 2016 r.

Autor: Tomasz Domański

Podyma Stefan, urodzony 22 sierpnia 1905 r. w Dobrej, syn Michała i Wiktorii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik. W okresie okupacji zamieszkiwał we wsi Dobra, Kreishaupt. Opatow, dytrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
24 maja 1943 r. do Marii i Stefana Podymów przyszedł kupiec drzewny Mortka Jaskółka wraz z córką oraz zięciem i poprosił o udzielenie schronienia. Podymowie wyrazili zgodę i ukryli ich w stodole. Z niektórych wspomnień wynika, że ukrywanych Żydów mogło być sześcioro lub siedmioro. Następnego dnia rano żandarmi ze Staszowa aresztowali Stefana Podymę, natomiast Żydów zastrzelili w Staszowie przy ul. Kościelnej. Nie wiadomo, w jaki sposób żandarmi dowiedzieli się o ukrywanych Żydach. Wraz z Podymą aresztowany został Zygmunt Bednarczyk, mieszkaniec wsi Dobra. Początkowo Stefan Podyma przebywał w areszcie w Staszowie, a następnie został wywieziony do KL Auschwitz transportem z 3 czerwca 1943 r. (nr obozowy 123639). Informacje o losach Stefana Podymy urywają się w 1944 r. Więzień ten został wymieniony w dokumencie z Instytutu Higieny z 28 kwietnia 1944 r. w poleceniu wykonania badania krwi, a ostatni list pisany do żony Marianny nosił datę 13 kwietnia 1944 r. W *Księdze pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944* zaznaczono jedynie, że zmarł. Sądownie ustalono datę śmierci Stefana Podymy na 9 maja 1946 r.

Źródła: AIPN Ki, AOK, Ds. 10/72, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Kazimierza Podkowy, Staszów, 17 VIII 1977 r., k. 92–93; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Marii Podyma, Staszów, 17 VIII 1977 r., k. 94–95; *ibidem*, Wyciąg z protokołu przesłuchania świadka Antoniego Senderskiego, Kielce, 7 VI 1972 r., k. 76; *ibidem*, Protokół przesłu-

chania świadka Feliksa Cyranowskiego, Kielce, 15 VIII 1977 r., k. 91–91v; APMA-B, Akta Instytutu Higieny SS, D. Hyg. Inst. /55, nr inwent. 106140, seg. 34, s. 982; AIPN Ki, 66/72, Sąd Powiatowy w Staszowie 1955–1975, Protokół posiedzenia Sądu Powiatowego w Staszowie, Staszów, 10 VII 1957 r., s. 14; *ibidem*, Postanowienie Sądu Powiatowego w Staszowie, Staszów, 27 XII 1957 r., s. 27.

Bibliografia: *Mężczyźni – transport z 3 czerwca 1943 roku. 528 osób i numerach od 123263 do 123790* [w:] *Księga pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 3, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006, s. 1206, 1165–1213.

Autor: Tomasz Domański

Pokropek Stefan, urodzony 15 lutego 1906 r. w Milanówku, syn Antoniego i Antoniny, żona Eleonora, rzemieślnik, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stefan Pokropek był członkiem Polskiej Partii Socjalistycznej. Blisko współpracował też z Żydowską Organizacją Bojową. W jego mieszkaniu przy ul. Waszyngtona w Warszawie znajdował się punkt kontaktowy Żydowskiej Organizacji Bojowej. Była tam także przechowywana broń. W mieszkaniu tym przez kilka miesięcy ukrywał się siedemnastoletni żydowski chłopiec – Mordechaj. Rodzina Pokropków przyjęła także pod opiekę roczną dziewczynkę żydowską, córkę Racheli Zawoźnik z Łodzi. Wiosną 1943 r. Stefan Pokropek wynajął domek w Pustelniku pod Warszawą, gdzie ukrywało się rodzeństwo Kosowerów. Stefan Pokropek brał również aktywny udział w dostarczaniu żywności oraz broni do getta warszawskiego. Udzielał też pomocy w ucieczce z getta osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). Zaangażowany był w próbę ewakuacji bojowców z getta warszawskiego. Zginął w swoim mieszkaniu 23 czerwca 1943 r. wraz z członkiem Żydowskiej Organizacji Bojowej, Tuwie Szejngutem, w trakcie wymiany ognia z Gestapo.

12 grudnia 2000 r. został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2542, Sprawa Stefana Pokropka, Kwestionariusz personalny wypełniony 8 lutego 2001 r. przez Jerzego Pokropka na potrzeby przyznania tytułu SwNŚ; Relacja Eleonory Pokropek z dnia 22 maja 1946 r.; AYV, M.31.2/9148, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Dunin-Wąsowicz K., *Socjaliści polscy wobec walki i zagłady Żydów* [w:] *Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej: materiały z sesji w Instytucie Historii PAN w dniu 11 III 1993 r.*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996, s. 88; Iranek-Osmecki K., *Kto ratuje jedno życie. Polacy i Żydzi 1939–1945*, Warszawa 2009, s. 341; Rotem S., *Memoire of a Warsaw Ghetto Fighter. The past within me*, Yale 1994, s. 80–81; Saks R., *Medale Yad Vashem dla szlachetnych Polaków*,

„Słowo Żydowskie" 2001, nr 14, s. 4; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 65–66; Aleksiun N., *Rodzina Pokropków*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-pokropkow, dostęp 21 III 2019 r.

Autor: Tomasz Gonet

Popowicz z d. Czapran Maria, urodzona 24 grudnia 1881 r. we Lwowie, córka Katarzyny, narodowość ukraińska, wyznanie rzymskokatolickie, gospodyni domowa, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkała we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Maria Popowicz, za wysokim wynagrodzeniem, ukrywała w swoim mieszkaniu przez ok. dwa i pół miesiąca cztery osoby narodowości żydowskiej, które posługiwały się fałszywymi dokumentami: Leopolda Silbera, Salomeę Silber, Bronię Kleiner i Mathildę Flecker (pod nazwiskiem Kätha Wachocka). Aresztowano ją 13 kwietnia 1943 r. na skutek donosu złożonego przez Wladimira Repetę do ukraińskej policji we Lwowie. Jedna ze schwytanych Żydówek, Mathilde Flecker, zeznała, że wie, gdzie ma swoją siedzibę tajna polska organizacja, z którą współpracował Silber, i gdzie mieszkają jej członkowie. Wskazała braci Emila i Władysława Kleinerów, którzy prowadzili nielegalną działalność polityczną i sfałszowali Żydom dokumenty.

Popowicz trafiła do Niemieckiego Zakładu Karnego we Lwowie, a następnie w Krakowie. Termin rozprawy dwukrotnie odraczano ze względu na problemy ze sprowadzeniem świadków. 1 sierpnia 1944 r. Popowicz została ewakuowana z Zakładu Karnego w Krakowie i przeniesiona do więzienia dla kobiet o zaostrzonym rygorze w Jaworze jako tymczasowo aresztowana. Nie wiadomo jednak, czy zapadł wyrok sądowy w tej sprawie.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137/069; *ibidem*, R. 137/180.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Postek Stanisław, urodzony 15 października 1882 r., syn Jana i Franciszki, rolnik, żona Julianna, zamieszkały w okresie okupacji w Stoczku Węgrowskim, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt Galicja, GG.

Postek Julianna, urodzona 1891 r., córka Michała i Franciszki, mąż Stanisław, zamieszkała w okresie okupacji w Stoczku Węgrowskim, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt Galicja, GG.

Postek Wacław, syn Stanisława, zamieszkały w okresie okupacji w Stoczku Węgrowskim, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt Galicja, GG.

Postek Henryk, syn Stanisława, zamieszkały w okresie okupacji w Stoczku Węgrowskim, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
5 września 1943 r. Julianna, Stanisław, Wacław oraz Henryk Postkowie zostali aresztowani w Stoczku Węgrowskim za ukrywanie osób narodowości żydowskiej. Latem 1942 r. udzielili pomocy trzem znajomym Żydom, którzy uciekli z getta warszawskiego. W sierpniu 1942 r. dołączył do nich Hajkiel, a następnie jeszcze dwie osoby – uciekinierzy z transportu do obozu zagłady w Treblince. Pod koniec 1942 r. do domu Postków przyszło również dwóch braci oraz siostra z małym dzieckiem z rodziny Majorków. Postkowie prawdopodobnie udzielili pomocy jeszcze trzem innym Żydom. Okoliczności, w jakich Niemcy dowiedzieli się o ich działalności, nie są znane.

Po aresztowaniu Stanisław Postek kilka dni przebywał w więzieniu na Pawiaku w Warszawie, a następnie został wywieziony do KL Auschwitz, gdzie zmarł w marcu 1944 r. Julianna Postek zmarła 6 września 1943 r. na skutek tortur, którym została poddana na posterunku żandarmerii niemieckiej w Stoczku Węgrowskim. Wacław i Henryk Postkowie zostali osadzeni w więzieniu na Pawiaku w Warszawie, skąd zwolniono ich w listopadzie 1943 r. W aktach podano informację o ich ponownym aresztowaniu w czerwcu 1944 r. (brak informacji o powodach i okolicznościach zatrzymania oraz o ich dalszych losach).

Źródła: APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 15004, ankieta z 25 XI 1989 r.; AIPN Bi, IPN Bi 1/1381, OKBZpNP – IPN w Białymstoku, Stoczek Węgrowski Pomoc Żydom, k. 8–13, 83; *ibidem*, IPN Bi 1/1141, OKBZpNP – IPN w Białymstoku, Stoczek Węgrowski Pomoc Żydom, k. 10–36; *ibidem*, IPN Bi 1/1034, OKBZpNP – IPN w Białymstoku, Akta w sprawie udzielania pomocy obywatelom polskim narodowości żydowskiej w czasie okupacji hitlerowskiej, k. 202–226.

Bibliografia: *Polacy ratujący Żydów w czasie Zagłady. Przywracanie pamięci*, Łódź 2009, s. 117; *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006.

Autor: Tomasz Gonet, Justyna Jaworska

Postuła Julia, urodzona 19 lutego 1889 r., córka Michała i Anny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Jan, krawcowa, zamieszkała w okresie okupacji we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Małżeństwo Julia i Jan Postułowie w czasie okupacji niemieckiej mieszkało we Lwowie przy ul. Na Boisku, a od 1941 r. przy ul. Gródeckiej. Przez pewien czas sąsiadami Postułów przy ul. Gródeckiej było małżeństwo Ringlerów z dwuletnią córką. W 1942 r., kiedy we Lwowie rozpoczęła się likwidacja ludności żydowskiej, Julia Postuła udzieliła schronienia w swoim mieszkaniu córce Ringlerów. Następnie ukryła ją pod fałszywym nazwiskiem Haliny Luteckiej u swojej siostry Marii Gugi, mieszkającej przy ul. Akademickiej we Lwowie. Od tego momentu Julia Postuła pomagała siostrze w ukrywaniu dziecka. Jednocześnie niosła pomoc innym osobom narodowości żydowskiej (forma

udzielanej pomocy oraz nazwiska nieznane), za co została aresztowana przez Niemców (data aresztowania nieznana). Opuściła więzienie w nieznanych okolicznościach dzięki staraniom rodziny.

20 października 1999 r. Julia Postuła została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2478, Sprawa Julii Postuły.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 583.

Autor: Elżbieta Rączy

Pośniak Władysław, urodzony 30 lipca 1916 r. w Długowoli, syn Jana i Zofii z d. Parszewskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Anna z d. Jabłońska, kierowca, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Władysław Pośniak pracował jako kierowca w jednej z warszawskich firm. 16 grudnia 1942 r. został aresztowany przez funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa i osadzony w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu. Powodem aresztowania Władysława Pośniaka było „przewożenie Żydów bez wymaganego zezwolenia". Brak bliższych informacji o okolicznościach tej sprawy.

W okresie pobytu w więzieniu radomskim Władysław Pośniak przebywał na jego oddziale specjalnym, znajdującym się pod całkowitą kontrolą funkcjonariuszy Sipo. Śledztwo w jego sprawie zostało zamknięte po zaledwie trzech tygodniach wyrokiem sądu, skazującym go na osadzenie w obozie koncentracyjnym. Transportem więźniarskim, który odszedł z Radomia 7 stycznia 1943 r., przewieziono go do KL Lublin (Majdanek). Jego dalsze losy pozostają nieznane. Wg bazy danych ITS Arolsen oraz KZ Gedenkstätte Flossenburg Pośniak od 31 marca lub 1 kwietnia 1943 r. przebywał w obozie KL Flossenbürg. Z kolei od 23 września 1943 r. przeniesiono go do KL Buchenwald. Najprawdopodobniej nie doczekał końca okupacji.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, P-905, Arkusz ewidencyjny Władysława Pośniaka.

Bibliografia: Kiełboń J., Piątkowski S., *Z badań nad transportem radomskim*, „Zeszyty Majdanka" 2001, t. 21; Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3; www.straty.pl, dostęp 12 XI 2018 r.

Autor: Sebastian Piątkowski

Powałkiewicz Antoni, urodzony 13 lutego 1896 r. w Daleszycach, syn Franciszka i Katarzyny z d. Furmanek, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik-furman, zamieszkały w Daleszycach, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antoni Powałkiewicz udzielał pomocy osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). Prawdopodobnie ukrywał te osoby i współorganizował ich wyjazd z Daleszyc, za co został 26 września 1942 r. aresztowany i skazany 6 maja 1943 r. przez Sąd Specjalny w Kielcach na trzy lata więzienia. W poczet kary wliczono siedem miesięcy pobytu w areszcie. Skonfiskowano również należący do niego konia i wóz. Początkowo Powałkiewicz odbywał zasądzoną karę w Zakładzie Karnym w Kielcach, a następnie 5 listopada 1943 r. został przeniesiony do Zakładu Karnego w Strzelcach Opolskich, skąd 11 listopada 1943 r. przetransportowano go do obozu Blechhammer (nr obozowy 1748/43). Z powodu złamania żeber został uznany za niezdolnego do pracy i 8 grudnia 1943 r. przeniesiony do więzienia karnego w Będzinie (numer w tamtejszym rejestrze więźniów 240/43). Brak informacji o jego dalszych losach.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Kielcach, R. 137/22; APKi, Więzienie w Kielcach, 1138, Powałkiewicz Antoni, k. 91; *ibidem,* 1146, k. 241v.–242.

Autorzy: Edyta Krężołek, Tomasz Gonet

Prasoł Władysław, urodzony 18 czerwca 1907 r. w Tryńczy, syn Jana i Zofii z d. Zalop, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Józefa z d. Nykiel, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Tryńczy, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Władysław Prasoł w swoim gospodarstwie we wsi Tryńcza od września 1942 r. udzielał schronienia pięciu osobom narodowości żydowskiej z Tarnowa, Jarosławia i Sieniawy (m.in. Henrykowi Schmidtowi).

13 kwietnia 1943 r. Niemcy dokonali rewizji w gospodarstwie. Ukrywający się Żydzi zostali rozstrzelani na miejscu, a Władysław Prasoł aresztowany i osadzony w więzieniu w Przeworsku. Przebywał w nim do końca kwietnia 1943 r. Zginął w nieznanych okolicznościach.

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz 191/549, OKBZpNP w Rzeszowie, Prześladowanie ludności polskiej za pomoc Żydom, Relacja Józefy Prasoł.

Autor: Elżbieta Rączy

Pruchniewicz Józef, urodzony 14 marca 1887 r. w Bieczu, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, w trakcie okupacji mieszkał w Bieczu, Kreihaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef Pruchniewicz razem z żoną Marią oraz córkami Jadwigą i Heleną mieszkał podczas okupacji niemieckiej w Bieczu. Udzielili schronienia czteroosobowej rodzinie żydowskiej, małżeństwu Jehudzie i Tireanie Lieb Bloum z córką Reizel (później Shoshana Sheinman) oraz ich krewnemu Mosze Kuflikowi. Żydzi ukrywali się u polskiej rodziny od grudnia 1942 r. do listopada 1943 r. w stajni, w specjalnie zbudowanej skrytce w stogu siana. W listopadzie 1943 r. Józef Pruchniewicz otrzymał ostrzeżenie, że Niemcy planują rewizję w jego mieszkaniu, wówczas Żydzi przenieśli się w inne miejsce. Józefowi sugerowano, aby wyprowadził się do nieodległej Turzy i tam przeczekał wojnę. Jednak nie zdecydował się na to, gdyż nie chciał narażać rodziny na niebezpieczeństwo.

Rano 14 marca 1944 r. w domu Pruchniewiczów zjawił się znajomy z ostrzeżeniem, aby Józef uciekał, ponieważ w magistracie wystawiono nakaz jego aresztowania. Jego powodem był donos złożony na Gestapo przez jednego z sąsiadów, stwierdzający, że w gospodarstwie Pruchniewicza ukrywają się Żydzi. Józef postanowił pozostać w domu, ponieważ zdawał sobie sprawę, że jeśli Niemcy go nie zastaną, to narazi całą rodzinę na pewną śmierć. Jeszcze tego samego dnia przed południem w domu Józefa Pruchniewicza zjawili się dwaj Gestapowcy, którzy pobili go, a następnie skutego zawieźli do siedziby Gestapo w Jaśle.

Jakiś czas po jego aresztowaniu Niemcy wywiesili listę rozstrzelanych, na której figurował Józef Pruchniewicz. Prawdopodobnie 17 marca 1944 r. został wywieziony do lasu w Warzycach i tam zamordowany wraz z innymi więźniami. Jego ciało spoczywa w jednej ze zbiorowych mogił.

26 października 2008 r. Maria i Józef Pruchniewiczowie zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz 191/549, OKBZpNP w Rzeszowie, Prześladowanie ludności polskiej za pomoc Żydom; AIPN Rz, S 16/81, Zbrodnie popełnione na terenie Biecza, Protokół przesłuchania Władysława Wójcikiewicza, k. 4 i Franciszka Wójcikiewicza, k. 10–11; Relacja Heleny Pruchniewicz z czerwca 2006 r., mps, znajduje się w posiadaniu rodziny Wędrychowiczów w Bieczu; Survivors Of The Shoah Visual History Foundation, 40627-13, nagranie relacji Mosze Kuflika z 5 II 1998 r. – kopia nagrania w posiadaniu Michała Kalisza; USC w Bieczu, Księgi zgonów; Muzeum Regionalne w Bieczu, A, mps, Spis wydarzeń martyrologicznych w latach II wojny światowej z terenu Biecza i okolic. Ludność Biecza przed i po okupacji, b.p.

Bibliografia: M. Kalisz, E. Rączy, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów 2015, s. 81–83.

Autor: Michał Kalisz

Prześlak Jan, urodzony 16 czerwca 1889 r. w Krakowie, syn Juliana i Wiktorii z d. Hemel, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Helena z d. Topor-Kamińska, kierownik szkoły, w czasie okupacji zamieszkały w Jaworznie, Landkreis Krenau (powiat chrzanowski), rejencja katowicka, Prowincja Górny Śląsk.

Prześlak z d. Topor-Kamińska Helena, urodzona 9 września 1884 r. w Darachowie, córka Jana i Kamilli z d. Czechowicz, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Jan Prześlak, nauczycielka języka polskiego, w czasie okupacji zamieszkała w Jaworznie, Landkreis Krenau (powiat chrzanowski), rejencja katowicka, Prowincja Górny Śląsk.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jan i Helena Prześlakowie w połowie lipca 1942 r. udzielili schronienia kilkunastu Żydom (w tym rodzinie Paruzelów lub Paryzelów i Jungierów) szukającym pomocy w trakcie ostatniej akcji likwidacyjnej skupiska żydowskiego w Jaworznie. Informacja o ukrywaniu Żydów w starohuckiej szkole dotarła wkrótce do miejscowej placówki Gestapo, prawdopodobnie na skutek donosu. Prześlaków aresztowano w nocy z 12 na 13 lipca 1942 r. Z siedziby Gestapo w Jaworznie zostali oni najpierw przewiezieni do Mysłowic[47], a potem odtransportowani do KL Auschwitz. Helena Prześlak została przywieziona do obozu 26 sierpnia 1942 r. transportem z Katowic (nr obozowy 18444). Nie zachowały się tak szczegółowe informacje nt. Jana Prześlaka.

Małżeństwo Prześlaków zmarło w obozie. W akcie zgonu Heleny Prześlak jako przyczynę śmierci 23 września 1942 r., stwierdzoną przez obozowego lekarza, podano zakażenie. Jan Prześlak, według dokumentów obozowych, zmarł 10 września 1942 r. na zawał mięśnia sercowego.

Źródła: AIPN Ka, S 58/02/Zn, Akta śledztwa w sprawie zbrodni wojennej w lipcu 1942 r. w Jaworznie polegającej na bezprawnym pozbawieniu wolności Heleny i Jana Prześlaków. Akt zgonu Heleny Prześlak wystawiony 30 IX 1942 r., k. 8 (dokument pochodzi z APMA-B); *ibidem*, Spis kobiet zmarłych w obozie, k. 7 (dokument pochodzi z APMA-B).

Bibliografia: Namysło A., *Tak się po cichu szeptało. Kto w takich czasach Żydów przechowuje* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?…" Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.

Autor: Aleksandra Namysło

Psioda Jan, urodzony 25 1868 r. w Dobrkowie, syn Wojciecha i Agaty z d. Święder, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Jaworzu Dolnym, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Psioda z d. Ryba Wiktoria, urodzona 11 lutego 1871 r., córka Józefa i Anieli, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Jaworzu Dolnym, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

[47] Na liście więźniów Policyjnego Więzienia Zastępczego w Mysłowicach w dokumentach dotyczących sierpnia 1942 r. znajduje się nazwisko Johan Prześla, co może wskazywać, że chodzi właśnie o Jana Prześlaka.

Kałuża Maria, urodzona 30 września 1916 r. w Jaworzu Dolnym, córka Jana i Józefy z d. Psioda, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, Jaworzu Dolnym, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Kałuża Jan, urodzony 4 grudnia 1886 r. w Jaworzu Dolnym, syn Józefa i Anieli z d. Maduzia, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Jaworzu Dolnym, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rodzina Kałużów, składająca się z rodziców i dziewięciorga dzieci, mieszkała w Jaworzu Dolnym. W czasie wojny pięcioro z rodzeństwa przebywało poza domem. Siostra Maria mieszkała z dziadkami Janem i Wiktorią Psiodami w sąsiedztwie rodzinnego domu. Matka przebywała u rodziny w Jaworzu Górnym.

Jan Kałuża był znany ze swego przyjaznego stosunku do Żydów. Zrobił podkop w stodole, gdzie znajdowali doraźną pomoc Żydzi ukrywający się w okolicznych lasach. Rodzina, a w szczególności Jan Kałuża z córką Stefanią, udzieliła schronienia i pomocy swojemu sąsiadowi Salomonowi Kampfowi, który doczekał końca wojny. Oprócz niego u Kałużów ukrywali się: Salomea Schönwetter (Szynfet) z dziećmi Marianem i Zofią (pochodzący z Brzostka), Fisch – piekarz z Tarnowa, sędzia z Krakowa oraz mężczyzna nazwiskiem Zucker. Pierwszych czworo na pewno przeżyło wojnę. Z kolei Józef Kałuża (syn Jana) wystarał się o tzw. aryjskie papiery dla trojga rodzeństwa nazwiskiem Thau, którzy uciekli z getta w Pilźnie. Zostali oni jednak złapani i zamordowani. Od zimy 1942 r. do końca wojny u Józefa Kałuży ukrywał się również Roman Thau.

19 lutego lub 23 lutego 1944 r. na skutek donosu Wiktora Piekosa policjanci kryminalni pod dowództwem komendanta posterunku Jakuba Pataląga, żandarmi niemieccy oraz tzw. policjanci granatowi przeprowadzili obławę na domy Jana i Józefy Kałużów, Józefa Kałuży oraz Jana i Wiktorii Psiodów. Niemcy zrewidowali wszystkie pomieszczenia w poszukiwaniu Żydów. Nie znaleźli ukrywającego się u Kałużów Salomona Kampfa ani Romana Thau schowanego w kominie domu Józefa Kałuży. U Psiodów znaleźli natomiast Mendla Ecksteina ze Strzegocic (szwagra Salomona Kampfa). Został on zastrzelony wraz z gospodarzami oraz Marią Kałużą. Polacy zostali pochowani na cmentarzu w Dobrkowie, a zwłoki Żyda zakopano w lesie. Po wojnie zostały one ekshumowane przez rodzinę. Po tym wydarzeniu Salomon Kampf ukrywał się w lesie, a do Kałużów przychodził po żywność. Jan Kałuża zmarł w 1945 r. Józefa Kałuża w 1979 r.

12 lutego 1992 r. Jan Kałuża, Józefa Kałuża, Józef Kałuża, Maria Kałuża, Jan Psioda i Wiktoria Psioda zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: USC w Pilźnie, Księgi zgonów; AP Rzeszów, Urząd Wojewódzki, Biuro Informacji i Propagandy, 61; AIPN Rz, II Ds. 4/70, Akta w sprawie zastrzelenia w Jaworzu Dolnym małżeństwa Psiodów, Marii Kałuży i Józefa Ryby; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1427, Sprawa rodziny Kałuża i Psioda; *ibidem*, 349/24/1131; BAL, Kopia materiałów GKBZH, B 162/7463.

Bibliografia: Bieda T., *Assistance to Jewish Population in South-Eastern Poland*, materiały na sesję naukową GKBZH, Warszawa 14–17 IV 1983 r., s. 5; Bielawski W., *Zbrodnie*

na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom, Warszawa 1987, s. 36, 50, 63, 67; „Biuletyn GKBZHwP", 1967, r. XVI, s. 161; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 278; Datner S., *Las sprawiedliwych*, Warszawa, 1968, s. 92; Iranek-Osmecki K., *Kto ratuje jedno życie. Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968, s. 277; Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000, s. 137, 142; List of Poles Killed Helping Jews During the Holocaust, http://www.holocaustforgotten.com/list.htm, dostęp 20 XII 2018 r.; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 20 XII 2018 r.; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4043968, dostęp 20 XII 2018 r.; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 415; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 159.

Autor: Elżbieta Rączy

R

Radulski Zygmunt, urodzony 4 czerwca 1923 r. w Wolanowie, syn Mariana i Marianny z d. Gregier, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkały w okresie okupacji w Wolanowie, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i forma represji:
Zygmunt Radulski został aresztowany 6 stycznia 1942 r. przez niemiecką żandarmerię za pomoc w transporcie osoby narodowości żydowskiej (nazwisko nieznane). Osadzono go w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu. Prawdopodobnie jeden z niemieckich sądów wymierzył mu karę tysiąca złotych grzywny (z zamianą w razie nieściągalności na karę 100 dni pozbawienia wolności). Został zwolniony z więzienia 25 kwietnia 1942 r. Jego dalsze losy pozostają nieznane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, R-139, Arkusz ewidencyjny Zygmunta Radulskiego.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Radziejowska[48] **Lucyna Władysława**, urodzona 24 czerwca 1899 r. w Popowie, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, nauczycielka, zamieszkała w kolonii Płatkownica, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG.

[48] W dokumentach APMA-B figuruje jako Radziejewska Lucyna.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Lucyna Radziejowska wraz ze swoją dwunastoletnią córką ukrywała w zabudowaniach swojego gospodarstwa pochodzącą z Warszawy kobietę narodowości żydowskiej (nazwisko nieznane) oraz jej piętnastoletniego syna.

W pierwszych dniach lipca 1943 r. żandarmeria niemiecka, najprawdopodobniej wskutek donosu, aresztowała Lucynę Władysławę Radziejowską. Początkowo przetrzymywano ją w Sokołowie Podlaskim, a następnie przewieziono do więzienia na Pawiaku w Warszawie. 5 października 1943 r. została zesłana do KL Auschwitz (nr obozowy 64478), gdzie zmarła 20 marca 1944 r. na tyfus. Żydzi, którym udzielała pomocy, zostali prawdopodobnie zamordowani.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/1031, OKBZpNP IPN w Białymstoku, Akta w sprawie udzielania pomocy obywatelom polskim narodowości żydowskiej w czasie okupacji hitlerowskiej; APMA-B, RO/10, Materiały Ruchu Oporu, t. 14, s. 18, nr 31065.

Bibliografia: Bartniczak M., *Grądy i Komorowo 1941–1944. Z dziejów Stalagu 324 i 333*, Warszawa 1978, s. 265, 295; Bartoszewski W., *Warszawski pierścień śmierci*, Warszawa 1970, s. 280—281; Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000, s. 142; Monkiewicz W., Kowalczyk J., *Pomoc Żydom w regionie białostockim podczas II wojny światowej*, „Studia Podlaskie" 1989, t. 2, s. 375; *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa 1988; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 109.

Autor: Magdalena Dzienis-Todorczuk

Radzik Stanisław, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, bez zawodu, zamieszkały w okresie okupacji w Łużnej, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław Radzik i jego żona Maria udzielali schronienia osobom narodowości żydowskiej: trzem siostrom z rodziny Wymisnerów i dwóm mężczyznom. W okresie międzywojennym Radzik najmował się do prac sezonowych u rodziny Wymisnerów.

W lecie 1943 r. do Łużnej przyjechała grupa funkcjonariuszy Gestapo, którym towarzyszyli funkcjonariusze tzw. policji granatowej z Łużnej, m.in. komendant posterunku o nazwisku Sztukowski oraz posterunkowy o nazwisku Januchowski. Gestapowcy i policjanci otoczyli dom Radzika, a następnie przeprowadzili rewizję. Dwóm kobietom udało się zbiec. Stanisława Radzika i pozostałych w domu Żydów aresztowano. Doprowadzono ich na posterunek tzw. policji granatowej w Łużnej, a następnie przewieziono na cmentarz żydowski w Gorlicach. Tam zostali rozstrzelani przez Niemców.

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz 191/549, Prześladowanie ludności polskiej za pomoc Żydom.

Autor: Elżbieta Rączy

Rak Helena, urodzona 1922 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Rak Stefan, urodzony 1910 r., zamieszkały w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rodzina Raków ukrywała od czerwca 1943 r. we własnym domu żydowskie małżeństwo. Byli to Salomon Markowicz i jego żona Rozalia Markowicz-Kissin. Rakowie udzielili pomocy także Helenie Parnes i jej bratu. Przez półtora roku wspomniane osoby mogły liczyć na wyżywienie i zapewnienie im innych najpotrzebniejszych artykułów. Prócz tego Stefan Rak utrzymywał dobry kontakt z licznymi znajomymi osobami narodowości żydowskiej i zapewniał je o swojej gotowości do niesienia pomocy.

W bliżej nieokreślonym czasie mieszkanie zostało przeszukane przez Schutzpolizei. W trakcie rewizji nie odnaleziono ukrywanych osób. Z uwagi na ten fakt Niemcy zabrali Stefana i Helenę na przesłuchanie do Gestapo. Po upływie jednego dnia rodzeństwo Raków wróciło z przesłuchania z widocznymi śladami ciężkiego pobicia, nie wydali jednak ukrywających się w ich mieszkaniu osób.

24 lutego 1988 r. członkowie rodziny Rak zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/3801, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N-Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 608; Altman T., *Przeciw antypolskiej kampanii,* „Życie Częstochowy" 27 IV 1968 r., s. 6; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4044109, dostęp 4 XII 2014 r.

Autor: Kamil Bielas

Raszeja Franciszek, urodzony 1896 r. w Chełmnie, lekarz, prof. dr n. med., ordynator oddziału ortopedycznego w Szpitalu PCK przy ul. Smolnej w Warszawie, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Franciszek Raszeja udzielał pomocy medycznej osobom narodowości żydowskiej w getcie warszawskim. Został zamordowany 21 lipca 1942 r. w getcie, przy ul. Chłodnej w trakcie

udzielania pomocy medycznej siostrze dr. Alberta Szulberga (imię i nazwisko nieznane), która przybyła do Warszawy ze Lwowa. Prawdopodobnie wraz z nim został rozstrzelany dr Kazimierz Pollak.

11 kwietnia 2000 r. Franciszek Raszeja został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AAN, Komitet Dla Upamiętnienia Polaków Ratujących Żydów, 600, Relacja Ireny Kozickiej; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2432, Sprawa Franciszka Raszei; AYV, M.31.2/8888, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom,* Warszawa 1981, s. 55–56; Datner S., *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968, s. 88; Ernest S., *O wojnie wielkich Niemiec z Żydami Warszawy 1939–1943*, Warszawa 2003, s. 189; Ciesielska M., *Raszeja Franciszek*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-raszeja-franciszek, dostęp 17 XII 2018 r.; Kaczyńska A., *Obok piekła*, Gdańsk 1993, s. 49; Kann M., *Niebo nieznane*, Warszawa 1964, s. 60; Sakowska R., *Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkic historyczny i dokumenty*, Wrocław 1986, s. 20; Sakowska R., *Ludzie z dzielnicy zamkniętej. Z dziejów Żydów w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej: październik 1939 – marzec 1943*, Warszawa 1993, s. 237; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 2, Kraków 1969, s. 817; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 407.

Autor: Tomasz Gonet

Rembas Szczepan, urodzony 24 grudnia 1907 r. w Rusocicach, stolarz, zamieszkały w okresie okupacji w Chodakowie, Kreishaupt. Sochaczew, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Szczepan Rembas udzielił pomocy osobom narodowości żydowskiej (nazwisko oraz forma udzielonej pomocy nie są znane), za co został aresztowany w Chodakowie, a następnie 27 stycznia 1944 r. wywieziony do KL Stutthof przez Sipo Białystok (nr obozowy 30759). 14 marca 1944 r. został przeniesiony do KL Mauthausen. Dalszy jego los pozostaje nieznany.

Źródła: AMS, Konzentrationlager Stutthof, I-III-53678. Karta personalna.

Autor: Barbara Męczykowska

Rębiś z d. Łukasik Anna, urodzona 10 stycznia 1886 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Józef, gospodyni domowa, zamieszkała w okresie okupacji w Połomyi, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Rębiś Jan, urodzony 13 lutego 1913 r., syn Józefa i Anny z d. Łukasik, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Połomyi, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Rębiś Józef, urodzony 8 lutego 1882 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Anna z d. Łukasik, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Połomyi, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Rębiś Karol, urodzony 25 marca 1924 r., syn Józefa i Anny z d. Łukasik, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Połomyi, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Rębiś Władysław, urodzony 15 czerwca 1906 r., syn Józefa i Anny z d. Łukasik, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Latoszynie, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Rębiś Wiktoria, urodzona 10 września 1919 r., córka Józefa i Anny z d. Łukasik, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, bez zawodu, zamieszkała w okresie okupacji w Połomyi, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Rębiś Zofia, urodzona 1 lutego 1916 r., córka Józefa i Anny z d. Łukasik, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, bez zawodu, zamieszkała w okresie okupacji w Połomyi Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Gawryś Feliks, urodzony 1 stycznia 1920 r., syn Karola i Marii z d. Dziurkowskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkały w okresie okupacji w Połomyi, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Miela z d. Sroka Zofia, urodzona 19 marca 1880 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Połomyi, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od 1942 r. rodzina Rębisiów (wraz z mieszkającym u nich Feliksem Gawrysiem, narzeczonym Wiktorii) ukrywała na terenie swojego gospodarstwa co najmniej dziesięć osób narodowości żydowskiej (nazwiska nie są znane; ukrywani Żydzi pochodzili z Krakowa, Tarnowa i Lwowa). Ponadto w budynkach gospodarczych należących do ich sąsiadki Zofii Mieli przygotowali schronienie dla dwunastu członków żydowskiej rodziny Buchnerów. Od grudnia 1942 r. w gospodarstwie Zofii Mieli ukrywało się już tylko osiem osób, gdyż czterech członków rodziny opuściło kryjówkę i udało się w nieznanym kierunku.

Wczesnym rankiem 9 września 1943 r. do Połomyi przybył oddział żandarmów i funkcjonariuszy Gestapo, którym towarzyszyło pięciu funkcjonariuszy tzw. policji granatowej z posterunku w Dębicy. Prawdopodobnie Niemców sprowadziła Żydówka, którą biciem zmuszono do wskazania miejsca ukrywania Żydów. Niemcy rozstrzelali na

podwórzu gospodarstwa Annę Rębiś i jej dzieci: Zofię, Wiktorię i Karola. Józef Rębiś oraz Feliks Gawryś, po brutalnym pobiciu, również zostali zastrzeleni. Zamordowano także ukrywanych u Rębisiów Żydów, z wyjątkiem jednej osoby, która zdołała zbiec. Po dokonaniu morderstwa Niemcy ograbili zabudowania Rębisiów z mienia ruchomego. W tym samym dniu aresztowano również Władysława Rębisia, który mieszkał poza rodzinnym domem w pobliskim Latoszynie. Został osadzony w areszcie w Dębicy, który znajdował się w budynku miejscowego sądu. W areszcie przebywał trzy miesiące. W tym czasie był czterokrotnie przesłuchiwany przez Gestapo w sprawie ukrywania Żydów przez jego rodziców. Władysław Rębiś był brutalnie bity podczas przesłuchań. Po zwolnieniu z aresztu przez kilka miesięcy był kontrolowany przez Niemców. Z rodziny Rębisiów mieszkających w Połomyi jedynie Janowi udało się ujść z życiem, ponieważ w chwili morderstwa przebywał poza domem. Ostrzeżony przez mieszkańców Połomyi, ukrywał się przed Niemcami do końca okupacji. W dniu morderstwa na Rębisiach Żydzi ukrywający się u Mieli odeszli w nieznanym kierunku. 14 września 1943 r. Niemcy wrócili do Połomyi. Tym razem udali się do domu Zofii Mieli, którą zastrzelili.

9 lutego 2010 r. rodzina Rębisiów została odznaczona przez Prezydenta RP Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.

Źródła: AIPN Rz, S 37/06/Zn, Akta główne w sprawie zabójstwa w Połomi Polaków dokonanego przez funkcjonariuszy państwa niemieckiego. Relacja Janiny Baryczy z d. Rębiś; USC w Pilźnie, Księgi zgonów z Połomi.

Bibliografia: *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 44–45, 62.

Autor: Elżbieta Rączy

Rogińska Janina, urodzona 27 stycznia 1910 r., narodowość polska, krawcowa, zamieszkała w okresie okupacji w Węgrowie, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Janina Rogińska wraz z dwunastoletnią córką Barbarą od połowy 1942 r. w miejscu swojego zamieszkania przy ówczesnej ul. Rucheńskiej ukrywała kilkanaście osób narodowości żydowskiej (m.in. : Moszko Ptaka z Węgrowa, Józefa Frydmana z Wyszkowa, Rosenberga oraz trzyosobową rodzinę Jęczmieniów z synem Chaimem). Właściciel domu o nazwisku Kisieliński był świadomy, że Janina Rogińska przechowuje osoby narodowości żydowskiej. W obawie przed konsekwencjami, jakie wykrycie tego faktu mogłoby pociągnąć za sobą, kilkakrotnie prosił, by zaprzestała swojej działalności pomocowej. Przechowywanie Żydów trwało prawie rok, do 15 czerwca 1943 r. Według złożonych po wojnie zeznań córki Rogińskiej o udzielanej pomocy doniósł jeden z mieszkańców miasteczka. W wyniku rewizji przeprowadzonej w gospodarstwie, w którym mieszkała Janina Rogińska, odnalezieni zostali ukrywani przez nią Żydzi. Rogińska została za-

trzymana i poddana torturom przez żandarmów niemieckich, a następnie zastrzelona. Rozstrzelani zostali również ukrywani Żydzi. Żandarmi zamierzali rozstrzelać także Barbarę Rogińską, jednak dzięki wstawiennictwu mieszkańców Węgrowa, tłumaczących, że dziecko na pewno nie miało nic wspólnego z działalnością matki, żandarmi zrezygnowali ze swoich planów.

Właściciel domu, w którym mieszkała Janina Rogińska, w dniu obławy pracował poza domem i na wieść o tym, co zaszło w jego zabudowaniach, uciekł. W obawie o swój dalszy los ukrywał się do końca okupacji.

13 września 1989 r. Janina Rogińska oraz jej córka Barbara Suchodolska z d. Rogińska zostały uhonorowane tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/591, Pismo Barbary Suchodolskiej skierowane do Urzędu Rady Ministrów w sprawie przyznania ww. i jej matce Medalu „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata"; AIPN Bi, IPN Bi 1/892, Akta w sprawie zbrodni popełnionych na terenie pow. Węgrów w latach 1939–1944; *ibidem*, IPN Bi, 1/893, Akta podręczne w sprawach dotyczących zbrodni popełnionych na terenie byłego pow. Węgrów w latach 1941–1944; Akta USC w Wyszkowie.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu*. *Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 617; *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 491.

Autor: Magdalena Dzienis-Todorczuk

Rosłaniec Stanisław, urodzony 13 kwietnia 1887 r. w Czestuniewie, narodowość polska, rolnik.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław Rosłaniec ukrywał osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co został aresztowany w Warszawie przez Sipo Warschau, a następnie 24 maja 1944 r. wywieziony do obozu koncentracyjnego KL Stutthof (nr obozowy 35940). Zmarł w tym obozie 15 grudnia 1944 r. Jako przyczynę zgonu podano chorobę serca i ogólne wyczerpanie organizmu.

Źródła: AMS, Konzentrationlager Stutthof, I-III-53958. Karta personalna.

Autor: Barbara Męczykowska

Rówiński Franciszek, urodzony 1888 r. w Łosiu, syn Jana i Rozalii z d. Brońskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w Łosiu, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Franciszek Rówiński podczas okupacji niemieckiej mieszkał u swojej pasierbicy Karoliny Cichońskiej w Łosiu. Od lutego do kwietnia 1944 r. ukrywali dwóch Żydów. Byli to: Grosser pochodzący z Łosia i Dawid Mendel z Ropy.

Prawdopodobnie w wyniku donosu o ich obecności dowiedziała się żandarmeria niemiecka z Gorlic. 6 kwietnia 1944 r. o 5.00 rano Niemcy wraz z czterema tzw. policjantami granatowymi z posterunku w Ropie, a także jednym członkiem tzw. warty wiejskiej, zjawili się u polskiej rodziny. Żandarmi pobili Karolinę Cichońską, a następnie zaczęli przeszukiwać mieszkanie. W chwili gdy Niemcy odnaleźli Żydów w kryjówce znajdującej się w stodole, Karolina, niepilnowana przez nikogo, wyskoczyła przez okno. Pomimo pościgu kobiecie udało się uciec. Franciszek Rówiński, którego Niemcy też zatrzymali, został wywieziony do Gorlic. Prawdopodobnie w lipcu albo sierpniu 1944 r. rozstrzelano go jako zakładnika w Ulaszowicach (obecnie dzielnica Jasła).

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz 354/104, Sąd Okręgowy w Jaśle, Akta w sprawie Franciszka Wencla, Protokół przesłuchania Augustyn Karoliny, k. 87–88; *ibidem*, IPN Rz, 354/103, Akta w sprawie Franciszka Wencla, Protokół rozprawy głównej z dnia 12 X 1949 r., k. 10−11; Rękopis Idziego Kulki, b.d., b.p., rkps, kopia w zbiorach autora; *ibidem*, IPN Rz 191/252, OKŚZpNP, Ankiety GKBZH w Polsce, Represje na ludności żydowskiej przed utworzeniem getta – pow. Gorlice, k. 3−4; *ibidem*, 191/241, Ankiety GKBZH w Polsce, Aresztowania pow. Gorlice, k. 71–72; Kowalski T., *Polityka eksterminacyjna okupanta hitlerowskiego wobec ludności powiatu gorlickiego w latach 1939−1945*, mps w zbiorach AIPN w Rzeszowie, s. 16; USC w Ropie, Księga zgonów; Relacja Tadeusza Dwojaka z dnia 8 XI 2011 r., w zbiorach autora; Relacja Kazimierza Daty z dnia 20 III 2012 r., w zbiorach autora.

Bibliografia: Kalisz M., Rączy E., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945,* Rzeszów 2015, s. 84–85; Dusza L., *Kryptonim „Nadleśnictwo 14". Z dziejów konspiracji w Gorlickiem*, Warszawa 1981, s. 116.

Autor: Michał Kalisz

Rogozińska z d. Leśniak Maria, zamieszkała w Wierbce, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Rogoziński Piotr, urodzony ok. 1940 r., syn Marii, zamieszkały w Wierbce, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Maria Rogozińska ukrywała w miejscu zamieszkania dwie osoby narodowości żydowskiej (kobietę o nazwisku Berlicka vel Berlińska vel Perlińska i nieznanego z imienia i nazwiska młodego mężczyznę), a także członków organizacji konspiracyjnej.

Na skutek rewizji przeprowadzonej w gospodarstwie przez żandarmerię niemiecką zatrzymano ukrywające się osoby narodowości żydowskiej i zastrzelono je w pobliżu

domu. Zastrzelono wówczas także dwóch Polaków, Piotra Sandrę oraz Piotra Podgórskiego. Okoliczności, w jakich Niemcy dowiedzieli się o ukrywających się Żydach, pozostają nieznane. W trakcie rewizji Maria Rogozińska wraz z dziećmi (Piotrem, Marią i Heleną) nie była obecna w domu. Potem, ostrzeżona o wydarzeniach, które rozegrały się na terenie jej gospodarstwa, bezskutecznie starała się znaleźć miejsce ukrycia dla siebie i swoich dzieci. Pozostawiła córki na terenie pobliskiej fabryki, a następnie udała się prawdopodobnie do swojego domu. Tego samego dnia wieczorem została ujęta wraz z małoletnim synem Piotrem i uwięziona w domu sołtysa. Stamtąd następnego dnia, ok. 12 stycznia 1943 r., została odwieziona na zamek w Pilicy, gdzie stacjonowała jednostka żandarmerii. Brak bliższych informacji o okolicznościach, w jakich nastąpiło zatrzymanie. Maria Rogozińska wraz z synem Piotrem została rozstrzelana na zamku w Pilicy.

23 maja 2004 r. Maria Rogozińska została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AFL, B 162, 8735, k. 1–200; AIPN Kr, Akta OKBZH w Krakowie, Ds. 32/69, AAP, Rozstrzelanie Marii Rogozińskiej w Pilicy zamku, k. 182–184, 196–202, 206–207; AYV, M.31.2/10255, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, s. 56; Datner S., *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968, s. 92; Datner S., *Niektóre dane o zbrodniach hitlerowskich na Polakach ratujących Żydów*, „Biuletyn GKBZH w Polsce", t. 16, s. 161; „Biuletyn Wojewódzkiej Komisji Historycznej ZBOWiD w Katowicach" 1986, nr 6, s. 69; Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000, s. 142; Samsonowska K., *Dramat we wsi Wierbka i jego dalszy ciąg na zamku w Pilicy* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?…" Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009, s. 125–132; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 2, Kraków 1969, s. 833, 837; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 413; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity,* Washington D.C. 1988, s. 201; Placha A., *Rodzina Rogozińskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-rogozinskich, dostęp 23 III 2019 r.

Autor: Tomasz Gonet

Roguska Helena, urodzona 3 lipca 1918 r. w Jaczewie, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, ojciec Stanisław, matka Zofia, w okresie okupacji gospodyni domowa, zamieszkała w okresie okupacji w Leśnikach, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Helena i jej mąż Marian Roguscy pomagali swoim znajomym – rodzinie Rotstein, której dostarczali żywność. Na początku 1943 r., podczas likwidacji getta, Rotsteinowie uciekli i znaleźli schronienie u Heleny i Mariana. Ukryli oni swoich znajomych w jednym z budynków gospodarczych. Rotsteinowie przebywali tam do sierpnia 1944 r.

W późniejszym okresie okupacji niemieckiej Roguscy ukrywali również inną żydowską rodzinę – Adama, Jadwigę i Henryka Rajnerów, a także Szymona Palmę i jego rodziców. Niemcy, poinformowani o ukrywających się, aresztowali Helenę, która mimo że była torturowana, nikogo nie zdradziła. Wszystkim Żydom udało się zbiec i przeżyć, po wojnie wyemigrowali do Stanów Zjednoczonych i Argentyny.

Marian i Helena Roguscy zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata 16 czerwca 1992 r.

Źródła: AYV, M.31.2/5305, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4035242, dostęp 17 XII 2015 r.

Autor: Kamil Bielas

Rusiński Zbigniew, urodzony 16 lutego 1930 r. w Brzeżanach, syn Antoniego i Kazimiery, narodowość polska, uczeń, członek Związku Harcerstwa Polskiego, w trakcie okupacji zamieszkały w Brzeżanach, Kreishaupt. Brzeżany, dystkrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od lipca 1941 r. do czerwca 1944 r. członek Hufca Brzeżany ZHP, organizacyjnie podporządkowanego Batalionowi Brzeżany Armii Krajowej. Zbigniew Rusiński pełnił funkcję łącznikową – dostarczał listy, gazetki, meldunki do sztabu, skrzynek kontaktowych, a także wyznaczonych osób. Jako członek Szarych Szeregów brał udział w małym sabotażu oraz organizowaniu żywności dla ludności getta. Dzięki dobrej znajomości swojego miasta oraz otaczających je wiosek mógł szybko i bezpiecznie dostarczyć przemycaną żywność. Jego misję ułatwiała dobra znajomość języka ukraińskiego.

W czerwcu 1943 r. Zbigniew Rusiński brał udział w przerzucaniu żywności do getta. Ustalony wcześniej punkt przerzutowy znajdował się na terenie mleczarni i przedzielonego murem zakładu fotograficznego „Kona". W trakcie dokonywania czwartego przerzutu produktów spożywczych ukraiński policjant postrzelił Rusińskiego w głowę. Ciężko ranny młody harcerz spadł na stronę getta, gdzie współpracujący z nim Żydzi, dr Feld i Robinek, zaopiekowali się nim. Postrzelonemu udzielono pomocy, opatrzono i ukryto w podziemiach miejscowej synagogi. Po trzech lub czterech dniach został wywieziony z getta, ponieważ Gestapo i żandarmeria rozpoczęły akcje jego przeszukiwania. Do czasu wyzdrowienia mieszkał we Lwowie u Korańskiego przy ul. Krawieckiej. Po dwóch miesiącach powrócił do Brzeżan.

22 października 1981 r. Zbigniew Rusiński został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/2145, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 628.

Autor: Paweł Niewiński

Ryba Józef, urodzony 25 stycznia 1921 r., syn Kajetana i Katarzyny z d. Świątek, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Jaworzu Dolnym, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef Ryba od 1942 r. udzielał pomocy żywnościowej ok. 30 osobom narodowości żydowskiej ukrywającym się w lesie w okolicach Jaworza Dolnego i Jaworza Górnego (m.in.: Salomonowi Schleimowi, Surze i Annie Kampf, Mendlowi Eksternowi, Romanowi Hau, Mońkowi Wulwegowi oraz rodzinie Szynfertów, a także małżeństwu Schönwetterów z dziećmi oraz rodzinie Bochnerów i Łanów). Ponadto od lata 1942 r. udzielał schronienia czterem Żydom (kobiecie nazwiskiem Szynfert z dziećmi Zofią i Marianem oraz kobiecie o nazwisku Reichow). Rodzina Szynfertów została przywieziona do Józefa Ryby przez mieszkańca Brzostka o nazwisku Piłat. Rodzina ta korzystała z pomocy Ryby do lutego 1944 r. Żydówkę Reichow ukrywał krótko, gdyż posiadała ona „aryjskie" dokumenty i na ich podstawie wyjechała na roboty do Niemiec.

19 lutego 1944 r. policjanci kryminalni z Dębicy pod dowództwem komendanta posterunku Jakuba Pataląga, wraz z żandarmerią niemiecką z Dębicy, Brzostka, Jodłowej i Pilzna, a także funkcjonariuszami tzw. policji granatowej z posterunków z Jodłowej i Pilzna, przeprowadzili obławę w miejscowościach Jaworze Dolne, Jaworze Górne i Gorzejowa. Celem obławy było złapanie ukrywających się w tamtych okolicach Żydów i udzielających im pomocy Polaków.

Nad ranem 19 lutego 1944 r.[49] do domu Ryby wtargnęło trzech Niemców i trzech funkcjonariuszy tzw. policji granatowej. Przeprowadzili rewizję, ale nie przyniosła ona rezultatów, ponieważ Żydzi ukryli się wówczas w pobliskim lesie. Mimo tego Józef Ryba został aresztowany, skatowany, a następnie rozstrzelany przy kaplicy w Jaworzu Górnym i tam pochowany. Ukrywani przez niego Żydzi przeżyli okupację niemiecką.

Józef Ryba został 9 lutego 2010 r. odznaczony przez Prezydenta RP Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski.

Źródła: AIPN Rz, II Ds. 4/70, Akta w sprawie rozstrzelania w Jaworzu Dolnym Żydów i ukrywających ich Polaków.

Bibliografia: *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006, s. 901, 937; Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 85; *The Encyklopedia of*

[49] Podane za: USC w Pilźnie i postanowieniem o umorzeniu śledztwa OKBZH z 20 IX 1971 r. Inna data śmierci: 23 II 1943 r. [w:] *The Encyklopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust. Poland*, red. S. Bender, S. Krakowski, Jerusalem 2004.

the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust. Poland, red. S. Bender, S. Krakowski, Jerusalem 2004; *Dalej jest noc. Losy Żydow w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 440.

Autor: Elżbieta Rączy

Rybka Wacław, urodzony 18 marca 1910 r., syn Jana i Katarzyny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkały w okresie okupacji w Chełmie, Kreishaupt. Cholm, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jesienią 1942 r. Niemcy przeprowadzili przez wieś Bukowa Mała w kierunku Włodawy grupę ok. 100 osób narodowości żydowskiej. Z tej grupy uciekły dwie kobiety, które wcześniej mieszkały we wsi Wólka Okopska. Jedną z nich była Irena (według niektórych zapisów Ita) Finkel, a drugą jej siostra (imię nieznane). Pomocy udzieliła im rodzina Kędzierawskich, decydując się na ukrycie uciekinierek. Zimą na przełomie 1942 i 1943 r. Wacław Rybka, znajomy Władysława Kędzierawskiego, zdecydował się zabrać Irenę Finkel do swego domu w Chełmie „dla większego bezpieczeństwa". Kobieta przebywała u niego do wiosny 1943 r., kiedy to przeniosła się do młynarza we Włodawie. Niedługo potem Wacław Rybka został aresztowany przez Niemców i osadzony w chełmskim więzieniu. Prawdopodobnie powodem aresztowania była denuncjacja jednego z sąsiadów, który oskarżył Rybkę o pomaganie Żydom. Rybka przebywał w więzieniu w Chełmie przez kilka miesięcy; uciekł w czerwcu lub lipcu 1944 r. w czasie bombardowania budynku przez lotnictwo sowieckie. Siostry Finkel przeżyły wojnę i wyemigrowały do Izraela. Wacław Rybka mieszkał nadal w Chełmie i zmarł tam 22 lipca 1984 r.

Źródła: AIPN Lublin OKL/S. 2/00/Zn, t. 9, Protokół przesłuchania świadka Danuty Rybki z d. Kędzierawskiej, 16 II 1990 r.; Kopia protokołu dotycząca uwięzienia Wacława Rybki, sporządzonego w Zarządzie Gminnym w Sawinie, 5 XII 1949 r., s. 1625; USC w Chełmie, Księga zgonów za 1984 r., Akt zgonu Wacława Rybki.

Autor: Sebastian Piątkowski

Rydel Tadeusz Piotr, urodzony 4 listopada 1924 r. w Jeziorowcach, syn Jana, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, robotnik leśny, zamieszkały w okresie okupacji w Rudach, Kreishaupt. Radom, dystryk radomski, GG.

Zawodnik Jan Stanisław, urodzony 1876 r. w Śmietankach, syn Grzegorza i Marianny z d. Lenarczyk, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Śmietankach, Kreishaupt. Radom, dystryk radomski, GG.

Drąg Władysław, zamieszkały w okresie okupacji w Janowie, pow. kozienicki, Kreishaupt. Radom, dystryk radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Tadeusz Piotr Rydel, Jan Stanisław Zawodnik i Władysław Drąg zostali aresztowani przez funkcjonariuszy niemieckiej żandarmerii z posterunku w Kozienicach i doprowadzeni 11 sierpnia 1943 r. do więzienia przy ul. Malczewskiego w Radomiu. Powodem aresztowania było udzielenie schronienia osobom narodowości żydowskiej (m.in.: Joelowi Littmanowi).

Tadeusz Piotr Rydel został skazany przez Sąd Specjalny w Radomiu na karę śmierci prawdopodobnie we wrześniu 1943 r. Generalny gubernator Hans Frank zastosował wobec skazańca prawo łaski, zamieniając wyrok na rok pozbawienia wolności. Rydel został zwolniony z więzienia 20 czerwca 1944 r. Natomiast Jan Stanisław Zawodnik zmarł w więzieniu w Radomiu na zapalenie mięśnia sercowego. Brak informacji o losach Władysława Drąga.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, R-115; *ibidem*, Arkusz ewidencyjny Tadeusza Rydla; *ibidem*, Z-324, Arkusz ewidencyjny Jana Zawodnika.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Rydzewski Antoni, urodzony ok. 1904 r., narodowość polska, kawaler, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Budach Stawiskich, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Okręg Białystok.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antoni Rydzewski wraz z bratem Józefem i jego rodziną ukrywał w gospodarstwie jedenaście osób narodowości żydowskiej pochodzących z pobliskich Stawisk (m.in.: Fajwela Chankiewicza, Fajwela Kadisza z dwoma synami oraz rodzinę Melczaków – Abrama, Mendla, Szifrę, Sochera, Fajbę).

W 1943 r. (dokładna data nieznana) w zabudowaniach Rydzewskich żandarmi niemieccy z posterunku w Stawiskach urządzili obławę. Prawdopodobnie miejsce schronienia Żydów wskazał jeden z okolicznych chłopów. Tego dnia w gospodarstwie oprócz ukrywanych Żydów przebywał tylko Antoni Rydzewski oraz dzieci jego brata, które w porę zdążyły uciec. Józef Rydzewski wraz z żoną przebywał na targu w Łomży. Antoni Rydzewski został brutalnie pobity przez żandarmów niemieckich, a następnie rozstrzelany. Śmierć ponieśli również ukrywani przez niego Żydzi.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/771, Akta główne w sprawie zbrodni popełnionych przez żandarmów z posterunku w Stawiskach k. Kolna – t. 1; *ibidem*, IPN Bi 1/773, Akta podręczne w sprawie zbrodni popełnionych przez żandarmów z posterunku w Stawiskach k. Kolna; AŻIH, 301/1997, Relacje z czasów Zagłady, relacja Szymona Datnera (także w zbiorach OBEP IPN w Białymstoku).

Bibliografia: Engelking B., *Jest taki piękny słoneczny dzień… Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011, s. 173; Krysiak M.P., *Oni częstowali nas macą, a my ich chlebem*, „Zeszyty Kolneńskie" 2009, nr 4, s. 109–114; *Mogli powiedzieć nie*, „Kontakty" 1987, nr 39 (363), s. 6; Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Białostoccy Żydzi*, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, t. 2, Białystok 1997, s. 170; Monkiewicz W., Kowalczyk J., *Pomoc Żydom w regionie białostockim podczas II wojny światowej*, „Studia Podlaskie" 1989, t. 2, s. 368; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo łomżyńskie*, Warszawa 1985, s. 24.

Autorzy: Magdalena Dzienis-Todorczuk, Tomasz Gonet

Rydzyński Ignacy, urodzony 14 października 1909 r., brak informacji o rodzicach i miejscu urodzenia.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Ignacy Rydzyński został aresztowany 24 lipca 1942 r. w Sieradzu za dostarczanie Żydom (nazwiska nieznane) produktów żywnościowych. Od 24 lipca do 14 sierpnia 1942 r. przebywał w areszcie Gestapo w Sieradzu. 14 sierpnia 1942 r. został przekazany policji kryminalnej w Łodzi. Jego dalsze losy nie są znane.

Źródła: AP Łódź, Zakłady Karne w Łodzi (nr 198), 9.

Autor: Zofia Trębacz

S

Samojedny Jan, urodzony 1880 r., wyznanie rzymskokatolickie, narodowość polska, żona Maria, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Głogowie Małopolskim, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystykt krakowski, GG.

Samojedna Maria, urodzona 14 maja 1893 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Jan, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Głogowie Małopolskim, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Maria i Jan Samojedni od 1942 r. w specjalnie przygotowanym schowku w swoim domu przy ul. Polnej w Głogowie Małopolskim ukrywali Mojżesza Wachtela, mężczyznę narodowości żydowskiej z miejscowości Przewrotne.

18 lutego 1943 r. do Głogowa Małopolskiego przybyła grupa trzynastu Niemców z Rzeszowa, wśród których było kilku niemieckich policjantów. Z polecenia Niemców w akcji brał udział także Antoni Nowacki, funkcjonariusz tzw. policji granatowej z Głogowa Małopolskiego. W nocy z 18 na 19 lutego 1943 r. Niemcy otoczyli dom Samojednych,

a następnie przeprowadzili rewizję, w wyniku której odkryli przygotowaną kryjówkę. Nie odnaleźli jednak Mojżesza Wachtela, który zdołał uciec (został później zamordowany przez Niemców w Raniżowie).

Jan Samojedny został zastrzelony przez jednego z niemieckich policjantów jeszcze w trakcie trwania rewizji. Marię poddano przesłuchaniu, podczas którego była brutalnie bita przez Niemców w celu uzyskania informacji o miejscu pobytu osoby, której udzielała schronienia. Nie wyjawiła żadnych informacji i została zastrzelona.

Źródła: AIPN Rz, II Ds. 15/70, Akta śledztwa w sprawie zamordowania Jana i Marii Samojednych za ukrywanie Żydów; Relacja Teofila Miazga (w zbiorach autora); USC w Głogowie Małopolskim, Księgi zgonów.

Bibliografia: Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 45.

Autor: Elżbieta Rączy

Sergot Antoni, urodzony 18 sierpnia 1890 r. w Nowym Dworze, strażnik, zamieszkały w okresie okupacji w Poznaniu (Posen), rejencja poznańska, Kraj Warty.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antoni Sergot, zatrudniony jako strażnik w Posener Wach- und Schliessgesellschaft przy obozie pracy przymusowej w Poznaniu-Junikowie, dostarczał żywność osadzonym tam osobom narodowości żydowskiej. Został za to aresztowany przez Gestapo w listopadzie 1941 r. i osadzony w obozie Fort VII w Poznaniu, gdzie zmarł 25 stycznia 1942 r.

Źródła: AMMwŻ, Akt zgonu nr P/328/1942, Informacje rodziny Antoniego Sergota; AIPN Po, OKBZH, S. 2/93/H, Zeznanie Kazimiery Sergot złożone w dniu 24 X 1995 r.

Autor: Tomasz Gonet

Skłodowska Aleksandra, urodzona ok. 1862 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Skłodach Piotrowicach, Kreishaupt. Ostrow, dystrykt warszawski, GG.

Skłodowska Amelia, urodzona 1909 r., mąż Hieronim, zamieszkała w okresie okupacji w Skłodach Piotrowicach, Kreishaupt. Ostrow, dystrykt warszawski, GG.

Skłodowska Apolonia, córka Aleksandry, zamieszkała w okresie okupacji w Skłodach Piotrowicach Kreishaupt. Ostrow, dystrykt warszawski, GG.

Skłodowska Cecylia, córka Hieronima i Amelii, zamieszkała w okresie okupacji w Skłodach Piotrowicach Kreishaupt. Ostrow, dystrykt warszawski, GG.

Skłodowska Irena, córka Hieronima i Amelii, zamieszkała w okresie okupacji w Skłodach Piotrowicach Kreishaupt. Ostrow, dystrykt warszawski, GG.

Skłodowska Natalia, córka Hieronima i Amelii, zamieszkała w okresie okupacji w Skłodach Piotrowicach, Kreishaupt. Ostrow, dystrykt warszawski, GG.

Skłodowski Hieronim, urodzony ok. 1906 r., syn Aleksandry, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Amelia, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Skłodach Piotrowicach Kreishaupt. Ostrow, dystrykt warszawski, GG.

Skłodowski Leonard, syn Hieronima i Amelii, zamieszkały w okresie okupacji w Skłodach Piotrowicach Kreishaupt. Ostrow, dystrykt warszawski, GG.

Skłodowski Włodzimierz, syn Hieronima i Amelii, zamieszkały w okresie okupacji w Skłodach Piotrowicach, Kreishaupt. Ostrow, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Skłodowscy ukrywali w swoim gospodarstwie osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). 20 stycznia 1944 r. żandarmi z posterunków w Andrzejewie, Jasienicy i Zarębach Kościelnych przeprowadzili rewizję w zabudowaniach Skłodowskich, w trakcie której odnaleziono kryjówkę mogącą pomieścić kilka osób. Kryjówka w dniu obławy była pusta. Po odkryciu schowka żandarmi zastrzelili Hieronima Skłodowskiego. Zastrzelono również obłożnie chorą Aleksandrę Skłodowską. Pozostali członkowie rodziny zostali aresztowani i osadzeni w areszcie w Jasienicy, gdzie przebywali ok. tygodnia. Po zwolnieniu z aresztu nie mogli jednak wrócić do swojego gospodarstwa. Musieli do końca okupacji zamieszkać we wsi Skłody Średnie.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/1033, Poczery. Pomoc Żydom; *ibidem*, IPN Bi 1/4, Akta podręczne w sprawie zbrodni popełnionych przez żandarmów z posterunku w Andrzejewie; *ibidem*, IPN Bi 1/3 (S 2/80), Akta w sprawie zbrodni popełnionych przez żandarmów z posterunku w Andrzejewie i Augustowie.

Bibliografia: Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997; Skłodowski D.E., *Losy mieszkańców gminy Zaremby Kościelne w latach wojny 1939–1945*, Warszawa 2004.

Autor: Magdalena Dzienis-Teodorczuk

Skwira Marianna, urodzona 1902 r., rolniczka, narodowość polska. W okresie okupacji zamieszkiwała we wsi Świesielice, Kreishaupt. Starachowice, dystrkt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Małżeństwo Franciszek i Marianna Skwirowie jesienią i zimą 1942 r. udzielało pomocy, najczęściej doraźnej, osobom ukrywającym się w lasach, w tym Żydom zbiegłym z gett.

8 grudnia 1942 r. zabudowania Skwirów zostały otoczone przez kilkuosobowy oddział żandarmerii niemieckiej z Górek Ciepielowskich pod dowództwem przypuszczalnie podoficera nazwiskiem Bierner. W momencie najścia policji w domu znajdowała się Marianna wraz z dwojgiem dzieci, szesnastoletnią Wandą oraz trzynastoletnim synem, natomiast Franciszek oraz kilkunastoletnia córka przebywali poza domem. Ponieważ Niemcy oczekiwali w domu Skwirów na skompletowanie całej rodziny, w pewnym momencie dzieciom Skwirów udało się zbiec i schronić w pobliskim lesie. To niewątpliwie uchroniło je od śmierci. Pod koniec dnia Marianna Skwira po nieudanej próbie zwoływania dzieci (do czego ją siłą zmuszono) została zastrzelona.

Wanda Skwira w kilka dni później została schwytana przez żandarmów z Górek w miejscowości Pcinolas. Na prośbę sołtysa tej wsi uniknęła jednak egzekucji.

Źródła: AIPN, IPN GK, 163/4, Kwestionariusz o egzekucjach masowych i grobach masowych, Lipsk, 1 X 1945 r., k. 85.

Bibliografia: Młynarczyk J.A., Piątkowski S., *Cena poświęcenia. Zbrodnie na Polakach za pomoc udzielaną Żydom w rejonie Ciepielowa*, Kraków 2007, s. 106–108; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo radomskie*, Warszawa 1980, s. 180; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity,* Washington D.C. 1988, s. 233.

Autor: Tomasz Domański

Słapa Aleksander, urodzony 5 stycznia 1895 r. w Krakowie, dr filozofii, księgarz, zamieszkały w okresie okupacji w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Aleksander Słapa został aresztowany przez Gestapo w Krakowie 10 listopada 1942 r. za pomoc osobom narodowości żydowskiej (brak informacji o danych personalnych oraz formie udzielanej pomocy). Osadzony w więzieniu przy ul. Montelupich w Krakowie, skąd 14 listopada 1942 r. został wywieziony do KL Auschwitz (nr obozowy 75700). Pracował w obozowej drukarni. Korzystając z tego, sporządzał druki dla kierownictwa obozowej konspiracji. W listopadzie 1944 r. został przeniesiony do Arbeitslager Leonberg koło Stuttgartu, gdzie przebywał do wyzwolenia obozu.

Źródła: APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 18578, ankieta z 3 XII 2002 r.; Numerowy wykaz mężczyzn.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej 1940–1944*, t. 2, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2002, s. 1441; Seweryn J., *Byłem fryzjerem katów*, Warszawa 2008, s. 173, 341.

Autor: Tomasz Gonet

Smugarzewska Zofia, urodzona 20 listopada 1911 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, działaczka PPS i Polskiej Armii Ludowej, zamieszkała w trakcie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W czasie okupacji niemieckiej Zofia Smugarzewska pomogła Marii Rozenberg wydostać się z getta, a następnie zdobyła dla niej dokumenty na nazwisko Janowska Maria. Wynajęła dla niej mieszkanie i skierowała do koleżanki, kosmetyczki, która nadała Marii „aryjski ”wygląd. Dostarczała jej również potrzebne produkty. Prócz tego organizowała dokumenty dla ludzi ukrywających się przy ul. Bagno. Pomagała w ucieczkach z getta i utrzymywała łączność z przebywającymi tam Żydami. Dzięki pomocy Zofii Maria Rozenberg przeżyła wojnę.

Zofia została aresztowana za pomoc ludności żydowskiej. Zamknięto ją w piwnicy razem z innymi osobami. Po trzech dniach została odbita przez ŻOB.

7 lipca 1983 r. Zofia Smugarzewska została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 668; Sacharewicz J., *Wspomnienie o Zofii Smugarzewskiej „Sprawiedliwej wśród Narodów Świata”*, „Słowo Żydowskie” 2001, nr 4, s. 27; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html ?language=en&itemId=4017552, dostęp 6 III 2016 r.

Autor: Kamil Bielas

Socha Rozalia, urodzona 22 sierpnia 1886 r., córka Macieja i Gertrudy z d. Nazimek, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Woli Rafałowieckiej (lub Rafałowskiej), Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rozalia Socha na strychu domu ukrywała siedem osób narodowości żydowskiej (m.in.: nieznaną z nazwiska kobietę, czteroosobową rodzinę z Albigowej oraz rodzeństwo o imionach Efroim i Rojza z Zabratówki).

Rankiem 13 września 1942 r., w nieznanych bliżej okolicznościach, do zabudowań Rozalii Sochy przyjechało czterech żandarmów niemieckich, prawdopodobnie z posterunków w Łańcucie i Błażowej. Znaleźli ukrywających się Żydów i rozstrzelali sześcioro z nich. Jednej kobiecie udało się uciec. Gospodyni nie było wówczas w domu. Mimo podejmowanych prób przez kilka następnych miesięcy żandarmom nie udało się zastać jej w domu. Jednak 19 grudnia 1942 r. odnaleźli Rozalię Sochę, która przebywała wówczas u sąsiadów. Aresztowali ją, zaprowadzili na teren jej posesji i tam zastrzelili.

Źródła: AIPN Rz, II Ds. 13/70, Akta w sprawie zastrzelenia w Woli Rafałowskiej kilku Żydów i Polki; USC w Woli Rafałowskiej, Księgi zgonów.

Bibliografia: Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 45.

Autor: Elżbieta Rączy

Sokołowska z d. Zeremba Anna, urodzona 17 maja 1878 r. w Żytomierzu, córka Hipolita i Wilhelminy, pedagog, nauczycielka języka polskiego, w okresie okupacji mieszkała w Nowym Sączu, Kreishaupt. Neu-Sandez (Nowy Sącz), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Anna Sokołowska w 1918 r., po rewolucji rosyjskiej, będąc już wdową z trojgiem dzieci, przeniosła się do Polski. Początkowo mieszkała w Warszawie, potem w Miechowie, a od 1928 r. w Nowym Sączu. Z wykształcenia była pedagogiem i nauczycielką języka polskiego. W Nowym Sączu do 1939 r. uczyła tego przedmiotu w II Męskim Gimnazjum, a także w Zawodowej Szkole Żeńskiej oraz w Gimnazjum Sióstr Niepokalanek. Anna Sokołowska niemal od początku okupacji wykorzystywała swoje liczne kontakty z różnymi środowiskami w Nowym Sączu, by nieść pomoc Żydom. Z czasem zaangażowała się w działalność konspiracyjną, najpierw w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego w Nowym Sączu, a później także w tamtejszej komórce Rady Pomocy Żydom „Żegota". W pierwszej kolejności tę pomoc kierowała ku swoim byłym uczniom i ich rodzinom. Na kilka dni przed likwidacją getta nowosądeckiego ostrzegła Reginę Riegelhaupt-Kempińską, będącą w ósmym miesiącu ciąży, o grożącym jej niebezpieczeństwie.

Po likwidacji getta w Nowym Sączu Anna Sokołowska pomagała ukrywającym się Żydom, wyszukując dla nich mieszkania i kryjówki. Jej mieszkanie przy ul. Szujskiego 10 stało się miejscem, gdzie Żydzi mogli znaleźć tymczasowe schronienie, dopóki nie wyrobiono im tzw. aryjskich papierów lub nie przeprowadzono nielegalnie przez zieloną granicę, głównie w kierunku Węgier. Ponadto Sokołowska organizowała dla nich żywność, odzież oraz lekarstwa. Opiekowała się chorymi i rannymi oraz znajdowała schronienie dla dzieci.

Jej szeroka i wielostronna działalność nie mogła pozostać niezauważona. Gestapo aresztowało dwie młode Żydówki, które przez pewien czas ukrywały się w mieszkaniu Sokołowskiej. Po przeprowadzonym śledztwie Niemcy trafili na trop Sokołowskiej i ją aresztowali. Złożyła ona jednak fałszywe zeznania, że nie wiedziała o żydowskim pochodzeniu kobiet. Z braku dowodów została wypuszczona. Nadal prowadziła działalność, której celem była pomoc ukrywającym się Żydom. Ponownie trafiła do aresztu w 1943 r. Tym razem po przesłuchaniu Niemcy nie wypuścili jej i wysłali z transportem do KL Ravensbrück. Ciężkie warunki, jakie tam panowały, wiek Sokołowskiej oraz praca ponad siły spowodowały, że zachorowała. Załoga obozu ogłosiła, podobnie jak miało to miejsce w innych niemieckich obozach, że osoby chore mają się zgłosić, gdyż zostaną zakwaterowane w oddzielnym baraku. Niczego nie przeczuwając, zapisała się na listę. Oddzielny barak stanowił rodzaj fortelu, by zgromadzić w jednym miejscu jak najwięcej osób chorych, starych i wycieńczonych, a więc – z niemieckiego punktu widzenia – mało produktywnych. Według jednej z relacji zamordowano ją dosercowym zastrzykiem fenolu, według innej – stracono w komorze gazowej, najprawdopodobniej 23 lutego 1945 r.

Pośmiertnie, 8 września 1989 r., Anna Sokołowska za pomoc niesioną Żydom podczas II wojny światowej została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1253, Sprawa Anny Sokołowskiej i Anny Skotnickiej; AYV, M.31.2/4355, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AIPN, IPN GK, 135/67/1; Listy transportowe więźniarek przybyłych w okresie 1–14 VI 1944 r.

Bibliografia: Duda T., *Eksterminacja ludności żydowskiej w Nowym Sączu w okresie II wojny światowej*, „Rocznik Sądecki" 1988–1990, nr 19, s. 209–249; *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1–2, red. F. Kiryk, Kraków 1993; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 675; Samsonowska K., *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005; Skotnicka B., *Odnaleziona*, „Słowo Żydowskie" 2004, nr 7–8, s. 27; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką,* http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 21 XII 2018 r.; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa, 1971, s. 348; Grądzka M., *Sokołowska Anna*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-sokolowska-anna, dostęp 12 IV 2019 r.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Sokół Władysław, urodzony 1 marca 1892 r. w Jarczewie, syn Łukasza i Mariany z d. Kajda, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Wilczyskach, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji Władysław Sokół był rolnikiem zamieszkałym we wsi Wilczyska (brak informacji o jego stosunkach rodzinnych). W bliżej nieznanym momencie zdecydował się on udzielić schronienia grupie ukrywających się osób narodowości żydowskiej. Byli wśród nich: kobieta o nazwisku Popowska wraz z córkami Marią, Hanką i Danką, małżeństwo Wajnbergów z dziećmi oraz członkowie rodziny Borochowiczów. Początkowo Żydzi ukrywani byli w schronie pod podłogą domu. Po pewnym czasie Wajnbergowie i Borochowiczowie zdecydowali się opuścić kryjówkę i udać się w inne miejsce. W konsekwencji u Sokoła pozostała tylko Popowska wraz z trzema córkami – były one ukrywane w schronie pod podłogą stodoły. W nieustalonym czasie grupę tę opuściła Danka Popowska, która zdecydowała ukrywać się dalej wraz ze swym narzeczonym Heńkiem. Od tego momentu Sokół przechowywał Popowską i jej dwie córki. W bliżej nieznanych okolicznościach, zapewne drogą denuncjacji, o fakcie tym dowiedzieli się niemieccy żandarmi z posterunku w Żelechowie. 10 lipca 1944 r. Władysław Sokół, Popowska i jej dwie córki zostali aresztowani. Już po zakończeniu wojny na terenie parku dworskiego w Żelechowie odnaleziono ich wspólną mogiłę. Jak można przypuszczać, rozstrzelano ich już w dniu aresztowania. Spośród osób ukrywanych przez Sokoła wojnę przeżył co najmniej jeden z członków rodziny Wajnbergów.

Źródła: AIPN Lublin, OKL/Ko. /Kpp. 173/70; USC w Woli Mysłowskiej, Księga aktów zgonu za 1948 r., Akt zgonu Władysława Sokoła nr 30/1948.

Bibliografia: Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 71; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, Warszawa 1997, cz. 3, s. 117.

Autor: Sebastian Piątkowski

Sot Józefa, urodzona 25 kwietnia 1901 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, w okresie okupacji zamieszkała we wsi Cudnów, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rodzina Sotów ze wsi Cudnów – Michał i Józefa oraz ich dzieci: Edward, Stefan, Anna i Krystyna, od 1943 r. do wkroczenia wojsk sowieckich ukrywała w swoich zabudowaniach Jacka Bauma oraz Dudka Łachamana i Suchanego oraz czworo innych nieznanych z nazwiska Żydów w wieku 20–30 lat, pochodzących z Kielc, Cudnowa, Jedlni Letniska i Łodzi. Rodzina Sotów udzielała im pomocy żywnościowej i materialnej bezinteresownie. Żydzi byli ukrywani na strychu domu oraz w zabudowaniach gospodarczych. Jedzenie na strych przeważnie nosiły dzieci Sotów. Jeden z Żydów, Jacek Baum, w zamian za utrzymanie wykonywał usługi krawieckie. Innemu z Żydów, który w chwili przybycia do domu Sotów był ranny, gospodarze udzielili także pomocy medycznej.

W nieustalonym dniu w poszukiwaniu ukrywanych Żydów do zabudowań rodziny Sotów przybyli nieznani z nazwiska ani z formacji policyjnej Niemcy. W czasie tych czynności grozili zastrzeleniem gospodarza i ciężko pobili Józefę Sot. Ostatecznie odstąpili od egzekucji po zapewnieniach Józefy Sot, że rodzina nie udzielała pomocy Żydom.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/648, Akta dotyczące ukrywania przez Michała i Józefa Sotów siedmiu Żydów, w tym Jacka Bayma w Cudnowie, pow. Radom w l. 1943-1945, Protokół przesłuchania świadka Józefy Sot, Radom, 17 IX 1970 r., k. 2–3; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Stefana Sota, Radom, 17 IX 1970 r., k. 8; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Anny Baran, Radom, 17 IX 1970 r., k. 10; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Edwarda Sota, Radom, 17 IX 1970 r., k. 13–14; USC Jedlnia Letnisko, Skrócony odpis aktu zgonu nr 2/1981 (Sot Józefa); *ibidem*, Skrócony odpis aktu zgonu nr 51/1969 (Sot Michał).

Bibliografia: Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 457.

Autor: Tomasz Domański

Stanisławski Zbigniew, urodzony 12 czerwca 1925 r. w Wągrowcu, syn Czesława, robotnik, zamieszkały w okresie okupacji w Poznaniu (Posen), rejencja poznańska, Kraj Warty.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Zbigniew Stanisławski był zatrudniony w prywatnej firmie mieszczącej się na poznańskim Antoninku, w której jako pomocnicy pracowali również Żydzi z obozu. Nawiązał tam bliższy kontakt z Żydem Kurtem Krausem. Na prośbę Krausa wyraził zgodę na przesyłanie pod swój prywatny adres paczek z czeskiej Pragi z artykułami żywnościowymi i bielizną dla ludności żydowskiej. Po otrzymaniu przekazywał je potajemnie Krausowi (prawdopodobnie przekazał w ten sposób sześć paczek żywnościowych).

Sąd Obwodowy w Poznaniu na posiedzeniu z 10 grudnia 1942 r. skazał Stanisławskiego na rok pozbawienia wolności. Karę odbywał w tzw. więzieniu macierzystym w Poznaniu, a następnie w więzieniu w Rawiczu. Po odsiedzeniu kary przekazany do dyspozycji poznańskiego Gestapo. 4 lutego 1944 r. został przetransportowany do KL Gross-Rosen, gdzie przebywał do lutego 1945 r., a następnie został przeniesiony do KL Mittelbau.

Źródła: APP, Zakład Karny w Rawiczu, 1477, s. 1–21; AMMwŻ, akta więzienne Z. Stanisławskiego (odpis); AIPN Po, OKBZH, S. 2/93/H, zeznanie Z. Stanisławskiego złożone 27 XI 1995 r.

Bibliografia: Ziółkowska A., *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941–1943)*, Poznań 2005, s. 220; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 12 VII 2018 r.

Autor: Marcin Podemski

Stępień Władysław, urodzony 16 czerwca 1908 r. w Będzinie, syn Andrzeja i Gertrudy, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, urzędnik, zamieszkały w czasie okupacji w Pacanowie, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Cieślak Wojciech, urodzony 19 kwietnia 1894 r., narodowość polska, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Łęce Szczucińskiej, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Władysław Stępień, urzędnik w urzędzie gminy Pacanów, na przestrzeni lat 1942 i 1943 udzielał schronienia pochodzącej z Pacanowa Żydówce Jadwidze Noyman. Stępień był zaangażowany w struktury Armii Krajowej. Początkowo Jadwiga Noyman przebywała w domu Stępnia, natomiast od grudnia 1942 r. ukrywała się u jego rodziców Gertrudy i Andrzeja Stępniów, mieszkających we wsi Orzelec Mały. Następnie trafiła do domu siostry Stępnia Zofii Domagały. Przebywając w Orzelcu, Noyman została aresztowana przez Niemców, ale dość szybko wypuszczona na skutek zabiegów Władysława Stępnia.

Ze względów bezpieczeństwa Stępień podawał Jadwigę Noyman za swoją żonę i przedstawiał ją jako Cecylię Stępień. Kobietę ukrywali kolejno Wojciech i Katarzyna Cieślakowie ze wsi Łęka, położonej w pobliżu Szczucina. Docelowo Władysław Stępień usiłował wywieźć Jadwigę Noyman do Lwowa i tam zatrudnić w fabryce należącej do kuzyna. 21 marca 1943 r. zabudowania Cieślaków zostały otoczone przez nieustalony

oddział policji niemieckiej. Nie są znane okoliczności, w jakich policja dowiedziała się o ukrywającej się kobiecie. Policjanci, mając dokładne dane odnośnie do Jadwigi Noyman, zastrzelili ją; taki sam los spotkał Władysława Stępnia, a także, po uprzednim pobiciu, Wojciecha Cieślaka. Funkcjonariusze usiłowali także rozstrzelać całą rodzinę Cieślaków, ale ostatecznie odstąpili od tego zamiaru. Ciała Władysława Stępnia i Jadwigi Noyman zostały pochowane na cmentarzu żydowskim w Szczucinie.

Źródła: AIPN, IPN BU, 392/1108, Akta dotyczące ukrywania przez Władysława i Cecylię Stępień, rodzinę Poniewierskich, Cieślaków Jadwigi Noyman w Pacanowie, Orzelcu i Szczucinie, Protokół przesłuchania świadka Cecylii Wleciał, Tarnobrzeg, 13 VII 1992 r., s. 11–14; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Stanisławy Niezgody, Tarnobrzeg, 13 VII 1992 r., s. 2124; *ibidem*, Zaświadczenie Urzędu Gminy Pacanów, Pacanów, 26 II 1992 r., s. 33; *ibidem*, Opis z księgi zmarłych parafii Szczucin, Szczucin, 28 II 1192 r., s. 35; *ibidem*, Odpis skrócony aktu zgonu nr 8/1943 (Władysław Stępień), *ibidem*, Pismo referatu odznaczeń Yad Vashem przy Żydowskim Instytucie Historycznym do GKBZpNP, Warszawa, 6 V 1992 r., s. 50; USC Szczucin, Skrócony odpis aktu zgonu nr 4/1943/ŁS (Cieślak Wojciech).

Autor: Tomasz Domański

Stradomski Feliks, urodzony 9 września 1894 r., żona Zofia, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Ciecierzach, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Stradomska Zofia, mąż Feliks, zamieszkała w okresie okupacji w Ciecierzach, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Małżeństwo Zofia i Feliks Stradomscy wraz z trojgiem dzieci (córkami w wieku 17 i 15 lat oraz synem w wieku 12 lat) prowadzili gospodarstwo rolne we wsi Ciecierze koło Chmielnika. We wrześniu 1942 r. przyjęli do swego domu Żydówkę o nazwisku Caol (w wieku ok. 45 lat) wraz z córką o imieniu Siwca (ok. 18 lat), które ukrywały się po przeprowadzonej przez Niemców akcji wysiedlenia Żydów z Chmielnika. Kobiety przebywały w domu Stradomskich do grudnia 1942 r.

W nieznanych bliżej okolicznościach, 24 grudnia 1942 r. ok. godz. 19.00, pod domem Stradomskich, którzy byli tuż po wieczerzy wigilijnej, zjawili się trzej żandarmi z posterunku w Chmielniku. Na ich widok ukrywające się matka z córką wybiegły z domu i zaczęły uciekać. Starsza kobieta została przez Niemców zastrzelona, młodszej udało się zbiec (dalszy jej los pozostaje nieznany).

Cała rodzina Stradomskich (łącznie z dziećmi) została następnie przez Niemców brutalnie pobita – byli kopani butami, bici rękojeściami pistoletów i pałkami, szczuci psami. Żandarmi przeprowadzili w domu rewizję, nic jednak nie zrabowali, gdyż Stradomscy nie byli zamożni.

Feliks Stradomski został tego dnia zabrany do aresztu w Chmielniku, skąd wywieziono go do KL Auschwitz. Tam zmarł 8 marca 1943 r.

Źródła: AIPN Ki, Ds. 29/67, Zbrodnie popełnione przez hitlerowskich żandarmów (Hass, Orłowski, Wreide i inni) z posterunku Chmielnik w latach 1939–1945, t. 1.

Bibliografia: Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983; *Księgi zgonów z Auschwitz: fragmenty. 3: Index nazwisk M–Z. Aneks*, red. J. Dębski, S. Goldman, H. Jastrzębska, S. Kreuzhage, J. Parcer, München i in. 1995, s. 1186; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971; www.auschwitz.org.pl.

Autor: Edyta Krężołek

Stradowska z d. Piotrowska Maria, urodzona 1900 r., córka Jana i Franciszki z d. Stachowicz, mąż Adam, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Chmielniku, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Stradowski Wacław, urodzony 14 sierpnia 1921 r. w Chmielniku, syn Adama i Marii, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Chmielniku, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Maria Stradowska i jej syn Wacław oraz córki Kazimiera i Matylda ukrywali w swoim domu przy ul. Szydłowskiej 19 w Chmielniku od jesieni 1942 r. do lutego 1943 r. pięcioro Żydów (braci Pasternaków oraz małżeństwo z dziesięcioletnim chłopcem, nazwisko nieznane). Kryjówkę stanowiło znajdujące się w domu rodziny niewykończone pomieszczenie, służące dotąd jako skład sprzętu rolniczego.

W lutym 1943 r. żandarmeria niemiecka, w nieznanych bliżej okolicznościach, dokonała rewizji w ich domu. W jej wyniku rozstrzelano ukrywających się Żydów. Rodzina Stradowskich zdołała uciec, zanim przeprowadzono rewizję. Maria Stradowska z córkami wróciła do domu, Wacław się ukrywał. Po kilku dniach, kiedy mężczyzna przyszedł do domu i zdecydował się zostać w nim na noc, aresztowali go Niemcy.

Dwa dni po zatrzymaniu syna Maria Stradowska została wezwana na posterunek żandarmerii w Chmielniku, tam ją aresztowano pod zarzutem zapewnienia schronienia Żydom. 11 lutego 1943 r. wraz z Wacławem została przewieziona do więzienia w Pińczowie. 24 marca Stradowscy zostali przetransportowani do więzienia w Kielcach, następnego dnia przed Sondergericht Kielce odbyła się rozprawa główna w ich sprawie.

Maria wraz z synem Wacławem zostali skazani na karę śmierci. Generalny gubernator, do którego zwrócili się z prośbą o ułaskawienie, nie skorzystał z przysługującego mu prawa. Maria i Wacław Stradowscy zostali straceni w więzieniu w Kielcach 23 grudnia 1943 r.

16 lipca 2001 r. Maria i Wacław Stradowscy zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Ki, OKŚZpNP, S. 67/02/Zn, Akta główne prokuratora w sprawie zbrodni zabójstw Polaków w więzieniu kieleckim w latach 1939–1945, t. 3, 4; APKi, Więzienie w Kielcach, 984, 1138, 1146; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem,

349/24/2533, Sprawa Marii Stradowskiej i Wacława Stradowskiego; AYV, M.31.2/7432, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Autorzy: Edyta Krężołek, Tomasz Gonet

Stroszczyński Leon, urodzony 26 września 1893 r., robotnik, zamieszkały w okresie okupacji w Krzyżownikach (obecnie dzielnica Poznania), rejencja poznańska, Kraj Warty.

Kopydłowski Wacław, urodzony 28 sierpnia 1908 r. w Otorowie, strażnik, zamieszkały w okresie okupacji w Krzyżownikach (obecnie dzielnica Poznania), rejencja poznańska, Kraj Warty.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Leon Stroszczyński, zatrudniony w Posener Wach- und Schliessgesellschaft, dostarczał chleb, wypiekany i przekazywany przez miejscowego piekarza Wacława Kopydłowskiego, więźniom narodowości żydowskiej osadzonym w obozie pracy przymusowej w Krzyżownikach koło Poznania. Został za to aresztowany przez poznańskie Gestapo w maju 1942 r. i skazany wyrokiem Sądu Specjalnego w Poznaniu na karę śmierci. Wyrok wykonano przez zgilotynowanie 14 grudnia 1942 r. w więzieniu przy ul. Młyńskiej w Poznaniu. Wacław Kopydłowski również został aresztowany przez poznańskie Gestapo w maju 1942 r. i skazany za pomoc osobom narodowości żydowskiej wyrokiem Sądu Specjalnego w Poznaniu na sześć lat więzienia. Karę odbywał w obozie Fort VII w Poznaniu, a następnie w więzieniu we Wronkach i Sieradzu.

Źródła: AMMwŻ, Akt zgonu nr P/158; AIPN Po, OKBZH, III. Ds. 45. /68, Zeznanie złożone 2 IV 1969 przez W. Kopydłowskiego; *ibidem*, Zeznanie złożone 1 IV 1969 przez Leona Paluszkiewicza; *ibidem,* Zeznanie złożone 15 III 1968 przez Walentego Prentkiego.

Bibliografia: Łuczak C., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996, s. 182; Ziółkowska A., *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej 1941–1943*, Poznań 2005, s. 225.

Autor: Tomasz Gonet

Suchecki Józef, urodzony 1890 r. w miejscowości Chechły, syn Michała i Katarzyny, narodowość polska, rolnik, w okresie okupacji zamieszkały we wsi Zwola, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Wolski Jan, urodzony 9 czerwca 1905 r. w Chechłach, syn Franciszka i Marianny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, w czasie okupacji zamieszkały we wsi Zwola, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef Suchecki przed wojną i w czasie okupacji niemieckiej mieszkał we wsi Zwola położonej w niewielkiej odległości (ok. 4 km) od miejscowości Gniewoszów, w której okupacyjne władze niemieckie w grudniu 1941 r. utworzyły getto. Przebywało tam ok. 7 tys. Żydów. Ostatecznie getto zostało zlikwidowane w jesienią 1942 r. W czasie istnienia getta Żydzi podejmowali próby ucieczki, a okoliczna ludność polska udzielała im pomocy, m.in. Maria i Bolesław Paciorkowie oraz Andrzej Bociański.

Od wiosny 1943 r. do sierpnia 1943 r. Suchecki i Wolski ukrywali w swoich zabudowaniach gospodarczych kilkunastu Żydów. Jeden z ukrywanych przez Wolskiego Żydów miał się nazywać Moszek Holchendler. Ukrywani często się zmieniali, na miejsce jednych przychodzili inni. W nieznanych bliżej okolicznościach, 17 sierpnia 1943 r. żandarmi niemieccy, najprawdopodobniej ze Zwolenia, trafili do gospodarstwa Sucheckiego. Za udzielanie pomocy Żydom mężczyzna został zastrzelony, natomiast jego żonę ciężko pobito. Przebywającym u nich Żydom udało się zbiec. Przed wykonaniem egzekucji Niemcy zmusili Sucheckiego do wykopania sobie grobu za stodołą Adama Gąsiora. Następnie policjanci obrabowali gospodarstwo Sucheckiego i nakazali mieszkańcowi wsi Zwola, Józefowi Rębisiowi, dostarczenie zrabowanych rzeczy do Zwolenia. Funkcjonariusze tego samego dnia trafili do gospodarstwa Wolskiego, a następnie zastrzelili go podczas próby ucieczki. Jego żona została przez nich pobita. Zwłoki Jana Wolskiego zakopano w Zwoli za stodołą Adama Gąsiora.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/685, Akta dotyczące ukrywania przez Józefa Sucheckiego i Jana Wolskiego N.N. Żydów w m. Zwola, dystrykt radomski w latach 1939–1943, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Janiny Gizy przez Sąd Powiatowy w Radomiu, Radom, 16 IX 1970 r., s. 1; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Józefa Rębisia przez Sąd Powiatowy w Radomiu, Radom, 16 IX 1970 r., s. 9; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Władysława Bąka przez b. OKBZH w Kielcach, Kielce, 28 V 1987 r., s. 13–15; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Jana Czapki przez b. OKBZH w Kielcach, Kielce, 28 V 1987 r., s. 16–17; *ibidem*, t. 2, Protokół przesłuchania świadka Andrzeja Bociańskiego przez Sąd Powiatowy w Radomiu, Radom, 8 IV 1970 r., s. 2; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Marii Paciorek przez Sąd Powiatowy w Radomiu, Radom, 8 IV 1970 r., s. 3; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Bolesława Paciorka przez Sąd Powiatowy w Radomiu, Radom, 8 IV 1970 r., s. 7; USC Gniewoszów, Odpis skrócony aktu zgonu: Suchecki Józef.

Bibliografia: Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa, 1983, s. 456–457; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 151.

Autor: Tomasz Domański

Stokowska z d. Luty Janina, urodzona 2 marca 1915 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Przed wojną Janina Luty poznała Jakuba Haubenstocka, po pewnym czasie znajomość ta przerodziła się w przyjaźń. Kilka miesięcy później we wrześniu 1939 r. Jakub został

wcielony do armii polskiej. W trakcie kampanii wrześniowej dostał się do niemieckiej niewoli jako jeniec wojenny. W październiku uciekł z transportu do Rzeszy i wrócił do Krakowa. Po powrocie zwrócił się o pomoc do Janiny. Ta wynajęła dla niego pokój i wspomogła go finansowo. W 1941 r., kiedy Jakub został zmuszony, by wraz z rodziną przenieść się na teren getta, Janina dostarczała im żywność i inne potrzebne artykuły. W trakcie likwidacji getta w 1943 r. cała rodzina Haubenstocków trafiła do obozu ZAL Plaszow. Za pomocą kontaktów z AK Janina zdołała dostarczyć przyjacielowi fałszywe dokumenty (na nazwisko Jan Stokowski), dzięki temu zdołał on uciec z likwidowanego getta. Po tym wydarzeniu ponownie wynajęła dla potrzebującego pomocy mieszkanie i dostarczała mu żywność oraz leki.

Pracownicy sklepu, w którym zaopatrywała się Janina, podejrzewali ją o pomoc w ukrywaniu ludności żydowskiej. Poinformowali o tym mieszkańców kamienicy, w której wynajmowała mieszkanie dla Jakuba, ci natomiast donieśli o całej sprawie na Gestapo. Od grudnia 1944 r. dom Janiny i jej rodziców był rewidowany. Oskarżoną zaś wzywano na przesłuchania, które bywały dla niej ciężkie z uwagi na stosowanie przemocy psychicznej i fizycznej. Jest prawdopodobne, że jeszcze przed końcem okupacji Krakowa w styczniu 1945 r. Janina opuściła rodzinny dom i ukrywała się z Jakubem w bliżej nieokreślonym miejscu.

9 września 1982 r. Janina Stokowska została uhonorowana tytułem Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/105, Sprawa Janiny Stokowskiej, k. 5–8.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 415; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4044153, dostęp 24 II 2015 r.

Autor: Kamil Bielas

Stolarz Jan, urodzony ok. 1880 r., narodowość polska, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Biadolinach Radłowskich, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG.

Stolarz Antoni, urodzony ok. 1909 r., syn Jana, narodowość polska, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Biadolinach Radłowskich, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jan Stolarz utrzymywał dobrosąsiedzkie stosunki z Żydami w okresie międzywojennym. W czasie wojny jego syn Antoni sprzedał znajomym Żydom (uciekinierom z getta tarnowskiego) broń, z której w listopadzie 1942 r. zastrzelili niemieckiego leśniczego. Po tym wydarzeniu część z nich ukrywała się w gospodarstwie Stolarzy. Następnie wszyscy wrócili do getta w Tarnowie. We wrześniu 1943 r., w czasie ostatecznej likwidacji tarnowskiego

getta, Dawid Fromowicz wraz z żoną, trzema braćmi, Mojżeszem Hebrem i kobietą z siedmioletnią dziewczynką udali się do Biadolin Radłowskich, gdzie przebywali częściowo w gospodarstwie Stolarzy, a częściowo w lesie. Jan Stolarz dostarczał im bezinteresownie żywność, udzielał schronienia oraz ostrzegał przed grożącym niebezpieczeństwem.

W marcu 1944 r., na skutek donosu, do gospodarstwa Stolarza przybyła policja niemiecka (lub Gestapo z Krakowa), która znalazła ukrytego w zabudowaniach adwokata z Wojnicza, dr. Griesa. Został on rozstrzelany przed domem wraz z synem Stolarza Antonim. Pomimo utraty syna Jan Stolarz nadal pomagał ukrywającym się Żydom, wykazując się odwagą i determinacją. Wszyscy (tj. Dawid Fromowicz, Chaja Fromowicz, Roman Fromowicz, Regina Fromowicz, Bronisława Fromowicz i Mojżesz Heber) – oprócz dwóch braci (Samuela i Leona Fromowiczów) – doczekali końca wojny. Jan Stolarz udzielał także pomocy ukrywającym się Polakom. W 1948 r. Jan Stolarz przebywał w więzieniu Sądu Okręgowego w Tarnowie pod zarzutem współpracy z Niemcami.

Źródła: AŻIH, Zbiór relacji z czasów Zagłady, 301/4055, Relacja Dawida Fromowicza.

Bibliografia: *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Monika Taras

Strutyńska-Sidorow Kazimiera, urodzona 20 września 1923 r., córka Klaudiusza i Marii, zamieszkała w okresie okupacji w Drohobyczu, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG.

Strutyńska z d. Gajewska Maria, urodzona 2 lutego 1888 r. w Bobowej, córka Tadeusza i Władysławy, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, nauczycielka, zamieszkała w okresie okupacji w Drohobyczu, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Maria Strutyńska wraz ze swoimi dziećmi (dwie córki i dwóch synów) udzielała w okresie okupacji niemieckiej schronienia 13 Żydom pochodzącym z Drohobycza i okolic. Wiosną 1942 r. w domu Strutyńskich zamieszkała wdowa Mina Hennefeld z córką Lidią i kuzynką Szanką Kluberg. Po pewnym czasie Mina Hennefeld zwróciła się do Marii Strutyńskiej z prośbą o przyjęcie pod opiekę swoich starszych już rodziców, Kreplów z Truskawca. Do nich dołączyła też córka Kreplów Sabina Zussmanowa wraz z dwojgiem dzieci: Mańkiem i Sewerynem. Później Maria zgodziła się na ukrycie w domu kolejnych dzieci Kreplów, tj. Lolka i Frydy. Właścicielka domu postanowiła pomóc też swojej przyjaciółce Gustawie Liberman oraz jej siostrze Sabinie Herman i jej mężowi. Maria wraz z dziećmi organizowała dla ukrywających się Żydów żywność oraz najpotrzebniejsze przedmioty codziennego użytku. Ukrywający się, chcąc wesprzeć swoich dobroczyńców, przekazali im na wymianę cenne przedmioty, których wartość najpewniej tylko przez pewien czas pozwalała pokrywać koszty zakupu żywności. Maria pomogła też Harremu Zaimerowi – przekazała mu metrykę chrztu swojego syna Antoniego, dzięki której Harry zdołał wyrobić paszport i wyjechać do Szwajcarii.

W czerwcu 1943 r. rodzina Strutyńskich została zadenuncjowana przez sąsiada narodowości ukraińskiej. Wieczorem ich dom przeszukali funkcjonariusze Gestapo i ukraińscy policjanci. Mieszkańcy nie zdążyli przedostać się do piwnicy i zostali znalezieni w pokoju oraz na poddaszu. Gestapo aresztowało Marię Strutyńską z córką Kazimierą i dwunastu ukrywających się Żydów. Uciec zdołała Lidia Hennefeld, która jednak w późniejszym czasie została zamordowana przez Gestapo w miejscowej cegielni, gdzie pracowała[50]. W trakcie rewizji Gestapo w mieszkaniu nieobecni byli Stanisław i Lech, natomiast Teresie udało się wydostać przez okno. Mieszkanie zostało splądrowane, a dzieci Marii zmuszono do ukrywania się poza miejscem zamieszkania. Dwunastu pochwyconych prawdopodobnie stracono, a Marię Strutyńską początkowo osadzono w więzieniu w Drohobyczu. Następnie została przewieziona do więzienia we Lwowie, gdzie najprawdopodobniej w marcu 1944 r. wykonano na niej wyrok śmierci. Kazimiera Strutyńska została zwolniona po przesłuchaniu, na którym zdołała przekonać policję, że o udzielanej pomocy nic nie wiedziała, a sama w tym czasie była obłożnie chora i rodzina o niczym jej nie informowała.

29 marca 1990 r. Strutyńska Teresa i jej córka Teresa Jadwiga Strutyńska-Christow zostały uhonorowane tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M. 31.2/4482, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4044156, dostęp 5 XII 2014 r.; *Rodzina Strutyńskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/wiecej-o-rodzinie-strutynskich, dostęp 11 IV 2019 r.

Autor: Kamil Bielas

Sygizman z d. Sowińska Antonina, urodzona 4 czerwca 1882 r. w Radomsku, córka Stefana i Marianny z d. Skibalskiej, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Antonina Sygizman ukrywała dwie osoby narodowości żydowskiej (Bugajska – imię nieznane oraz Goldberg – imię nieznane), za co została aresztowana 8 czerwca 1943 r. w Radomsku. Następnie 9 lipca 1943 r. została osadzona w więzieniu w Częstochowie. Zmarła w więzieniu 2 sierpnia 1943 r. na zwyrodnienie mięśnia sercowego.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3257, k. 1–17.

Bibliografia: Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004, s. 224.

Autor: Grzegorz Onyszko

[50] W liście wystosowanym przez Główną Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu do Yad Vashem z 6 listopada 1992 r. podano taką okoliczność śmierci Lidii Hennefeld. Natomiast w internetowej bazie Sprawiedliwych wśród Narodów Świata widnieje informacja o zaaresztowaniu Lidii i wywiezieniu jej do KL Auschwitz, gdzie miała stracić życie.

Szczepańska Florentyna, urodzona 10 maja 1920 r. w Kocku, córka Piotra i Julianny z d. Kisielskiej, wyznanie rzymskokatolickie, wykształcenie podstawowe.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Florentyna Szczepańska udzieliła pomocy osobie narodowości żydowskiej (nazwisko i charakter udzielonej pomocy nieznane). Z tego powodu została aresztowana 12 maja 1943 r. w Częstochowie przez funkcjonariuszy Sipo, a następnie 2 czerwca 1943 r. osadzona w więzieniu w Częstochowie. Brak informacji o jej dalszych losach.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3059, k. 1–3.

Autor: Grzegorz Onyszko

Śliżewski Stanisław, urodzony 20 grudnia 1912 r. w Lubawie, syn Franciszka i Heleny, narodowość polska, kawaler, przed wojną pracownik kontraktowy w Policji Państwowej, w trakcie okupacji należał do Polskiej Policji Generalnego Gubernatorstwa, w trakcie okupacji zamieszkały w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W latach 1941–1942 Stanisław Śliżewski w mieszkaniu przy ul. Zielonej 21 w Krakowie udzielał schronienia trójce osób narodowości żydowskiej: Zofii Korngold, którą znał z okresu przedwojennego, oraz Adolfowi i Romanowi Żabnerom. Roman Żabner w nieustalonym czasie został wyprowadzony z rzeszowskiego getta dzięki pomocy Śliżewskiego. Prócz nich ukrywało się tam małżeństwo Sznajderów. Śliżewski utrzymywał ich i dostarczał im żywność. Jego współlokator, pracownik SS-Schutzpolizei w krakowskim getcie Austriak Oswald Bosko również brał udział w pomocy ludności żydowskiej.

Wiosną 1943 r., na skutek donosu byłej służącej rodziny Korngoldów, doszło do aresztowania Stanisława Śliżewskiego oraz Zofii Korngold. Oswald Bosko wraz z Adolfem i Romanem Żabnerami zdołali zbiec. Żydówkę początkowo odesłano do getta, a stamtąd trafiła do niemieckiego obozu zagłady w Bełżcu, gdzie została zamordowana. Śliżewskiego Gestapo osadziło w krakowskim więzieniu przy ul. Montelupich. Od 7 marca do 25 kwietnia 1944 r. przebywał w filii więzienia przy ul. Czarnieckiego 3. W tym samym roku dzięki interwencji Oswalda Bosko wypuszczono go na wolność. Nazwisko Śliżewskiego widnieje jednak na listach transportowych do KL Mauthausen (nr obozowy 85781), gdzie trafił 13 sierpnia 1944 r.

22 grudnia 2008 r. Stanisław Śliżewski został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/9845, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2208, Sprawa Stanisława Śliżewskiego; AIPN, IPN GK 131/12, Konzentrationlager Mauthausen-Gusen, Wykazy imienne więźniów przybyłych do obozu w okresie 1 VII – 31 VIII 1944 r.; *ibidem*, IPN GK 131/19, Wykazy imienne więźniów przybyłych do obozu w okresie lipiec–sierpień 1944 r.

Bibliografia: http://www.wadowita24.pl/bezwzgledna-wladza-budowana-na-ludzkiej--litosci-czesc-i/, dostęp 18 VII 2018 r.

Autor: Paweł Zawisza

Stawarski Mateusz Bronisław, urodzony 21 września 1903 r. w Sieniawie, s. Michała i Filomeny z d. Zygmunt, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkały w Sieniawie, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Stawarska z d. Ordon Wiktoria Franciszka, urodzona 1909 r. w USA, córka Jana i Antoniny z d. Lepich, narodowość polska, obywatelstwo amerykańskie, wyznanie rzymskokatolickie, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkała w Sieniawie, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Mateusz i Wiktoria Stawarscy wraz z trójką dzieci: Stanisławem Bohdanem (ur. 1929 r.), Jerzym (ur. 1932 r.) i Krystyną Wandą (ur. 1941 r.) mieszkali w Sieniawie przy ul. Kopernika 20. W okresie niemieckiej okupacji ukrywali oni pięcioosobową rodzinę żydowskich kupców bławatnych z Sieniawy o nazwisku Singer. Według relacji córki Stawarskich (Krystyny Grzędy) kryjówka, w której Polacy przechowywali Singerów, była umieszczona w niewykończonym pokoju, podzielonym ścianą na dwie części. Wejście do schowka prowadziło ze strychu. Żywność podawano przez otwór znajdujący się w kuchni i zamaskowany specjalną ruchomą belką. Po pewnym czasie Stawarscy wyprowadzili się i zamieszkali w pobliżu. W ten sposób starali się zapewnić sobie i swoim podopiecznym maksimum bezpieczeństwa, ponieważ dom, w którym ukrywali się Żydzi wyglądał wówczas na niezamieszkały. Od tego momentu codziennie rano najstarszy syn Franciszki i Mateusza Stanisław przynosił Singerom żywność.

W bliżej nieustalonym czasie Singerowa i jej najmłodszy syn zostali rozstrzelani. Aresztowano także Mateusza Stawarskiego, który za udzielanie pomocy Żydom został rozstrzelany w lesie sieniawskim zwanym Głażyna. Według informacji córki Krystyny Wiktoria Stawarska na wiadomość o aresztowaniu męża poszła na Gestapo, aby go ratować. Do domu już nie wróciła. Została aresztowana pod takim samym zarzutem jak Mateusz Stawarski. Początkowo więziono ją w budynkach byłego klasztoru Sióstr Benedyktynek w Jarosławiu, a następnie na Zamku w Rzeszowie. W czerwcu 1943 r. wyrokiem sądu niemieckiego za pomoc udzielaną Żydom została skazana na karę śmierci. Jej dalsze losy są nieznane. Dziećmi Stawarskich, które po aresztowaniu rodziców zostały bez żadnych środków do życia, zaopiekowała się rodzina.

9 lutego 2010 r. Stawarscy zostali odznaczeni Krzyżami Komandorskimi Orderu Odrodzenia Polski przez Prezydenta RP.

Źródła: Dokumentacja (wyrok sądu niemieckiego, grypsy z więzienia Wiktorii Stawarskiej) w zbiorach rodzinnych; Relacje Zofii Gąsiorowskiej z 20 listopada 2006 r., Krystyny Grzędy z d. Stawarskiej z 7 stycznia 2008 r. (zbiory autora).

Bibliografia: Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 72; Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000, s. 143; Rączy E., Witowicz I., *Polacy ratujący Żydów na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945 (Poles Rescuing Jews in the Rzeszów Region in the Years 1939–1945)*, Rzeszów 2011, s. 242–243; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo przemyskie,* Warszawa 1983, s. 55, 56, 107; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 441; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 221–222.

Autor: Elżbieta Rączy, Monika Taras

Szczurek z d. Madura Karolina, urodzona 18 listopada 1896 r., córka Andrzeja i Ewy, mąż Florian, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Janowcu, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Szczurek Florian, narodowość polska, rolnik, żona Karolina z d. Madura, zamieszkały w okresie okupacji w Janowcu, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Karolina i Florian Szczurek wraz z czworgiem dzieci ukrywali w swoim gospodarstwie trzech mężczyzn narodowości żydowskiej – Urysia Szyję, Szwarę Szyję oraz mężczyznę nieznanego z imienia i nazwiska. W marcu 1944 r. (dokładna data nieznana), na skutek denuncjacji, Gestapo wraz z żandarmerią przeprowadziło rewizję w gospodarstwie Szczurków. W jej wyniku zastrzelony został Florian Szczurek wraz z dwoma ukrywającymi się mężczyznami narodowości żydowskiej (Uryś Szyja był wówczas nieobecny na terenie gospodarstwa). Następnego dnia po opisanych wydarzeniach Karolina Szczurek została w trakcie przesłuchania brutalnie pobita przez Gestapo.

7 lipca 2004 r. Florian Szczurek został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AIPN Rz, OKŚZpNP, OKBZH, II Ds 23/67, Śledztwo w sprawie zabójstwa ludności cywilnej w gromadzie Żarówka w latach 1943–1944; *ibidem*, II Ds 23/67, Akta w sprawie zbrodni funkcjonariuszy żandarmerii w Mielcu w latach 1942–1944 na Polakach i Żydach; AYV, M.31.2/9988, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981, s. 63; Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 44, 154; Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 411; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 157.

Autorzy: Elżbieta Rączy, Tomasz Gonet

Szczygieł Zygmunt, urodzony 6 stycznia 1923 r. w Białymstoku, syn Bronisławy z d. Sakowicz, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, robotnik, zamieszkały w okresie okupacji w Białymstoku, Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Zygmunt Szczygieł udzielił pomocy osobie narodowości żydowskiej (nazwisko oraz forma udzielonej pomocy nie są znane). Aresztowany w Białymstoku za „utrzymywanie stosunków z Żydami", następnie 27 stycznia 1944 r. został wywieziony przez Sipo Białystok do KL Stutthof (nr obozowy 30787). 14 marca 1944 r. przeniesiono go do KL Mauthausen.

Źródła: AMS, Konzentrationlager Stutthof, I-III-56047, Karta personalna.

Autor: Barbara Męczykowska

Szmaciarska z d. Sobkiewicz Józefa, urodzona w Przyrowie, córka Michała i Antoniny z d. Radeckiej, wyznanie rzymskokatolickie, robotnica, mąż Jakub, zamieszkała w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Szmaciarski Jakub, urodzony 14 lipca 1893 r.[51] w Janowie, syn Piotra i Anny z d. Janikowskiej, wyznanie rzymskokatolickie, żona Józefa z d. Sobkiewicz, robotnik, zamieszkały w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jakub i Józefa Szmaciarscy ukrywali osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co zostali aresztowani 17 sierpnia 1943 r., a następnie osadzeni w więzieniu w Częstochowie. Józefę Szmaciarską 22 sierpnia 1943 r. przetransportowano do KL Auschwitz (nr obozowy 55098), gdzie została zamordowana 10 stycznia 1944 r.

Jakub Szmaciarski również został wywieziony do KL Auschwitz (nr obozowy 138174) 22 sierpnia 1943 r., gdzie prawdopodobnie zmarł 18 października 1943 r.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 3308, k. 1–3; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 12 VI 2018 r.

Autor: Grzegorz Onyszko

Szostakiewicz z d. Nachmann Jadwiga, urodzona 13 kwietnia 1894 r. w Monasterzyskach, mąż Kazimierz, szóstka dzieci, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w okresie okupacji we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

[51] Podawana jest też inna data urodzin – 13 lipca 1893 r. [za:] www.straty.pl.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Latem 1942 r. do mieszkania Szostakiewiczów przybyła kobieta, która przedstawiła się jako Zofia Marciszyn i chciała wynająć pokój. Po krótkim czasie okazało się, że pani Marciniszyn jest żydowską prawniczką, a jej prawdziwe nazwisko to Kamila Kroch z d. Mildwurn. Mimo ryzyka związanego z ukrywaniem Żydów Jadwiga Szostakiewicz zdecydowała się pomóc kobiecie, dając jej schronienie we własnym mieszkaniu.

Latem 1943 r. okazało się, że Kamila Kroch ma córkę Janinę ukrywającą się w innej części Lwowa jako Alicja Marciniszyn. Z powodu donosu była ona zagrożona aresztowaniem. Janina Szostakiewicz zdecydowała się jej także udzielić pomocy. Kobiecie udało się wyciągnąć Janinę Kroch z zagrożonego mieszkania i umieścić w bezpiecznym miejscu. Wkrótce, dzięki pomocy Władysławy Chomsowej związanej ze lwowską „Żegotą", do mieszkania przy ul. Kochanowskiego trafiła również Żydówka Maria Lustig z Brodów, ukrywająca się pod nazwiskiem Maria Gawlicka wraz z synem przebranym za dziewczynkę Inkę Gawlicką. Najstarsza córka Jadwigi Janina zajmowała się natomiast dostarczaniem tzw. dokumentów aryjskich, kenkart oraz kartek żywnościowych Żydom ukrywającym się na terenie Lwowa. Pomoc udzielana przez Szostakiewiczów była bezinteresowna, wynikała z pobudek czysto humanitarnych.

W maju 1944 r. mieszkanie przy ul. Kochanowskiego 52 zostało przeszukane przez funkcjonariuszy Gestapo, którzy poszukiwali jednej z nieznanych z nazwiska rodzin żydowskich, również ukrywanej przez Szostakiewiczów. Rodzina ta została jednak wcześniej przeniesiona w inne miejsce. Jadwigę Szostakiewicz chciano zmusić brutalnym biciem do ujawnienia adresu, pod którym ukrywali się Żydzi, co jednak nie przyniosło skutku. Polka nie zdradziła również faktu, że w mieszkaniu przebywają ukryte dwie rodziny żydowskie Krochów oraz Lustigów, którym udało się bezpiecznie doczekać do zakończenia okupacji.

5 sierpnia 1992 r. Jadwiga oraz Janina Szostakiewicz zostały uhonorowane tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/5379, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 720; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4044169, dostęp 6 I 2016 r.

Autor: Paweł Zawisza

Szczyrba Mikołaj, urodzony 4 grudnia 1914 r. narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Agata, rolnik, zamieszkały w trakcie okupacji w Grabowcu, Kreishaupt. Tarnopol, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W czerwcu 1943 r. zostało zlikwidowane żydowskie getto w Borszczowie. Tuż przed likwidacją doszło do ucieczki części Żydów, którzy po odzyskaniu wolności ukryli się w okolicznych lasach i korzystając ze zdobytej broni, rozpoczęli partyzancką walkę

z okupantem. W dzieło pomocy tej grupie, liczącej najprawdopodobniej 26 członków, zaangażował się Mikołaj Szczyrba wraz z rodziną. Mikołaj z żoną Agatą organizował dla partyzantów żywność, jej dostarczanie było zadaniem Piotra i Heleny Głodów. Ich dom znajdował się na skraju lasu, co znacznie ułatwiało udzielanie pomocy.

W sierpniu 1943 r. na Mikołaja Szczyrbę złożono donos. Szczyrba został zatrzymany przez Niemców. Osadzono go w więzieniu, gdzie był poddawany torturom. Ostatecznie odzyskał wolność w wyniku wykupienia go z niewoli. Pomoc żydowskim partyzantom była kontynuowana aż do momentu wkroczenia Armii Czerwonej. Za udzieloną pomoc rodzina nie otrzymywała żadnych wynagrodzeń.

12 września 1990 r. Mikołaj i Agata Szczyrbowie oraz małżeństwo Głodów zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, 301/3684, Relacja Mikołaja Szczyrby.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 712–713; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4035345, dostęp 7 II 2015 r.

Autor: Kamil Bielas

Szramek Michał, urodzony 3 czerwca 1895 r. w Dolinie koło Drohobycza, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, maszynista, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkały w Drohobyczu, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Michał Szramek od 12 czerwca 1942 r. do sierpnia 1943 r. wynajmował mieszkanie w swoim domu przy ul. Ogrodowej w Drohobyczu uciekinierom z getta: Salomonowi Herzigowi (pod nazwiskiem Białowąs) i jego żonie. Pobierał za to bardzo wysoki czynsz. Przez kilka dni, w listopadzie 1942 r., zapewnił schronienie także ich córce i jej mężowi Marcelemu Ruhrbergowi, zastępcy przewodniczącego drohobyckiego Judenratu, oraz ich synowi. Ponadto pośredniczył w przekazywaniu korespondencji, pieniędzy i paczek ukrywanym przez siebie Żydom. Czynił to również za wynagrodzeniem.

Szramek został aresztowany 6 sierpnia 1943 r. i osadzony 2 września 1943 r. w więzieniu we Lwowie. 15 marca 1944 r. został przetransportowany do Zakładu Karnego w Rzeszowie, potem do więzienia o zaostrzonym rygorze w Hameln, skąd przeniesiono go 30 września 1944 r. do Görlitz. Termin rozprawy wyznaczono pierwotnie na 30 października 1944 r., potem na 2 grudnia 1944 r., ale z powodu braku kluczowego świadka rozprawę odroczono na 27 stycznia 1945 r. Nie ma informacji, czy rozprawa się odbyła. Dalsze losy Szramka pozostają nieznane.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137/66; R. 137/174.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Szwaja Stanisław, urodzony 28 kwietnia 1892 r. w Niedźwiedzi, syn Sebastiana, wyznanie rzymskokatolickie, ksiądz, zamieszkały w okresie okupacji w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław Szwaja został aresztowany w Krakowie 12 listopada 1942 r. za pomoc osobom narodowości żydowskiej (brak informacji o danych personalnych oraz formie udzielanej pomocy – wiadomo jedynie, że pomógł kobiecie i profesorowi z Krakowa). Osadzono go w więzieniu przy ul. Montelupich w Krakowie, a 18 listopada 1942 r. wywieziono do KL Auschwitz (nr obozowy 75913). 1 marca 1943 r. został przeniesiony do KL Gross-Rosen, a następnie 12 kwietnia 1943 r. do KL Sachsenhausen. Od 20 maja 1943 r. aż do wyzwolenia obozu więziony był w KL Dachau.

Źródła: APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 6004, ankieta z 3 II 1967 r.

Bibliografia: Chrobaczyński J., *Polacy i Żydzi w Krakowie w latach 1939–1945. Stereotypy i rzeczywistość. Próba rekonstrukcji postaw i zachowań* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 341; *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej 1940–1944*, t. 2, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2002, s. 1443, 1451; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 12 VII 2018 r.

Autor: Tomasz Gonet

Szymańska z d. Jacuńska Janina, mąż Franciszek, córki Barbara, Halina i Hanna, narodowość polska, krawcowa, w trakcie okupacji mieszkała w miejscowości Mokrzyszów, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W trakcie okupacji Janina Szymańska udzielała pomocy Żydom. Najpierw w jej mieszkaniu znalazła schronienie dziesięcioletnia Małka, córka Sary Glass. Matce i córce udało się zbiec z getta sandomierskiego w tracie jego likwidacji jesienią 1942 r. Sara Glass znała Janinę Szymańską z okresu przedwojennego. Zarówno Janina, jak i jej córka Barbara opiekowały się Małką, przedstawiając ją jako swoją krewną. Kiedy jednak we wsi zaczęto plotkować o tym, że u Szymańskich przebywa Żydówka, Barbara zabrała ją do klasztoru we Lwowie. Dziewczynka przetrwała tam do końca okupacji, tj. do lipca 1944 r. Inną osobą, której Janina Szymańska pomogła, był przypadkowo spotkany chłopiec, Wolf Jakubczyk, uciekinier z getta lwowskiego. Szymańska zorganizowała dla niego fałszywe dokumenty i miejsce w internacie szkoły rolniczej, w której pracowała. On także przetrwał do końca okupacji. Ponadto przez kilka dni u Szymańskich w domu przebywała Żydówka Zofia Preiss. Ze względów bezpieczeństwa trafiła ona do krewnych Szymańskiej we Lwowie.

Wiosną 1943 r., najprawdopodobniej na skutek donosu, Janina Szymańska została aresztowana przez Gestapo. Zarzucono jej działalność w organizacji podziemnej oraz

aktywną pomoc dla Żydów. Po przeszukaniu domu Niemcy nie odnaleźli ukrywających się tam Żydów, ale zebrali dowody m.in. na fałszowanie dokumentów. Po brutalnym przesłuchaniu Szymańską wywieziono do KL Ravensbrück. Po wojnie Szymańska wyemigrowała do Kanady.

28 czerwca 1979 r. Janina Szymańska oraz jej córka Barbara Makuch z d. Szymańska zostały uhonorowane tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/1654, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2337, Sprawa Janiny Szymańskiej i Barbary Makuch.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 1 [A–M], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 731–732; Krzak A., Benesz Z., *Rodzina Szymańskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-szymanskich-0, dostęp 11 IV 2019 r.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Sztark Adam[52], urodzony 30 lipca 1907 r. w Zbiersku, syn Władysława i Teresy z d. Gałęckiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, od 6 września 1924 r. jezuita zakonu w Starej Wsi, administrator sanktuarium maryjnego w Żyrowicach, a także proboszcz tamtejszej parafii, zamieszkały w okresie okupacji w Żyrowiczach koło Słonima dystrykt Slonim, Generalny Okręg Białorusi, Komisariat Rzeszy Wschód.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Ksiądz Adam Sztark od 1939 r. był administratorem parafii w Żyrowicach, pełnił również funkcję kapelana sióstr niepokalanek w Słonimiu. Z ambony nawoływał o pomoc Żydom, zbierał na ich rzecz wśród parafian pieniądze i kosztowności, wystawiał im także fałszywe świadectwa chrztu. Kiedy w lipcu 1941 r. Niemcy utworzyli w Słonimiu getto, przemycał żywność dla uwięzionych. 29 czerwca 1942 r. Niemcy rozpoczęli akcję likwidowania dzielnicy żydowskiej, ks. Adam Sztark przeszukiwał wówczas ulice i odprowadzał na plebanię osierocone dzieci, by oddać je pod opiekę sióstr niepokalanek z pobliskiego klasztoru. Na trop jego działalności wpadli Niemcy, ale podczas obławy udało mu się uciec.

W połowie grudnia 1942 r. ks. Sztark znalazł się na liście ludzi przeznaczonych do rozstrzelania, ułożonej przez kolaborujący z hitlerowcami Komitet Białoruski. Jeden z Białorusinów ostrzegał ks. Sztarka i radził ucieczkę, jednak mimo ostrzeżeń ksiądz postanowił pozostać w mieście. 18 grudnia 1942 r. został uwięziony wraz z dwiema niepokalankami – siostrą Ewą Noiszewską i siostrą Martą Wołowską. Wszyscy zostali rozstrzelani 19 grudnia 1942 r. na Górze Pietralewickiej, oddalonej 2 km od Słonimia, jednak ks. Sztark zmarł w wyniku odniesionych obrażeń dopiero następnego dnia.

[52] W źródłach i literaturze pojawia się także zapis nazwiska: Stark.

8 marca 2001 r. ks. Adam Sztark został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Bibliografia: *Biografie sławnych kaliszan*, http://www.info.kalisz.pl/biograf/2sztark.htm, dostęp 22 VI 2017 r.; Galiński A., *Martyrologia duchowieństwa katolickiego w latach 1939–1945 w świetle dokumentów IPN – Komisji Ścigania Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu*, „Przegląd Zachodni" październik–grudzień 2003, R. 59, nr 4, s. 142; Opawska E., *Historia księdza Adama Sztarka*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-sztark-adam, dostęp 22 XII 2018 r.; Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000, s. 166; Krahel T., *Ksiądz Adam Sztark (19 XII 1942)*, „Czas Miłosierdzia" 2000, nr 12, s. 11; Krahel T., *Księża archidiecezji wileńskiej jako „Sprawiedliwi wśród Narodów Świata"* [w:] *idem*, *Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. Studia i szkice*, Białystok 2014, s. 121–126; *Ojciec Adam Sztark (1907–1942)*, http://www.spotkania-na-wschodzie.pl/teksty/25/all/ludzie/38/1/ojciec-adam-sztark-(1907–1942), dostęp 22 VI 2017 r.; Sokołowski L., *Ksiądz Adam Sztark odznaczony medalem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata*, „Słowo Żydowskie" 2001, nr 20, s. 5, 15; *Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2004, s. 737; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4035167, dostęp 5 XII 2014 r.; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 283–284.

Autor: Paweł Zawisza

Szupin Bruno, urodzony ok. 1893 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, leśniczy, zamieszkały we wsi Ropa, Kreishaupt. Jaslo, dystyrkt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Bruno Szupin wraz z żoną Jadwigą mieszkał w przysiółku Smolówki, stanowiącym podczas okupacji niemieckiej cześć wsi Ropa. Polska rodzina udzielała czasowego schronienia kilku Żydom, m.in. w ich domu ukrywali się: Grosser z Łosia, Dawid Bodenstein i Dawid Mendel pochodzący z Ropy, Erbstein z Łosia, małżeństwo Sommerfeldów z Warszawy, które posiadało tzw. aryjskie dokumenty na nazwisko Lipińscy, rodzina Szpetów oraz Icek Sroka.

Według Jadwigi Szupin, dzięki ostrzeżeniom komendanta tzw. policji granatowej w Ropie, Franciszka Wencla, uniknęli wcześniejszego aresztowania wraz z grupą ukrywających się u nich Żydów. W październiku 1943 r., podczas rewizji w ich domu, Wencel wraz z grupą tzw. policjantów granatowych ujął Sommerfelda, którego po wylegitymowaniu wypuścił. Żyd okazał mu wówczas fałszywe dokumenty na nazwisko Stanisław Lipiński. Z kolei w grudniu 1943 r. został aresztowany Icek Sroka, który wyznał, że przez pewien czas ukrywał się u Jadwigi Szupin. Wencel otrzymał rozkaz przeprowadzenia rewizji, o czym poinformował Szupinów. Przeszukania jednak nie przeprowadził, a do władz niemieckich napisał, że Żydów u nich nie znalazł.

Wspomniani Żydzi ukrywali się także u innych gospodarzy w okolicy; m.in. Grosser znalazł schronienie w sąsiednim Łosiu u Karoliny Cichońskiej i jej ojczyma Franciszka Rówińskiego, gdzie prawdopodobnie w wyniku donosu 6 kwietnia 1944 r. został aresztowany przez Niemców. Grosser wskazł, że Bruno Szupin pomógł mu w ucieczce z obozu Plaszow, oraz oskarżył go o nielegalne posiadanie broni. Niemcy wraz z tzw. policjantami granatowymi aresztowali Szupina i wywieźli go do Gorlic. Jadwiga Szupin interweniowała w sprawie uwolnienia męża u oficera żandarmerii, od którego dowiedziała się, jakie zarzuty mu postawiono. Prawdopodobnie w lipcu albo sierpniu 1944 r. Bruno Szupin został rozstrzelany jako zakładnik w Ulaszowicach (obecnie dzielnica Jasła).

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz 354/105, SOJ, Akta w sprawie Franciszka Wencla, Protokół rozprawy głównej z dnia 22 II 1949 r., k. 137−141, 139−140; *ibidem*, Wyrok i uzasadnienie SOJ z dnia 22 II 1949 r., k. 162−165; Rękopis Idziego Kulki, b.d., b.p., rkps, kopia w posiadaniu Michała Kalisza; *ibidem*, OKŚZpNP, IPN Rz 191/241, Ankiety GKBZH w Polsce, aresztowania, pow. Gorlice, k. 71−72; Kowalski T., *Polityka eksterminacyjna okupanta hitlerowskiego wobec ludności powiatu gorlickiego w latach 1939−1945*, mps w zbiorach AIPN w Rzeszowie, s. 16; Relacja Tadeusza Dwojaka z 8 XI 2011 r. (w zbiorach autora); Relacja Kazimierza Daty z 20 III 2012 r. (w zbiorach autora); USC w Ropie, Księga zgonów.

Bibliografia: Dusza L., *Kryptonim „Nadleśnictwo 14". Z dziejów konspiracji w Gorlickiem*, Warszawa 1981, s. 116; Kalisz M., Rączy E., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów 2015, s. 84–85; Leosz C., *Ofiary zbrodni hitleryzmu* [w:] *Jasło oskarża. Zbrodnie hitlerowskie w regionie jasielskim 1939−1945*, red. S. Cynarski, J. Garbacik, Warszawa 1985, s. 215.

Autor: Michał Kalisz

Ś

Śnieżek z d. Kamińska Danuta, urodzona 20 lutego 1929 r. w Krakowie, córka Jana i Natalii, uczennica, zamieszkała w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Danuta Śnieżek wraz z ojcem Janem, matką Natalią oraz rodzeństwem: Karolem, Mieczysławem, Janiną i Władysławą, udzielała pomocy osobom narodowości żydowskiej (byli wśród nich m.in.: Alicja Siegel, Schreibtaffel, Bachman, Steger, Jan Łazęga, Henia Łazęga, Szijek Łazęga, Mendel Rappaport, Fryda Rappaport). Kobieta dostarczała żywność ukrywającym się osobom oraz udzielała schronienia Heni Łazędze i Frydzie Rappaport w mieszkaniu przy ul. Topolowej 46. Ponadto była łączniczką pomiędzy związanym z ZWZ-AK Związkiem Ociemniałych Żołnierzy RP, którego przewodniczącym był jej ojciec, a gettem w Krakowie-Podgórzu. W grudniu 1942 r. została brutalnie pobita w trakcie próby przedostania się na teren getta Kraków-Podgórze, w wyniku czego odniosła trwały uszczerbek na zdrowiu.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2090, Sprawa Danuty Śnieżek; AYV, M.31.2/6988, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Autor: Tomasz Gonet

T

Tarasewicz Polina (Apolonia), urodzona 1905 r. w miejscowości Predteczenka (dzisiaj Bierżyszki), narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, prowadziła gospodarstwo domowe, zamieszkała w okresie okupacji we wsi Predteczenka, Komisariat Generalny Litwa, Komisariat Rzeszy Wschód.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Apolonia Tarasewicz, nazywana Poliną, w czasie II wojny światowej ukrywała w swoim domu chłopca żydowskiego pochodzenia – Anatolija Kasińskiego (do wojny nazywał się Kazriel Bernan). Miał on jeszcze dwóch braci. Jeden z nich – Samuel (otrzymał imię Michał Kasiński) – trafił do rodziny Moniki i Ludwiki Koszyców, natomiast Szolem został z matką – Brochą Bernan.

Wraz z Poliną i jej mężem mieszkała jeszcze jej siostrzenica – Zofia Wasiljewa z d. Korwin-Pietrowska. Późnią jesienią 1943 r., na skutek donosu, Niemcy przbyli do domu Poliny. Jej męża i siostrzenicy nie było tego dnia w domu. Polina zdążyła ostrzec Anatolija, natomiast ją samą aresztowano i prawdopodobnie mamę i brata Anatolija (gdyż ślad po nich zaginął). Polinę Tarasewicz rozstrzelano w 1943 r. w lesie koło Jaszun. Dom i majątek spalono. Zwłoki Poliny ekshumowano, spoczywają na cmentarzu w Porudomino.

W roku 2009 Polinę Tarasewicz uhonorowano Krzyżem za Ratowanie Ginących (lit. Žūstančiųjų gelbėjimo kryžius, litewskie odznaczenie państwowe przyznawane osobom ratującym życie innych), wraz z Zofią Wasiljewą.

W 2013 r. przyznano jej tytuł Sprawiedliwej wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/12655, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: http://tygodnik.lt/201447/bliska2.html, dostęp 23 VII 2018 r.

Autor: Alina Zavadzka

Tarłowski Jan, urodzony 10 marca 1904 r. w Daleszycach, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Daleszycach, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jan Tarłowski udzielał pomocy osobom narodowości żydowskiej (nazwiska oraz forma udzielonej pomocy nieznane), za co został aresztowany 26 września 1942 r. i skazany

6 maja 1943 r. przez Sąd Specjalny w Kielcach za przestępstwo z art. 4b zarządzenia z dnia 13 września 1940 r. na trzy lata więzienia, wliczając w poczet kary siedem miesięcy pobytu w areszcie. Karę odbywał początkowo w Zakładzie Karnym w Kielcach, a następnie 5 listopada 1943 r. został przeniesiony do Zakładu Karnego w Strzelcach Opolskich, skąd 11 listopada 1943 r. przetransportowano go do obozu Blechhammer (nr obozowy 1777/43). Brak informacji o jego dalszych losach.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Kielcach, R. 137/22.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Tchorzewska (Tchórzewska) z d. Posuchowska Emilia, urodzona w listopadzie 1898 r. w Petrykowie, córka Juliana i Karoliny z d. Jaworskiej, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Petrykowie koło Tarnopola, Kreishaupt. Tarnopol, dystrykt Galicja, GG.

Posuchowska z d. Kowalik Antonina, urodzona 28 kwietnia 1912 r. w Mogilnie koło Krakowa, córka Izydora i Agnieszki z d. Balickiej, wyznanie rzymskokatolickie, gospodyni domowa, zamieszkała w okresie okupacji w Petrykowie koło Tarnopola, Kreishaupt. Tarnopol, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Emilia Tchorzewska z córkami Emmą (ur. 28 stycznia 1924 r.) i Janiną (ur. 25 czerwca 1926 r.) od końca maja do listopada 1943 r. udzielały schronienia dziesięciu osobom narodowości żydowskiej z Tarnopola (Herman Bomberbaum[53], Siegeried Jäger-Fuchs, Fanny Jäger-Fuchs z d. Achselrad wraz z synem oraz inne osoby nieznane z imienia i nazwiska), za co 9 listopada 1943 r. zostały aresztowane Emilia Tchorzewska otrzymywała wynagrodzenie od ukrywających się osób. Ponadto miała otrzymać od Żydów wynagrodzenie finansowe po zakończeniu wojny. Drobne sumy pieniężne od ukrywających się osób otrzymywała Antonina Posuchowska, prawdopodobnie właścicielka domu, w którym mieszkały Tchorzewskie, a prywatnie ich krewna. Emilia Tchorzewska w trakcie śledztwa została oskarżona również o przechowywanie broni i 9 grudnia 1943 r. wyrokiem Sądu Specjalnego w Tarnopolu skazana na karę śmierci. Do chwili wykonania wyroku osadzona w więzieniu sądowym w Tarnopolu. Prośbę o ułaskawienie odrzucono. Prawdopodobnie została zwolniona 8 marca 1944 r. w związku z ewakuacją więzienia. Antonina Posuchowska została skazana 9 grudnia 1943 r. wyrokiem Sądu Specjalnego w Tarnopolu na rok i sześć miesięcy więzienia. Karę odbywała w Zakładzie Karnym w Tarnopolu.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Tarnopolu, R. 137/4.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

---

[53] W dokumentach archiwalnych widoczny błąd drukarski, nazwisko może brzmieć odmiennie.

Tokarz Jakub, urodzony 23 lipca 1896 r. w Giedlarowej, syn Jana i Marii, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, zamieszkały w Biedaczowie, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jakub Tokarz razem z żoną Marią (z d. Chrzan) i sześciorgiem dzieci (Franciszkiem, Józefem, Janem, Agnieszką, Anielą i Katarzyną) w czasie okupacji niemieckiej mieszkał w Biedaczowie pod nr 161, gdzie prowadził gospodarstwo rolne. Dom i zabudowania gospodarcze Tokarzów stały pod lasem. W maju 1941 r. w domu Tokarzów ukryło się pięć osób narodowości żydowskiej (trzech mężczyzn i dwie kobiety) pochodzących z Żołyni. Kobiety wkrótce odeszły szukać schronienia w innym miejscu, a u Polaków zostali mężczyźni: Hersz Meilech, Rümler i Landbaum. Jakub Tokarz ukrył ich w stodole, gdzie przebywali do czerwca 1942 r.

11 czerwca 1942 r. dwóch żandarmów z Leżajska przyjechało do domu Jakuba Tokarza. Jeden z nich przeszukał dom, a drugi budynki gospodarcze. Tam w stodole znalazł ukrywających się Żydów. Żandarmi aresztowali Jakuba i jego trzech podopiecznych i na furmance odwieźli na posterunek w Giedlarowej. Tego samego dnia w Giedlarowej przy drodze zabici zostali Żydzi, natomiast Polaka odwieziono do więzienia w Leżajsku. Po tygodniowym pobycie w więzieniu Jakub Tokarz razem z kilkoma innymi więźniami został wyprowadzony na cmentarz w Leżajsku i tam zastrzelony. Zwłoki zostały zakopane w zbiorowej mogile.

W 1988 r. Jakub Tokarz został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/842, Relacja Jana Tokarza i Józefa Tokarza.

Autor: Elżbieta Rączy

Trojan Stanisław, urodzony 1887 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik. W okresie okupacji mieszkał we wsi Chmielnik-Andrzejówka, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Trojan Stefania (żona Stanisława), urodzona 6 sierpnia 1901 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka. W okresie okupacji mieszkała we wsi Chmielnik-Andrzejówka, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stanisław i Stefania Trojanowie mieszkali we wsi Chmielnik-Andrzejówka, gdzie prowadzili niewielkie gospodarstwo rolne. Małżeństwo ukrywało na strychu domu dwóch Żydów. Informacje co do ich nazwisk są sprzeczne. Według jednych przekazów Żydzi nazywali się Cael i Belman vel Welman. W innych źródłach jeden z nich nazywał się Bugajski.

Z nieznanych bliżej powodów, najprawdopodobniej wskutek donosu, 24 grudnia 1942 r. w godzinach rannych do zabudowań Trojanów przybyli żandarmi z posterunku

w Chmielniku: Orłowski oraz Świątek i funkcjonariusz tzw. granatowej policji Witkowski. Dokonali rewizji i odnaleźli ukrywających się. Żydzi zostali na miejscu zastrzeleni przez żandarma Orłowskiego. Stanisław Trojan nie był obecny podczas akcji policji niemieckiej lub też udało mu się wcześniej zbiec. W związku z powyższym Niemcy zabrali ze sobą jego żonę i pojechali z nią do wsi Szyszczyce, gdzie u kuzynów Trojana, także mieli być ukrywani Żydzi. Nikogo jednak tam nie znaleźli. Żona Trojana, Stefania, została zatrzymana w areszcie w Chmielniku i miała tam pozostać do czasu, aż jej mąż się zgłosi do Niemców. Funkcjonariusze policji okradli przy tym gospodarzy z różnej garderoby. Trojan został po kilku dniach ujęty przez żandarmów, a jego żonę po dotkliwym pobiciu zwolniono z aresztu. Stanisław Trojan został wywieziony do KL Auschwitz, gdzie zmarł najprawdopodobniej w marcu 1943 r.

Źródła: AOK, Ds. 29/67, t. 1, Protokół przesłuchania świadka Krystyny Podsiedlik, Kielce, 30 I 1969 r., k. 131–133; *ibidem*, Protokół przesłuchania Stanisława Prucnela, Kielce, 23 VI 1969 r., k. 328–329; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Stanisławy Ślusarskiej, Kielce, 23 VI 1969 r., k. 334–335; AIPN Ki, IPN Ki 127/193, SO Kielce, Protokół przesłuchania świadka Stefana Trojana, Chmielnik, 6 V 1947 r., s. 49–50; *ibidem*, zeznania Stefana Trojana na rozprawie głównej przeciwko Leonowi Orłowskiemu, Busko-Zdrój, 2 III 1948 r., s. 152.

Bibliografia: Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 486–487; *Księgi zgonów z Auschwitz*, t. 3, red. J. Dębski, S. Goldmann, H. Jastrzębska, S. Kreuzhage, J. Parcer, [b.m.] 1995, s. 1256; Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 121; Zajdler-Żarski W., *Martyrologia ludności żydowskiej i pomoc społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1968, s. 411.

Autor: Tomasz Domański

Trzcińska Jadwiga, urodzona 3 lutego 1898 r. w Tarnowie, córka Teresy i Jana, żona Tadeusza, pracownica poczty, w trakcie okupacji zamieszkała w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Frühling z d. Trzcińska Irena, urodzona 18 lutego 1923 r. w Krakowie, córka Jadwigi i Tadeusza, w trakcie okupacji zamieszkała w Krakowie (Krakau), dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Razem z córką Ireną mieszkały w Krakowie, także podczas okupacji. Przed wybuchem II wojny światowej Jadwiga pracowała na poczcie, a Irena kształciła się w gimnazjum w Krakowie. Jadwiga żyła w separacji z mężem Tadeuszem, zatrudnionym w polskich kolejach i przebywającym we Lwowie. W trakcie okupacji Jadwiga Trzcińska i jej córka Irena udzieliły pomocy żydowskiej rodzinie Fenyo, mieszkającej w pobliżu ich mieszkania, przy al. Krasińskiego 26. Rodzina Fenyo pochodziła z Węgier i takie obywatelstwo wpisano im w dokumentach meldunkowych w Krakowie. Przez długi czas rodzina Fenyo funkcjonowała w Krakowie jako obywatele węgierscy i w związku z tym

nie podlegała ustawom antyżydowskim. Anna Mordchelewicz, narzeczona Janosa Fenyo, by uniknąć przeprowadzki do getta, w 1941 r. wyszła za niego za mąż. Elżbieta i Ida Fenyo, matka i siostra Janosa, potajemnie udzielały korepetycji z języka angielskiego, a on sam pracował w sklepie niemieckim. Imre, ojciec Janosa, ze względu na częściowy paraliż nie pracował.

Trzcińskie pomagały także Helenie Riegelhaupt, Żydówce z Krakowa i przyjaciółce Jadwigi. Po rozpoczęciu okupacji Jadwiga Trzcińska zarządzała małym sklepem z perfumami i biżuterią, którego właścicielką była właśnie Helena. Kobiety dzieliły się zyskami, a ponadto Jadwiga udostępniła Helenie na pewien czas pokój w mieszkaniu, zanim znalazła ona bardziej odpowiednie schronienie. Trzcińska sprzedawała też drobne, ale wartościowe przedmioty (cygarniczki, kolczyki, pierścionki, naszyjniki, zegarki itp.), przynoszone w tym celu przez ukrywających się Żydów, i dostarczała im tak pozyskane pieniądze.

W końcu 1941 r. Niemcy wyrzucili rodzinę Fenyo z ich domu mieszczącego się przy al. Krasińskiego i zarekwirowali go na własne potrzeby. Trzcińskie pomogły im znaleźć nowe mieszkanie. Jednak schronienie w suterenie budynku znajdującego się nieopodal getta, które im wyszukały, nie było bezpieczne. Wokół getta krążyło wiele niemieckich patroli, a to w momencie nieuwagi groziło dekonspiracją całej rodziny. Jadwiga Trzcińska ponownie pomogła przy znalezieniu nowego miejsca schronienia. Tym razem był to dom na wsi Łagiewniki, przy ul. Krakowskiej 463. W tym mieszkaniu u rolnika Wojciecha Roga nie mogła jednak przebywać cała rodzina, zatem Elżbieta i Ida często nocowały w trzypokojowym mieszkaniu Trzcińskich. Tam też nadal prowadziły tajne, płatne korepetycje z języka angielskiego.

Pomimo wielu starań i zachowywania środków ostrożności, na skutek donosu, 14 kwietnia 1944 r. aresztowano rodzinę Fenyo i deportowano do obozu KL Bergen-Belsen, a stamtąd do KL Auschwitz. W grudniu 1944 r. aresztowano także Jadwigę i pod oskarżeniem o udzielanie pomocy Żydom wysłano ją do KL Bergen-Belsen. Jadwiga Trzcińska, mimo trudnych warunków w obozie oraz przebytego tam tyfusu, przeżyła wojnę i wróciła do Krakowa w październiku 1945 r. Irena Trzcińska została przesłuchana i następnie zwolniona. Do końca okupacji przebywała w Krakowie. Z całej rodziny Fenyo uratowały się Ida i Anna. Elżbieta, Imre i Janos Fenyo zginęli w 1944 r. w KL Auschwitz.

25 maja 1994 r. Jadwiga i Irena Frühling zostały uhonorowane tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/183, Sprawa Jadwigi i Ireny Trzcińskich; AYV, M.31.2/4852, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Biberstein A., *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 2001; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 766; Grądzka M., *Rodzina Trzcińskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-trzcinskich, dostęp 14 XII 2018 r.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Trzcińska Stanisława, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w czasie okupacji w Skwarach, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Trzciński Jan, urodzony 16 marca 1924 r. w Skwarach, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, matka Stanisława, brat Stefan, zamieszkały w czasie okupacji w Skwarach, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Trzciński Stefan, urodzony 1921 r., narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, matka Stanisława, brat Jan, zamieszkały w czasie okupacji w Skwarach, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Po likwidacji getta w Płońsku (dystrykt warszawski) z prośbą o pomoc zwrócili się do Trzcińskich ich dawni znajomi – rodzina Klinów (ojciec Lejzor, synowie Szmul, Moszek i Abram), która przed wojną prowadziła jatkę mięsną w Płońsku. Żydzi zostali przyjęci przez Stanisławę Trzcińską, która ukryła ich w stodole i zapewniła jedzenie. Po kilku dniach opuścili kryjówkę i znaleźli schronienie u innych mieszkańców wioski, wracali jednak regularnie do gospodarstwa Trzcińskich. Większość dnia spędzali w lesie, gdzie się ukrywali. Trzcińscy pomagali nie tylko rodzinie Klinów, lecz także krawcowi Bombolewiczowi, który ukrywał się razem z żoną.

23 sierpnia 1943 r. gospodarstwo Trzcińskich zostało otoczone przez żandarmów z Naruszewa, którzy byli w posiadaniu listy osób mających przechowywać Żydów. Jan Trzciński w jednym ze swoich zeznań sugerował, że wydali ich Klinowie, którzy zostali aresztowani we wsi Radzymin koło Płońska. Ukrywali się tam przez jakiś czas u rodziny Piotrowskich. Niemcy nie znaleźli ukrywających się, ale zauważyli pozostawione przez nich rzeczy. Jan, Stanisława oraz Stefan Trzcińscy w trakcie przeszukania zostali dotkliwie pobici. Janowi udało się uciec z obławy i aż do końca okupacji musiał się ukrywać. Jego brat i matka zostali aresztowani i wywiezieni na posterunek żandarmerii w Naruszewie, a stamtąd do więzienia karno-śledczego w Pomiechówku. W końcu października 1943 r. sołtysi z gminy Naruszewo zostali poinformowani przez władze niemieckie, aby 21 listopada 1943 r. ludność okolicznych wiosek stawiła się na skraju lasu w Złotopolicach (pomiędzy wsiami Złotopolice a Wygoda gm. Załuski), gdzie miała się odbyć pokazowa egzekucja osób pomagających Żydom. Wśród straconych pięciu Polaków znajdował się Stefan Trzciński. Matka Jana – Stanisława – z więzienia w Pomiechówku została przewieziona do Modlina, gdzie ślad po niej zaginął. Po zakończeniu wojny nie wróciła do Skwar.

4 lipca 1991 Jan, Stanisława i Stefan Trzcińscy zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/4957, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AIPN Bi, IPN Bi 1/1028, Pomoc Żydom, k. 316–353.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N-Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Ku-

wałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 766–767; Pietrzak E., *Historia i tradycja Żydów płońskich: wymiar edukacyjny*, Warszawa 2003, Biblioteka Główna UKSW, 144332, s. 75–78; *The Righteous Among The Nations Database*, db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4044186, dostęp 6 I 2016 r.; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 138.

Autor: Paweł Zawisza

Trzciński Paweł, urodzony ok. 1899 r., żona Wiesława, zamieszkały w okresie okupacji w Biłgoraju, Kreishaupt. Bilgoraj, dystrykt lubelski, GG.

Trzcińska Wiesława, urodzona ok. 1905 r., mąż Paweł, zamieszkała w okresie okupacji w Biłgoraju, Kreishaupt. Bilgoraj, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Paweł Trzciński przed wojną był urzędnikiem skarbowym w Biłgoraju. Podczas okupacji zajmował się handlem, a w późniejszym okresie prowadził skup skór. Siedziba skupu Trzcińskiego mieściła się w Biłgoraju przy ul. 3 Maja, w drewnianym budynku. Pracownikami Trzcińskiego byli Żydzi, których uważał za specjalistów w branży. Trzcińscy byli nieświadomi, że w budynku skupu została przygotowana specjalna kryjówka, pomiędzy ścianami dwóch pomieszczeń. Ukrywały się w niej dwie rodziny żydowskie, m.in. rodzina Kandela, który wcześniej prosił Trzcińskich o przyjęcie na przechowanie swojego syna. Trzciński odmówił ze względu na związki z konspiracją (był żołnierzem AK), tajnym nauczaniem i nielegalnym słuchaniem radia w towarzystwie licznej grupy znajomych. Chorego na astmę Trzcińskiego okresowo wyręczała w obowiązkach żona. W bliżej nieznanych okolicznościach odkryła ona obecność Żydów w punkcie skupu. Kilkunastoletnia córka Trzcińskich Gabriela słyszała rozmowę rodziców, z której wynikało, że matka nosiła jedzenie ukrywającym się Żydom.

Istnieją różne wersje wydarzeń, które miały tragiczne następstwa dla ukrywających się Żydów i dla właścicieli skupu. Według jednej z nich podczas wizyty w skupie gestapowiec usłyszał płacz dochodzący z kryjówki, natomiast według innej odkrycie kryjówki związane było z donosem złożonym przez osobę zainteresowaną przejęciem skupu. 17 lutego 1943 r. biłgorajskie Gestapo aresztowało Trzcińskich. Szczęście dopisało ich córce, która zdołała się wymknąć z domu. Gestapowcy torturowali przez blisko dwa tygodnie głównie Wiesławę Trzcińską. Świadkowie zeznający w powojennym śledztwie prowadzonym przeciwko biłgorajskim gestapowcom koncentrowali się na okrucieństwie, z jakim torturowano Trzcińskich.

Paweł i Wiesława Trzcińscy zostali rozstrzelani 2 marca 1943 r. Ich ciała pochowano na biłgorajskim cmentarzu.

Źródła: AIPN Lu, Ds. 4/73, Akta główne OKBZH w Lublinie w sprawie funkcjonowania Gestapo w Biłgoraju, t. 1.

Bibliografia: *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo zamojskie*, Warszawa 1994, s. 18; Relacja Gabrieli Gorzandt [w:] *Światła w ciemności. Sprawiedliwi wśród Narodów Świata. Relacje*, Lublin 2008, s. 34–39; Jaskółowski J., *Historia rodziny Trzcińskich*, http://sprawiedliwi.org.pl/pl/family/393,rodzina-trzcinskich, dostęp 20 XII 2018 r.

Autor: Tomasz Osiński

Tur Felicja (później Sikorska), urodzona 1 kwietnia 1927 r., w latach okupacji niemieckiej zamieszkała we wsi Sieśki, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Tur Karol, rolnik, w latach okupacji niemieckiej zamieszkały we wsi Sieśki, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Tur Wacław, urodzony 25 lutego 1928 r., w latach okupacji niemieckiej zamieszkały we wsi Sieśki, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Tur z d. Grygorczuk Teofila, urodzona 20 listopada 1889 r. w Sieśkach, córka Aleksandra i Zofii, rolniczka, w latach okupacji niemieckiej zamieszkała we wsi Sieśki, Landkreis Bielsk (powiat bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok).

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Teofila i Karol Turowie mieszkali w czasie okupacji niemieckiej z dziećmi: Edwardem (ur. 1922 r.), Felicją i Wacławem. Pewnego dnia trafił do nich młody żydowski lekarz Julian Charin. Do Turów przyprowadziła go albo pielęgniarka Maria Kuzin (tak twierdzi ona sama i Edward Tur), albo ks. Feliks Zalewski (według Teofili i Wacława), który wcześniej był pacjentem Juliana Charina. Lekarz, wcześniej ukrywający się m.in. w Zalesiu w gm. Wyszki u Antoniego Falkowskiego, zamieszkał razem z rodziną Turów w ich dwupokojowym domu. Kiedy do gospodarzy ktoś przychodził, chował się za szafą stojącą w pokoju. W okolicy ukrywali się także brat i siostra Juliana.

Po kilku lub kilkunastu tygodniach Charin został przypadkowo zauważony przez żandarmów z posterunku w Topczewie. Turowie, którzy zwykle czuwali w nocy, tym razem zapomnieli o warcie. Rano zjawili się u nich żandarmi. Charin nie zdążył się ukryć. Został rozstrzelany 19 marca 1943 r., natomiast Turowie (oprócz Edwarda, któremu udało się uciec) trafili do aresztu w Topczewie. Byli tam przetrzymywani przez kilka dni, po czym ich zwolniono. W ich sprawie interweniował ks. Zalewski. Waldemar Monkiewicz wspomina, że na rodzinę Turów nałożono także 300 marek grzywny, czego jednak nie potwierdzają zeznania świadków.

Źródła: AIPN Bi, IPN Bi 1/1032, Pomoc Żydom, Protokoły przesłuchań świadków: Marii Kuzin (12 VII 1988 r.), Felicji Sikorskiej (20 VI 1988 r.), Wacława Tura (20 VII 1988 r.), Edwarda Tura (18 VI 1988 r.); List Felicji Sikorskiej z 7 XII 1988 r.; Notatki sierż. Stefana Gramackiego z MO w Wyszkach z 24 III 1988 r., 16 V 1988 r., 11 XI 1988 r.

Bibliografia: Dobroński A.C., *To był wspaniały doktor*, „Kurier Poranny", 12 XII 2009; Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Białostoccy Żydzi*, t. 2, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, Białystok 1997.

Autor: Anna Pyżewska

Tyczyński Władysław, urodzony 24 października 1916 r. w Dobrucie, syn Jana Piotra i Józefy z d. Pączek, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, ślusarz, zamieszkały w okresie okupacji w Radomiu, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Władysław Tyczyński, po likwidacji przez władze niemieckie tzw. dużego getta w Radomiu, udzielił schronienia w swoim mieszkaniu Jakubowi Silberstajnowi (w okresie międzywojennym właściciel odlewni żelaza „Stella", w której pracował Władysław Tyczyński) oraz jego dwunastoletniemu synowi (imię nieznane). 5 sierpnia 1943 r. został aresztowany i osadzony w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu. Śledztwo w jego sprawie zostało zamknięte prawdopodobnie we wrześniu 1943 r. skazaniem go przez Sąd Specjalny w Radomiu na karę śmierci. Generalny gubernator Hans Frank zastosował wobec skazańca prawo łaski, zamieniając wyrok na rok pozbawienia wolności. Władysław Tyczyński odbył tę karę w więzieniu w Radomiu. Został zwolniony z więzienia 28 lipca 1944 r. Jego dalsze losy pozostają nieznane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, T-43, Arkusz ewidencyjny Władysława Tyczyńskiego.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Tylawska z d. Prygnar Anastazja, urodzona 6 stycznia 1908 r. w Rozdzielu, córka Grzegorza i Marii z d. Murianka, narodowość polska, wyznanie greckokatolickie, rolniczka, zamieszkała w Rozdzielu, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Anastazja Tylawska razem z mężem Dionizym i czwórką dzieci: Mikołajem, Leną, Marią i Janem, mieszkała podczas okupacji niemieckiej w Rozdzielu. Udzielała pomocy Lejbie Joskowi z Męciny Wielkiej, który co pewien czas przychodził do niej po żywność. Mężczyzna prawdopodobnie ukrywał się w okolicznych lasach przez okres ok. dwóch lat.

26 stycznia 1944 r. do domu Anastazji przyszedł Josek. Oprócz kobiety nie było wtedy żadnego z domowników. Kiedy Josek posilał się u Tylawskiej, zjawili się dwaj policjanci ukraińscy z placówki w Ropicy Dolnej, Michał Armeluk i drugi nazwiskiem Gunia, którzy już od pewnego czasu tropili Joska. Tego dnia spadł świeży śnieg, co ułatwiło im odnalezienie miejsca, gdzie otrzymywał pomoc. Armeluk aresztował Żyda i w chwili, gdy wychodzili od Tylawskiej, zastrzelił go na progu domu. Następnie, po wyprowadzeniu przed budynek Anastazji będącej w piątym miesiącu ciąży, wspomniany policjant ukraiński oddał do niej strzał w tył głowy. Kobieta zginęła na miejscu, osieracając czwórkę dzieci. Jej męża Dionizego nie było w tym czasie w domu, dzięki czemu uniknął śmierci. Przez dłuższy czas musiał się ukrywać, wówczas jego dziećmi opiekowali się sąsiedzi.

Źródła: AIPN Rz, S 17/81, Zbrodnie na terenie gminy zbiorowej w Lipinach (pow. gorlicki), Wyciąg z akt zgonu, k. 7, Protokół przesłuchania Stefana Tylawskiego, k. 43; Muzeum Regionalne w Bieczu, A, mps, Spis wydarzeń martyrologicznych w latach II wojny światowej z terenu Biecza i okolic. Ludność Biecza przed i po okupacji, b.d., b.p.; Relacja Anny Rydzewskiej z 8 V 2013 r. (w zbiorach autora); Relacja Mikołaja Tylawskiego z 20 VIII 2012 r. (w zbiorach autora); *ibidem*, IPN Rz 191/549, Pismo Komendanta Milicji Obywatelskiej powiatu gorlickiego, mjr. Stanisława Pietrzyckiego do Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Rzeszowie z 7 V 1968 r., k. 10; *ibidem*, IPN Rz 191/191, OKŚZpNP, Rejestr miejsc i faktów zbrodni hitlerowskich z powiatu Gorlice 1939–1945, k. 58.

Bibliografia: Kalisz M., Rączy E., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów 2015, s. 89–90; Dusza L., *Kryptonim „Nadleśnictwo 14". Z dziejów konspiracji w Gorlickiem*, Warszawa 1981, s. 198.

Autor: Michał Kalisz

Tyryłło Grzegorz, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, pomocnik budowlany, zamieszkały w okresie okupacji w Wilnie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rodzina Tyryłłów w czasie wojny mieszkała przy ul. Rudnickiej w Wilnie. Po likwidacji getta w 1943 r. wiele osób narodowości żydowskiej (prawdopodobnie 12) ukrywało się na poddaszu budynku sąsiadującego z mieszkaniem państwa Tyryłłów. Grzegorz Tyryłło wyjął cegły ze ściany i przez tę ścianę zaopatrywał Żydów w jedzenie. Później ukrywał Żydów w piwnicy. Jego żona Stefania i czworo dzieci: Jan, Janina, Genowefa i Stanisława, pomagali im, codziennie przynosząc do kryjówki żywność.

Miejsce kryjówki zostało wydane przez sąsiadów Tyryłły. Niemcy odkryli kryjówkę i zamordowali większość ukrywających się osób. Tylko nielicznym udało się przeżyć, w tym: Rebece i Fani Feldman, Eugenii Friedman, Joli Friedman Kovarskiej, Lenie Burststein.

Niemcy aresztowali Grzegorza Tyryłłę i wysłali go do obozu koncentracyjnego w Dachau. Zmarł w Wilnie wkrótce po powrocie z obozu.

W 1978 r. Grzegorza Tyryłłę, jego żonę, syna i córki uhonorowano tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/1330, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Bibliografia: Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988, s. 627.

Autor: Alina Zavadzka

Ulma Józef, urodzony 2 marca 1900 r., syn Marcina i Franciszki z d. Kluz, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, sadownik, fotograf, zamieszkały w Markowej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Ulma z d. Niemczak Wiktoria, urodzona 10 grudnia 1912 r., córka Jana i Franciszki z d. Homa, żona Józefa, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, zamieszkała w Markowej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Ulma Stanisława, urodzona 18 lipca 1936 r., córka Józefa i Wiktorii, zamieszkała w Markowej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Ulma Barbara, urodzona 6 października 1937 r., córka Józefa i Wiktorii, zamieszkała w Markowej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Ulma Władysław, urodzony 5 grudnia 1938 r. syn Józefa i Wiktorii, zamieszkały w Markowej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Ulma Franciszek, urodzony 3 kwietnia 1940 r., syn Józefa i Wiktorii, zamieszkały w Markowej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Ulma Antoni, urodzony 6 czerwca 1941 r., syn Józefa i Wiktorii, zamieszkały w Markowej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Ulma Maria, urodzona 16 września 1942 r., córka Józefa i Wiktorii, zamieszkała w Markowej, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Prawdopodobnie z końcem 1942 r. do domu Ulmów w Markowej przybyło pięciu mężczyzn z Łańcuta: Saul Goldman wraz z czterema synami, których imion nie udało się ustalić, oraz sąsiadki rodziny Ulmów – dwie siostry Leja (Lea – różne zapisy w źródłach) Didner (z córką o nieznanym imieniu oraz wieku) i Gołda (używająca także imienia Genia) Grünfeld z Markowej. Były one córkami Chaima Goldmana, najprawdopodobniej brata wspomnianego Saula Goldmana.

Rodzina Ulmów ukryła ich na strychu domu. Żydzi uczestniczyli w życiu codziennym polskiej rodziny, m.in. pracując przy garbowaniu skór. Tą nielegalną działalnością zajmował się Józef Ulma. Tylko w chwilach zagrożenia lub nocą chowali się w kryjówce.

Nad ranem 24 marca 1944 r., w konsekwencji donosu o ukrywających się Żydach, do domu Ulmów przyjechało pięciu niemieckich żandarmów z posterunku w Łańcucie: Eilert Dieken (szef żandarmerii niemieckiej w Łańcucie), Józef Kokot, Michael Dziewulski, Erich Wilde i Gustaw Unbehedenda oraz czterech tzw. granatowych policjantów, w tym Włodzimierz Leś i Eustachy Kolman. Policjanci z policji granatowej otoczyli dom Ulmów, a żandarmi niemieccy po kolei wyprowadzili z niego ofiary, które następnie rozstrzelali przed domem. Jako pierwszych zamordowano Żydów, następnie Józefa i będącą w zaawansowanej ciąży Wiktorię, a na końcu ich dzieci. Zwłoki ofiar zostały zakopane na terenie gospodarstwa w dwóch dołach. W jednym pogrzebano Żydów, a w drugim Polaków. Kilka dni po morderstwie mieszkańcy wsi potajemnie przełożyli zwłoki Ulmów do czterech prowizorycznych trumien i ponownie zakopali. 17 stycznia 1945 r. ciała rodziny Ulmów zostały przeniesione na cmentarz parafialny w Markowej. Jesienią 1947 r. ekshumowano zwłoki zamordowanych Żydów i przeniesiono na Cmentarz Ofiar Hitleryzmu w Jagielle-Niechciałkach.

Jak wynika z akt Ludowej Straży Bezpieczeństwa, za poinformowanie Niemców o ukrywaniu Żydów przez rodzinę Ulmów miał być odpowiedzialny wspomniany wyżej policjant granatowy z posterunku w Łańcucie Włodzimierz Leś. Został on zastrzelony 10 września 1944 r. na mocy wyroku Polskiego Państwa Podziemnego. Wyrok i jego uzasadnienie jednak się nie zachowały.

W 1995 r. Józef i Wiktoria Ulmowie zostali pośmiertnie uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

We wrześniu 2003 r. rozpoczął się proces beatyfikacyjny rodziny Ulmów. Jego etap diecezjalny został zakończony w kwietniu 2008 r.

Z kolei w 2010 r. Józef i Wiktoria Ulmowie zostali odznaczeni przez Prezydenta RP Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. W 2016 r. otwarto w Markowej nazwane imieniem całej rodziny Muzeum Polaków Ratujących Żydów podczas II wojny światowej.

Źródła: AIPN Rz, IPN Rz 107/1608, t.1–4, Sąd Wojewódzki w Rzeszowie, Akta w sprawie Józefa Kokota.

Bibliografia: Szpytma M., *Sprawiedliwi i ich świat. Markowa w fotografii Józefa Ulmy*, wyd. 2, Kraków 2015; Szpytma M., *THE RISK OF SURVIVAL. The Rescue of the Jews by the Poles and the Tragic Consequences for the Ulma Family from Markowa*, Warszawa 2009; Szpytma M., Szarek J., *Rodzina Ulmów. Przejmująca historia polskiej rodziny, która poświęciła swoje życie ratując Żydów – oddali życie za ratowanie Żydów*, wyd. 4, Kraków 2016; Szulikowska M.E., *Markowskie bociany. Opowieść o bohaterskiej Rodzinie Wiktorii i Józefa Ulmów*, Przemyśl 2017.

Autor: Elżbieta Rączy, Mateusz Szpytma

Wachłaczenko Paweł, urodzony 28 maja 1910 r. w Kozienicach, syn Pawła i Julianny z d. Formińskiej, fryzjer, zamieszkały w okresie okupacji w Kozienicach, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Burghardt Jerzy, urodzony 26 lipca 1919 r. w Radomiu, syn Stanisława i Zofii z d. Pęczalskiej, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Irena z d. Zawadzka, urzędnik, zamieszkały w okresie okupacji w Kozienicach, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Kostrzeba Ludwika, urodzona ok. 1897 r.[54] w Woli Życki ej, córka Andrzeja i Marianny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, robotnica, zamieszkała w okresie okupacji w Kozienicach, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W styczniu 1943 r. żandarmeria niemiecka aresztowała troje mieszkańców Kozienic: Pawła Wachłaczenkę (14 lub 16 stycznia[55]), Jerzego Burghardta (15 stycznia) oraz Ludwikę Kostrzebę (16 stycznia). Od 16 stycznia 1943 r. zostali osadzeni w więzieniu w Radomiu. Powodem aresztowania było ukrywanie przez nich osób narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). Ponadto Wachłaczenko ułatwiał Żydom ucieczkę z getta i kierował ich do Szydłowca, gdzie otrzymywali pomoc od innych osób. Wachłaczenko i Burghardt prawdopodobnie należeli do konspiracyjnej Organizacji Wojskowej, nie wiadomo jednak, czy działali na własną rękę, czy też wykonywali rozkazy organizacyjne. Okoliczności udzielenia pomocy Żydom oraz źródła, z których o fakcie tym dowiedzieli się Niemcy, pozostają nieznane. Paweł Wachłaczenko 15 kwietnia 1943 r. został deportowany do KL Auschwitz (nr obozowy 115545), dokąd przybył następnego dnia. Od końca maja 1943 r. przebywał w podobozie KL Auschwitz III Monowitz, a następnie 14 września 1944 r. został przetransportowany do filii KL Flossenbürg w Litomierzycach (nr obozowy 30633), gdzie doczekał wyzwolenia obozu.

Jerzy Burghardt 24 czerwca 1943 r. również został wywieziony do KL Auschwitz (nr obozowy 125708). Z materiałów ewidencyjnych wynika, że w 1944 r. przeniesiono go wraz z dużą grupą więźniów do KL Mauthausen. Jego dalsze losy pozostają nieznane; nic nie wskazuje jednak, że udało mu się doczekać końca wojny.

Ludwika Kostrzeba według dokumentacji więzienia w Radomiu została zwolniona 15 kwietnia 1943 r. Jej dalsze losy pozostają nieznane.

Źródła: APMA-B, Ankiety byłych więźniów, mat. 3939, ankieta z 11 II 1963 r.; *ibidem*, Numerowe wykazy mężczyzn; APR, Więzienie w Radomiu, W-825, Arkusz ewidencyjny

[54] W dokumentach więziennych nie zapisano daty urodzenia Ludwiki Kostrzeby, adnotując jedynie, że w chwili aresztowania miała ona 46 lat.
[55] W ankiecie byłego więźnia KL Auschwitz widnieje data aresztowania 14 stycznia 1943 r., natomiast w aktach więzienia radomskiego data 16 stycznia 1943 r.

Pawła Wachłaczenko; *ibidem*, K-877. Arkusz ewidencyjny Ludwiki Kostrzeby; *ibidem*, B-979. Arkusz ewidencyjny Jerzego Burghardta.

Bibliografia: *Księga pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 2, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006, s. 1105, 1114; Piątkowski S., *Kozienice w latach wojny i okupacji (1939–1945)* [w:] *Kozienice. Monografia miasta*, red. S. Piątkowski, Kozienice 2004; Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3, s. 42; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką,* http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 12 VII 2018 r.

Autor: Sebastian Piątkowski

Walerowicz Konstanty[56], urodzony 9 kwietnia 1902 r. w Ćmielowie, syn Jana i Michaliny z d. Dolinkiewicz, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, ślusarz[57], zamieszkały w okresie okupacji w Skarżysku-Kamiennej, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Konstanty Walerowicz 3 listopada 1942 r. został aresztowany przez funkcjonariuszy policji bezpieczeństwa Sipo i osadzony w więzieniu przy ul. Malczewskiego w Radomiu. Powodem jego aresztowania było „ułatwienie ucieczki" osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). Po kilkunastu dniach śledztwa skazano go wyrokiem sądu na osadzenie w obozie koncentracyjnym. 19 listopada 1942 r. został przetransportowany do KL Auschwitz (nr obozowy 77029), a w 1944 r. przeniesiony do KL Buchenwald (nr obozowy 90251). Brak informacji o jego dalszych losach.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, W-854, Arkusz ewidencyjny Konstantego Walerowicza.

Bibliografia: *Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 2, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006; Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką,* http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 22 VII 2018 r.

Autor: Sebastian Piątkowski

[56] W ewidencji więzienia radomskiego widnieje imię Konstanty, natomiast w ewidencji obozu koncentracyjnego KL Auschwitz imię Konstantyn.
[57] W ewidencji więzienia radomskiego Konstanty Walerowicz został zarejestrowany jako ślusarz, natomiast w ewidencji obozu koncentracyjnego KL Auschwitz jako robotnik.

Waściński Bolesław, urodzony 23 września 1912 r. w Rogożowie, syn Michała, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, funkcjonariusz polskiej policji tzw. granatowej, zamieszkał w okresie okupacji w Grabowie nad Wisłą, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Aresztowany prawdopodobnie przez niemieckich żandarmów z posterunku w Zwoleniu i doprowadzony 9 lutego 1943 r. do więzienia przy ul. Malczewskiego w Radomiu. Powodem jego aresztowania było ukrywanie kobiety narodowości żydowskiej (nazwisko nieznane). 30 czerwca 1943 r., po trwającym blisko pięć miesięcy śledztwie, został przewieziony do więzienia w Dębicy. Jego dalsze losy pozostają nieznane.

Źródła: APR, Więzienie w Radomiu, W-741, Arkusz ewidencyjny Bolesława Waścińskiego.

Bibliografia: Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009; Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.

Autor: Sebastian Piątkowski

Wajcman Antoni, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Zofia, ojciec czwórki dzieci: Jadwigi, Stefana, Cecylii, Heleny, zamieszkały w okresie okupacji w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jesienią 1941 r. Antoni Wajcman, mieszkający wraz z żoną Zofią oraz ich dziećmi w mieszkaniu przy ul. Grochowskiej 158/9 w Warszawie, postanowił przygarnąć pod swój dach Krystynę Kurc, czteroletnią córkę Raja i Zalman Kurców z Łodzi. Kurcowie po wcieleniu Łodzi do III Rzeszy, przenieśli się do Warszawy. Kiedy rozpoczęto likwidację getta warszawskiego, żydowska rodzina zwróciła się do Wajcmanów z prośbą o pomoc. Mieszkanie Wajcmanów wielokrotnie służyło jako tymczasowe miejsce pobytu dla wielu potrzebujących.

W związku z rosnącym niebezpieczeństwem zięć Wajcmanów Lucjan Janiszewski, mąż ich córki Cecylii, postanowił wyrobić fałszywe dokumenty, poświadczające, że Krystyna Kurc jest ich dzieckiem. W działaniach tych czynny udział brała Zofia Wajcman. W późniejszym czasie Janiszewscy wyjechali do Rembertowa, gdzie Lucjan rozpoczął pracę jako fryzjer w niemieckiej armii. Tuż przed zakończeniem okupacji miasta małżeństwo musiało jednak uciec do Warszawy. Powodem tej decyzji było zdekonspirowanie pochodzenia Krystyny.

Pomoc udzielana ludności żydowskiej spotykała się z oporem sąsiedztwa rodziny Wajcman. Ich warszawskie mieszkanie było wielokrotnie nachodzone przez Gestapo i żandarmerię wojskową. W konsekwencji tych rewizji mieszkańcy zostali obrabowani. Antoni Wajcman był też kilkakrotnie pobity.

13 września 1979 r. Antoni i Zofia Wajcmanowie, Lucjan i Cecylia Janiszewscy zostali uhonorowani tytułami Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, 301/472, Zbiór reacji z czasów Zagłady, Relacja Antoniego Wajcmana, k. 1–3.

Bibliografia: *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 785; *The Righteous Among The Nations database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4035398, dostęp 8 II 2015 r.

Autor: Kamil Bielas

Wernej Nikolaus, urodzony 30 listopada 1900 r. w Markowicach, syn Michała i Anny z d. Berezowskiej, narodowość ukraińska, wyznanie greckokatolickie, kierownik zakładu, zamieszkały w okresie okupacji w Stanisławowie, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Obidniak Miron, urodzony 14 sierpnia 1895 r. (w aktach jako miejsce urodzenia figuruje Zagwodz, województwo stanisławowskie), syn Fedora i Marii z d. Stolarczuk, narodowość ukraińska, podpisał volkslistę, wyznanie greckokatolickie, garbarz, portier, zamieszkały w okresie okupacji w Stanisławowie, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Chalupinski (Chałupiński) Julian, urodzony 2 maja 1905 r. w Stanisławowie, syn Semena i Marii z d. Skoreckiej, narodowość ukraińska, wyznanie greckokatolickie, stolarz, zamieszkały w okresie okupacji w Stanisławowie, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Począwszy od maja 1943 r. na poddaszu w zakładzie firmy „Badhauser und Co" ukrywały się trzy Żydówki (nazwiska nieznane), do których we wrześniu 1943 r. dołączyło 10 mężczyzn narodowości żydowskiej (m.in. Aron Wasser oraz Abraham Eisler, nazwiska pozostałych nieznane). O fakcie ukrywania się Żydów na terenie zakładu wiedział jego ówczesny kierownik Nikolaus Wernej, który w zamian za przyzwolenie otrzymał od ukrywających się osób jednorazową opłatę pieniężną. O kryjówce na terenie fabryki wiedział również portier Miron Obidniak, który regularnie otrzymywał pieniądze od Żydów na cele aprowizacyjne. Kilkakrotnie żywność dostarczał również Julian Chalupinski, który otrzymywał za to od ukrywających się Żydów wynagrodzenie. Niemcy odkryli kryjówkę na terenie zakładu po otrzymaniu donosu złożonego przez Rudolfa Schwarza.

13 grudnia 1943 r. Nikolaus Wernej, Miron Obidniak oraz Julian Chalupinski zostali aresztowani i osadzeni w więzieniu w Stanisławowie, a następnie 26 stycznia 1944 r. skazani przez Sąd Specjalny w Stanisławowie. Stanisław Chałupinski otrzymał wyrok

pięciu lat więzienia, Nikolaus Wernej karę śmierci, zamienioną następnie również na pięć lat więzienia. Brak informacji o wysokości kary zasądzonej dla Mirona Obidniaka.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Stanisławowie, R. 137/11.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Joanna Beszczyńska)

Wężowska z d. Berger Maria, urodzona 13 stycznia 1896 r. w Salisfeld k. Freiwaldau (okręg opawski, Kraj Sudecki), córka Józefa i Marii z d. Losse, narodowość niemiecka, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Heinrich, zamieszkała w okresie okupacji we Lwowie (Lemberg), dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Przed wojną Maria Wężowska pracowała jako służąca u żydowskiej rodziny kupca Dawida Selzera. Latem 1943 r. przyszła do niej z prośbą o pomoc Marie Selzer, czternasto- lub piętnastoletnia córka Davida Selzera. Wężowska ukrywała ją od sierpnia do grudnia 1943 r. Za udzieloną pomoc nie przyjęła żadnej zapłaty i przez cały okres ukrywania Żydówki utrzymywała ją z własnych funduszy. Mąż Wężowskiej, w obawie przed represjami, sprzeciwiał się przebywaniu Żydówki w ich domu i nakazał jej wyprowadzenie się. Jednak kilka dni przed Świętami Bożego Narodzenia 1943 r. Marie Selzer znów przyszła do Wężowskiej i została przez nią przyjęta w tajemnicy przed mężem. Mąż o obecności Marie Selzer dowiedział się dopiero po kilku dniach.

Wężowska wraz z ukrywającą się Żydówką została aresztowana w nieznanych okolicznościach 29 grudnia 1943 r., a następnie osadzona w niemieckim Zakładzie Karnym w Krakowie. 1 sierpnia 1944 r. została przetransportowana do obozu dla kobiet w Jaworze jako tymczasowo aresztowana. Termin rozprawy wyznaczono na 10 marca 1945 r., jednak z powodu ewakuacji urzędów rozprawa się nie odbyła. W lipcu 1944 r. dokumenty w sprawie Wężowskiej zostały wysłane z prokuratury w Krakowie do kliniki neurologiczno-psychologicznej, celem zbadania stanu psychicznego oskarżonej. Nie powróciły one jednak do prokuratury, co uniemożliwiło ponowne wszczęcie procesu. Brak informacji o dalszych losach Wężowskiej.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137/154; AP Gdańsk Oddział w Gdyni, Sąd Grodzki w Gdyni, 1433, Akta uznania za zmarłą Wężowska Maria.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Węglarz Stanisław, urodzony 9 grudnia 1912 r. w Sławniowie, syn Jana i Józefy z d. Mach, rolnik, w trakcie okupacji mieszkał w Sławniowie, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Późnym latem 1942 r. do domu Stanisława Węglarza oraz czwórki jego rodzeństwa przyszedł Żyd o nazwisku Tarnawski i poprosił o udzielenie schronienia dla siebie i rodziny.

Niemcy przeprowadzali wówczas akcje w Pilicy, gdzie Tarnawscy na stałe mieszkali. Stanisław Węglarz się zgodził. Żydzi z rodziny Tarnawskich: ojciec (ok. 50 lat) jego żona i troje dzieci: chłopiec (ok. 10 lat), dziewczynka (ok. 14 lat), chłopiec (ok. 18 lat), ukrywali się w stodole Węglarza przez ok. dwa tygodnie. Po tym czasie wrócili do swojego domu w Pilicy. Jednak po upływie niespełna miesiąca pod osłoną nocy powrócili do gospodarza i poprosili o dalszą pomoc. W ich rodzinnym mieście nie było bezpiecznie, dlatego szukali schronienia na dłużej. Stanisław Węglarz wyraził na to zgodę; początkowo Żydzi ukrywali się w stodole, a następnie – po wykopaniu bunkra – w stajni. Prócz Tarnowskich do Węglarza zgłosiło się jeszcze sześć osób narodowości żydowskiej z prośbą o udzielenie pomocy: dwóch mężczyzn w wieku 30 i 35 lat oraz cztery kobiety. Ich także Węglarz ukrywał przez ponad rok, do grudnia 1943 r.

Początkowo Żydzi nie wychodzili poza obręb zabudowań, lecz po upływie kilku miesięcy mężczyźni nocą opuszczali dom Węglarza i udawali się do swoich znajomych po pieniądze. W nocy 21 lub 22 grudnia 1943 r. dwaj ukrywający się Żydzi zostali zastrzeleni. Był to osiemnastoletni syn Tarnowskiego oraz dwudziestopięcioletni Żyd nieznanego nazwiska. Węglarz i czworo jego rodzeństwa, wiedząc, że może to sprowadzić na wszystkich nieszczęście, uciekli wówczas z domu i ukryli się w okolicznych lasach. To samo uczynili pozostali ukrywający się u nich Żydzi. Rano pod dom przyjechali Niemcy – akcją kierował komendant oddziału specjalnego „Motzug" leutnant Herbert Kreske. Dokonali oni rewizji, poza ciałami zabitych, które nadal znajdowały się na podwórku, nie znaleźli innych ukrywających się osób. Nim odjechali, podpali dom Węglarza i zabudowania gospodarcze w jego obejściu, była to represja za udzielanie pomocy Żydom. Według sąsiadów Stanisława w pożarze zginęła jedna Żydówka o nazwisku Tarnowska. Węglarze nie wrócili do gospodarstwa do końca okupacji. Przebywali u partyzantów. Nie wiadomo, jakie były losy pozostałych spośród ukrywających się u nich Żydów.

Źródła: IPN OKŚZpNP Kr, Ds. 34/69, Akta w sprawie zamordowania Zofii Wójcik w Radgoszczy; IPN OKŚZpNP Kr, S 1/72, Akta w sprawie funkcjonariuszy żandarmerii plutonu zwanego „Motzugiem" w Pilicy i jego dowódcy H. Kreske.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Wiaderek Jan, urodzony 2 kwietnia 1911 r. w Gidlach, syn Piotra i Marii z d. Kucharskiej, urzędnik na kolei, zamieszkały w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jan Wiaderek ukrywał dwie osoby narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane), za co został aresztowany 4 października 1942 r., a następnie 5 listopada 1942 r. osadzony w więzieniu w Częstochowie. Zwolniono go 28 listopada 1942 r.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 2371, s. 1–5.

Autor: Grzegorz Onyszko

Wierzba Jan Kanty, urodzony 20 października 1899 r. w Młodzawach Dużych, syn Michała i Agnieszki, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik. W okresie okupacji zamieszkiwał we wsi Pawłowice, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Jan Wierzba w swoich zabudowaniach położonych we wsi Pawłowice w powiecie pińczowskim w latach 1940–1942 ukrywał pochodzącą z Pińczowa rodzinę piekarza o nazwisku Kopel, składającą się z pięciu osób (w tym syna ok. 30 lat oraz córek 19 lat i 24 lata). Żydowska rodzina zajmowała specjalnie w tym celu wymurowane pomieszczenie pomiędzy chlewem a domem. W ukrywanie Żydów zaangażowani byli także pozostali członkowie rodziny Wierzbów.

W lutym 1942 r. do zabudowań Jana Wierzby przybył funkcjonariusz tzw. policji granatowej nazwiskiem Palimąka wraz z kilkoma żandarmami niemieckimi. Dwóm kobietom żydowskim udało się zbiec. Podczas aresztowania postrzelony został jeden z ukrywanych mężczyzn. Jan Wierzba wraz dwoma Żydami został aresztowany i wywieziony do Buska-Zdroju. Stąd przetransportowano go do KL Lublin (Majdanek), a następnie 31 marca 1943 r. do KL Flossenbürg, gdzie zmarł najprawdopodobniej w kwietniu 1943 r. Sądownie datę śmierci Jana Kantego Wierzby ustalono na 30 kwietnia 1943 r.

Źródła: AIPN, IPN BU, 392/899, Akta dotyczące ukrywania przez Jana Wierzbę rodziny Kopelów we wsi Pawłowice, dystrykt radomski w latach 1940–1942, Akta dotyczące ukrywania przez Juliana Laskowskiego rodziny Nowarskich we wsi Pawłowice, Protokół przesłuchania świadka Jana Wierzby, Katowice, 11 X 1988 r., s. 6–7; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Stanisławy Blaut, Katowice, 11 X 1988 r., s. 10–11; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Juliana Laskowskiego, Kielce, 21 XI 1988 r., s. 16–18; AIPN Ki, IPN Ki 59/129, Protokół przesłuchania świadka Tomasz Mazura, Kielce, 11 II 1950 r., s. 21; *ibidem*, Postanowienie Sądu Grodzkiego w Pińczowie, Pińczów, 29 III 1950 r., s. 27; ZMM, XIX-110/I, Zbiór fotokopii i kserokopii. Lista transportowa z KL Lublin do KL Flossenbürg, k. 35.

Autor: Tomasz Domański

Witkoś Jan, urodzony 10 października 1912 r., rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Chotlu, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W 1943 r. Jan Witkoś ukrywał w swoim gospodarstwie czteroosobową rodzinę żydowską (małżeństwo z synem i córką, ich nazwisko pozostaje nieznane). Rankiem 24 marca 1943 r. do Chotla przybyli Niemcy, otoczyli całą wieś, przeprowadzili rewizje w domach i zabrali niektórych mieszkańców na roboty przymusowe do Niemiec.

W jednej ze stodół Niemcy natrafili na ukrywających się Żydów, którzy podjęli próbę ucieczki. W pobliżu kryjówki zastrzelili kobietę, a jej męża i syna złapali ok. 4 km dalej. Mężczyzna i chłopiec zostali zabrani do budynku miejscowej szkoły, gdzie w trakcie tortur

pytano ich o osoby, które udzieliły im pomocy. Nazwisko Jana Witkosia podał chłopiec, którego wraz z ojcem żandarmi zabrali do ich miejsca ukrycia. Tam Niemcy odnaleźli jeszcze schowaną dziewczynkę, którą wraz z jej bratem i ojcem zastrzelili przed stodołą. Miejscowa ludność pochowała Żydów na miejscu zbrodni.

Jana Witkosia żandarmi zabrali na posterunek w Busku-Zdroju, skąd tego samego dnia trafił do więzienia w Kielcach. Został skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano 20 lipca 1943 r. o godz. 4.30 w więzieniu w Kielcach.

Źródła: AIPN Ki, Ds. 29/67, Zbrodnie popełnione przez hitlerowskich żandarmów (Hass, Orłowski, Wreide i inni) z posterunku Chmielnik w latach 1939–1945, t. 1; APKi, Więzienie w Kielcach, 1146, 1138.

Bibliografia: Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983; Wroński S., Zwolak M., *Polacy – Żydzi, 1939–1945*, Warszawa 1975, GKBZHwP, s. 370, 429.

Autor: Edyta Krężołek

Wojciukiewicz (ojciec), imię nieznane, przed wojną zatrudniony jako dozorca, zamieszkały w czasie wojny w Wilnie.

Wojciukiewicz Jarosław (syn), zamieszkały w czasie wojny w Wilnie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rodzina Wojciukiewiczów przed wojną mieszkała w Wilnie, w domu należącym do żydowskiej rodziny Kaców przy ul. Chocimskiej 27 m. 2. Według relacji najmłodszego syna z rodziny Wojciukiewiczów, Franciszka, prawdopodobnie w październiku 1941 r., podczas likwidacji getta wileńskiego, do ich mieszkania przyszła najpierw matka, a po kilku dniach syn z rodziny Kaców. Wojciukiewiczowie w obawie przed karą grożącą za pomoc Żydom nie zgodzili się, by którekolwiek z nich zostało dłużej w mieszkaniu. Obojgu jednak pomogli: pozwolili się umyć i zapewnili żywność.

Najprawdopodobniej za drugim razem o wizycie Kaca u Wojciukiewiczów dowiedziała się ich sąsiadka, Litwinka (nazwisko nieznane), i doniosła o tym fakcie na policję. Według relacji Wojciukiewicza przyczyną złożonego zawiadomienia miała być osobista niechęć, jaką żywiła ona wobec Kaców. W konsekwencji ojciec i najstarszy syn zostali aresztowani przez litewską policję. Wojciukiewiczowie poprosili sąsiadkę, by odwołała swoje zeznania. Zrobiła to, ale następnego dnia zwolniono jedynie syna. Ociec został przeniesiony do więzienia na Łukiszkach, gdzie spędził ok. trzech miesięcy.

Źródła: AŻIH, Zbiór relacji z czasów Zagłady, 301/7074, Relacja Franciszka Wojciukiewicza, k. 2–3.

Autor: Zofia Trębacz

Wojnar Jan, urodzony 3 maja 1905 r. w Ostroszy, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, w okresie wojny zatrudniony jako kierowca w Urzędzie do spraw żywności w Drohobyczu, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG.

Moroz Maria, urodzona 26 grudnia 1914 r. w Wiedniu, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, w okresie okupacji zamieszkała w Drohobyczu, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG.

Gryszko Władysław, urodzony 9 września 1898 r. w Niemcach, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, w okresie okupacji zamieszkały w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Płużańska (Pluzanska, Puzainska) z d. Malinowska Anna, urodzona 20 lipca 1889 r. w Warszawie, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, w okresie okupacji zamieszkała w Warszawie (Warschau), dystrykt warszawski, GG.

Pachowski Jakub, urodzony 26 lipca 1885 r. w Drohobyczu, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, pracownik umysłowy, w okresie okupacji zatrudniony w Urzędzie Pracy w Drohobyczu, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG.

Pachowska Janina, urodzona 26 kwietnia 1914 r. w Drohobyczu, córka Jakuba, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, pracownik umysłowy, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkała w Drohobyczu, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG.

Pachowska Bogumiła, urodzona 19 czerwca 1909 r. w Drohobyczu, córka Jakuba, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Anna Płużańska od listopada 1942 r. wynajmowała mieszkanie uciekinierkom z drohobyckiego getta: córce przewodniczącego tamtejszego Judenratu Rosenblatta, która używała fałszywych dokumentów na nazwisko Zofia Sankowska lub Zofia Różańska, oraz żonie jego zastępcy Marcelego Ruhrberga – Renacie. Obie, dzięki Janowi Wojnarowi, przedostały się do Lwowa. O powodzeniu tej akcji poinformowała Ruhrberga Maria Moroz, która dostarczała mu również korespondencję.

Wkrótce do Warszawy udał się Marceli Ruhrberg, zbiegły z Drohobycza na początku grudnia 1942 r. Dotarł do Warszawy, jako przewoźnika wynajął Władysława Gryszkę. Zamieszkał wraz z żoną przy ul. Kawczej 27 u Jana Pioruńskiego.

Anna Płużańska pośredniczyła również w przekazywaniu korespondencji od i do Ruhrbergów. Poczta była adresowana na jej nazwisko. Płużańska wysyłała także listy, które przez żonę Jakuba Pachowskiego, a po jej śmierci przez niego i córki Bogumiłę i Janinę, działaczkę Polskiego Komitetu Opiekuńczego, były przekazywane przy pomocy pośredników do bunkra, w którym ukrywali się Żydzi, a wśród nich Rosenblatt. Był on znajomym Pachowskiego z okresu przedwojennego. Rosenblatt wspierał go wówczas finansowo.

22 czerwca 1943 r. Ruhrbergowie zostali wraz z właścicielką mieszkania (nazwisko nieznane) zatrzymani i oddani do dyspozycji policji w Drohobyczu. Nastepnie Ruhrberg

wraz z żoną Renatą zostali rozstrzelani. Płużańska przebywała w areszcie jeszcze pod koniec lipca 1943 r., potem trafiła do KL Auschwitz (nr obozowy 55863). Jana Wojnara aresztowano 15 czerwca 1943 r. lecz zwolniono ze względu na chorobę, a następnie przewieziono do szpitala powiatowego. Aresztowano także Marię Moroz i po dwóch dniach wypuszczono z więzienia, ponieważ karmiła piersią dziecko. 7 lipca 1943 r. zatrzymano Gryszkę, który trafił do aresztu przy Sipo w Warszawie. Jakub Pachowski i jego córki Janina i Bogumiła zostali aresztowani 17 czerwca 1943 r. i zwolnieni kilka dni później. 13 sierpnia komendant drohobyckiego Sipo nakazał ponowne ich aresztowanie. Brak informacji o dalszych losach Pachowskich.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137/1; R. 137/162.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Wojnarowicz Zygmunt, urodzony 17 stycznia 1890 r. we wsi Tursko Wielkie, narodowość polska, rolnik, żona Elżbieta, zamieszkały w okresie okupacji w Wawrzeńczycach, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Zygmunt Wojnarowicz i jego żona Elżbieta byli właścicielami dużego gospodarstwa rolnego w Wawrzeńczycach. Utrzymywali kontakty towarzyskie z małżeństwem Rozmarynów, Marianem i Reginą, którym udzielili schronienia w przygotowanym schowku nad stajnią. Kiedy pojawiły się plotki o nadchodzącym wysiedleniu, Marian i Regina Rozmarynowie udali, że wyprowadzają się do Krakowa, a w rzeczywistości pozostali na wsi u swoich dotychczasowych gospodarzy.

Wojnarowiczowie przez krótki okres przechowywali także dziewczynkę imieniem Gerta, która w 1943 r. została przekazana pani Hanasiewicz, mieszkającej w Krakowie siostrze Zygmunta Wojnarowicza, u której przeżyła wojnę. W tym samym domu schronienie znalazła ponadto czteroosobowaosobowa rodzina Kiclingerów, którzy przypuszczalnie uciekli z transportu do obozu na przełomie 1942 i 1943 r., oraz dwunastoletnia dziewczynka Felicja Seifert, która wśród dzieci sąsiadów uchodziła za daleką krewną gospodarzy i w związku z tym nie ukrywano jej obecności.

Małżeństwo Rozmarynów zostało zdekonspirowane 23 czerwca 1943 r. w trakcie przeszukania gospodarstwa przez tzw. policję granatową. Rozstrzelano ich na miejscu i pochowano na podwórzu domu. Felicji Seifert udało się uciec i ukryć w zaroślach. Zygmunt Wojnarowicz został zabrany na posterunek w Nowym Brzesku, skąd wypuszczono go dzięki wysokiej łapówce wpłaconej przez nieznanego ofiarodawcę. Elżbieta Wojnarowicz oddała Felicję Zofii Myczkowskiej z Krakowa, dzięki czemu dziewczynka doczekała zakończenia wojny.

Zygmunt Wojnarowicz został ponownie aresztowany 8 lipca 1943 r., tym razem pod zarzutem posiadania radia i pomocy Żydom. Początkowo osadzono go w krakowskim więzieniu przy ul. Montelupich, a następnie 17 września 1943 r. przewieziono do KL Auschwitz (nr 151255). Stąd po pewnym czasie wysłano go do KL Mittelbau-Dora (nr więźnia 62330), gdzie zmarł 1 lutego 1945 r.

8 listopada 1999 r. Zygmunt i Elżbieta Wojnarowiczowie zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/8687, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AIPN, IPN GK, 132/3, Wykazy więźniów KL Mittelbau-Dora wg stanu na dzień 1 XI 1944 r.: spis więźniów obozu Mittelbau-Dora, którzy w okresie 28 X – 1 XI 1944 r. zostali przeniesieni w obrębie Mittelbau I, II, III i Kommando Rossla, lista 13 więźniów, którzy przybyli w okresie 28 X – 1 XI 1944 r. do KL Mittelbau-Dora-Kommando Mittelbau II-Ellrich, lista 64 więźniów (głównie Polacy, Francuzi i Belgowie), którzy w okresie 28 X – 1 XI 1944 r. opuścili KL Mittelbau-Dora-Kommando Mittelbau II-Ellrich, alfabetyczny spis 7819 więźniów KL Mittelbau-Dora-Kommando Mittelbau II-Ellrich (w większości Polacy, obywatele radzieccy, Francuzi, Belgowie i Żydzi), alfabetyczny wykaz 132 włoskich jeńców wojennych (więźniów Kommando Mittelbau II-Ellrich), alfabetyczny spis więźniów Kommando Mittelbau III-Harzungen (głównie Polacy, obywatele radzieccy, Belgowie, Francuzi i Cyganie).

Bibliografia: *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybanych powiatach okupowanej Polski*, t. 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 155; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 822–823; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 22 VII 2018 r.

Autor: Paweł Zawisza

Wojton Dorota, urodzona 29 grudnia 1897 r. w Haczowie, robotnica, zamieszkała w okresie okupacji w Haczowie, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Dorota Wojton udzielała schronienia osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nie są znane), za co została skazana 9 lipca 1943 r. wyrokiem Sądu Specjalnego w Rzeszowie na karę śmierci, zamienioną następnie na karę trzech lat więzienia. Karę odbywała w obozie jenieckim Rodgau-Dieburg.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny w Rzeszowie, R. 137/54.

Autor: Tomasz Gonet (tłumaczenie materiałów źródłowych: Mirosław Sikora)

Wolkotrup[58] **Katarzyna**, urodzona 1888 r., narodowość polska, zamieszkała w okresie wojny w Baranowiczach, rejencja Baranowitschi (baranowicka), Komisariat Generalny Białoruś, Komisariat Rzeszy Wschód.

[58] W publikacji T. Snydera *Czarna ziemia. Holocaust jako ostrzeżenie*, Kraków 2015, s. 391–392 nazwisko pisane jest jako Wołkotrup.

Wolkotrup (mąż), imię nieznane, zamieszkały w okresie wojny w Baranowiczach, rejencja Baranowitschi (baranowicka), Komisariat Generalny Białoruś, Komisariat Rzeszy Wschód.

Wolkotrup (córka), imię nieznane, zamieszkała w okresie wojny w Baranowiczach, rejencja Baranowitschi (baranowicka), Komisariat Generalny Białoruś, Komisariat Rzeszy Wschód.

Wolkotrup (syn) imię nieznane, zamieszkały w okresie wojny w Baranowiczach, rejencja Baranowitschi (baranowicka), Komisariat Generalny Białoruś, Komisariat Rzeszy Wschód.

Wolkotrup (syn) imię nieznane, zamieszkały w okresie wojny w Baranowiczach, rejencja Baranowitschi (baranowicka), Komisariat Generalny Białoruś, Komisariat Rzeszy Wschód.

Wolkotrup (synowa), imię nieznane, zamieszkała w okresie wojny w Baranowiczach, rejencja Baranowitschi (baranowicka), Komisariat Generalny Białoruś, Komisariat Rzeszy Wschód.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Od 1941 r. rodzina Wolkotrupów przechowywała w piwnicy w swoim domu w Baranowiczach swoich żydowskich sąsiadów – Michała, Chanę oraz ich córeczkę (imię nieznane). W wyniku donosu złożonego przez jednego z sąsiadów Niemcy znaleźli ukrywających się Żydów. Zarówno Polacy, jak i Żydzi zostali zamordowani na miejscu. Przeżyć udało się jedynie Katarzynie Wolkotrup i córce ukrywających się Żydów, gdyż w czasie aresztowania znajdowały się one poza domem. Kiedy Katarzyna Wolkotrup wróciła do mieszkania, znalazła w nim zamordowanych Żydów oraz członków swojej rodziny: zięcia, córkę, dwóch synów, synową i jej ośmiomiesięczne dziecko. Z obawy przed aresztowaniem do końca wojny ukrywała się wraz z żydowskim dzieckiem na wsi.

Źródła: AŻIH, Zbiór relacji z czasów Zagłady, 301/1959, Relacja Katarzyny Wolkotrup, k. 1.

Bibliografia: T. Snyder, *Czarna ziemia. Holocaust jako ostrzeżenie*, Kraków 2015, s. 391–392.

Autor: Zofia Trębacz, Aleksandra Namysło

Wołosewicz z d. Barbachowska Stefania, urodzona 16 czerwca 1905 r. w Kosowie Lackim, córka Stanisława i Stanisławy, wyznanie rzymskokatolickie, mąż Władysław, zamieszkała w okresie okupacji w Kosowie Lackim, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG.

Wołosewicz Władysław, urodzony 26 kwietnia 1897 r. w Białymstoku, syn Michała i Antoniny z d. Drosdowskiej, wyznanie rzymskokatolickie, żona Stefania z d. Barbachowska,

listonosz, zamieszkały w okresie okupacji w Kosowie Lackim, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG.

Barbachowska Stanisława, urodzona ok. 1885 r. w Kosowie Lackim, córka Jana i Marianny z d. Szerszeń, wyznanie rzymskokatolickie, wdowa, zamieszkała w okresie okupacji w Kosowie Lackim, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Stafania i Władysław Wołosewiczowie oraz Stanisława Barbachowska udzielali schronienia Esterze Kuper dwunastoletniej dziewczynce narodowości żydowskiej, za co zostali aresztowani 31 grudnia 1942 r. W trakcie procesu obciążyły ich zeznania Estery Kuper, która została wydana Niemcom przez sąsiadów 1 stycznia 1943 r. W trakcie przesłuchania dziewczynka wskazała osoby, które udzieliły jej pomocy. Wyrokiem niemieckiego Sądu Specjalnego w Warszawie Stefania i Władysław Wołosewiczowie, którzy nie przyznali się do winy, zostali skazani na sześć miesięcy więzienia, natomiast Stanisława Barbachowska, która w toku postępowania przyznała się do zarzuconych czynów, została skazana na karę śmierci. Brak informacji o wykonaniu wyroku.

Źródła: APW, Sąd Specjalny w Warszawie, 1050.

Autor: Marcin Urynowicz

Wołowiec Stanisława, narodowość polska, w okresie okupacji zamieszkała w Zajączkowie Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Wołowiec Janina, w chwili śmierci ok. 12 lat, córka Stanisławy, w okresie okupacji zamieszkała w Zajączkowie, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Wołowiec Leokadia, w chwili śmierci ok. 10 lat, córka Stanisławy, w okresie okupacji zamieszkała w Zajączkowie, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Wołowiec Bronisława, w chwili śmierci ok. 3 lata, córka Stanisławy, w okresie okupacji zamieszkała w Zajączkowie, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Wołowiec Kazimiera, w chwili śmierci ok. 6 miesięcy, córka Stanisławy, w okresie okupacji zamieszkała w Zajączkowie, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Rodzina Wołowców zamieszkiwała w miejscowości Zajączków. Ojciec rodziny, Gabriel, został z nieznanego powodu osadzony w KL Auschwitz i zmarł tam w lutym 1942 r. Jesienią 1942 r. Stanisława Wołowiec udzielała pomocy materialnej oraz schronienia ludności żydowskiej, m.in. trójce dzieci żydowskich koczujących w pobliskim lesie. Dzieci te zostały jednak schwytane przez policjantów niemieckich, a następnie rozstrzelane na cmentarzu żydowskim w Ciepielowie. Nie są znane okoliczności znalezienia ich kryjówki

przez Niemów. Nie można także wykluczyć, że przed egzekucją dzieci wyjawiły nazwisko osoby udzielającej im pomocy.

W bliżej nieokreślonych okolicznościach, prawdopodobnie na skutek donosu, 11 stycznia 1942 r. gospodarstwo rodziny Wołowców zostało otoczone przez kilkuosobową grupę żandarmów niemieckich z posterunku w Ciepielowie. W tym czasie w domu znajdował się jeszcze pracujący u nich Franciszek Zaborski pochodzący ze wsi Ranachów. Do domu Wołowców przywieziono także furmanką z pobliskiej miejscowości Józefa Jelonka – powinowatego Marii Wołowiec. Przy czym nie wiadomo, czy udzielał on pomocy ludności żydowskiej. Około godziny 12.00, po przybyciu furmanki z Józefem Jelonkiem, policjanci rozstrzelali wszystkie wymienione osoby w stodole należącej do Stanisławy Wołowiec. Następnie, podobnie jak w Ciepielowie i Rekówce, obrabowali gospodarstwo z wartościowych przedmiotów i zwierząt gospodarskich, a stodołę kryjącą ciała ofiar podpalili.

Bibliografia: Fajkowski J., Religa J., *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981, s. 306; *List of Poles Killed Helping Jews During the Holocaust*, http://www.holocaustforgotten.com/list.htm, dostęp 21 XII 2018 r.; Młynarczyk J.A., Piątkowski S., *Cena poświęcenia. Zbrodnie na Polakach za pomoc udzielaną Żydom w rejonie Ciepielowa*, Kraków 2007, s. 108–110. Wroński S., Zwolak M., *Polacy i Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971, s. 415; Zajączkowski W., *Martyrs of charity,* Washington D.C. 1988, s. 279.

Autor: Tomasz Domański

Wójcik Władysław, syn Franciszka i Marianny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolnik, w okresie okupacji zamieszkały we wsi Śladków Mały, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie okupacji niemieckiej rodzina Wójcików, składająca się z Franciszka i Marianny oraz ich dzieci Emilii, Jana oraz Władysława, ze wsi Śladków Mały w gm. Chmielnik, ukrywała i żywiła dziesięciu żydowskich uciekinierów z getta w Chmielniku. Ukrywani Żydzi nazywali się: Abram i Icek Rajzmanowie oraz członkowie rodzin Wiślickich i Sluzingerów. Żydzi byli ukrywani od grudnia 1942 r. do 16 marca 1943 r. w bunkrze specjalnie wybudowanym przez braci Wójcików. Tego dnia do zabudowań Wójcików przybyło kilkudziesięciu żandarmów, z których część stanowiła załoga posterunku w Chmielniku (Świątek, Orłowski, Cieślik). Policjanci zostali poinformowani najprawdopodobniej przez sąsiada Jerzego Ochlasta, właściciela majątku Grzybowa i jednocześnie zarządcę komisarycznego majątków żydowskich w Chmielniku. Przypuszczał on, że bunkier służy partyzantom. Żandarmi po przybyciu na miejsce rozstrzelali znajdujących się tam Żydów. Dwie ukrywające się w bunkrze żydowskie dziewczynki zostały zagryzione przez psy policyjne. Policjanci zamierzali rozstrzelać rodzinę Wójcików. W ich obronie stanął wspomniany Ochlast. Wówczas Władysław Wójcik oświadczył, że tylko on ukrywał Żydów, a pozostali członkowie rodziny o niczym nie wiedzieli. W konsekwencji został zabrany do Buska-Zdroju, a następnie osadzony w więzieniu w Pińczowie, skąd wrócił po kilku miesiącach. Nie doczekał jednak końca wojny – został zamordowany w bliżej nieustalonych okolicznościach najprawdopodobniej w 1944 r.

W 1949 r. odbył się proces Jerzego Ochlasta przed Sądem Apelacyjnym w Kielcach. Oskarżano go o współpracę z Niemcami. Proces zakończył się jego uniewinnieniem.

Źródła: AOK, Ds. 29/69, Protokół przesłuchania świadka Emilii Szczerby, Kielce, 21 VI 1969 r., k. 316–317; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Jana Wójcika, Kielce, 21 VI 1969 r., k. 321–322; AIPN Ki, IPN Ki 126/4, SAK, Protokół przesłuchania świadka Franciszka Wójcika, Śladków Mały, 8 VI 1949 r., s. 480–481; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Stanisława Ufniaka, Szaniec, 21 VI 1949 r., s. 490; *ibidem*, Protokół przesłuchania świadka Mariana Stochmala, Busko-Zdrój, 8 VI 1949 r., s. 475; *ibidem*, Sentencja wyroku w sprawie Jerzego Ochlasta, Busko-Zdrój, 6 VIII 1949 r., s. 441.

Bibliografia: E. Fąfara, *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 494–495.

Autor: Tomasz Domański

Wróbel Franciszek, urodzony 16 września 1898 r. w Brześciu, syn Wojciecha i Ludwiki, żona Stanisława, rolnik, zamieszkały w okresie okupacji w Czechowie, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Franciszek Wróbel wraz z żoną Stanisławą oraz dziećmi: Edwardem, Albinem i Janiną od grudnia 1942 r. ukrywał zbiegłego z getta w Tarnowie Stanisława Koconia oraz dostarczał mu żywność w trakcie jego pobytu w pobliskim lesie, za co został aresztowany 29 czerwca 1943 r. przez żandarmerię niemiecką i osadzony w więzieniu w Pińczowie. Stanisław Kocoń po zatrzymaniu Franciszka Wróbla zmuszony był, dla bezpieczeństwa polskiej rodziny, opuścić schronienie. Franciszek Wróbel po kilku dniach został zwolniony z więzienia. Zwolnienie nastąpiło prawdopodobnie na skutek zatrzymania przez Niemców w pobliskim lesie innego Żyda (Miodownika, imię nieznane), który zeznał, że ukrywał się u polskiego chłopa w Czechowie (u sąsiada Wróblów – Józefa Gawlika), i w trakcie konfrontacji oświadczył, że to nie Franciszek Wróbel udzielał mu pomocy. Do zwolnienia z więzienia przyczynili się prawdopodobnie również członkowie polskiego podziemia pracujący na terenie więzienia.

17 czerwca 2002 r. Franciszek Wróbel został uhonorowany tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/2540, Sprawa Franciszka Wróbla; AYV, M.31.2/9725, Collection of the Righteous Among the Nations Department.

Autor: Tomasz Gonet

Wróbel Marianna, urodzona 30 listopada 1903 r., żona Jana, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Bidaczowie Nowym, Kreishaupt. Bilgoraj, dystrykt lubelski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Marianna i Jan Wróblowie zamieszkiwali okresie okupacji we wsi Bidaczów Nowy, prowadząc tam gospodarstwo rolne. Od września 1942 r. ukrywali w swych zabudowaniach siostry Polę (14 lat) i Helę (17 lat). Dzięki zgłoszeniu tych dziewcząt jako Polek do pracy w Rzeszy, wyjechały one do Niemiec i przeżyły wojnę. Równocześnie od jesieni 1942 r. Wróblowie ukrywali na strychu swego domu żydowskie małżeństwo z Biłgoraja z dzieckiem. Dnia 19 grudnia 1942 r. w Bidaczowie prowadzona była obława m.in. na ukrywanych Żydów. Wróblowie polecili małżonkom opuścić czasowo ich dom i ukryć się w lesie. Z powodu niskiej temperatury Żydzi wrócili jednak do ich mieszkania. Tutaj zostali odkryci przez polskich strażaków uczestniczących w obławie i odstawieni na posterunek żandarmerii w Biłgoraju. Tego samego dnia do gospodarstwa Wróblów przybyli Niemcy, którzy zastrzelili na miejscu Mariannę i Jana, splądrowali ich obejście, a następnie podpalili zabudowania. Ich dzieci – Antonina (8 lat, później po mężu Miklińska) i Eugeniusz (10 lat) zostały wypędzone z gospodarstwa.

Źródła: AIPN, IPN BU 392/975, Akta dotyczące ukrywania przez Marię i Jana Wróbel Poli i Heli Josef oraz udzielanie pomocy żywnościowej N.N. rodzinie żydowskiej we wsi Bidaczów Nowy, dystrykt lubelski w 1942 r.

Bibliografia: *Relacje o pomocy udzielanej Żydom przez Polaków zamieszkałych we wsiach Lubelszczyzny w latach w latach 1939–1944. Wybór materiałów źródłowych*, oprac. S. Piątkowski [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 2, red. M. Przegiętka, Warszawa 2016, s. 213–215; Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987, s. 83; Siemion L., *Egzekucje na Lubelszczyźnie,* „Zeszyty Majdanka" 1969, t. 3, s. 172; Siemion L., *Z lat okupacji hitlerowskiej na Lubelszczyźnie*, Lublin 1971, s. 250.

Autor: Sebastian Piątkowski

Wydmański Józef, mąż Marianny z d. Małpa, a następnie Cieślińskiej, ojciec Jana Stanisława, rolnik, w trakcie okupacji zamieszkały we wsi Rzeżuśnia, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef Wydmański udzielał w trakcie okupacji schronienia Żydowi. Dom Józefa był usytuowany na pograniczu wsi Krępa i gromady Rzeżuśnia, stąd też w relacjach obie te nazwy pojawiają się wymiennie jako miejsce zamieszkania Wydmańskiego. Był to niewielki drewniany budynek kryty słomą, z przylegającą do niego stodołą. Na strychu stodoły Wydmański ukrywał mężczyznę narodowości żydowskiej, nieznanego świadkom wydarzeń z nazwiska. W toku śledztwa ustalono, że najprawdopodobniej nazywał się on Józef Goldwasser i był uciekinierem z Warszawy, w wieku ok. 35 lat, z zawodu księgowym. Nie wiadomo, jak długo przebywał w schronieniu Wydmańskiego.

23 kwietnia 1944 r. miejscowość Krępa została otoczona przez żołnierzy i policjantów z nieustalonych formacji, podlegających niemieckim władzom okupacyjnym.

Obława rozpoczęła się od wczesnych godzin porannych, zaś funkcjonariusze przystąpili do zatrzymywania ludzi według sporządzonej wcześniej listy. Nie ma potwierdzenia w zeznaniach świadków, by został złożony donos na Józefa Wydmańskiego, jednak nie jest to wykluczone. Tym bardziej że w trakcie obławy otoczono jego dom oraz dokonano w nim rewizji.

Funkcjonariusze żandarmerii odnaleźli ukrywającego się w zabudowaniach gospodarczych mężczyznę żydowskiego pochodzenia. Jeden z żandarmów zwrócił się do Wydmańskiego w języku polskim i zasugerował mu, by zbiegł do lasu. Na to było jednak już za późno, po nieudanej próbie ucieczki, 23 kwietnia 1944 r. za udzielanie pomocy i schronienia Józefowi Goldwasserowi Wydmański został zastrzelony. Według relacji świadków wydarzeń, po egzekucji Wydmańskiego jego dom i pomieszczenia gospodarcze zostały spalone. Zdaniem niektórych zeznających do palących się budynków wrzucono zwłoki Żyda ukrywanego przez Wydmańskiego. Z kolei w świetle pojedynczych zeznań Żyd został żywcem wrzucony w płomienie. Józefa Wydmańskiego pochowano na cmentarzu w Rzeżuśni, gdzie w przeszłości grzebano osoby zmarłe na cholerę[59].

Źródła: AIPN, IPN BU 392/1349, Akta dotyczące zamordowania Józefa Wydmańskiego za ukrywanie Żydów we wsi Krępa, pow. Miechów; *ibidem*, IPN BU, 2448/457, Ankieta GKBZHwP*,* pow. miechowski, pomoc udzielana przez Polaków eksterminowanym i prześladowanym obywatelom polskim pochodzenia żydowskiego, k. 6; AIPN Kr, OKŚZpNP Kr, S 104/10/Zn, Akta w sprawie zabójstwa przez rozstrzelanie obywatela polskiego Józefa Wydmańskiego oraz nieustalonej osoby narodowości żydowskiej dokonanego 23 kwietnia 1944 r. w miejscowości Krępa.

Bibliografia: *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 158, 174; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo krakowskie miejskie*, GKBZHwP, Warszawa 1984, s. 55; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007, s. 613; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, s. 131.

Autor: Martyna Grądzka-Rejak

Wysmulska z d. Piasecka Zofia, urodzona ok. 1908 r.[60], mężatka, rolniczka, zamieszkała w okresie okupacji w Moszeńkach, Kreishaupt. Lublin, dystrykt lubelski, GG.

[59] Brat Józefa Franciszek Wydmański zamieszkały w Rzeżuśni został po wojnie oskarżony o wydanie w ręce sołtysa wsi i straży nocnej szukającego u niego schronienia Mojżesza Bergera. Sołtys przekazał go do gminy w Gołczy, a następnie mężczyzna został zastrzelony.

[60] Brak aktu urodzenia Wysmulskiej. W *Rejestrze* na podstawie ankiety podano, że Wysmulska w chwili śmierci miała 35 lat.

Barszcz Marianna, urodzona ok. 1927 r.[61], córka Władysława i Katarzyny, zatrudniona jako pomoc w gospodarstwie (służąca) Wysmulskiej.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Zofia Wysmulska ukrywała osoby narodowości żydowskiej w swoim gospodarstwie we wsi Moszeńki. Na przełomie 1942 i 1943 r. przyjęła dwie kobiety i czterech mężczyzn. Żydzi zbudowali pod stodołą kryjówkę, z której korzystało ok. 20 osób. Ukrywający się posiadali broń i przeprowadzali akcje zbrojne. Syn Zofii Józef Wysmulski opatrywał rannych, dostarczał lekarstwa i opatrunki z apteki w Garbowie.

We wrześniu 1943 r. Bronisław Piasecki, brat Wysmulskiej, spotkał Żydówkę idącą w kierunku Jastkowa. Powiedziała mu, co zaszło wśród ukrywanych przez Wysmulską Żydów. Skarżyła się, że pozostali ukrywani uważali ją za chorą psychicznie i próbowali ją otruć. Zamierzała o wszystkim powiadomić Niemców. W związku z tym kryjówkę opuściło kilku Żydów, a w domu nie nocowali synowie[62] Wysmulskiej. Niemcy zjawili się w gospodarstwie w nocy 25 września 1943 r. Podpalili dom, dwie stodoły i oborę. Zofia Wysmulska i pomagająca jej w gospodarstwie Mariana Barszcz, której rola w ukrywaniu Żydów jest nieznana, zostały zastrzelone. Podczas niemieckiej akcji śmierć ponieśli także czterej Żydzi, którzy próbowali uciekać z płonącej stodoły. Zofia Wysmulska i Marianna Barszcz zostały pochowane na cmentarzu w Garbowie, a zamordowani Żydzi na polu Wysmulskich.

Źródła: AIPN Lu, OKL/S. 2/00/Zn, Akta główne w sprawie zbrodni popełnionych na Polakach za pomoc udzielaną Żydom, t. 1, k. 30–53; t. 4, k. 693; *ibidem*, 1/15/73, s. 2; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1501, Sprawa Józefa Wysmulskiego, Zofii Wysmulskiej i Marianny Barszcz.

Bibliografia: *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo lubelskie*, Warszawa 1985, s. 164; *Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust*, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, cz. 3, Warszawa 1997, cz. 3, s. 131.

Autor: Tomasz Osiński

Z

Zabłocki Franciszek, urodzony 9 sierpnia 1900 r. w Dolinie, syn Piotra, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, żona Karolina, robotnik, myśliwy, żołnierz Armii Krajowej, zamieszkały w okresie okupacji w Dolinie, Kreishaupt. Stryj, dystrykt Galicja, GG.

[61] W odpisie aktu zgonu podano jedynie wiek w chwili śmierci.
[62] Liczba mnoga – „synowie" występuje w zeznaniach Bronisława Piaseckiego.

Zabłocki Michał, urodzony 20 listopada 1926 r. w Dolinie, syn Franciszka i Karoliny, narodowość polska, wyznanie rzymskokatolickie, inżynier, żołnierz Armii Krajowej, zamieszkały w okresie okupacji w Dolinie, Kreishaupt. Stryj, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wraz z zajęciem Doliny w sierpniu 1941 r. przez wojska niemieckie i utworzeniem tam getta, rodzina Zabłockich przystąpiła do przemycania żywności na jego teren, a także dożywiania osób, którym udało się wydostać na tzw. aryjską stronę. W trakcie jednej z takich akcji niemiecka policja zatrzymała Michała Zabłockiego, którego włączono do transportu więźniów kierowanych na roboty do Niemiec. Udało mu się jednak uciec z pociągu i powrócić do domu.

Latem 1942 r., gdy Niemcy rozpoczęli akcję likwidacji getta w Dolinie, dom Zabłockich stał się punktem tranzytowym dla osób, którym udało się przeżyć. Zbiedzy otrzymywali posiłek, a następnie byli kierowani do kryjówek przygotowanych w pobliskim lesie. W tej akcji wspomagał Zabłockich Stanisław Babij, który stał na czele lokalnego oddziału partyzanckiego. Jesienią 1942 r. oddział Babija zajął więzienie w Dolinie i uwolnił ok. 70 Żydów. Znaleźli oni początkowo schronienie w domu Zabłockich, po czym ukrywali się u partyzantów i w lesie. W operacji uczestniczył także Michał Zabłocki.

Latem 1943 r. policja niemiecka przeprowadziła szczegółową rewizję w domu Zabłockich, poszukując Żydów oraz dowodów na udzielanie im pomocy. Niemcy znaleźli broń długą oraz amunicję, w efekcie czego aresztowali Franciszka Zabłockiego, który został przewieziony do więzienia w Stanisławowie. Tam poddano go torturom. Postawiono mu zarzut pomocy ukrywającym się Żydom oraz współpracy z oddziałem partyzanckim Stanisława Babija. Dnia 28 września 1943 r. został on osadzony w KL Lublin na Majdanku (nr więźnia 2105), a następnie przeniesiony 24 lipca 1944 r. do obozu Mauthausen-Gusen (nr więźnia 81133), gdzie zmarł 9 grudnia 1944 r. Podczas przeszukania Niemcy pobili kilkuletniego syna Franciszka, Stanisława, który chciał pożegnać się z ojcem. Aresztowania uniknął Michał Zabłocki, ponieważ w czasie rewizji nie było go w domu. Nie mogąc powrócić do rodziny, przyłączył się do oddziału partyzanckiego Babija i w dalszym ciągu pomagał ukrywającym się Żydom. Prawdopodobnie żadna bezpośrednia represja nie spotkała Karoliny Zabłockiej.

19 marca 1986 r. Franciszek, Karolina oraz Michał Zabłoccy zostali uhonorowani tytułem Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Źródła: AYV, M.31.2/3305, Collection of the Righteous Among the Nations Department; AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/355, Sprawa Michała Zabłockiego.

Bibliografia: Domańska H., *Ludzie, którzy pragnęli dobra*, „Słowo Żydowskie" 2001, nr 1, s. 20; *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, t. 2 [N–Ż], red. I. Gutman, red. wyd. pol. D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009, s. 851; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl, dostęp 1 XII 2014 r.; *The Righteous Among The Nations Database*, http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4045039, dostęp 1 XII 2014 r; Aleksiun N., *„Codziennie w obliczu śmierci" – historia rodziny*

Zabłockich, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/codziennie-w-obliczu-smierci-historia-rodziny-zablockich, dostęp 12 III 2019 r.

Autor: Paweł Zawisza

Zagalska Amalia, urodzona 2 lutego 1895 r. w Zelowie.

Zagalska Janina, urodzona 20 czerwca 1919 r. w Zelowie, tkaczka ręczna.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Amalia i Janina Zagalskie zostały skazane (wymiar kary nieznany) za udzielenie pomocy osobom narodowości żydowskiej (forma pomocy oraz nazwiska nieznane). Janina Zagalska od 12 maja 1944 r., a Amalia Zagalska od 13 maja 1944 r. do 3 czerwca 1944 r. przebywały w więzieniu kobiecym przy ul. Gdańskiej w Łodzi. Następnie zostały przekazane Gestapo (referat IV B 4). Ich dalsze losy pozostają nieznane.

Źródła: APŁ, Zakłady Karne w Łodzi, 4, s. 237–238.

Autor: Michał Trębacz

Zakrzewski Tadeusz, urodzony 19 października 1911 r., narodowość polska, rolnik, w okresie okupacji zamieszkiwał w Kielcach, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG.

Rutkowska z d. Lewandowska Zofia, urodzona 11 maja 1916 r.

Chmielarz Bartłomiej, urodzony 24 sierpnia 1894 r.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
W okresie II wojny światowej Tadeusz Zakrzewski pełnił obowiązki strażnika więziennego w więzieniu w Kielcach. W czasie tej pracy przez ok. trzy miesiące zaangażował się w przekazywanie żydowskim więźniom paczek żywnościowych oraz grypsów od rodzin. Zakrzewskiemu pomagała jego żona, która nawiązywała kontakt z żydowskimi rodzinami, a także przywoziła grypsy z różnych miast dystryktu radomskiego. Zakrzewski został aresztowany 24 października 1940 r., mając przy sobie przesyłki dla Żydów o następujących nazwiskach: Löwenstein, Grauss, Złoty, Zylbertejn i Egelman. W tym samym czasie Niemcy aresztowali także dwóch innych strażników więziennych, którzy udzielali pomocy więźniom żydowskim: Bartłomieja Chmielarza i Zofię Rutkowską z d. Lewandowską. Wraz z nimi zatrzymano Eliasza Knobela, Chaje Joska Poznańskiego i Chanę Löwenstein, którym wyżej wymienieni udzielali pomocy. Po aresztowaniu Tadeusz Zakrzewski był torturowany. Wszystkich zatrzymanych Polaków oskarżono o zdradę stanu i udzielanie pomocy Żydom. Na podstawie wyroku Sądu Specjalnego w Kielcach z 7 stycznia 1941 r. zostali skazani: Zakrzewski i Chmielarz na sześć miesięcy więzienia, a Rutkowska, Knobel, Poznański i Löwenstein na trzy.

Dalsze losy Żydów nie są znane. Tadeusz Zakrzewski po wyjściu z więzienia po przebytych torturach przez ok. rok leczył dolegliwości, a następnie został zmuszony do pracy w warsztacie samochodowym. Przez cały czas był sprawdzany przez Gestapo.

Źródła: AŻIH, Dział Dokumentacji Odznaczeń Yad Vashem, 349/24/1192, Sprawa Tadeusza Zakrzewskiego, Wyrok Sądu Specjalnego w Kielcach, Kielce, 7 I 1941 r., s. 4–8; List Tadeusza Zakrzewskiego do ŻIH, Kielce, 3 III 1988 r., s. 19; *ibidem*, List Tadeusza Zakrzewskiego do ŻIH, Kielce, 23 VI 1988 r., s. 27.

Autor: Tomasz Domański

Zalewski Józef, urodzony 27 maja 1918 r. w Zalesiu Łabędzkim, syn Adama i Apolonii z d. Berkowskiej, narodowość polska, rolnik.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Józef Zalewski udzielił pomocy osobom narodowości żydowskiej w Sokołowie (nazwiska oraz forma udzielonej pomocy nieznane), za co 13 listopada 1942 r. został aresztowany. Następnie 30 kwietnia 1943 r. został wywieziony przez Sipo Białystok/Grodno do KL Stutthof (nr obozowy 22195).

Źródła: AMS, Konzentrationlager Stutthof, I-III-16148. Karta personalna.

Autor: Barbara Męczykowska

Zwarycz Anna, urodzona 1890 r. w Hołubicy, córka Władysława, narodowość ukraińska, w okresie okupacji niemieckiej zamieszkała w Brodach, Kreishaupt. Zloczow, dystrykt Galicja, GG.

Bogdan Maria, urodzona 1902 r. w Hołubicy, narodowość ukraińska, w okresie okupacji zamieszkała w Brodach, Kreishaupt. Zloczow, dystrykt Galicja, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Siostry Anna Zwarycz i Maria Bogdan przyjęły pod opiekę osiemnastomiesięczne dziecko, które przed przesiedleniem do getta oddał im Żyd o nazwisku Mamuth. Przed wojną i w czasie okupacji sowieckiej Anna Zwarycz była zatrudniona przez niego jako gospodyni domowa. Siostry opiekowały się dzieckiem od listopada 1942 r. do kwietnia 1943 r. Za opiekę otrzymały wynagrodzenie materialne i pieniężne.

Najprawdopodobniej w wyniku donosu siostry zostały aresztowane w kwietniu 1943 r. Postępowaniu sądowemu podlegała Anna Zwarycz. Maria Bogdan została zwolniona z aresztu. Proces przed Sądem Specjalnym we Lwowie był kilkakrotnie przekładany. Odbył się 30 lipca 1943 r. – Anna Zwarycz została uniewinniona, jednak prokuratura niemiecka we Lwowie podważyła wyrok sądu. Nadzwyczajny sprzeciw wniósł Wydział Sądownictwa Rządu Generalnego Gubernatorstwa.

Anna Zwarycz została skazana i znalazła się w niemieckim Zakładzie Karnym w Krakowie, a po jego ewakuacji 1 sierpnia 1944 r. przeniesiono ją do więzienia dla kobiet o zaostrzonym rygorze w Jaworze. Nie wiadomo jednak, jak potoczyły się jej dalsze losy.

Źródła: AFB, Sąd Specjalny we Lwowie, R. 137/43; R. 137/113.

Autor: Aleksandra Namysło (tłumaczenie materiałów źródłowych: Jakub Grudniewski)

Ż

Żerkowski Wacław, urodzony 26 marca 1905 r. w Brutusie, syn Julianny, ślusarz, zamieszkały w okresie okupacji w Częstochowie (Tschenstochau), dystrykt radomski, GG.

Przyczyny, okoliczności i rodzaj represji:
Wacław Żerkowski udzielał schronienia osobom narodowości żydowskiej (nazwiska nieznane). 17 marca 1943 r., podczas podróży kurierskiej, którą odbywał na prośbę Żydów, został aresztowany przez funkcjonariuszy SD, a następnie osadzony w więzieniu w Częstochowie. 15 kwietnia 1943 r. został przetransportowany do KL Auschwitz (nr obozowy 115496). W 1944 r. przeniesiono go do KL Mauthausen, w którym przebywał do wyzwolenia obozu.

Źródła: APC, Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, 2951, k. 1.

Bibliografia: *Księga pamięci: transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, red. F. Piper, I. Strzelecka, Oświęcim 2006, s. 1093, 1099, 1103; *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką*, http://www.straty.pl/index.php/szukaj-w-bazie, dostęp 12 VII 2018 r.

Autorzy: Grzegorz Onyszko, Tomasz Gonet

Wykaz osób represjonowanych

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
A						
Henryk Adamczyk	Bogucice, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Maria Adamczyk			zakład karny			
Stefan Adamczyk			zakład karny			
Edward Adamczyk			roboty przymusowe			
Józef Adamski	Wieliczka, Kreishaupt. Krakau-Land, dystrykt krakowski, GG	dostarczanie żywności, odzieży, prasy do getta	areszt śmierć w skutek pobicia	brak zachowania środków bezpieczeństwa przez pomagających	znajomość sprzed wojny	1982
Wanda Ajdels z d. Pawłowska	Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności, zorganizowanie dokumentów	pobicie podczas przesłuchania	donos	brak informacji	1985
Ignacy Ambroziak	Cholewy, Kreishaupt. Sochaczew, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	powieszony	donos	znajomość sprzed wojny	1991
Rozalia Ambroziak			pobicie			1991
Henryk Ambroziak			pobicie			
Franciszek Andrzejczyk	Czyżew Sutki, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie	zastrzelony		prawdopodobnie wynagrodzenie,	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Edward Andrzejczyk	Czyżew Sutki, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie	pobicie		znajomość sprzed wojny	
Franciszek Antczak	Boguszyn, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie	ukrywanie, dostarczanie żywności	obóz koncentracyjny/ prawdopodobnie śmierć	wskazanie przez ukrywanego	wynagrodzenie	2003
Zofia Szkop z d. Antczak	Kolonia Nacpolsk, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie		obóz karny			
Kazimierz Szkop			kara śmierci/ wykonana			
Genowefa Szkop			roboty przymusowe			
Bazyli Antoniak	Szydłowiec, Kreishaupt. Petrikau (Piotrków), dystrykt radomski, GG	ukrywanie	kara śmierci/ wykonana	brak informacji	brak informacji	
ks. Roman Archutowski	Warszawa	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Józef Augustyn	Szerzyny, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG.	ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Józefa Augustyn			rozstrzelana			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Franciszek Augustyniak	Paulinów, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności do getta, udzielanie pomocy Żydom z getta w Sterdyniu	rozstrzelany	donos	brak informacji	
Zygmunt Drgas	Ratyniec Stary, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG		rozstrzelany			
Franciszek Kierylak	Paulinów, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG		rozstrzelany			
Ewa Kotowska z d. Klimek	Paulinów, gm. Sterdyń, Kreishaupt.Sokołów, dystrykt warszawski, GG		rozstrzelana			
Józef Kotowski	Paulinów, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG		rozstrzelany			
Stanisław Kotowski	Paulinów gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG		rozstrzelany			
Marian Nowicki	Ratyniec Stary, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG		rozstrzelany			
Stanisław Piwko	okolice Paulinowa, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG		rozstrzelany			
Jan Siwiński	Paulinów, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG		rozstrzelany			
Ludwik Uziębło	Ratyniec Stary, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG		rozstrzelany			
Aleksandra Wiktorzak	Paulinów, gm. Sterdyń, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG		rozstrzelana			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
B						
Feliks Balawander	Zalesie, Kreishaupt. Rawa Ruska, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny	donos	brak informacji	
Wiktoria Balawander z d. Szponar			zakład karny			
Tadeusz Balawander			zakład karny			
Katarzyna Balicka z d. Bezronk	Siemianówka, Kreishaupt. Lemberg, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	kara śmierci/ zamieniona na karę więzienia	donos	otrzymywali zapłatę (według innych źródeł nie otrzymywali żadnego wynagrodzenia)	1985
Józef Balicki			kara śmierci/ zamieniona na karę więzienia/ prawdopodobnie śmierć			
Kazimierz Baniak	Sadówiec, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie	ukrywanie	obóz koncentracyjny	brak informacji	praca w gospodarstwie	2005
Wincenty Chludziński	Łazęki, Landkreis Plöhnen (powiat płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie		obóz koncentracyjny/śmierć			
Łucja Baranek z d. Skuch	Siedliska, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelana	prawdopodobnie donos	na prośbę znajomego	2012
Wincenty Baranek			rozstrzelany			
Tadeusz Stanisław Baranek			rozstrzelana			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Henryk Marian Baranek		ukrywanie	rozstrzelany	prawdopodobnie donos		2012
Katarzyna Baranek z d. Kopeć			rozstrzelana			
Marta Bartczak	brak informacji	pomoc i sprzyjanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Michalina Bartkiewicz	Sieradz, Landkreis Schieratz, rejencja łódzka, Kraj Warty	ukrywanie	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Roman Bartkiewicz			zakład karny			
Bronisława Bartyzel	Małec, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG	pomoc	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Antoni Bednarek	Piotrkowice, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	areszt	brak informacji	brak informacji	
Tadeusz Bednarski	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Czesława Bednarska			zakład karny/ przetransportowana w nieznane miejsce			
Franciszek Belniak	Głębokie, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG.	dostarczanie żywności i korespondencji	rozstrzelany	niezachowanie ostrożności	brak informacji	
Józef Bernatowicz	Lwów, dystrykt Galicja, GG.	ukrywanie	kara śmierci/ nie wykonano	donos	pomoc bezinteresowna i za wynagrodzeniem	
Anna Bernatowicz z d. Halujko			zakład karny			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Jan Bielecki	Częstochowa, dystrykt radomski, GG.	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Franciszka Tekla Bielecka			zakład karny			
Antoni Biernacki	Rozdziały, Landkreis Ostenburg (powiat pułtuski), rejencja ciechanowska, Okręg Prusy Wschodnie	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	prawdopodobnie donos	brak informacji	2005
Rudolf Bilański	Starachowice dystrykt radomski, GG	pomoc	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Josef Kierth			obóz koncentracyjny			
Stanisław Binczyk	Żądłowice, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, pomoc partyzantom żydowskim	kara śmierci/ wykonana	brak informacji	brak informacji	
Michał Marzyjanek		pomoc	rozstrzelany			
Stanisław Marzyjanek		pomoc	rozstrzelany			
Bronisława Biskup	Parszywka, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG.	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Wiktoria Błasiak z d. Gryczyńska	Częstochowa, dystrykt radomski, GG.	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Stanisław Błaszczyk	Warszawa	ukrywanie, pośredniczenie w znalezieniu schronienia, organizowanie dokumentów	areszt	brak informacji	znajomość sprzed wojny	1989

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Jan Bobowski	Lipiny, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Weronika Bobowska z d. Papiernik			utrata mienia			
Anna Bogdanowicz z d. Wrońska	Kielce, dystrykt radomski, GG	zorganizowanie dokumentów, pośredniczenie w znalezieniu schronienia	obóz koncentracyjny/ śmierć	donos	znajomość sprzed wojny	1983
Marian Bogucki	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Irena Bogucka z d. Rościcka		ukrywanie	obóz koncentracyjny			
Jan Wyderski	Warszawa	ukrywanie, zorganizowanie dokumentów	zakład karny/ przetransportowanie w nieznane miejsce			
Bronisława Lang	brak informacji	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć			
Kazimierz Bomba	Niebylec, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny	plotka	znajomość sprzed wojny	1991
Józef Bonderski	Kielce, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	„przekazywanie informacji" Żydom	zakład karny	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Anna vel Janina Borkowska Siestrzewitowska, s. Bertranda	Kolonia Wileńska k. Wilna, Komisariat Generalny Litwa	ukrywanie, dostarczanie broni do getta	areszt, zamknięcie klasztoru	donosy	brak informacji	1984
Michał Borysiuk (Borsiak)	Białystok	sprzyjanie	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Julius Boss	Grzędy, Kreishaupt. Grojec, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, pomoc w ucieczce z getta	kara śmierci/wyrok prawdopodobnie wykonano	brak informacji	brak informacji	
Jerzy Adam Brandhuber	Jasło, dystrykt krakowski, GG	pomoc, zorganizowanie dokumentów	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Antonina Braun	brak informacji	pomoc	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Tomasz Broszkiewicz	Radomsko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Julia Broszkiewicz z d. Cabańska			zakład karny			
Hanna Maria Brühl (Brylówna)	Milanówek, Kreishaupt. Sochaczew, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	rozstrzelanie	donos	brak informacji	
Felicja Brzozowska	Kielce, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	kara śmierci/ wykonana	brak informacji	brak informacji	
Marian Brzozowski			kara śmierci/ wykonana			
Józef Buchacz	brak informacji	ukrywanie	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Wacław Budziszewski	brak informacji	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Anna Buzowicz z d. Pikus	Kozienice, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	pomoc w ucieczce z getta i ukrywanie	kara śmierci/ wykonana	brak informacji	brak informacji	
Wincenty Buzowicz			kara śmierci/ wykonana			
Maria Różańska		zorganizowanie dokumentów	zakład karny		wynagrodzenie	
C						
Chebda Antoni	Myślec, Kreishaupt. Neu-Sandez (Nowy Sącz), dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	utrata mienia ukrywanie się do końca wojny	donos	brak informacji	
Karol Chowaniak	Zawoja Petułowa Kreishaupt. Neumarkt (Nowy Targ), dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	donos	na prośbę znajomych	
Tekla Chowaniak z d. Bogunia			obóz koncentracyjny/ śmierć			
Stanisław Chowaniak			praca przymusowa			
Karolina Marek			obóz koncentracyjny/ śmierć			
Piotr Wiecheć			zamordowany			
Regina Wiecheć			zamordowana			
Franciszek Chojnowski	Chojnowo, Landkreis Bialystok, Bezirk Bialystok	ukrywanie, udzielanie pomocy żywnościowej	zastrzelony	brak informacji	brak informacji	
Helena Chojnowska			pobicie			
Stanisława Chudziak	Lublin, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Bronisława Chwiesińska	Rowki, k. Tykocina, Landkreis Białystok, Bezirk Białystok (Okręg Białystok)	ukrywanie	grzywna, utrata majątku	donos	brak informacji	
Stanisława Cicha	Sosnowiec, rejencja katowicka, Prowincja Górnośląska	ukrywanie	obóz koncentracyjny	donos	brak informacji	2005
Romualda Ciesielska z d. Cieślik	Kraków	ukrywanie, dostarczanie żywności, pomoc w ucieczce z getta, zorganizowanie dokumentów	obóz koncentracyjny	prawdopodobnie donos	brak informacji	1967
Felis Ciesielski			obóz koncentracyjny/ śmierć			
Kazimierz Ciołkosz	Zręcin, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności, zorganizowanie dokumentów	areszt, torturowany podczas przesłuchania	brak informacji	brak informacji	1992
Maria Cybulska	Rząsawa pod Częstochową, dystrykt radomski, GG	udzielenie pomocy	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Antoni Cyran	Albigowa, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG	dostarczanie żywności do getta	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Stanisław Czajka	Libusza, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zakład karny	informacja od osoby ukrywającej się	brak informacji	
Adam Czajka			rozstrzelany			
Maria Kmiecik z d. Czajka			rozstrzelany			
Zygmunt Kmiecik			obóz koncentracyjny			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Franciszka Czajowska	Kraków, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności i leków do getta	obóz koncentracyjny	donos	znajomość sprzed wojny	1991
Irena Czuczkies (Czuczkes) z d. Szeferkiewicz	Lwów, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie, zorganizowanie dokumentów	zakład karny	donos	znajomość	
Bolesław Czuliński	Białystok, Bezirk Bialystok	ukrywanie, pośredniczenie w znalezieniu schronienia	obóz koncentracyjny/ prawdopodobnie zginął	donos		2011
D						
Antoni Danilczuk	Pace, Landkreis Bielsk (pow. bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie	utrata mienia	obława, niezachowanie ostrożności	brak informacji	
Apolonia Danilczuk						
Józefa Dąbrowska	Siedlce Kreishaupt. Siedlce, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny	donos	brak informacji	1995
Bolesław Dąbrowski	Starościn, Kreishaupt. Lublin, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	obława, niezachowanie ostrożności	brak informacji	1994
Roman Dąbrowski	Lwów (Lemberg), dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny	donos	początkowo zapłata pieniężna, potem pomoc bezinteresowna	
Konstanty Dobrogowski	Łempice, Landkreis Bielsk (pow. bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Stanisław Dobrogowski			obóz koncentracyjny/ śmierć			
Tadeusz Dobrowolski	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, zorganizowanie dokumentów	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	1991
Piotr Domagała	Kolonia Dobra, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	donos	brak informacji	
Henryk Dombrowski	brak informacji	pomoc	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Filip Dróżdż	Dąbrowa, Kreishaupt. Tomaszów Mazowiecki, dystrykt radomski, GG.	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	prawdopodobnie donos	brak informacji	
Franciszek Dwojak	Klimkowka, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	więzienie, ukrywanie	rozstrzelany	donosy	brak informacji	
Jan Dziegielewski	Puławy, Kreishaupt. Pulawy, dystrykt lubelski, GG.	transport Żydów	kara śmierci/ zamieniona na karę więzienia	brak informacji	wynagrodzenie	
Stefan Ścierka			kara śmierci/ zamieniona na karę więzienia			
Tadeusz Dzik	Kraków	ukrywanie, wyprowadzanie z getta, organizowanie dokumentów, dostarczanie korespondencji	areszt, bity podczas przesłuchania	przechwycenie korespondencji	znajomość sprzed wojny, bezinteresowna pomoc	1985

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Franciszek Dziubek	Studzieniec, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG.	dostarczanie żywności, pomoc w przygotowaniu kryjówki	zastrzelony	prawdopodobnie donos	brak informacji	
Franciszek Drąg			zastrzelony			
Józef Drąg			zastrzelony			
Jan Pomykała			zastrzelony			
Jan Żak			zastrzelony			
Wojciech Żak			zastrzelony			
E						
Stefan Erbel	Szydłowiec, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	próba przekazania dokumentów	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Mieczysław Erdelli	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, zorganizowanie dokumentów, pomoc w ucieczce z getta, pośredniczenie w znalezieniu schronienia	zakład karny, zwolnienie z pracy	szantaż	partycypowanie w kosztach utrzymania	2002
F						
Andrzej Fenczak	Zawóz, Kreishaupt. Lesko, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zamordowany	plotki	brak informacji	
Maria Fenczak			areszt			
Andrzej Fenczak			areszt			
Katarzyna Filipek	Tokarnia, Kreishaupt. Neumarkt (Nowy Targ), dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	kara śmierci/ wykonana	donos	brak informacji	1988
Maria Barglik			zamordowana			
Stefan Barglik			zamordowany			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Szymon Fołta	Jankowice, Kreishaupt. Jaroslaw, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zastrzelony	nieprzestrzeganie zasad bezpieczeństwa, prawdopodobnie donos	znajomość sprzed wojny	
Halina Forscher z d. Sroczyńska	Kielce, dystrykt radomski, GG	zorganizowanie dokumentów	pobicie, zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Lidia Fortuńska z d. Sawicka	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywości do getta	pobita podczas rewizji	szantaż/donos	znajomość sprzed wojny	2002
Józef Fortuński			pobita podczas rewizji			
Stanisław Furmanek	Daleszyce, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	dostarczanie żywności, pośredniczenie w znalezieniu schronienia	zakład karny/śmierć	donos przewodniczącego Judenratu	brak informacji	1994
G						
Apolonia Gacoń z d. Stasiowska	Januszowice, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zastrzelona, rabunek mienia	donos	brak informacji	
Stanisław Gacoń			zastrzelona, rabunek mienia			
Stanisław Galec	Podszkodzie, Kreishaupt. Opatow, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny	brak informacji	znajomość sprzed wojny	
Maria Galec z d. Nicałow			zastrzelona			
Leokadia Skarlińska z d. Nowak		ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć			
Maria Nowak			obóz koncentracyjny/ śmierć			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Andrzej Garbuliński	Czermna, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	donos	brak informacji	1997
Władysław Garbuliński			prawdopodobnie zamordowany			
Stanisław Owca			rozstrzelany			
Zofia Gargasz-Różycka z d. Mycka	Brzozów, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	kara śmierci/ zamieniona na karę więzienia	donos	znajomość sprzed wojny	1979
Jakub Gargasz			kara śmierci/ zamieniona na karę więzienia		partycypowali w kosztach utrzymania	
Jan Gądek	Wolica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	informacja od osoby ukrywanej	znajomość sprzed wojny	
Władysława Gądek			rozstrzelana			
Balbina Bielawska			rozstrzelana			
Bartłomiej Gielarowski	Trzebuska, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	znajomość sprzed wojny	
Karolina Marciniec			rozstrzelana			
Michał Kajetan Gerula (Gierula)	Łodzianka Górna, Kreishaupt. Przemysl, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	1995
Katarzyna Gerula (Gierula) z d. Błońska			zamordowana w niewyjaśnionych okolicznościach			
Roman Segielin	Bircza, Kreishaupt. Przemysl, dystrykt krakowski, GG	pośredniczenie w znalezieniu ukrycia, dostarczanie żywności, ukrywanie	rozstrzelany			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Elza Glied z d. Sztolc vel Stolz	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Wincenty Gniatkowski	Zdania-Galonki, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	pobicie	donos	brak informacji	1997
Zuzanna Gołębiecka (Gołębiewska)	kolonia Brańsk k. Poletył, pow. bielski, Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie, dostarczanie żywności do getta	konfiskata majątku ukrywanie się do końca wojny	prawdopodobnie donos	znajomość sprzed wojny	1989
Czesław Gołębiecki (Gołębiewski)						
Kazimierz Gołębiecki (Gołębiewski)						
Franciszek Gołębiecki (Gołębiewski)						
Anna Gołębiecka (Gołębiewska)						
Bolesław Gołosz	Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Henryka Gorzkowska	Piastów, Kreishaupt. Warschau (Warszawa), dystrykt warszawski, GG	pomoc w ucieczce z getta, organizowanie dokumentów, ukrywanie; członkini RPŻ „Żegota”	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	1976

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Jan Gozdek	brak informacji	ukrywanie, pomoc finansowa	zakład karny	brak informacji	brak informacji	1988
Stanisława Górniak	Kielce, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	kara śmierci/ wykonana	brak informacji	brak informacji	
Bolesław Grabowski	Kraków, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, zorganizowanie dokumentów, pośredniczenie w znalezieniu kryjówki	areszt, pobicie	prawdopodobnie donos	znajomość sprzed wojny	1988
Wanda Grabowska			areszt			
Julia Gruchała	Dabrowa Tarnowska, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zastrzelona lub obóz koncentracyjny/śmierć	brak informacji	brak informacji	
Anna Gruchała			rozstrzelanie			
Zofia Grudzińska	Warszawa, dystrykt warszawwski, GG	ukrywanie	rozstrzelana	brak informacji	brak informacji	2000
Stefan Grudziński			obóz koncentracyjny			
Zofia Gryniecka z d. Bielecka	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Jan Grzyb	Wiewiórka, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Jadwiga Grzyb			rozstrzelana			
H						
Helena Hajdejczuk	Kołomyje, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie dostarczanie żywności	rozstrzelana	brak informacji	brak informacji	2002
Marianna Harasimiuk	Jabłoń Kościelna, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie, dostarczanie żywności	pobicie	niezachowanie ostrożności	brak informacji	
Stanisław Harasimiuk			areszt			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Felicja Haraś z d. Września	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Mieczysław Holtzer	Majątek Celestynów, Kreishaupt. Zamosc, dystrykt lubelski, GG	pomoc, zatrudnienie	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Marianna Holtzer z d. Wysoczańska			rozstrzelana			
Magdalena Hornung z d. Franz	Kimirz, Kreishaupt. Zloczow, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie, pomoc w ucieczce z getta, dostarczanie korespondencji, pomoc w zorganizowaniu nielegalnego transportu z getta, dostarczenie korespondencji i pieniędzy celem wynajęcia ciężarówki do transportu	zakład karny	donos	brak informacji	
Georg Zbudowski	Przemyślany, Kreishaupt. Zloczow, dystrykt Galicja, GG		kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu wyroku			
Józefa Płocica	Lwów, dystrykt Galicja, GG	organizacja transportu Żydów	kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu wyroku			
Wiktor Hubicki	Lwów, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu wyroku	brak informacji	pomoc bezinteresowna	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
			I			
Mieczysław Izdebski	Zienki, Kreishaupt. Cholm, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
			J			
Władysław Jabłoński	Przemyśl, dystrykt krakowski, GG	dostarczanie żywności do getta, organizowanie dokumentów, pomoc w ukrywaniu	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Władysław Jaguścik	Łęg, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG	pośredniczenie w znalezieniu ukrycia, ukrywanie	obóz koncentracyjny	donos	brak informacji	
Edward Jakubowski	Skarżysko-Kamienna, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	dostarczanie żywności	areszt, pobicie	brak informacji	brak informacji	
Stefan Jakubowski	Łódź	dostarczanie żywność, pieniędzy i korespondencji do getta	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Sabina Duszyńska		pośredniczenie w wymianie korespondencji i paczek z gettem	zakład karny			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Walentyna Jakubowska	Popławy k. Brańska, Landkreis Bielsk (pow. bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie, dostarczanie żywności do getta	rozstrzelanie	niezachowanie ostrożności	przedwojenna znajomość	
Stanisława Janczyszyn	Lwów, dystrykt Galicja, GG	pomoc	kara śmierci/zamieniona na więzienie	brak informacji	brak informacji	
Marianna Janiszewska	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Kazimiera Jankowerny-Przybyłowska	Bartniki, Kreishaupt. Lowicz, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	dewastacja mienia/ utrata mienia	brak informacji	brak informacji	1989
Anna Kalisiak			areszt/dewastacja i utrata mienia			
Józef Kalisiak						
Jan Jantoń	Wola Brzostecka, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	rozstrzelany	donos	brak informacji	1992
Teodor Jasiński	Łęczno, Kreishaupt. Petrikau (Piotrków), dystrykt radomski, GG	dostarczanie żywności, leków, przekazywanie informacji, zorganizowanie dokumentów	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Anna Jaworska	Mielniczno, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie, zorganizowanie dokumentów, dostarczanie żywności	areszt, tortury	donos	pomoc bezinteresowna	1989

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Stanisław Jędrzejowski	Lisów k. Chmielnika, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zastrzelony	brak informacji	brak informacji	
Franciszek Jurczak (Juraczek)	Mokrus, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG	pomoc w ucieczce z getta	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Karolina Juszczykowska	Tomaszów Mazowiecki Kreishaupt. Tomaszow mazowiecki, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	kara śmierci/ wykonana	donos	wynagrodzenie	2011
K						
Alina Kaczmarska	Zawichost Kreishaupt. Opatow, dystrykt radomski, GG	transport	zakład karny/śmierć	brak informacji	brak informacji	
Weronika Kalek	Radomsko, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, pośredniczenie w znalezieniu kryjówki, dostarczanie żywności	zamordowana	informacja od osoby ukrywającej się	pomoc bezinteresowna, znajomość sprzed wojny	1978
Natalia Abramowicz			kara śmierci/ zamieniona na osadzenie w zakładzie karnym			1969
Stanisław Kaleta	Gózd, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Jan Kalina	Rytwiany, Kreishaupt. Opatow, dystrykt radomski, GG	ukrywanie dostarczanie żywności i środków higienicznych	zastrzelony, utrata mienia	brak informacji	wynagrodzenie znajomość sprzed wojny	
Jerzy Kaputek	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, organizowanie dokumentów	zakład karny	donos	„altruistyczne i humanitarne pobudki”	1989

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Józef Karasiński	Daleszyce, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	pomoc	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Maria Kasjano z d. Kępka	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	współpraca z ŻOB, ukrywanie	pobita, ukrywała się do końca okupacji	donos	brak informacji	1981
Katarzyna Kazak z d. Sroka	Brzóza Królewska Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zastrzelona	prawdopodobnie donos	znajomość sprzed wojny	2008
Sebastian Kazak			zastrzelony			
Agnieszka Kazak			utrata majątku, ukrywanie się poza gospodarstwem			
Józefa Kazak			utrata majątku, ukrywanie się poza gospodarstwem			
Józef Kieszek	Sudzianna, Kreishaupt. Rawa Mazowiecka, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	proces sądowy/ brak informacji o zasądzonej karze	prawdopodobnie donos	pomoc bezinteresowna	
Zofia Klemens	Katowice, rejencja katowicka, Prowincja Górnośląska	pomoc w przekraczaniu granicy, ukrywanie	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	1964
Józef Klepadło	Nowa Wieś, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Mieczysław Klepadło			rozstrzelany			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Michał Kliś	Kraków, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, działalność w RPŻ „Żegota", organizacja dokumentów, dostarczanie żywności	areszt, pobicie, obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Janina Kluzińska-Żelechowska	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	działalność w RPŻ „Żegota", ukrywanie, pośredniczenie w znalezieniu schronienia	rozstrzelana w zbiorowej egzekucji	prawdopodobnie donos	pomoc bezinteresowna	
Anna Rycerz z d. Kluzińska			w zbiorowej egzekucji			
Jadwiga Śledź z d. Kluzińska			rozstrzelana w zbiorowej egzekucji			
Zofia Kmieć-Wójcik	Radgoszcz-Poręba, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie Żydów, dostarczanie żywności	zastrzelona	donos	brak informacji	
Bronisław Kmieć			zamordowany			
Bronisława Sołtys			zamordowana			
Janina Sołtys			zamordowana			
Piotr Kobylec	Michałkowice, Landkreis Kattowitz (powiat katowicki), rejencja katowicka, Prowincja Górny Śląsk	ukrywanie	obóz koncentracyjny	donos, zdrada osoby współpracującej	brak informacji	1964
Karolina Kobylec			pobita			
Mieczysław Kobylec		ukrywanie, szmugiel za granicę	obóz koncentracyjny			
Wiktor Kobylec		ukrywanie, dostarczanie żywności	areszt			1992
Alojzy Kobylec			areszt			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Wincenty Kołba	Szydłowiec, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	organizowanie dokumentów	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Marian Nazimek		pomoc w organizowaniu dokumentów	obóz koncentracyjny/ prawdopodobnie śmierć			
Adam Kopyciński	Kraków, dystrykt krakowski, GG	pomoc	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Stanisława Kornecka-Grajek	Sanok, Kreishaupt. Sanok, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	kara śmierci/ zamieniona na więzienie/ obóz koncentracyjny	brak informacji	znajomość sprzed wojny	
Rodzina Kosiorów: Władysław, Karolina, Aleksander, Tadeusz, Władysław, Mieczysław, Irena, Adam	Ciepielów Stary Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG	ukrywanie ukrywanie przez rodziców	rozstrzelanie	prawdopodobnie donos	brak informacji	
Rodzina Kowalskich: Adam, Bronisława, Janina, Zofia, Stefan, Henryk, Tadeusz						
Rodzina Obuchiewiczów: Piotr, Helena, Władysław, Zofia, Janina, NN						

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Rodziny Kosiorów: Stanisław, Zofia, Jan, Mieczysław, Marian, Teresa	Rekówka, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG		rozstrzelanie		brak informacji	
Piotr Skoczylas z córka Leokadią			rozstrzelanie		brak informacji	
Marianna Kiścińska	Rekówka, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG		rozstrzelanie	niezachowanie ostrożności	brak informacji	
Henryka Kordula			rozstrzelanie			
Eugeniusz vel Piotr Kościelewski (Kościlecki)	kolonia Grądy Woniecko, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie	zastrzelony	brak informacji	brak informacji	
Stanisław Kaszyński	Chełmno nad Nerem, Landkreis Warthbrücken (powiat Koło), rejencja łódzka, Kraj Warty	poinformował o funkcjonowaniu KL Kulmhof	zamordowany	przejęcie korespondencji	brak informacji	
Karolina Kaszyńska			zakład karny			
Marcin Kowalik	Radom, dystrykt radomski, GG	pośredniczenie w przekazywaniu korespondencji	obóz koncentracyjny/śmierć	przejęcie korespondencji	brak informacji	
Anna Kowalska z d. Penda	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	zakład karny	wydanie przez ukrywaną	wynagrodzenie, znajomość sprzed wojny	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Waleria Szperkiewicz (Sperkiewicz) z d. Blaskiewicz (Błaśkiewicz)		ukrywanie, pośredniczenie w organizowaniu dokumentów	obóz koncentracyjny			
Norbert Czesław Strauchhold		zorganizowanie dokumentów	zakład karny			
Leon Koziara	Grodno, Landkreis Grodno (powiat grodzieński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	„komunikowanie się z Żydami”	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Eugenia Krajewska	Kraków, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Józef Krawczyk	Kolonia Boiska, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski	pomoc medyczna	rozstrzelany	wydany przez osobę, której udzielił pomocy	brak informacji	
Wiktoria Kryczka z d. Ciesielska	Kolonia Boiska, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zmarła na skutek rany postrzałowej	donos	brak informacji	
Leon Kryczka			rozstrzelany			
Barbara Stefanek			rozstrzelana			
Józef Ciesielski	Wola Pawłowska, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG		rozstrzelany			
Władysław Kozub	Daleszyce, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	pomoc w ucieczce	zakład karny	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Stanisława Krawczuk z d. Tuziak	Lwów, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	kara śmierci/ zamieniona na 3 lata więzienia.	brak informacji	znajomość sprzed wojny, dług wdzięczności, bezinteresownie	
Michał Kruk	Przemyśl, dystrykt krakowski, GG	pomoc	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Władysława Krysiewicz	Kolonia Waniewo, Landkreis Lomscha (powiat łomżyński) Okręg Białystok	ukrywanie	zastrzelona	prawdopodobnie donos	brak informacji	1993
Stanisław Krysiewicz			zastrzelony			
Władysław Krzysztyniak	Faliszówka, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	donos	brak informacji	
Franciszek Książek	Wierzbica, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG	dostarczanie żywności, ukrywanie	rozstrzelany	donos lub informacja od ukrywającego się	znajomość sprzed wojny	
Julia Książek			rozstrzelana			
Jan Książek			rozstrzelany			
Zygmunt Książek			rozstrzelany			
Julianna Ostrowska			rozstrzelana			
Izydor Kowalski			ranny podczas egzekucji			
Anna Kucharska			rozstrzelana			
Bronisław Kucharski			ranny podczas egzekucji			
Mieczysław Kucharski			rozstrzelany			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Bolesław Kucharski			rozstrzelany			
Józef Kucharski			rozstrzelany			
Stefan Kucharski			rozstrzelany			
Nowak (ojciec)			rozstrzelany			
Nowak (córka)			rozstrzelana			
Stanisław Kucharski	Starachowice, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	kara śmierci/ wykonana	brak informacji	brak informacji	
Jan Kukiełka	Bukowina Kreishaupt. Bilgoraj, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny/śmierć	donos	wynagrodzenie	
Kazimierz Dorosz		ukrywanie	zakład karny		wynagrodzenie	
Michał Hubka		ukrywanie czterech Żydów	zakład karny		brak informacji	
Stanisław Kułaga	Daleszyce Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	zorganizowanie transportu	zakład karny	brak informacji	wynagrodzenie	
Józef Kunyszewski	Rzeszów (Reichshof), dystrykt krakowski, GG	zorganizowanie dokumentów	zakład karny	zdrada osoby współtowarzy-szącej w tej akcji oraz osoby, której wyrobił fałszywe dokumenty	brak informacji	
Bronisława Kupis z d. Dziadek	Chotel Czerwony Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zastrzelona	informacja od osoby ukrywanej	brak informacji	
Piotr Kupis			zastrzelony			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Jan Kurdziel	Żarki, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG	pomoc w ucieczce z getta	kara śmierci/ wykonana	przy pomagających odnaleziono żydowskie dokumenty	znajomość sprzed wojny	1992
Stanisław Kurdziel			kara śmierci/ wykonana			1996
Olga Kuriata	Woronówka, Okręg Generalny Wołyń-Podole, Komisariat Rzeszy Ukraina	ukrywanie	utrata majątku/ ukrywanie się do końca wojny	donos sąsiadów	brak informacji	1986
Zygmunt Kuriata			utrata majątku/ ukrywanie się do końca wojny			
Franciszka Kuriata			spalona żywcem			
Józef Kuriata			spalony żywcem			
Antoni Stefan Kurowski	Włochy, Kreishaupt. Warszawa, dystrykt warszawski	ukrywanie, dostarczanie żywności do getta	obóz koncentracyjny/śmierć	donos	brak informacji, znajomość sprzed wojny	2000
Stanisław Kurpiel	Leoncin k. Krasiczyna, Kreishaupt. Krasnystaw, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	donos	partycypacja w kosztach utrzymania	
Franciszka Kurpiel z d. Stachańska			rozstrzelana			
Alfreda Kurpiel			areszt			
Irena Kurpiel			areszt			
Romana Kurpiel			areszt			
Maria Kochanowicz			areszt			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Bronisława Kochanowicz			areszt			
Bolesław Kochanowicz			areszt			
Stanisław Kochanowicz			areszt			
Bolesław Kwiatosz	Skrzynice, Kreishaupt. Lublin, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	pośrednictwo znajomego	
L						
Franciszek Lech	Gołuchów, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	utrata majątku	brak informacji	brak informacji	
Jan Lech			utrata majatku			
Wojciech Lech			zastrzelony			
Wincenty Lewandowski	Pantalowice, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG	dostarczanie żywności	rozstrzelany	wskazanie ukrywających przez ukrywaną	brak informacji	
Emilia Lewandowska			rozstrzelana			
Jakub Kuszek			rozstrzelany			
Zofia Kuszek			rozstrzelana			
Justyna Kubicka z d. Kuszek			rozstrzelana			
Stanisław Dec	wieś Hadle, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG	dostarczanie żywności	rozstrzelany	wskazanie ukrywających przez ukrywaną	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Bronisław Dec			rozstrzelany			
Tadeusz Dec			rozstrzelany			
Władysław Dec		dostarczanie żywności, ukrywanie	rozstrzelany			
Jerzy Leżeński	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, pośredniczenie w znalezieniu kryjówki, pomoc finansowa, pomoc w znalezieniu zatrudnienia	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	2000
Franciszka Librowska	Kolonia Kietlin, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zastrzelona	prawdopodobnie donos	brak informacji	
Władysław Librowski			zastrzelony			
Jan Librowski			prawdopodobnie zastrzelony			
Piotr Likos	Opoka Duża, Kreishaupt. Krasnik, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	zastrzelony	donos	brak informacji	1993
Apolonia Likos z d. Rzepecka			zastrzelona			
Natalia Likos			utrata majątku			
Marian Lisek vel Lisowski	Stachowo, Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Leon Lubkiewicz	Sadowne, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG	dostarczanie żywności	zastrzelony	wskazanie przez osoby, którym została udzielona pomoc	zapłata	1997
Marianna Lubkiewicz			zastrzelona			
Stefan Lubkiewicz			zastrzelony			
Ł						
Antonina Łatacha	Gartatowice, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, pomoc żywnościowa	pobicie	brak informacji	brak informacji	
Marcjanna Łojek z d. Otawska	Daleszyce, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	brak informacji o charakterze pomocy	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Adela Łoźna	Wołkowysk, Landkreis Wołkowysk, Okręg Białystok	ukrywanie	zakład karny/śmierć	prawdopodobnie donos	znajomość sprzed wojny	
Władysław Łoźny			zakład karny/śmierć			
Józefa Zapaśnik	brak informacji	wiedziała o ukrywaniu	zakład karny/ obóz koncentracyjny			
Anna Łukaszewska	Leszno, Landkreis Lissa, rejencja poznańska, Kraj Warty	dostarczanie żywności	zakład karny/ obóz koncentracyjny/ śmierć	donos	brak informacji	
Antoni Łukaszewski			zakład karny			
Helena Łukaszewska			zakład karny			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
M						
Jan Machul	kolonia Cezaryn, Kreishaupt. Pulawy, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	rozstrzelanie	ujawnienie miejsca schronienia przez ukrywającego się	brak informacji	2000
Alfons Maciejewski	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Julianna Majek	Łaskarzew, Kreishaupt. Garwolin, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	pobicie	donos	pomoc bezinteresowna, znajomość sprzed wojny	1993
Kazimierz Józef Majek						
Zofia Madej z d. Janus	Biskupice, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zamordowana	donos	partycypowanie w kosztach utrzymania	
Mieczysław Madej			zamordowany			
Helena Janus			zamordowana			
Krzysztof Janus			zamordowany			
Genowefa Janus			zamordowana			
Antoni Majkut	Grodzisko Górne, Kreishaupt.Jaroslau, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	zakład karny/śmierć	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Michał Malarecki	Daleszyce, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	pomoc w transporcie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Wacław Malik	Skarżysko-Kamienna, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	pomoc w ukrywaniu	pobicie, areszt	brak informacji	brak informacji	
Julianna vel Helena Maliszewska	Płasków, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Tadeusz Mańkowski	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, zorganizowanie schronienia	rozstrzelany	donos	znajomość sprzed wojny	1989
Zdzisław Mańkowski		ukrywanie, pomoc w transporcie, pełnienie funkcji łącznika i kuriera	przeżył egzekucję			1989
Ludomir Marczak	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	pomoc w ucieczce z getta, ukrywanie, organizacja schronienia	rozstrzelany	donos	brak informacji	
Klementyna Margasińska z d. Jakubowska	Końskie, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny/ obóz koncentracyjny/ śmierć	donos	brak informacji	2001
Krystyna Margasińska			zakład karny/ obóz koncentracyjny			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Maria Martiniuk (Martyniuk) z d. Woszkowska (Waszkowska)	Stanisławów, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG	pośredniczenie w zorganizowaniu schronienia	zakład karny	brak informacji	pomoc bezinteresowna	
Wasyl Hrenkiw (Hrynkiv)	Stanisławów, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu	donos	wynagrodzenie	
Maria Kochmann	Nadwórna, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu	donos	wynagrodzenie	
Roman Mazanowski	Białobrzegi, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	doraźna pomoc	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Adela [Adele] Maziak z d. Liskiewicz	Stryj, Kreishaupt. Stryj, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny	prawdopodobnie wydanie przez ukrywającego	znajomość sprzed wojny, sprzeczne zeznania świadków: wysokie wynagrodzenie lub pomoc bezinteresowna	
Kornelia Mazurkiewicz	Lwów, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zamordowana	nieprzestrzeganie zasad bezpieczeństwa przez ukrywanego	brak informacji	
Aniela Mazurkiewicz		brak informacji o charakterze pomocy	zamordowana		brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Edward Mazurkiewicz	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	dostarczanie żywności i leków, zorganizowanie fałszywych dokumentów, pomoc w ucieczce z getta, pomoc w transporcie, ukrywanie	areszt/zbiegł w trakcie transportu do obozu	brak informacji	brak informacji	1994
Maria Michalczyk	Radom, dystrykt radomski, GG	pomoc w ucieczce	zakład karny/ obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Anna Michałowska	Radom, dystrykt radomski, GG	brak informacji o charakterze pomocy	zakład karny/ obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Maria Gregorczyk	Radom, dystrykt radomski, GG	brak informacji o charakterze pomocy	zakład karny/ obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Wacław Mickiewicz	Wilno	ukrywanie, dostarczanie żywności	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	1978
Maria Mickiewicz z d. Kondratowicz			rozstrzelana			
Władysław Mickiewicz			utrata mienia			
Irena Mielecka z d. Bawół	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, zorganizowanie dokumentów, zorganizowanie schronienia	zakład karny	brak informacji	brak informacji	1989

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Józef Młynarski	Bystrzejowice Drugie, Kreishaupt. Lublin, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	zakład karny/kara śmierci/wykonana	brak informacji	partycypowanie w kosztach utrzymania	2014
Władysław Młynarski			zastraszenie			
Jan Molenda	Sprowa, Kreishaupt. Jedrzejow, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Ludwik Moździerz	Zabłotów, Kreishaupt. Kolomen, dystrykt Galicja, GG	przekazanie metryki urodzenia, pomoc w transporcie	obóz koncentracyjny	donos	bezinteresowna pomoc	
Władysław Mucha	Dłutów, Landkreis Plöhnen (pow. płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	2005
Stanisław Graczyk	Kadłubowo, Landkreis Plöhnen (pow. płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie		zakład karny/śmierć			
Władysław Rutkowski	Cholewy, Landkreis Plöhnen (pow. płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie		obóz koncentracyjny/ śmierć			
Leonia Mykolajenko z d. Skomorowska	Trembowla, Kreishaupt. Tarnopol, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ niewykonana	został zauważony podczas ucieczki z płonącego budynku (miejsca schronienia)	zapłata pieniężna	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
N						
Antoni Nabiałek	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	pomoc w ucieczce z getta	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Czesław Nagiel	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	transport	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Wasyl Nahacz	Zalesie, Kreishaupt. Rawa Ruska, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu	donos	wynagrodzenie	2008
Maria Ganczar	Lipina, Kreishaupt. Rawa Ruska, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu		wynagrodzenie, obietnica wynagrodzenia po wojnie	
Bronisław Najda	Delatyn, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu	brak informacji	wynagrodzenie	
Piotr Kokoszka	Stanisławów, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie, pośredniczenie w załatwieniu sprawy	zakład karny/ kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu	brak informacji	wynagrodzenie	
Władimir Fürgang	Stanisławów, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG	pośredniczenie w załatwieniu sprawy	zakład karny/ kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu	brak informacji	wynagrodzenie	
Józefa Kamińska z d. Prezkowna	Stanisławów, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG	zorganizowanie schronienia	areszt	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Józef Zychowicz	Stanisławów, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG	zorganizowanie schronienia	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Eugeniusz Niedziela	Markuszowa, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny	nieprzestrzeganie zasad bezpieczeństwa przez ukrywających się, prawdopodobnie donos	brak informacji	1993
Jeremi Niewęgłowski	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, zorganizowanie dokumentów, dostarczanie żywności, zorganizowanie schronienia	zakład karny	brak informacji	brak informacji	1978
Helena Niwińska	Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Aniela Nizioł z d. Kubińska	Łańcut, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelana	donos	brak informacji	2016
Michał Nizioł			utrata mienia			
Bogumiła Noiszewska, s. Ewa	Słonim, dystrykt Slonim, Generalny Okręg Białorusi, Komisariat Rzeszy Wschód	ukrywanie, udzielenie pomocy medycznej, zorganizowanie dokumentów	zakład karny, rozstrzelana	brak informacji	brak informacji	
Kazimiera Wołowska, s. Marta			zakład karny, rozstrzelana			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Tadeusz Nowak	Skarżysko-Kamienna, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	dostarczanie żywności, dostarczanie korespondencji	zamordowany	brak informacji	brak informacji	1990
O						
Ewa Ociepa z d. Gradzik	brak informacji	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Piotr Oleszkiewicz	Pagorzyna, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zakład karny/ rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Katarzyna Oleszkiewicz z d. Krygowska			zakład karny/ obóz koncentracyjny/ śmierć			
Jakub Krygowski			utrata mienia			
Stanisława Olewnik	Krzemień, Landkreis Mackeim (pow. makowski), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie	ukrywanie, przekazanie dokumentów	obóz koncentracyjny/ śmierć	wydanie przez ukrywanego	znajomość sprzed wojny	2005
Henryk Olszewski	Skórnice-Kopalnia, Kreishaupt. Konskie, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, zorganizowanie schronu, dostarczanie żywności	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	1996
Janina Olszewska			rozstrzelana			
Maria Olszewska			rozstrzelana			
Leon Olszewski			obóz koncentracyjny/ śmierć			
Marian Olszewski			rozstrzelany			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Krystyna Olszewska			rozstrzelana			
Jan Olszewski			rozstrzelany			
Bogdan Olszewski			rozstrzelany			
Zofia Olszewska			rozstrzelana			
Zbigniew Onichimowski	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Edward Debowski (Dębowski)		ukrywanie	zakład karny			
ks. Andrzej Osikowicz	Borysław, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG	zorganizowanie dokumentów, zorganizowanie schronienia	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	1995
Aniela Osojca z d. Mgłosiek	Okół, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	rozstrzelana	brak informacji	brak informacji	
Franciszek Osojca			rozstrzelany			
Zdzisław Osojca			rozstrzelany			
Karolina Owczarek z d. Piechurska	Konary, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG	zorganizowanie schronienia, dostarczanie żywności	zakład karny/ kara śmierci/ wykonana	wydana przez Stanisława Widerę i Walentego Kępę	brak informacji	
Stanisław Widera	Widzówek, Kreishaupt. Radomsko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci (wyrok zmieniono)	prawdopodobnie wydanie przez ukrywającego się	wynagrodzenie	
Walenty Kępa						

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Franciszek Ożegalski	Lwów, dystrykt Galicja, GG	zorganizowanie dokumentów, pośredniczenie w znalezieniu kryjówki	zakład karny/ kara śmierci (wyrok zmieniono)	wydanie przez ukrywającego się	znajomość sprzed wojny, wynagrodzenie	
Władysława Seweryn (Severin)		ukrywanie	areszt/kara śmierci/ wykonana		wynagrodzenie	
Maria Ożóg z d. Matejska	Głogów Małopolski, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelana	wydanie przez ukrywającego się	brak informacji	
P						
Wiktoria Paduch	Wójtostwo Poduchowne, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ prawdopodobnie wykonana	brak informacji	brak informacji	
Jan Gieruszka	Kozienice, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	prawdopodobie ukrywanie	areszt	brak informacji	brak informacji	
Kazimierz Pająk	Gaje Buczackie, Kreishaupt. Czortków, dystrykt Galicja, GG	dostarczanie żywności i lekarstw	zastrzelony	obława	brak informacji	1998
Izydora Pająk			areszt	brak informacji		
Julian Pająk			zastrzelony	obława		
Stanisława Pająk			areszt	brak informacji		
Stefania Pająk			areszt	brak informacji		1998
Władysław Pagacz	Kraków, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	prawdopodobnie donos	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Stanisława Parczewska	Poznań, rejencja poznańska, Kraj Warty	udzielanie pomocy medycznej, pośredniczenie w przekazywaniu paczek	zakład karny/ obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Eugeniusz Parczewski			zakład karny/ obóz koncentracyjny			
Wojciech Patroński	Szklary, Kreishaupt. Reichshof, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	prawdopodobnie donos	2004
Stefania Patrońska z d. Pałys			wywieziona na roboty przymusowe			
Julia Pazik	Kłyżów, Kreishaupt. Kraśnik, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	areszt	prawdopodobnie donos	pomoc bezinteresowna, znajomość sprzed wojny	1991
Franciszek Pazik			areszt			1991
Tadeusz Paziuk	Kraków, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zakład karny/ rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Leonard Piaszyński	brak informacji	dostarczanie żywności	areszt	brak informacji	brak informacji	
Jan Pietrzykowski	Bobowa, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	transport, dostarczanie dokumentów	zakład karny/ rozstrzelany	wydanie przez osobę, której udzielono pomocy	brak informacji	
Jan Pinkus	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny/śmierć	brak informacji	brak informacji	
Mieczysław Podgajny	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	udzielanie pomocy żywnościowej, pomoc w nielegalnym przekraczaniu granicy, zorganizowanie dokumentów	areszt	brak informacji	pomoc bezinteresowna, prawdopodobnie znajomość sprzed wojny	1983

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Stefan Podyma	Dobra, Kreishaupt. Opatow, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Stefan Pokropek	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	współpraca z ŻOB, ukrywanie i dostarczanie broni, pomoc w ucieczce z getta, ukrywanie	śmierć	brak informacji	brak informacji	2000
Maria Popowicz z d. Czapran	Lwów, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny	donos	wysoka zapłata pieniężna	
Stanisław Postek	Stoczek Węgrowski, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	znajomość sprzed wojny	
Julianna Postek			areszt/śmierć			
Wacław Postek			areszt			
Henryk Postek						
Julia Postuła	Lwów, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie, zorganizowanie schronienia	zakład karny	brak informacji	brak informacji	1999
Władysław Pośniak	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	transport	zakład karny/ obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Antoni Powałkiewicz	Daleszyce, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, zorganizowanie transportu	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Władysław Prasoł	Tryńcza, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zakład karny/śmierć	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Józef Pruchniewicz	Biecz, Kraishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	donos	brak informacji	2008
Jan Prześlak	Jaworzno, Landkreis Krenau (pow. chrzanowski), rejencja katowicka, Prowincja Górny Śląsk	ukrywanie	zakład karny/ obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Helena Prześlak z d. Topor-Kamińska			zakład karny/ obóz koncentracyjny/ śmierć			
Jan Psioda	Jaworze Dolne, Kreishaupt. Dębica, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	donos	brak informacji	1992
Wiktoria Psioda z d. Ryba			rozstrzelana		brak informacji	1992
Maria Kałuża			rozstrzelana		znajomość sprzed wojny	1992
Jan Kałuża			utrata mienia		znajomość sprzed wojny	1992
R						
Zygmunt Radulski	Wolanów, Kreishaupt. Radom, powiat radomski, GG	pomoc w transporcie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Lucyna Władysława Radziejowska	Płatkownica, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	zakład karny/obóz koncentracyjny/śmierć	prawdopodobnie donos	brak informacji	
Stanisław Radzik	Łużna, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	znajomość sprzed wojny	
Helena Rak	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	pobicie	brak informacji	brak informacji	1988
Stefan Rak			pobicie			1988

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Franciszek Raszeja	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	udzielanie pomocy medycznej	zamordowany	brak informacji	brak informacji	2000
Szczepan Rembas	Chodaków, Kreishaupt. Sochaczew, dystrykt warszawski, GG	brak informacji o formie pomocy	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Józef Rębiś	Połomeja, Kreishaupt. Dębica, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zastrzelony	prawdopodobnie wydanie przez ukrywającą się	brak informacji	
Anna Rębiś z d. Łukasik			zastrzelona			
Zofia Rębiś			zastrzelona			
Wiktoria Rębiś			zastrzelona			
Karol Rębiś			zastrzelony			
Władysław Rębiś	Latoszyn, Kreishaupt. Dębica, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	areszt	brak informacji		
Jan Rębiś	Połomeja, Kreishaupt. Dębica, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	utrata mienia	brak informacji		
Feliks Gawryś			zastrzelony	brak informacji		
Zofia Miela z d. Sroka			zastrzelona	brak informacji		
Janina Rogińska	Węgrów, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	zastrzelona	donos	brak informacji	1989
Stanisław Rosłaniec	brak informacji	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Franciszek Rówiński	Łosie, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	prawdopodobnie donos	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Maria Rogozińska z d. Leśniak	Wierbka, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelana	brak informacji	brak informacji	2004
Piotr Rogoziński			rozstrzelany			
Helena Roguska	Leśniki, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG	dostarczanie żywności, ukrywanie	areszt	donos	znajomość sprzed wojny	1992
Zbigniew Rusiński	Brzeżany, Kreishaupt. Brzeżany, dystrykt Galicja, GG	dostarczanie żywności do getta	postrzelenie	brak informacji	brak informacji	1981
Józef Ryba	Jaworze Dolne, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG	udzielenie pomocy żywnościowej, ukrywanie	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Wacław Rybka	Chełm, Kreishaupt. Cholm, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	zakład karny	prawdopodobnie donos	brak informacji	
Tadeusz Piotr Rydel	Rudy, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ wyrok zmieniono	brak informacji	brak informacji	
Jan Stanisław Zawodnik	Śmietanki, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny/śmierć	brak informacji	brak informacji	
Władysław Drąg	Janów, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Antoni Rydzewski	Budy Stawickie, Landkreis Lomscha (pow. łomżyński), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie	zastrzelony	prawdopodobnie donos	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Ignacy Rydzyński	brak informacji	dostarczanie żywności	areszt	brak informacji	brak informacji	
S						
Jan Samojedny	Głogów Małopolski, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zastrzelony	brak informacji	brak informacji	
Maria Samojedna			zastrzelona			
Antoni Sergot	Poznań (Posen), rejencja poznańska, Kraj Warty	dostarczanie żywności	zakład karny/śmierć	brak informacji	brak informacji	
Aleksandra Skłodowska	Skłody Piotrowice, Kreishaupt. Ostrow, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	zastrzelona	brak informacji	brak informacji	
Hieronim Skłodowski			zastrzelony			
Amelia Skłodowska			areszt			
Leonard Skłodowski			areszt			
Irena Skłodowska			areszt			
Natalia Skłodowska			areszt			
Cecylia Skłodowska			areszt			
Włodzimierz Skłodowski			areszt			
Apolonia Skłodowska			areszt			
Marianna Skwira	Świesielice, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG	doraźna pomoc	zastrzelona	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Aleksander Słapa	Kraków, dystrykt krakowski, GG	brak informacji o formie udzielonej pomocy	zakład karny/ obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Zofia Smugarzewska	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	dostarczanie żywności, dostarczanie dokumentów, pomoc w ucieczce z getta, zorganizowanie schronienia	areszt	brak informacji	brak informacji	1983
Rozalia Socha	Wola Rafałowska, Kreishaupt. Reichshof (Rzeszów), dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelana	brak informacji	brak informacji	
Anna Sokołowska z d. Zaremba	Nowy Sącz, Kreishaupt. Neu-Sandez, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, zorganizowanie schronienia, dostarczanie dokumentów, żywności i lekarstw, członkini RPŻ „Żegota”	obóz koncentracyjny/ śmierć	wydanie przez osoby, którym udzielała pomocy	brak informacji	1989
Władysław Sokół	Wilczyska, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	prawdopodobnie donos	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Józefa Sot	Cudnów, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, udzielenie pomocy medycznej	pobicie	brak informacji	pomoc bezinteresowna	
Zbigniew Stanisławski	Poznań (Posen), rejencja poznańska, Kraj Warty	pośrednictwo w przekazywaniu paczek	zakład karny/ obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Władysław Stępień	Pacanów, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zastrzelony	brak informacji	brak informacji	
Wojciech Cieślak	Łęka Szczucińska, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zastrzelony	brak informacji	brak informacji	
Feliks Stradomski	Ciecierze, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Zofia Stradomska			pobicie	brak informacji	brak informacji	
Maria Stradowska z d. Piotrowska	Chmielnik, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ wykonana	brak informacji	brak informacji	2001
Wacław Stradowski			zakład karny/ kara śmierci/ wykonana			2001
Leon Stroszczyński	Poznań (Posen), rejencja poznańska, Kraj Warty	dostarczanie żywności	kara śmierci/ wykonana	brak informacji	brak informacji	
Wacław Kopydłowski	Poznań (Posen), rejencja poznańska, Kraj Warty	dostarczanie żywności	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Józef Suchecki	Zwola, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zastrzelony	brak informacji	brak informacji	
Jan Wolski						

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Janina Stokowska z d. Luty	Kraków, dystrykt krakowski, GG	dostarczanie żywności, zorganizowanie dokumentów, zorganizowanie schronienia	zatrzymanie, pobicie	donos	znajomość sprzed wojny	1982
Jan Stolarz	Biadoliny Radłowskie, Kreishaupt. Tarnow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności, ostrzeganie przed niebezpieczeństwem	brak informacji	donos	pomoc bezinteresowna	
Antoni Stolarz			rozstrzelany			
Kazimiera Strutyńska-Sidorow	Drohobycz, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	areszt	donos	partycypowanie w kosztach utrzymania	1990
Maria Strutyńska z d. Gajewska		ukrywanie, przekazanie metryki chrztu	zakład karny/śmierć			
Antonina Sygizman z d. Sowińska	brak informacji	ukrywanie	zakład karny/śmierć	brak informacji	brak informacji	
Florentyna Szczepańska	brak informacji	brak informacji o formie udzielonej pomocy	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Stanisław Śliżewski	Kraków, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, pomoc w ucieczce z getta	zakład karny/ obóz koncentracyjny	donos	znajomość sprzed wojny	2008

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Mateusz Bronisław Stawarski	Sieniawa, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	
Wiktoria Franciszka Stawarska			zakład karny/ kara śmierci/ prawdopodobnie wykonana			
Karolina Szczurek z d. Madura	Janowiec, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	pobicie	donos	brak informacji	2004
Florian Szczurek			zastrzelony			2004
Zygmunt Szczygieł	Białystok, Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	brak informacji o formie udzielonej pomocy	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Józefa Szmaciarska z d. Sobkiewicz	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny/ obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Jakub Szmaciarski			zakład karny/ obóz koncentracyjny/ śmierć			
Jadwiga Szostakiewicz z d. Nachmann	Lwów, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	pobicie	brak informacji	pomoc bezinteresowna	1992
Mikołaj Szczyrba	Grabowiec, Kreishaupt. Tarnopol, dystrykt Galicja, GG	dostarczanie żywności	zakład karny	donos	pomoc bezinteresowna	1990
Michał Szramek	Drohobycz, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie, pośredniczenie w załatwieniu sprawy	zakład karny	brak informacji	wysokie wynagrodzenie	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Stanisław Szwaja	Kraków, dystrykt krakowski, GG	brak informacji o formie udzielonej pomocy	zakład karny, obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Janina Szymańska z d. Jacuńska	Mokrzyszów, Kreishaupt. Debica, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, zorganizowanie dokumentów, zorganizowanie schronienia	obóz koncentracyjny	prawdopodobnie donos	znajomość sprzed wojny	1979
o. Adam Sztark	Żyrowicze, dystrykt Slonim, Generalny Okręg Białorusi (Generalbezirk Weißruthenien), Komisariat Rzeszy Wschód	zorganizowanie dokumentów, dostarczanie żywności do getta, pomoc w ucieczce z getta	rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	2001
Bruno Szupin	Ropa, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	wskazanie przez ukrywającego się	brak informacji	
Ś						
Danuta Śnieżek z d. Kamińska	Kraków, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	pobicie	brak informacji	brak informacji	
T						
Polina (Apolonia) Tarasewicz	Predteczenka, Komisariat Generalny Litwy, Komisariat Rzeszy Wschód	ukrywanie	rozstrzelana	donos	brak informacji	2013
Jan Tarłowski	Daleszyce, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	brak informacji o formie udzielonej pomocy	zakład karny	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Emilia Tchorzewska (Tchórzewska) z d. Posuchowska	Petryków, Kreishaupt. Tarnopol, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ niewykonana	brak informacji	wynagrodzenie	
Antonina Posuchowska z d. Kowalik			zakład karny	brak informacji	wynagrodzenie	
Jakub Tokarz	Biedaczów, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zakład karny/ rozstrzelany	brak informacji	brak informacji	1988
Stanisław Trojan	Chmielnik-Andrzejówka, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	prawdopodobnie donos	brak informacji	
Stefania Trojan			zakład karny			
Jan Trzciński	Skwary, Landkreis Plöhnen (pow. płoński), rejencja ciechanowska, Prowincja Prusy Wschodnie	ukrywanie	pobicie	prawdopodobnie donos	znajomość sprzed wojny	1991
Stanisława Trzcińska			zakład karny			
Stefan Trzciński			zakład karny, rozstrzelany			
Paweł Trzciński	Biłgoraj, Kreishaupt. Bilgoraj, dystrykt lubelski, GG	dostarczanie żywności, przyzwolenie na ukrywanie	rozstrzelany	niezachowanie zasad bezpieczeństwa przez ukrywających lub donos	brak informacji	
Wiesława Trzcińska			rozstrzelany			
Jadwiga Trzcińska	Kraków, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie, zorganizowanie schronienia, pośredniczenie w załatwieniu sprawy	obóz koncentracyjny	donos	znajomość sprzed wojny	1994

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Irena Frühling z d. Trzcińska	Kraków, dystrykt krakowski, GG	dostarczanie żywności	areszt		brak informacji	1994
Teofila Tur z d. Grygorczuk	Sieński, Landkreis Bielsk (pow. bielski), Bezirk Bialystok (Okręg Białystok)	ukrywanie	areszt	niezachowanie zasad bezpieczeństwa przez ukrywających się	brak informacji	
Karol Tur			areszt			
Felicja Tur			areszt			
Wacław Tur			areszt			
Władysław Tyczyński	Radom, dystrykt radomski GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ zmieniono wyrok	brak informacji	znajomość sprzed wojny	
Anastazja Tylawska z d. Prygnar	Rozdziele, Kreishaupt. Jaslo, dystrykt krakowski, GG	udzielanie pomocy żywnościowej	zastrzelona	niezachowanie warunków bezpieczeństwa	brak informacji	
Grzegorz Tyryłło	Wilno	ukrywanie, dostarczanie żywności	obóz koncentracyjny	donos	brak informacji	1978
U						
Józef Ulma	Markowa, Kreishaupt. Jaroslau, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	rozstrzelany	donos	brak informacji	1995
Wiktoria Ulma			rozstrzelana			1995
Stanisława Ulma			rozstrzelana			
Barbara Ulma			rozstrzelana			
Władysław Ulma			rozstrzelany			
Franciszek Ulma			rozstrzelany			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Antoni Ulma			rozstrzelany			
Maria Ulma			rozstrzelana			
W						
Paweł Wachłaczenko	Kozienice, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski GG	ukrywanie, ułatwianie ucieczki	zakład karny/ obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Jerzy Burghardt		ukrywanie	zakład karny/ obóz koncentracyjny			
Ludwika Kostrzeba		ukrywanie	zakład karny			
Konstanty Walerowicz	Skarżysko-Kamienna, Kreishaupt. Kielce, dystrykt radomski, GG	pomoc w ucieczce	zakład karny/ obóz koncentracyjny			
Bolesław Waściński	Grabów nad Wisłą, Kreishaupt. Radom, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Antoni Wajcman	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, zorganizowanie dokumentów	pobicie, utrata mienia	prawdopodobnie donos	brak informacji	1979
Nikolaus Wernej	Stanisławów, Kreishaupt. Stanislau, dystrykt Galicja, GG	przyzwolenie na ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ zmieniono wyrok	donos	wynagrodzenie	
Miron Obidniak		przyzwolenie na ukrywanie, dostarczanie żywności	zakład karny		partycypacja w kosztach utrzymania	
Julian Chalupinski (Chalupiński)		dostarczanie żywności	zakład karny		wynagrodzenie	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Stanisław Węglarz	Sławniów, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	utrata mienia	niezachowanie zasad bezpieczeństwa przez ukrywających się	brak informacji	
Maria Wężowska z d. Berger	Lwów, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	pomoc bezinteresowna, znajomość sprzed wojny	
Jan Wiaderek	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Jan Kanty Wierzba	Pawłowice, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	
Jan Witkoś	Chotel, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny/ kara śmierci/ wykonana	miejsce ukrycia wskazał złapany przez Niemców chłopiec żydowski	brak informacji	
Wojciukiewicz (imię nieznane)	Wilno	doraźna pomoc	zakład karny	prawdopodobnie donos	brak informacji	
Jarosław Wojciukiewicz			areszt			
Jan Wojnar	Drohobycz, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG	pomoc w ucieczce	areszt	brak informacji	brak informacji	
Maria Moroz		dostarczanie korespondencji	areszt			
Władysław Gryszko	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	pomoc w transporcie	areszt	brak informacji	wynagrodzenie	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Anna Płużańska (Pluzanska, Puzainska) z d. Malinowska	Warszawa, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie, przekazywanie korespondencji	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Jakub Pachowski	Drohobycz, Kreishaupt. Drohobycz, dystrykt Galicja, GG	pośrednictwo w przekazywaniu korespondencji	areszt	brak informacji	znajomość sprzed wojny	
Janina Pachowska		pośrednictwo w przekazywaniu korespondencji	areszt	brak informacji		
Bogumiła Pachowska		pośrednictwo w przekazywaniu korespondencji	areszt	brak informacji		
Zygmunt Wojnarowicz	Wawrzeńczyce, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zakład karny/ obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	znajomość sprzed wojny	1999
Dorota Wojton	Haczów, Kreishaupt. Krosno, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	kara śmierci/ zmieniono wyrok	brak informacji	brak informacji	
Katarzyna Wolkotrup	Baranowicze, rejencja baranowitschi (baranowicka), Komisariat Generalny Białoruś, Komisariat Rzeszy Wschód	ukrywanie	utrata mienia	donos	znajomość sprzed wojny	
Wolkotrup (mąż – imię nieznane)			zamordowany			
Wolkotrup (córka – imię nieznane)			zamordowana			

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Wolkotrup (syn – imię nieznane)			zamordowany			
Wolkotrup (syn – imię nieznane)			zamordowany			
Wolkotrup (synowa – imię nieznane)			zamordowana			
Stefania Wołosewicz z d. Barbachowska	Kosów Lacki, Kreishaupt. Sokolow, dystrykt warszawski, GG	ukrywanie	zakład karny	donos, wydanie przez ukrywanego		
Władysław Wołosewicz			zakład karny			
Stanisława Barbachowska			kara śmierci/ brak informacji o wykonaniu wyroku			
Stanisława Wołowiec	Zajączków, Kreishaupt. Starachowice, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, pomoc materialna	rozstrzelana	prawdopodobnie donos	brak informacji	
Janina Wołowiec			rozstrzelana			
Leokadia Wołowiec			rozstrzelana			
Bronisława Wołowiec			rozstrzelana			
Kazimiera Wołowiec			rozstrzelana			
Władysław Wójcik	Śladków Mały, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, pomoc żywnościowa	zakład karny/ zamordowany	prawdopodobnie donos	brak informacji	
Franciszek Wróbel	Czechów, Kreishaupt. Busko, dystrykt radomski, GG	ukrywanie, dostarczanie żywności	zakład karny	brak informacji	brak informacji	2002

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Marianna Wróbel	Bidaczów Nowy, Kreishaupt. Bilgoraj, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	rozstrzelana	brak informacji	brak informacji	
Zofia Wysmulska z d. Piasecka	Moszeńki, Kreishaupt. Lublin, dystrykt lubelski, GG	ukrywanie	zastrzelona	wydanie przez ukrywanego	brak informacji	
Marianna Barszcz		brak informacji o formie udzielonej pomocy	zastrzelona			
Józef Wydmański	Rzeżuśnia, Kreishaupt. Miechow, dystrykt krakowski, GG	ukrywanie	zastrzelony	brak informacji	brak informacji	
Z						
Franciszek Zabłocki	Dolina, Kreishaupt. Stryj, dystrykt Galicja, GG	dostarczanie żywności, udzielenie pomocy medycznej	zakład karny/ obóz koncentracyjny/ śmierć	brak informacji	brak informacji	1986
Michał Zabłocki			utrata mienia			1986
Amelia Zagalska	brak informacji	brak informacji o formie udzielonej pomocy	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Janina Zagalska		brak informacji o formie udzielonej pomocy	zakład karny			
Tadeusz Zakrzewski	Kielce	przekazywanie paczek żywnościowych i korespondencji	zakład karny	brak informacji	brak informacji	

imię i nazwisko	miejsce zamieszkania w dniu represji	forma pomocy	rodzaj represji	okoliczności represji	motywacja pomocy	tytuł SwNŚ
Bartłomiej Chmielarz	brak informacji	doraźna pomoc	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Zofia Rutkowska z d. Lewandowska	brak informacji	doraźna pomoc	zakład karny	brak informacji	brak informacji	
Józef Zalewski	brak informacji	brak informacji o formie udzielonej pomocy	obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	
Anna Zwarycz	Brody, Kreishaupt. Złotów, dystrykt Galicja, GG	ukrywanie	zakład karny	donos	wynagrodzenie, znajomość sprzed wojny	
Maria Bogdan		ukrywanie	areszt		wynagrodzenie	
Ż						
Wacław Żerkowski	Częstochowa, dystrykt radomski, GG	ukrywanie	zakład karny/ obóz koncentracyjny	brak informacji	brak informacji	

Opracowanie: Tomasz Gonet, Aleksandra Namysło, Martyna Grądzka-Rejak

WYKAZ SKRÓTÓW

AAN – Archiwum Akt Nowych
AFB – Archiwum Federalne w Berlinie
AFL – Archiwum Federalne Oddział w Ludwigsburgu
AIPN – Archiwum IPN
AIPN Bi – Archiwum IPN w Białymstoku
AIPN Ka – Archiwum IPN w Katowicach
AIPN Ki – Archiwum IPN w Kielcach
AIPN Kr – Archiwum IPN w Krakowie
AIPN Po – Archiwum IPN w Poznaniu
AIPN Rz – Archiwum IPN w Rzeszowie
AIPN Wr – Archiwum IPN we Wrocławiu
AK – Armia Krajowa
AMG-R – Archiwum Muzeum Gross-Rosen w Rogoźnicy
AMMwŻ – Archiwum Muzeum Martyrologicznego w Żabikowie
AMS – Archiwum Muzeum Stutthof
APC – Archiwum Państwowe w Częstochowie
APKat – Archiwum Państwowe w Katowicach
APKi – Archiwum Państwowe w Kielcach
APKr – Archiwum Państwowe w Krakowie
APŁ – Archiwum Państwowe w Łodzi
APMA-B – Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau
APMnM – Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku
APP – Archiwum Państwowe w Poznaniu
APR – Archiwum Państwowe w Radomiu
APW – Archiwum Państwowe w Warszawie
ASG – Ankiety Sądów Grodzkich
AYV – Archiwum Yad Vashem
AŻIH – Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie
BJ – Biblioteka Jagiellońska
GKBZHwP – Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce
ITS – International Tracing Service (Bad Arolsen)
KL (KZ) – Konzentrationslager
OBEP – Oddziałowe Biuro Edukacji Publicznej
OKBZH – Okręgowa Komisja Badań Zbrodni Hitlerowskich

OKBZpNP – Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
OKŚZpNP – Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
PAN – Polska Akademia Nauk
SD – Sicherheitsdienst des Reichsführers SS, Służba Bezpieczeństwa Reichsführera SS
SO – Sąd Okręgowy
SS – Die Schutzstaffel der NSDAP, „sztafety ochronne”
SwNŚ – Sprawiedliwy wśród Narodów Świata
USC – Urząd Stanu Cywilnego
ŻIH – Żydowski Instytut Historyczny
ŻOB – Żydowska Organizacja Bojowa

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych
Archiwum Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie
Archiwum IPN w Białymstoku
Archiwum IPN w Lublinie
Archiwum IPN w Kielcach
Archiwum IPN w Krakowie
Archiwum IPN w Rzeszowie
Archiwum IPN w Warszawie
Archiwum IPN we Wrocławiu
Archiwum Muzeum Stutthof
Archiwum Państwowe m.st. Warszawy Oddział w Pułtusku
Archiwum Państwowe w Katowicach
Archiwum Państwowe w Kielcach
Archiwum Państwowe w Łodzi
Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim
Archiwum Państwowe w Radomiu
Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

Źródła niedrukowane

Berendt G., *Refleksje na temat stosunku tzw. grantowych policjantów wobec zagłady Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, artykuł niepublikowany.

Bieda T., *Assistance to Jewish Population in South-Eastern Poland*, materiały na sesję naukową GKBZH, Warszawa 14–17 IV 1983 r.

Blicharski C., *Słownik biograficzny Tarnopolan 1805–1945*.

Janecki Ł., *Dzieje parafii pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Szymanowie*, prom. dr hab. Z. Gnat-Wieteska, Warszawa 2007, Biblioteka Główna UKSW, 153942.

Źródła drukowane

Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am. 1 März 1943, Krakau 1943.

Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 września – 1 listopada 1940. Raport z archiwum politycznego prof. Stanisława Kota, oprac. J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, Warszawa 1989.

Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów, oprac. T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski, Warszawa 1957.
GKBZHwP, *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo tarnowskie*, Warszawa 1984.
Katzmann F., *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2009.
Księga bólu i pamięci. Więźniowie hitlerowskich obozów koncentracyjnych z dystryktu radomskiego w latach 1939–1945 (część pierwsza), Radom 1993.
Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski południowej 1940–1944, t. 3, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2002.
Księga Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944, t. 4, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006.
Księga Pamięci. Transporty Polaków z Warszawy do KL Auschwitz 1940–1944, t. 2, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2000.
Księga Żydów ostrołęckich, red. wyd. izrael. I. Iwri, red. wyd. pol. J. Gołota, A. Wołosz, Ostrołęka 2002.
Księgi zgonów z Auschwitz, t. 3, red. J. Dębski, S. Goldmann, H. Jastrzębska, S. Kreuzhage, J. Parcer, [b.m.] 1995.
Księgi zgonów z Auschwitz: fragmenty. 2: Index nazwisk A–L, red. J. Dębski, S. Goldman, H. Jastrzębska, S. Kreuzhage, J. Parcer, München i in. 1995.
Księgi zgonów z Auschwitz: fragmenty. 3: Index nazwisk M–Z. Aneks, red. J. Dębski, S. Goldman, H. Jastrzębska, S. Kreuzhage, J. Parcer, München 1995.
Po wojnie, z pomocą bożą, już niebawem… Pisma Kopla i Mirki Piżyców o życiu w getcie i okupowanej Warszawie, oprac. i wstęp B. Engelking i H. Dreifuss, Warszawa 2017.
Podstępne uwięzienie profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Górniczej (6 XI 1939 r.). Dokumenty, oprac. J. Buszko, I. Paczyńska, Kraków 1995.
Proces Adolfa Eichmanna. Nagrania czynności Sądu Rejonowego w Jerozolimie, t. 1–9, Jerozolima 1992.
Rada Pomocy Żydom „Żegota" przy Pełnomocniku Rządu RP na Kraj i Referat Żydowski „Żegota" Departamentu Spraw Wewnętrznych Delegatury Rządu RP na Kraj. Dokumenty z zasobu Archiwum Akt Nowych 1942–1944, oprac. M. Olczak, Warszawa 2015.
Rozporządzenie policyjne o tworzeniu żydowskich dzielnic mieszkaniowych w Okręgach Radom, Krakau i Galizien (Galicja) [w:] *Polacy–Żydzi. Wybór źródeł*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001.
Stroop J., *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje!*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2009.
„Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939.
„Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete" (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1940.
„Verordnungsblatt für das Generalgouvernement" (Dziennik rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa) 1941.
„Verordnungsblatt für das Generalgouvernement" (Dziennik rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa) 1942.

Wspomnienia

Bleichman F., *Wolę zginąć walcząc. Wspomnienia z II wojny światowej*, Zakrzewo 2009.
Blady-Szwajger A., *Wspomnienia lekarki: szpital w getcie, łączniczka ŻOB*, Warszawa 1989.

Borwicz M., *Arisze papirn*, t. 1, Buenos Aires 1955.
Knoll R., *Dziennik*, wstęp i oprac. J. Kowalska-Leder, Warszawa 2012.
Kopówka E., Rytel-Andrianik P., *Dam im imię na wieki (Iz 56,5). Polacy z okolic Treblinki ratujący Żydów*, Oksford–Treblinka 2011.
Kramer C., *Tyleśmy już przeszli. Dziennik pisany w bunkrze (Żółkiew 1942–1944)*, oprac. i wstęp A. Wylegała, Warszawa 2017.
Kubalski E., *Niemcy w Krakowie. Dziennik 1 IX 1939 – 18 I 1945*, oprac. J. Grabowski, Z.R. Grabowski, Kraków 2010.
Mikułowski-Pomorski J., *Kraków w naszej pamięci*, Kraków 1991.
Nelken H., *Pamiętnik z getta w Krakowie*, Toronto 1987.
Pankiewicz T., *Apteka w getcie krakowskim*, Kraków 2003.
Rembek S., *Dziennik okupacyjny*, Warszawa 2000.
Ringelblum E., *Kronika getta warszawskiego*, Warszawa 1983.
Ronikier A., *Pamiętniki 1939–1945*, Kraków 2001.
Rotem S., *Memoire of a Warsaw Ghetto Fighter. The past within me*, Yale 1994.
Sacharewicz J., *Wspomnienie o Zofii Smugarzewskiej „Sprawiedliwej wśród Narodów Świata*", „Słowo Żydowskie" 2001, nr 4.
Seweryn J., *Byłem fryzjerem katów*, Warszawa 2008.
Sny chociaż mamy wspaniałe... Okupacyjne dzienniki Żydów z okolic Mińska Mazowieckiego, oprac. i wstęp B. Engelking, Warszawa 2016.
Starachowicz Z., *Sonderaktion Krakau. Wspomnienia z akcji przeciwko profesorom uniwersyteckim w Krakowie (6–10 listopada 1939 r.)*, Gdańsk 2012.
Światła w ciemności. Sprawiedliwi wśród Narodów Świata. Relacje, Lublin 2008.
The last eyewitnesses: children of the Holocaust speak, red. W. Śliwowska, Evanston 1998.
Tomaszów Mazowiecki Yizkor Book, red. M. Wajsberg, Tel Aviv 1969.

Opracowania naukowe i popularnonaukowe

Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
Alberti M., *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden im Reichsgau Wartheland 1939–1945*, Wiesbaden 2006.
Alberti M., „*Nikczemna perfidia, niska, bezmierna chciwość oraz zimne, wyrachowane okrucieństwo" – ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej w Kraju Warty* [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008.
Aleksandrowicz J., *Adamscy*, „Tygodnik Powszechny" 1963, nr 12 (739).
Aleksiun N., *Polska i zagraniczna historiografia na temat stosunków polsko-żydowskich w okresie drugiej wojny światowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2005, z. 1.
Altman T., *Przeciw antypolskiej kampanii*, „Życie Częstochowy", 27 IV 1968.
Aly G., *„Endlösung". Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt am Main 1995.
Arad Y., *Treblinka: the operation Reinhard death camps*, Bloomington [IN] 1999.
Arczyński M., Balcerak W., *Kryptonim „Żegota". Z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1979.
Bartelski L.M., *Pamięć żywa*, Warszawa 1977.
Bartoszewski G. OFMCap., *Męczeństwo i proces beatyfikacyjny s. Marty Wołowskiej (1879–1942)* [w:] *Bł. Marta Wołowska (1879–1942) – sylwetka duchowna*, red. ks. M. Chmielewski, Lublin 2005.

Bartoszewski W., *1859 dni Warszawy*, Kraków 1984.
Bartoszewski W., *Ostatnia książka. Polacy. Żydzi. Okupacja. Fakty, postawy, refleksje*, Kraków 2016.
Bartoszewski W., *Straceni na ulicach miasta. Egzekucje w Warszawie 16 X 1943 – 26 VII 1944*, Warszawa 1970.
Bartoszewski W., *Warszawski pierścień śmierci*, Warszawa 1970.
Bartniczak M., *Grądy i Komorowo 1941–1944. Z dziejów Stalagu 324 i 333*, Warszawa 1978.
Bauer Y., *Przemyśleć Zagładę*, Warszawa 2016.
Bauman Z., *Nowoczesność i Zagłada*, Kraków 2009.
Bednarczyk T., *Księża w akcji pomocy Żydom*, „Więź" 1962, nr 10.
Bednarz W., *Obóz straceń w Chełmnie nad Nerem*, Warszawa 1946.
Berendt G., *Cena życia – ekonomiczne uwarunkowania egzystencji Żydów po „aryjskiej stronie"*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2008, nr 4.
Berendt G., *Straty osobowe polskich Żydów w okresie II wojny światowej* [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
Berendt G., *Żydzi w Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie w latach 1939–1945* [w:] *Wyniszczyć, wypędzić, wynarodowić. Szkice do dziejów okupacji niemieckiej na Kaszubach i Kociewiu (1939–1945)*, Gdańsk 2010.
Berendt G., *Żydzi zbiegli z gett i obozów śmierci* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.
Berenstein T., Rutkowski A., *O ratownictwie w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH" 1960, z. 35.
Berenstein T., Rutkowski A., *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1963.
Bergmann O., *Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918–1929*, Poznań 1998.
Biberstein A., *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 2001.
Bieda T., *Pomoc dla ludności żydowskiej w Polsce południowo-wschodniej. Międzynarodowa sesja naukowa „Hitlerowskie ludobójstwo w Polsce i Europie 1939–1945"*, GKBZHwP, Warszawa 1983.
Bielawski W., *Zbrodnie na Polakach dokonane przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1987.
Bielawski W., Pilichowski C., *Zbrodnie dokonane na Polakach przez hitlerowców za pomoc udzielaną Żydom*, Warszawa 1981.
Bikont A., *Sendlerowa. W ukryciu*, Wołowiec 2017.
Bikont A., *My z Jedwabnego*, Warszawa 2004.
Błoński J., Edelman M., Miłosz C., Turowicz J., Gromek-Illg J., *Ludzkość, która zostaje*, „Tygodnik Powszechny" 2005, nr 18.
Browning R.C., *Geneza „ostatecznego rozwiązania". Ewolucja nazistowskiej polityki wobec Żydów, wrzesień 1939 – marzec 1942*, Kraków 2012.
Brykczyński P., *Gotowi na przemoc. Mord, antysemityzm i demokracja w międzywojennej Polsce*, Warszawa 2017.
Buryła S., *Wojna i alkohol. Zaproszenie do tematu* [w:] *Wojna: doświadczenie i zapis. Nowe źródła, problemy, metody badawcze*, red. S. Buryła, P. Rodak, Kraków 2006.
Cała A., *Kobiety wobec tradycyjnych norm życia rodzinnego w społecznościach żydowskich w Polsce międzywojennej* [w:] *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1997.

Cała A., *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 2005.
Cała A., *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012.
Cesarani D., *Ostateczne rozwiązanie. Losy Żydów w latach 1933–1949*, Warszawa 2019.
Chmielewski P., *W sprawie genezy i organizacji Einsatzgruppen działających na terenach ZSRS okupowanych przez Niemców*, „Wojskowy Przegląd Historyczny" 1971, nr 2.
Chodakiewicz M.J., *Mord w Jedwabnem 10 lipca 1941. Prolog, przebieg, pokłosie*, Międzyzdroje–Kraków 2012.
Chodakiewicz M.J., *Po Zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944–1947*, Warszawa 2008.
Chodakiewicz M.J., *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie, Zagłada, komunizm*, Warszawa 2000.
Chorązki M., *Ziemianie wobec wojny. Postawy właścicieli ziemskich województwa krakowskiego w latach 1939–1945*, Kraków 2010.
Chrobaczyński J., *Osaczeni, samotni, bezbronni... Refleksje po lekturze książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski"*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne" 2018, nr 6.
Chrobaczyński J., *Polacy i Żydzi w Krakowie w latach 1939–1945. Stereotypy i rzeczywistość. Próba rekonstrukcji postaw i zachowań* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991.
Chwalba A., *Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2002.
Ciećkiewicz M., *Krakowska służba zdrowia w czasie okupacji*, „Przegląd Lekarski Oświęcim" 1975, nr 1.
Ciołkosz A., *Raport z okupowanej Polski*, oprac. A. Friszke, „Zeszyty Historyczne" 1991, z. 97.
Cobel-Tokarska M., *Bezludna wyspa, nora, grób. Wojenne kryjówki Żydów w okupowanej Polsce*, Warszawa 2012.
Cohen J., Trus A., *Sefer ha Zikaron Bransk*, New York 1948.
Czech D., *Kalendarz wydarzeń KL Auschwitz*, Oświęcim 1992.
Ćwiakowska A., *Zabawy w chowanego*, Łódź 1997.
Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski, t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.
Datner S., *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968.
Datner S., *Materiały z dziedziny ratownictwa Żydów w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn ŻIH w Polsce" 1970, t. 73.
Datner S., *Niektóre dane o zbrodniach hitlerowskich na Polakach ratujących Żydów*, „Biuletyn GKBZH w Polsce" 1967, t. 16.
Datner S., *Zbrodnie hitlerowskie na Żydach zbiegłych z gett. Groźby i zarządzenia „prawne" w stosunku do Żydów oraz udzielających im pomocy Polaków*, „Biuletyn ŻIH" 1970, nr 3 (75).
Dąbrowa-Kostka T., *Hitlerowskie afisze śmierci*, Kraków 1983.
Diller S., *Zginęła z mojego powodu*, „Polityka" 1982, nr 9.
Dmitrów E., *Oddziały operacyjne niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa a początek zagłady Żydów w Łomżyńskiem i na Białostocczyźnie latem 1941 roku* [w:] *Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002.
Dobroński A.C., *To był wspaniały doktor*, „Kurier Poranny", 12 XII 2009.
Dobroszycki L., *Polska historiografia na temat Zagłady* [w:] *Holocaust z perspektywy półwiecza. Pięćdziesiąta rocznica powstania w getcie warszawskim, materiały z konferencji zorganizowanej przez ŻIH w dn. 29–31 III 1993*, red. D. Grinberg, P. Szapiro, Warszawa 1994.

Dobroszycki L., *Survivors of the Holocaust in Poland. A Portrait Based on Jewish Community Records 1944–1947*, London – New York [NY] 1994.
Domagalska M., *Założenia programowe Narodowej Demokracji i ugrupowań rozłamowych wobec mniejszości żydowskiej. Od Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego do ONR Falangi*, „Studia Słowianoznawcze" 2003, t. 4.
Domańska H., *Ludzie, którzy pragnęli dobra*, „Słowo Żydowskie" 2001, nr 1.
Domańska R., *Pawiak. Więzienie Gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978, s. 334.
Domański T., *Korekta obrazu? Refleksje źródłoznawcze wokół książki „Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski", t. 1–2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018*.
Domański T., *Polish 'Navy Blue' Police in the Kielce County in 1939–1945* [w:] *The Holocaust and Polish-Jewish Relations. Selected Issues*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Sitarek, Warszawa 2018.
Drywa D., *Działalność Poselstwa RP w Bernie na rzecz polsko-żydowskich uchodźców w latach 1939–1945* [w:] *Okupowana Europa. Podobieństwa i różnice*, red. Waldemar Grabowski, Warszawa 2014.
Duda T., *Eksterminacja ludności żydowskiej w Nowym Sączu w okresie II wojny światowej*, „Rocznik Sądecki" 1988–1990, nr 19.
Dunin-Wąsowicz K., *Polski ruch socjalistyczny wobec problemów getta warszawskiego*, „Biuletyn ŻIH w Polsce" 1978, nr 3–4 (107–108).
Dunin-Wąsowicz K., *Polski ruch socjalistyczny wobec walki i zagłady warszawskiego getta*, „Biuletyn ŻIH w Polsce" 1973, nr 2–3 (86–87).
Dunin-Wąsowicz K., *Polski ruch socjalistyczny wobec walki i zagłady Żydów w czasie okupacji niemieckiej w Polsce* [w:] *Polskie podziemie polityczne wobec zagłady Żydów w czasie okupacji niemieckiej*, red. I. Borowicz, Warszawa 1988.
Dunin-Wąsowicz K., *Socjaliści polscy wobec walki i zagłady Żydów*, „Dzieje Najnowsze" 1993, nr 1.
Dunin-Wąsowicz K., *Socjaliści polscy wobec walki i zagłady Żydów* [w:] *Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996.
Dusza L., *Kryptonim „Nadleśnictwo 14". Z dziejów konspiracji w Gorlickiem*, Warszawa 1981.
Dzieje miasta Nowego Sącza, t. 1–2, red. F. Kiryk, Kraków 1993.
Dzierżanowska A., Pawłoś D*., Polacy na robotach przymusowych w Trzeciej Rzeszy (metody rekrutacji, sposób traktowania, liczebność)* [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
Egzekucje na terenie województwa krakowskiego w latach okupacji 1939–1945, oprac. T. Wroński, Warszawa 1975.
Eisenbach A., *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.
Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Kraków–Warszawa–Katowice 2017.
Engel D., *Facing a Holocaust: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1943–1945*, Chapel Hill [NC] 1993.
Engel D*., In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1939–1942*, Chapel Hill [NC] 1987.
Engelking B., *Jest taki piękny słoneczny dzień… Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011.
Engelking B., *Na łące popiołów. Ocaleni z Holocaustu*, Warszawa 1993.

Engelking B., *„Szanowny Panie Gistapo". Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940–1941*, Warszawa 2003.
Engelking B., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
Epstein C., *Model Nazi. Arthur Greiser and the occupation of Western Poland*, Oxford 2010.
Ernest S., *O wojnie wielkich Niemiec z Żydami Warszawy 1939–1943*, Warszawa 2003.
Erntefest. Zapomniany epizod Zagłady, red. W. Lenarczyk, D. Libionka, Lublin 2009.
Fajkowski J., Religa J., *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981.
Fąfara E., *Gehenna ludności żydowskiej*, Warszawa 1983.
Fijałkowski Z., *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983.
Florek M., *Społeczność ziemi miechowskiej, powiatu miechowskiego w akcji pomocy Żydom 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.
Forecki P., *Od „Shoah" do „Strachu". Spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych*, Poznań 2010.
Frazik W., *Emisariusz wolnej Polski. Biografia polityczna Wacława Felczaka (1916–1993)*, Kraków 2013.
Friedman F., *Their brothers' keepers*, New York 1957.
Friedman F., *Zagłada Żydów polskich w okresie okupacji niemieckiej 1939–1945*, Warszawa 1947.
Gajowniczek J., *Pomoc udzielana Żydom przez Polaków w okresie okupacji hitlerowskiej. Materiały do bibliografii. Piśmiennictwo polskie*, Warszawa 1983.
Galiński A., *Martyrologia duchowieństwa katolickiego w latach 1939–1945 w świetle dokumentów IPN – Komisji Ścigania Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu*, „Przegląd Zachodni" 2003, październik–grudzień, R. 59, nr 4.
Gapys J., *Postawy społeczno-polityczne ziemiaństwa w latach 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, Kielce 2003.
Gibaszewski K., *Hasag. Historia obozu pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej*, Skarżysko-Kamienna 2011.
Gieroń R., *Próby przetrwania Zagłady w powiecie bocheńskim. Refleksje po lekturze Dagmary Swałtek-Niewińskiej*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 2018, nr 47.
Glickson J.D., *Sprawiedliwe wśród narodów świata* [w:] *Błogosławiona Lublinianka Marta Wołowska (1879–1942) – świadek wiary*, red. ks. M. Chmielewski, Lublin 2012.
Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów – ofiar drugiej wojny światowej*, Wrocław 1997.
Gliński R., *Martyrologia wsi rzeszowskiej*, Warszawa 1974.
Głowiński M., *Esej Błońskiego po latach*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2006, nr 2.
Głowiński T., *O nowy porządek europejski. Ewolucja hitlerowskiej propagandy politycznej wobec Polaków w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Wrocław 2000.
Godni synowie naszej ojczyzny, t. 1, Warszawa 2000.
Goldkorn J., *Azyl* [w:] *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 3, Warszawa 2007.
Goldkorn J., *Im Kampf ums Überleben*, Konstanz 1996.
Golik D., *Nowotarska noc. Kilka uwag na marginesie artykułu Karoliny Panz*, „Zeszyty Historyczne WiN-u" 2018, nr 47.

Grabowski J., *„Ja tego Żyda znam!". Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1943*, Warszawa 2004.
Grabowski J., *Judenjagdt. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa 2011.
Grabowski J., *Polityka antyżydowska na terenie rejencji ciechanowskiej* [w:] *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008.
Grabowski J., *Propaganda antyżydowska w Generalnej Guberni, 1939–1945*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2010, nr 6.
Grabowski J., *Strażacy, wiejska straż nocna i granatowa policja a zagłada Żydów na obszarach wiejskich w dystrykcie krakowskim* [w:] *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.
Grabowski W., *Dokumenty Polskiego Państwa Podziemnego o sytuacji na Białostocczyźnie po 2 czerwca 1941 roku* [w:] *Wokół Jedwabnego*, t. 2: *Dokumenty*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002.
Grabowski W., *Rada Pomocy Żydom „Żegota" w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego*, „Biuletyn IPN" 2010, nr 11.
Grabowski W., *Raport. Straty ludzie poniesione przez Polskę w latach 1939–1945* [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
Grądzka M., *Przerwane dzieciństwo. Losy dzieci Żydowskiego Domu Sierot przy ul. Dietla 64 w Krakowie podczas okupacji niemieckiej/ A Broken Childhood. The Fate of the Children from the Jewish Orphanage at 64 Dietla Street at Cracow during the German Occupation*, Kraków 2012.
Grądzka M., *W żydowskiej służbie na straży porządku* [w:] *Z archiwów II wojny światowej. Naród w niewoli*, red. F. Musiał, Kraków 2014.
Grądzka-Rejak M., *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie 1939–1945*, Kraków 2016.
Grądzka-Rejak M., *„Myśmy się nawzajem poznawały po oczach"... Z badań nad strategiami przetrwania kobiet żydowskich funkcjonujących „na powierzchni" po tzw. aryjskiej stronie w okupowanym Krakowie i okolicach*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2015, nr 26.
Grądzka-Rejak M., *„Od dłuższego czasu straciłem wszelki kontakt z żydami i żydostwem". Neofici w okupowanym Krakowie w świetle materiałów Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2017, nr 13.
Grądzka-Rejak M., *Za cenę życia* [w:] *Z archiwów II wojny światowej. Anatomia nazizmu*, red. F. Musiał, Kraków 2016.
Gross J.T., *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000.
Grubowska H., *Ta, która ratowała Żydów. Rzecz o Irenie Sendlerowej*, Warszawa 2014.
Grynberg M., *Księga sprawiedliwych*, Warszawa 1993.
Grynberg M., *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984.
Gutman I., *Stosunki polsko-żydowskie w świetle żydowskiej historiografii i literatury*, „Biuletyn ŻIH" 2000, nr 1.
Gutterman B., *A narrow bridge to life: Jewish forced labor and survival in the Gross-Rosen Camp system, 1940–1945*, New York 2008.
Hagen W., *Anti-Jewish Violence in Poland, 1914–1920*, Cambridge 2018.
Handke K., Handke P., Wawrzyniak J., *Kwatera Powstańców Wielkopolskich 1918–1919 na cmentarzu w Lesznie*, Leszno 2005.

Haska A., *„Proszę Pana Ministra o energiczną interwencję". Aleksander Ładoś (1891–1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo RP w Bernie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2015, nr 11.
Hein W., Jakubiec C., *Montelupich*, Kraków–Wrocław 1985.
Heksel B., Kocik K., *Żegota: ukryta pomoc*, Kraków 2017.
Hempel A., *Pogrobowcy klęski. Rzecz o policji „granatowej" w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990.
Hempel A., *Policja granatowa w okupacyjnym systemie administracyjnym Generalnego Gubernatorstwa. 1939–1945*, Warszawa 1987.
Hera J., *Polacy ratujący Żydów. Słownik*, Warszawa 2014.
Hilberg R., *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1–3, Warszawa 2014.
Hirsz Z., *Lubelska prasa konspiracyjna 1939–1944*, Lublin 1968.
Hurkała T., *Nie ulękniesz się, gdy nadejdzie zniszczenie*, „Zielony Sztandar" 2001, nr 26.
In the Circle of Agony of Heath, Simcha (Seymour) Moncarz [w:] *Czyzewo Memorial Book (Sefer Zikaron Czyzewo)*, 1961.
Iranek-Osmecki K., *Kto ratuje jedno życie… Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968.
Jacewicz W. ks., Woś J. ks., *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską*, Warszawa 1977, t. 1–5.
Janczewska M., *Codzienność i niecodzienność Zagłady. Dom jako idea i dom jako przestrzeń mieszkalna* [w:] *Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)*, red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak, Warszawa 2012.
Jarkowska-Natakaniec A., *Wymuszona współpraca czy zdrada? Wokół przypadków kolaboracji Żydów w okupowanym Krakowie*, Kraków 2017.
Jasiewicz K., *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939–1956*, Warszawa 1995.
Jastrzębski W., *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, Poznań 1968.
Jastrzębski W., *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do Rzeszy (1939–1945)*, Poznań 2017.
Kaczmarek R., *Antyżydowska polityka władz niemieckich w rejencji katowickiej* [w:] *Zagłada Żydów Zagłębiowskich*, red. A. Namysło, Będzin 2004.
Kaczmarek R., *Górny Śląsk podczas II wojny światowej: między utopią niemieckiej wspólnoty narodowej a rzeczywistością okupacji na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy*, Katowice 2006.
Kaczmarek R., *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998.
Kaczyńska A., *Obok piekła*, Gdańsk 1993.
Kalisz M., *Katarzyna i Sebastian Kazakowie – cisi bohaterowie z Brzózy Królewskiej* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?". Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
Kalisz M., *Sprawiedliwi z Czermnej*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.
Kalisz M., Rączy E., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatu gorlickiego podczas okupacji niemieckiej 1939–1945*, Rzeszów 2015.
Kałuski M., *Wypełniali przykazanie miłosierdzia. Polski Kościół i polscy katolicy wobec holocaustu*, Warszawa 2000.
Kałwa D., *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*, Kraków 2002.
Kaniewski S., Roguska-Gajewska B., *Gdy stawką w walce o życie było inne życ*ie, „Biuletyn GKBZpNP" 1993, t. 35.

Kann M., *Niebo nieznane*, Warszawa 1964.
Karay F., *Żydowskie obozy pracy w czasie „akcji Reinhardt"* [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004,
Karski J., *Story of a Secret State: My Report to the World*, Washington 2014.
Kącki F., *Dzieło miłosierdzia chrześcijańskiego. Polskie duchowieństwo a Żydzi w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1968.
Kącki F., *Udział księży i zakonnic w holocauście Żydów*, Warszawa 2002.
Kiedzyńska W., *Ravensbrück – kobiecy obóz koncentracyjny*, Warszawa 1961.
Kiełboń J., Piątkowski S., *Z badań nad transportem radomskim*, „Zeszyty Majdanka" 2001, t. 21.
Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014.
Kocik K., *Problem przemocy wobec ludności żydowskiej na łamach „Myśli Narodowej" w latach 1921–1939* [w:] *Przemoc antyżydowska* i *konteksty akcji pogromowych na ziemiach polskich w XX wieku*, red. K. Kijek, K. Zieliński, Lublin 2016.
Komar M., *Władysław Bartoszewski. Środowisko naturalne. Korzenie*, Warszawa 2010.
Komorka M., *Leszno w okresie okupacji hitlerowskiego* [w:] *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997.
Koniczny A., *Organizacja Schmelt i jej obozy pracy dla Żydów na Śląsku w latach 1940–1944*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskim" 1992, t. 15.
Konopczyński W., *Pod trupią główką. Sonderaktion Krakau*, Warszawa 1982.
Kopówka E., Rytel-Andrianik P., *Dam im imię na wieki (Iz 56,5). Polacy z okolic Treblinki ratujący Żydów*, Oksford–Treblinka 2011.
Koprowska K., *Postronni? Zagłada w relacjach chłopskich świadków*, Kraków 2017.
Kościół katolicki na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej. Materiały i studia, red. F. Stopniak, z. 1, Warszawa 1973.
Kościół krakowski 1939–1945, Kraków 2014.
Kowalewska J., *Żydzi Sokolscy* [w:] *Z Sokołem w herbie*, red. A.C. Dobroński, J. Czajkowska, Sokoły 2006.
Kowalska-Leder J., „*Coraz to nowe żądania, coraz to nowe grymasy". Relacja władzy i podporządkowania między Polakami a Żydami w kryjówkach po aryjskiej stronie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2016, nr 12.
Kowalski T., *Eksterminacja ludności na Rzeszowszczyźnie w okresie II wojny światowej (1939––1945*), Rzeszów 1987.
Krahel T., *Ksiądz Adam Sztark (19 XII 1942)*, „Czas Miłosierdzia" 2000, nr 12, s. 11.
Krahel T., *Księża archidiecezji wileńskiej jako „Sprawiedliwi wśród Narodów Świata"* [w:] *idem*, *Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. Studia i szkice*, Białystok 2014.
Krakowski S., *The Attitude of the Polish Underground to the Jewish Question During the Second World War* [w:] *Contested Memoires. Poles and Jews During Holocaust and Its Aftermath*, red. J.D. Zimmerman, New Brunswick – New Jersey – London 2002.
Krakowski S., *The Holocaust of Polish Jewry in Polish Historiography and Polish Emigre Circles* [w:] *The Holocaust of Polish Jewry in Jewish Historiography, The Historiography of the Holocaust Period: Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Conference*, March 1983, red. S. Netzer, I. Gutman, Jerusalem 1988.

Kranz A., *Reichsstatthalter Arthur Greiser und die „Zivilverwaltung" im Wartheland 1939/40. Die Bevölkerungspolitik in der ersten Phase der deutschen Besatzungsherrschaft in Polen*, Potsdam 2010.

Krysiak M.P., *Oni częstowali nas macą, a my ich chlebem*, „Zeszyty Kolneńskie" 2009, nr 4.

Krzywiec G., *Polska bez Żydów. Studia z dziejów idei, wyobrażeń i praktyk antysemickich na ziemiach polskich początku XX wieku*, Warszawa 2017.

Krzywiec G., *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Warszawa 2009.

Krzyżanowski Ł., *Dom, którego nie było. Powroty ocalałych do powojennego miasta*, Wołowiec 2016.

Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska, t. 1–2, red. I. Gutman, red. wyd. polskiego D. Libionka, R. Kuwałek, A. Kopciowski, Kraków 2009.

Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat, „Fołks-Sztyme" 1989, nr 27.

Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat. Pomoc ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką w województwie białostockim. Informator wystawy, red. C. Kuklo, A. Pyżewska, E. Rogalewska, Białystok 2003.

„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?..." Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej, red. A. Namysło, Katowice 2009.

Kurek E., *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Zakrzewo 2012.

Kurek E., *Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w diecezji kieleckiej w latach 1939–1945* [w:] *Pomoc świadczona ludności żydowskiej przez Polaków w latach 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem Kielecczyzny*, red. J. Gapys, A. Dziarmaga, Kielce 2016.

Kurek-Lesik E., *Gdy klasztor znaczył życie. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Kraków 1992.

Kurek-Lesik E., *Udział zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku" 1986, R. 18, nr 3–4.

Kuśnierz R., *Polacy pomagający Żydom w zakładach zbrojeniowych „Hasag" w Skarżysku-Kamiennej (z materiałów byłej Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach)* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?..." Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.

Lahnstaedt S., *Czas zabijania. Bełżec, Sobibór, Treblinka i Akcja Reinhardt*, Warszawa 2018.

Landau-Czajka A., *Syn będzie Lech… Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Warszawa 2006.

Langbein H., *Ludzie w Auschwitz*, Oświęcim 1994.

Laqueur W., *The Terrible Secret. An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's „Final Solution"*, London 1980.

Lehnstaedt S., *Generalgouvernement. Ideologie und Ökonomie der Judenpolitik* [w:] *Arbeit in den nationalsozialistischen Ghettos*, red. J. Hensel, S. Lehnstaedt, Osnabrück 2013.

Leociak J., *Młyny Boże. Zapiski o Kościele i Zagładzie*, Wołowiec 2018.

Leociak J., *Ratowanie. Opowieści Polaków i Żydów*, Warszawa 2010.

Leosz C., *Ofiary zbrodni hitleryzmu* [w:] *Jasło oskarża. Zbrodnie hitlerowskie w regionie jasielskim 1939–1945*, red. S. Cynarski, J. Garbacik, Warszawa 1985.

Levin D., *Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowej*, Warszawa 2005.

Libionka D., *Kościół w Polsce wobec Zagłady w świetle polskiej publicystyki i historiografii*, „Biuletyn ŻIH" 2000, nr 3.
Libionka D., *Między słowami*, „Tygodnik Powszechny", 23 I 2019 (wydanie specjalne).
Libionka D., *Polska hierarchia kościelna wobec eksterminacji Żydów. Próba krytycznego ujęcia*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2009, nr 5.
Libionka D., *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom (1945–2008)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2008, z. 4.
Libionka D., *Powiat miechowski* [w:] *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 2, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2018.
Libionka D., *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 2017.
Libionka D., *ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacja niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
Libionka D., Weinbaum L., *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Warszawa 2011.
Longerich P., *Konferencja w Wannsee. Droga do „ostatecznego rozwiązania"*, Warszawa 2018.
Loose I., *Wartheland* [w:] *Das „Großdeutsche Reich" und die Juden: nationalsozialistische Verfolgung in den „angegliederten" Gebieten*, red. W. Gruner, J. Osterloh, Frankfurt am Main 2010.
Löw A., *Getto łódzkie/ Litzmannstadt Getto. Warunki życia i sposoby przetrwania*, Łódź 2012.
Łubczyk G., *Henryk Sławik. Wielki zapomniany Bohater Trzech Narodów*, Warszawa 2008.
Łuczak C., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.
Łuczak C., *Praca przymusowa Polaków w Trzeciej Rzeszy i na okupowanych przez nią terytoriach innych państw (1939–1945)*, Poznań 2001.
Madaj K., Żuławnik M., *Proboszcz getta,* Warszawa 2010.
Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970.
Marczak Ludomir Michał (1907–1943) [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX/1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
Mark B., *Walka i zagłada warszawskiego getta*, Warszawa 1959.
Mark B., Mark E., *PPR a kwestia żydowska w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Z Pola Walki. Kwartalnik poświęcony dziejom ruchu robotniczego" 1962, R. 5, nr 1 (17).
Markiel T., Skibińska A., *„Jakie to ma znaczenie, czy zrobili to z chciwości?". Zagłada domu Trynczerów*, Warszawa 2011.
Marszałek J., *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Lublin 1998.
Massalski A., Meducki S., *Kielce w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Wrocław 2007.
Mazur M., *Polityczne kampanie prasowe w okresie rządów Władysława Gomułki*, Lublin 2004.
Mączyński M., *Zasady naboru i kwalifikacji kandydatów do służby w Policji Państwowej w latach 1919–1945* [w:] *Policja Państwowa w Drugiej Rzeczypospolitej. Wybrane aspekty organizacji i funkcjonowania*, red. A. Tyszkiewicz, Kraków 2015.
Melchior M., *Zagłada a tożsamość. Polscy Żydzi ocaleni „na aryjskich papierach". Analiza doświadczenia biograficznego*, Warszawa 2004.
Mendelsohn S., *Polscy Żydzi za murami nazistowskich gett*, oprac. M. Skwara, Szczecin 2017.
Mendelsohn E., *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington [IN] 1987.
Mędykowski W., *Przeciw swoim. Wzorce kolaboracji żydowskiej w Krakowie i okolicy*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały. Pismo Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN" 2006, nr 2.
Mędykowski W., *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej*, Warszawa 2012.

Mężczyźni – transport z 3 czerwca 1943 roku. 528 osób i numerach od 123263 do 123790 [w:] *Księga pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Radomia i innych miejscowości Kielecczyzny 1940–1944*, t. 3, red. F. Piper, I. Strzelecka, Warszawa–Oświęcim 2006.
Michalczyk M., *Gdy każdy dzień był walką*, Warszawa 1982.
Mieszkowska A., *Dzieci Ireny Sendlerowej*, Warszawa 2011.
Mieszkowska A., *Matka dzieci Holocaustu. Historia Ireny Sendlerowej*, Warszawa 2004.
Mieszkowska A., *Prawdziwa historia Ireny Sendlerowej*, Warszawa 2014.
Milchman A., Rosenberg A., *Eksperymenty w myśleniu o Holokauście. Auschwitz, nowoczesność i filozofia*, Warszawa 2003.
Młynarczyk J.A., *Pomiędzy współpracą a zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie – próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2009, nr 1.
Młynarczyk J.A., Piątkowski S., *Cena poświęcenia. Zbrodnie na Polakach za pomoc udzielaną Żydom w rejonie Ciepielowa*, Kraków 2007.
Mogli powiedzieć nie, „Kontakty" 1987, nr 39 (363).
Monkiewicz W., *Polityka narodowościowa w rejencji ciechanowskiej i w obwodzie Suwałki w latach 1939–1945* [w:] *Przymus germanizacyjny na ziemiach wcielonych do rzeszy Niemieckiej w latach 1939–1945*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1993.
Monkiewicz W., *Za cenę życia. O ratowaniu Żydów w Białostockiem w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Białostoccy Żydzi*, red. A. Dobroński, W. Monkiewicz, t. 2, Białystok 1997.
Monkiewicz W., Kowalczyk J., *Pomoc Żydom w regionie białostockim podczas II wojny światowej*, „Studia Podlaskie" 1989, t. 2.
Morawski J., *Ślady moich braci*, „Rzeczpospolita", 16 X 2004.
Moser J., *Nisko: Die ersten Judendeportationen*, Wien 2012.
Musiał A.K., *Krwawe upiory. Dzieje powiatu Dąbrowa Tarnowska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Tarnów 1993.
Musiał B., *„Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydów". Początki „akcji Reinhardt" – planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie* [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004.
Musiał B., *Tezy dotyczące pogromu w Jedwabnem. Uwagi krytyczne do książki „Sąsiedzi" autorstwa Jana Tomasza Grossa*, „Dzieje Najnowsze" 2001, t. 33, nr 3.
Nalewajko-Kulikov J., *Strategie przetrwania. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy*, Warszawa 2004.
Namysło A., *Nie znoszę, kiedy krzywdzą niewinnych ludzi*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.
Namysło A., *Ostoberschlesien. Organisation und Formen von Beschäftigung der jüdischen Bevölkerung (1939–1943*) [w:] *Arbeit in den nationalsozialistischen Ghettos*, red. J. Hensel, S. Lehnstaedt, Osnabrück 2013.
Namysło A., *Postawy mieszkańców rejencji katowickiej wobec ludności żydowskiej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
Namysło A., *Tak się po cichu szeptało: „Kto w takich czasach Żydów przechowuje"* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?". Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej pod okupacją niemiecką*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
Narewska D., *Ks. Roman Archutowski – męczennik*, Warszawa 1999.
Natkowska M., *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski". Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931–1939*, Warszawa 1999.
Niezabitowska M., Tomaszewski T., *Ostatni. Współcześni Żydzi polscy*, Warszawa 1991.

Nowak J., *Wieś w akcji pomocy Żydom w czasie okupacji*, „Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego" 1970.
Obóz koncentracyjny Oświęcim w twórczości artystycznej I – malarstwo. Katalog prac graficznych Jerzego Adama Brandhubera, Oświęcim 1960.
Ofer D., *Motherhood under siege* [w:] *Life, death and sacrifice. Woman and family in the Holocaust*, red. E. Hertzog, Jerusalem 2008.
Ogonowski J., *Sytuacja prawna Żydów w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Prawa cywilne i polityczne*, Warszawa 2012.
Olas Z., *Kartki z czasów grozy. Trzeba być bardziej niż człowiekiem* [w:] *Za to groziła śmierć. Polacy z pomocą Żydom w czasie okupacji*, red. W. Smólski, Warszawa 1981.
Osęka P., *Syjoniści, inspiratorzy, wichrzyciele. Obraz wroga w propagandzie marca 1968*, Warszawa 1999.
OUN, UPA i zagłada Żydów, red. A.A. Zięba, Kraków 2016.
Pabis A., *Sprawiedliwy wśród Narodów Świata*, „Kwartalnik Gorlicki" 2003, nr 25.
Pająk I., *Mieszkańcy Śląska, Podbeskidzia i Zagłębia Dąbrowskiego w KL Auschwitz*, t. 2, Katowice 1998.
Paulsson G.S., *Utajone miasto. Żydzi po aryjskiej stronie Warszawy (1940–1945)*, Kraków 2007.
Pawlicka-Nowak Ł., *Mówią świadkowie Chełmna*, Konin–Łódź 2004.
Person K., *Policjanci. Wizerunek Żydowskiej Służby Porządkowej w getcie warszawskim*, Warszawa 2018.
Phayer M., *The Catholic Church and the Holocaust*, *1930–1965*, Bloomington 2000.
Piątkowski S., *Kozienice w latach wojny i okupacji (1939–1945)* [w:] *Kozienice. Monografia miasta*, red. S. Piątkowski, Kozienice 2004.
Piątkowski S., *Między obowiązkiem a kolaboracją. Policja „granatowa" w dystrykcie radomskim w latach 1939–1945* [w:] *Z dziejów Policji Polskiej w latach 1919–1945*, red. E. Majcher-Ociesa, Kielce 2010.
Piątkowski S., *Policja Polska tzw. granatowa w Radomiu i powiecie radomskim (1939–1945)*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i Materiały Historyczne" 2001, vol. 2.
Piątkowski S., *Więzienie niemieckie w Radomiu 1939–1945*, Lublin 2009.
Piątkowski S., *Za pomoc Żydom osadzeni w więzieniu radomskim*, „Biuletyn IPN" 2009, nr 3.
Piątkowski S., *Zbrodnie żandarmów z posterunku w Lipsku nad Wisłą na Polakach udzielających pomocy Żydom* (1942–1943) [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?". Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
Piekarski W., *Obwód Armii Krajowej Sokołów Podlaski „Sęp", „Proso" 1939–1944*, wyd. 2, Warszawa 1997.
Pierzchała H., *Eksterminacja profesorów Akademii Górniczej w hitlerowskiej „Sonderaktion Krakau"*, „Biuletyn Informacyjny Pracowników Akademii Górniczo-Hutniczej" 2006, nr 159.
Pietrzak E., *Historia i tradycja Żydów płońskich: wymiar edukacyjny*, Warszawa 2003.
Piotrowski M., *Las, który trzeba zasadzić*, „Rzeczpospolita", 8–9 VII 2000.
Podgóreczny M., *Albert Forster – gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977.
Polacy i Żydzi, oprac. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971.
Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
Polacy ratujący Żydów w czasie zagłady. Przywracanie Pamięci, Łódź 2009.

Polacy ratujący Żydów w czasie Zagłady. Przywracanie pamięci (Poles who rescued Jews during the Holocaust. Recalling Forgotten History), Warszawa 2016.
Polacy–Żydzi 1939–1945, red. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971.
Polacy–Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2001.
Polonsky A., Michlic J.B., *The Neighbours Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton 2003.
Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy, red. W. Bonusiak, Rzeszów 2005.
Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945, Rzeszów 2008.
Porycki J., *Próba opisu strat osobowych oraz represji stosowanych wobec mieszkańców parafii Winna-Poświętna oraz wsi Antonin i Bujenka w czasie okupacji niemieckiej*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny" 2010, t. 6.
Poznański S., Zaborowski J., *Polityczne oczyszczanie terenu* [w:] *Sonderaktion Krakau. W dwudziestą piątą rocznicę 6 listopada 1939*, Warszawa 1964.
Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939–1945, wybór źródeł i oprac. A. Konieczny, H. Szurgacz, Poznań 1976 (seria: „Documenta Occupationis" 10).
Prekerowa T., *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie*, Warszawa 1982.
Prekerowa T., *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1981.
Prekerowa T., *Wojna i okupacja* [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993.
Prowincja Noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, Warszawa 2007.
Przemoc antyżydowska i konteksty akcji pogromowych na ziemiach polskich w XX wieku, red. K. Kijek, K. Zieliński, Lublin 2016.
Przybyszewski B. ks., *Dzieje kościelne Krakowa w czasie okupacji 1939–1945*, „Chrześcijanin w Świecie" 1979, nr 12.
Przychodzki M., *Dr Stanisława Parczewska*, „Przegląd Lekarski" 1981, nr 1.
Przychodzki M., *Płk dr Eugeniusz Parczewski*, „Przegląd Lekarski" 1981, nr 1.
Ptasiewicz Z., *Regierungsbezirk Zichenau 1939–1945*, Ciechanów 2012.
Ptasińska M., *Ks. Marceli Godlewski i jego postawa wobec Żydów*, „Chrześcijanin w Świecie" 1995, nr 1.
Puławski A., *Polskie Państwo Podziemne wobec Zagłady*, „Kwartalnik Historii Żydów" 2015, nr 2.
Puławski A., *Wobec „niespotykanego w dziejach mordu". Rząd RP na uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, AK a eksterminacja ludności żydowskiej od „wielkiej akcji" do powstania w getcie warszawskim*, Chełm 2018.
Puławski A., *W obliczu zagłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)*, Lublin 2009.
Rączy E., *Historiografia polska przełomu XX/XXI stulecia wobec Zagłady Żydów oraz stosunków polsko-żydowskich. Zarys problematyki*, „Białostockie Teki Historyczne" 2017, z. 15.
Rączy E., *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, Rzeszów 2008.
Rączy E., *Zagłada Żydów w dystrykcie krakowskim w latach 1939–1945*, Rzeszów 2014.
Rączy E., Witowicz I., *Polacy ratujący Żydów na Rzeszowszczyźnie w latach 1939–1945/ Poles Rescuing Jews in the Rzeszów Region in the Years 1939–1945*, Rzeszów 2011.
Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo krakowskie miejskie, Warszawa 1984.

Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo lubelskie, Warszawa 1985.
Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo łomżyńskie, Warszawa 1985.
Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo piotrkowskie, Warszawa 1983.
Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo przemyskie, Warszawa 1983.
Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo radomskie, Warszawa 1980.
Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo rzeszowskie, Warszawa 1984.
Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo siedleckie, Warszawa 1985.
Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo tarnobrzeskie, Warszawa 1984.
Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Województwo zamojskie, Warszawa 1994.
Relacje o pomocy udzielanej Żydom przez Polaków zamieszkałych we wsiach Lubelszczyzny w latach w latach 1939–1944. Wybór materiałów źródłowych, oprac. S. Piątkowski [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 2, red. M. Przegiętka, Warszawa 2016.
Rhodes R., *Mistrzowie śmierci – Einsatzgruppen*, Warszawa 2007.
Riess V., *Die Anfänge der Vernichtung „lebensunwerten Lebens" in den Reichsgauen Danzig-Westpreußen und Wartheland 1939/40*, Frankfurt am Main 1995.
Ringelblum E., *Polish-Jewish Relations During the Second World War*, Evanston 1974.
Ringelblum E., *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej. Uwagi i spostrzeżenia*, Warszawa 1988.
Rogalewska E., *Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia*, (wyd. drugie, poprawione i uzupełnione), Białystok 2013.
Roguski T., *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking, J. Grabowski, „Glaukopis", nr 36.
Romaniuk Z., *600 lat tradycji szlacheckiej. Popławy 1416–2016*, Brańsk 2016.
Romaniuk Z., *Brańsk i okolice w latach 1939–1953. Reminiscencje zdarzeń* [w:] *Ziemia Brańska 1939–1953*, t. 6, oprac. Z. Romaniuk, Brańsk 1995.
Romaniuk Z., *Poles from Brańsk and its environs who help Jews during World War II* [w:] *The story of two Shtetls Brańsk and Ejszyszki. An overview of Polish-Jewish relations in Northeastern Poland during World War II*, Toronto–Chicago 1998.
Ron S., *Die Erinnerungen haben mich nie losgelassen – Vom jüdischen Widerstand im besetzten Polen*, Frankfurt am Main 1998.
Rozmowa z Władysławem Bartoszewskim przeprowadzona przez Andrzeja Friszke w lipcu 2002 r. [w:] *Żegota. Rada Pomocy Żydom 1942–1945. Wybór dokumentów*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002.
Rozmus P., *Kto ty jesteś… czyli student a wiedza historyczna – rozważania w rocznicę Sonderaktion Krakau*, „Biuletyn Informacyjny Pracowników Akademii Górniczo-Hutniczej" 2006, nr 159.
Rudnicki S., *Falanga. Ruch narodowo-radykalny*, Warszawa 2018.

Rutowska M., *Wysiedlenia ludności polskiej z Kraju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939–1941*, Poznań 2003.
Sakowska R., *Dwa etapy. Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w oczach ofiar. Szkic historyczny i dokumenty*, Wrocław 1986.
Sakowska R., *Ludzie z dzielnicy zamkniętej. Z dziejów Żydów w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej: październik 1939 – marzec 1943*, Warszawa 1993.
Saks R., *Medale Yad Vashem dla szlachetnych Polaków*, „Słowo Żydowskie" 2001, nr 14.
Samsonowska K., *Cena śmierci za pomoc Żydom. Tragedia małżeństwa Wiecheciów i Chowaniaków oraz Karoliny Marek* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?…" Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej,* red. A. Namysło, Warszawa 2009.
Samsonowska K., *Dramat we wsi Wierbka i jego dalszy ciąg na zamku w Pilicy* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?…" Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
Samsonowska K., *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005.
Samsonowska K., *Zamordowanie rodziny Baranków z Siedlisk koło Miechowa* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?…" Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
Schenk D., *Hitlers Mann in Danzig. Albert Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreußen*, Bonn 2000.
Schultz A., *Regierungbezirk Zichenau* [w:] *Das „Großdeutsche Reich" und die Juden: nationalsozialistische Verfolgung in den „angegliederten" Gebieten*, red. W. Gruner, J. Osterloh, Frankfurt am Main 2010.
Schwaneberg S., *Eksploatacja gospodarcza Generalnego Gubernatorstwa przez Rzeszę Niemiecką w latach 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość" 2009, nr 14.
Sellin J., *Arcybiskup Adam Stefan Sapieha a Holokaust*, „Kwartalnik Historii Żydów" 2014.
Serwański E., *Obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem*, Poznań 1964.
Seweryn T., *Walka z hitlerowskim rasizmem* [w:] *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Kraków 1966.
Seweryn T., *Wielostronna pomoc Żydom w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Lekarski Oświęcim" 1967, nr 1.
Siemion L., *Egzekucje na Lubelszczyźnie*, „Zeszyty Majdanka" 1969, t. 3.
Siemion L., *Z lat okupacji hitlerowskiej na Lubelszczyźnie*, Lublin 1971.
Siepracka D., *Stanisław Kaszyński. Próby rozpowszechniania informacji na temat obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?…" Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
Siepracka D., *Stosunki polsko-żydowskie w Łodzi podczas okupacji niemieckiej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
Sitarek A., *Otoczone drutem państwo. Struktura i funkcjonowanie administracji getta łódzkiego*, Łódź 2015.
Skibińska A., *„Dostał 10 lat, ale za co?". Analiza motywacji sprawców zbrodni na Żydach na wsi kieleckiej w latach 1942–1944* [w:] *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945*, red. B. Engelking, J. Grabowski, Warszawa 2011.
Skłodowski D.E., *Losy mieszkańców gminy Zaremby Kościelne w latach wojny 1939–1945*, Warszawa 2004.

Skotnicka B., *Odnaleziona*, „Słowo Żydowskie" 2004, nr 7–8.
Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej, Warszawa 1988.
Snyder T., *Czarna ziemia. Holocaust jako ostrzeżenie*, Kraków 2015.
Sokołowski L., *Ksiądz Adam Sztark odznaczony medalem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata*, „Słowo Żydowskie" 2001, nr 20.
Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic, red. G. Ryżewski, Białystok–Sokołów Podlaski 2006.
Spoerer M., *Praca przymusowa pod znakiem swastyki. Cudzoziemscy robotnicy, jeńcy wojenni i więźniowie w Niemczech i okupowanej Europie w latach 1939–1945*, Gdańsk 2015.
Stankowski A., Weiser P., *Demograficzne skutki Holokaustu* [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012.
Stauffer P., *Polacy, Żydzi, Szwajcarzy*, tłum. K. Stefańska-Müller, Warszawa 2008.
Steinbacher S., *„Musterstadt" Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien*, München 2000.
Steinlauf M.C., *Pamięć nieprzyswojona. Polska pamięć Zagłady*, Warszawa 2001.
Stola D., *Dyplomacja polska wobec zagłady Żydów* [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 5: *1939––1945*, red. W. Michowicz, Warszawa 1999.
Stola D., *Nadzieja i zagłada. Ignacy Schwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP (1940–1945)*, Warszawa 1995.
Stopniak F., *Duchowieństwo katolickie a Żydzi w latach II wojny światowej*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 1987, t. 11.
Stopniak F., *Katolickie duchowieństwo w Polsce i Żydzi w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w II wojnie światowej*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996.
Stopniak F., *Pomoc kleru polskiego dla dzieci w II wojnie światowej*, „Materiały i Studia" (Warszawa) 1981, z. 5
Stopniak F., *Uwagi o efektach pomocy duchownych dla Żydów w okresie II wojny światowej*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 1991, t. 14.
Strasburger A. CSIC, *Znałam Błogosławioną… Rys biograficzny siostry Marty Wołowskiej* [w:] *Błogosławiona Lublinianka Marta Wołowska (1879–1942) – świadek wiary*, red. ks. M. Chmielewski, Lublin 2012.
Strzembosz T., *Akcje zbrojne podziemnej Warszawy 1939–1945*, rozdz. 12: *Starcia zbrojne kwiecień 1943 – lipiec 1944*, Warszawa 1983.
Sudoł T., *Organizacja i działalność Służby Budowlanej (Baudienst) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1941–1944* [w:] *Polska pod okupacją 1939–1945*, t. 2, Warszawa 2016.
Swałtek-Niewińska D., *Gospodarowanie żydowskimi meblami w Krakowie w latach 1939–1945. Działalność Möbelbeschafftungsamt* [w:] *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014.
Syrnyk J., *Historia Józefa Balickiego* [w:] *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?…" Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009.
Szarota T., *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Warszawa 2010.
Szarota T., *U Progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000.

Szczepański I., *Häftlingskapelle*, Warszawa 1990.
Szczepański J., *Społeczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005.
Szpytma M., *Sprawiedliwi i ich świat. Markowa w fotografii Józefa Ulmy*, wyd. 2 poprawione i uzupełnione, Kraków 2015.
Szpytma M., *The Risk of Survival. The Rescue of the Jews by the Poles and the Tragic Consequences for the Ulma Family from Markowa*, Warszawa 2009.
Szpytma M., Szarek J., *Rodzina Ulmów. Przejmująca historia polskiej rodziny, która poświęciła swoje życie ratując Żydów – oddali życie za ratowanie Żydów*, wyd. 4, Kraków 2016.
Szubówna I., *Pomoc duchowieństwa dla ludności żydowskiej w latach 1939–1945*, „Myśl Społeczna" 1968, nr 18.
Szymańska-Smolkin S., *Rola policji granatowej jako pośrednika w utrzymywaniu łączności między gettem a stroną aryjską* [w:] *Narody i polityka. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Tomaszewskiemu*, red. A. Grabski, A. Markowski, Warszawa 2010.
Szulikowska M. E., *Markowskie bociany. Opowieść o bohaterskiej Rodzinie Wiktorii i Józefa Ulmów*, Przemyśl 2017.
Świat NIEpożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2004.
Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, wyd. 1, Kraków 1966, wyd. 2, Kraków 1969, wyd. 3, Warszawa 2007, wyd. 4 Warszawa 2013.
The Encyklopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust. Poland, red. S. Bender, S. Krakowski, Jerusalem 2004.
The Holocaust and Polish-Jewish Relations During WWII. Selected issues, red. M. Grądzka-Rejak, A. Sitarek, Warszawa 2018.
The Holocaust. Voices of scholars, red. J. Ambrosewicz-Jacobs, Kraków 2009.
The Story of Two Shtetls Brańsk and Ejszyszki. An Overview of Polish-Jewish Relations in Northeastern Poland during World War II, Toronto–Chicago 1998.
Those Who Helped. Polish Rescuers of Jews During the Holocaust, cz. 3, red. R. Walczak, H. Muszyński, J.P. Śliwczyński, I. Borowicz, T. Prekerowa, Warszawa 1997.
Those Who Risked Their Lives, red. A. Poray, Chicago 2007.
Tokarska-Bakir J., *Okrzyki pogromowe. Szkice z antropologii historycznej Polski lat 1939–1946*, Wołowiec 2012.
Tokarska-Bakir J., *Pod klątwą. Społeczny portret pogromu kieleckiego*, Warszawa 2018.
Tomaszewski J., *Historiografia polska o Zagładzie*, „Biuletyn ŻIH" 2000, nr 2.
Tomaszewski J., *Preludium zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.*, Warszawa 1998.
Trunk I., *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation*, New York 1972.
Tryczyk M., *Miasta śmierci. Sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015.
Urbański K., *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Kraków 2004.
Urynowicz M., *Adam Czerniaków 1880–1942. Prezes getta warszawskiego*, Warszawa 2009.
Urynowicz M., *Ludność żydowska w Jedwabnem. Zmiany demograficzne od końca XIX wieku do 1941 roku na tle regionu łomżyńskiego* [w:] *Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002.
Urynowicz M., *Pokazali, że potrafią walczyć*, „Pamięć.pl" 2013, nr 4.

Urynowicz M., *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie II wojny światowej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
Vanagaitė R., Zuroff E., *Nasi – podróżując z wrogiem*, Warszawa 2017.
Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
Weitzman L.J., *Living on the Aryan Side in Poland. Gender, Passing, and the Nature of Resistance* [w:] *Women in the Holocaust*, red. D. Ofer, L.J. Weitzman, New Haven (CT) 1998.
Wetzel E., Hechrt G., *Pytanie o traktowanie społeczeństwa na byłych polskich obszarach z rasowo-politycznego punktu widzenia, opracowany na zlecenie Urzędu do Spraw Rasowo-Politycznych NSDAP*, *25 XI 1939*, „Biuletyn GKBZN w Polsce" 1948, t. 4.
Węcki M., *Fritz Bracht (1899–1945) – nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014.
Wiatr E., *„Zdawanie Żydów" – udział policjantów granatowych w wysiedlaniu Żydów na przykładzie powiatu radomszczańskiego*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2010, nr 2.
Wieliczko M., *Jasielskie w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1974.
Wierzbicki M., *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2007.
Wierzbicki M., *Stosunki polsko-żydowskie na Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941* [w:] *Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002.
Witt K., *Działalność okupanta hitlerowskiego w powiecie Sokołów Podlaski w latach 1939–1944*, „Rocznik Mazowiecki" 1970, t. 3.
Wokół Jedwabnego, t. 1: *Studia*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002.
Wokół Jedwabnego, t. 2: *Dokumenty*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002.
Wokół pogromu kieleckiego, t. 1, red. Ł. Kamiński, J. Żaryn, Warszawa 2006.
Wokół pogromu kieleckiego, t. 2, red. L. Bukowski, A. Jankowski, J. Żaryn, Warszawa 2008.
Wolentarska-Ochman E., *Collective Remembrance in Jedwabne: Unsettled Memory of World War II in Postcommunist Poland*, „History & Memory" 2006, vol. 18, no. 1.
Wroński T., *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974.
Wroński T., *„Liban". Karny obóz służby budowlanej w Krakowie 1942–1944*, Warszawa 1981.
Wroński S., Zwolak M., *Polacy–Żydzi 1939–1945*, Warszawa 1971.
Wróblewski M., *Służba budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*, Warszawa 1984.
Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy, red. A. Namysło, Warszawa 2008.
Zagłada Żydów na polskiej prowincji, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012.
Zagrajek A., *Bł. Marta Wołowska (1879–1942) – rys biograficzny* [w:] *Bł. Marta Wołowska (1879––1942) – sylwetka duchowna*, red. ks. M. Chmielewski, Lublin 2005.
Zajączkowski W., *Martyrs of Charity*, Washington D.C. 1988.
Zajdler-Żarski W., *Martyrologia ludności żydowskiej i pomoc społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1968.
Zajdler-Żarski W., *Ruch oporu w latach 1939–1944 na Białostocczyźnie. Referat materiałowy*, cz. 1, Warszawa 1965.
Zaprutko-Janicka A., *Okupacja od kuchni. Kobieca sztuka przetrwania*, Kraków 2015.
Zaremba M., *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947 ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012.

*Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec Zagłady Żydów 1942–1*945, red. J. Grabowski, B. Engelking, A. Skibińska, Warszawa 2011.
Zimmerer K., *Kronika zamordowanego świata. Żydzi w Krakowie w czasie okupacji niemieckiej*, Kraków 2017.
Zimmerer K., *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–45*, Kraków 2004.
Zimmermann J., *Polskie Państwo Podziemne i Żydzi w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2018.
Ziółkowska A., *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941–1943)*, Poznań 2005.
Żaryn J., *Hierarchia Kościoła katolickiego wobec relacji polsko-żydowskich w latach 1945–1947* [w:] *Wokół pogromu kieleckiego*, red. J. Żaryn, Ł. Kamiński, Warszawa 2006.
Żaryn J., Sudoł T., *Polacy ratujący Żydów. Historie niezwykłe*, Warszawa 2014.
Żbikowski A., *Antysemityzm, szmalcownictwo, współpraca z Niemcami a stosunki polsko-żydowskie pod okupacją niemiecką* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
Żbikowski A., *Karski*, Warszawa 2014.
Żbikowski A., *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006.
Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską, t. 1, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982.
Żukowski T., *Wytwarzanie „winy obojętności" oraz kategorii „obojętnego świadka" na przykładzie artykułu Jana Błońskiego „Biedni Polacy patrzą na getto"*, „Studia Litteraria et Historica" 2013, nr 2.
Żydzi Częstochowianie. Współistnienie – Holocaust – Pamięć, Częstochowa–Warszawa 2004.
Żyndul J., *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994.

Publikacje internetowe

Aleksiun N., *Ciołkosz Kazimierz*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-ciolkosz-kazimierz, dostęp 14 IV 2019 r.
Aleksiun N., *„Codziennie w obliczu śmierci" – historia rodziny Zabłockich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/codziennie-w-obliczu-smierci-historia-rodziny-zablockich, dostęp 12 III 2019 r.
Aleksiun N., *Dąbrowski Bolesław*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-dabrowski-boleslaw, dostęp 13 IV 2019 r.
Aleksiun N., *Grek-Gozdek Jan*, http://www.sprawiedliwi.org.pl/pl/family/766,grek-gozdek-jan, dostęp 1 VII 2016 r.
Aleksiun N., *Kalek Weronika*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-abramowicz-natalia, dostęp 14 XII 2018 r.
Aleksiun N., *Rodzina Bombów*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-bombow, dostęp z 14 IV 2019 r.
Aleksiun N., *Rodzina Dąbrowskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-dabrowskich, dostęp 13 IV 2019 r.
Aleksiun N., *Rodzina Gniatkowskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-gniatkowskich, dostęp 13 IV 2019 r.
Aleksiun N., *Rodzina Jantoniów*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-jantoniow, dostęp 14 XII 2018 r.

Aleksiun N., *Rodzina Machul*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--rodzina-machul, dostęp 17 XII 2018 r.
Aleksiun N., *Rodzina Pokropków*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--rodzina-pokropkow, dostęp 21 III 2019 r.
Beczek J., *Rodzina Kazaków*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--rodzina-kazakow, dostęp 12 IV 2019 r.
Beczek J., *Wiecej o rodzinie Garbulińskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/wiecej--o-rodzinie-garbulinskich, dostęp 14 IV 2019 r.
Biografie sławnych kaliszan, http://www.info.kalisz.pl/biograf/2sztark.htm, dostęp 22 VI 2017 r.
Ciesielska M., *Raszeja Franciszek*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--raszeja-franciszek, dostęp 17 XII 2018 r.
Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski: https://www.holocaustresearch.pl/index.php?show=555, dostęp 17 IV 2019 r..
Grądzka M., *Filipek Katarzyna*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--filipek-katarzyna, dostęp 13 IV 2019 r.
Grądzka M., *Franciszka Czajkowska*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia--pomocy-czajowska-franciszka, dostęp 14 IV 2019 r.
Grądzka M., *Rodzina Trzcińskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--rodzina-trzcinskich, dostęp 14 XII 2018 r.
Grądzka M., *Sokołowska Anna*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--sokolowska-anna, dostęp 12 IV 2019 r.
Grądzka-Rejak M., *Dzik Tadeusz*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--dzik-tadeusz, dostęp 14 IV 2019 r.
Grądzka-Rejak M., *„Przeżyłam piekło na tej ziemi, ale mam czyste sumienie". Historia Jakuba i Zofii Gargaszów*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/przezylam-pieklo-na-tej--ziemi-ale-mam-czyste-sumienie-historia-jakuba-i-zofii-gargaszow, dostęp 13 IV 2019 r.
Grądzka-Rejak M., *Rodzina Szkopów*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia--pomocy-rodzina-szkopow, dostęp 4 IV 2019 r.
Jaskółowski J., *Historia rodziny Trzcińskich*, http://sprawiedliwi.org.pl/pl/family/393,rodzina--trzcinskich, dostęp 20 XII 2018 r.
Kierylak J., *12 Sprawiedliwych z Paulinowa,* http://www.muzeum-treblinka.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=76&Itemid=69, dostęp 15 IV 2015 r.
Kopówka E., *Getto w Sokołowie Podlaskim*, http://www.gazetasokolowska.pl/content/view/1741/71/1/4/.
Król J., *Rodzina Jaworskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--rodzina-jaworskich-0, dostęp 14 XII 2018 r.
Krzak A., Benesz Z., *Rodzina Szymańskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia--pomocy-rodzina-szymanskich-0, dostęp 11 IV 2019 r.
Leszczyńska M., *Ajdels Wanda*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--ajdels-wanda, dostęp 11 IV 2019 r.
Leszczyńska M., *Bogdanowicz Anna*, https://sprawiedliwi.org.pl/en/stories-of-rescue/story-rescue--bogdanowicz-anna, dostęp 4 IV 2019 r.
Leszczyńska M., *Borkowska Anna*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy--borkowska-anna, dostęp 14 IV 2019 r.

Leszczyńska M., *Rodzina Błaszczyków*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-blaszczykow, dostęp 5 VI 2017 r.
*List of Poles Killed Helping Jews During the Holocaus*t, http://www.holocaustforgotten.com/list.htm, dostęp 21 XII 2018 r.
Ojciec Adam Sztark (1907–1942), http://www.spotkania-na-wschodzie.pl/teksty/25/all/ludzie/38/1/ojciec-adam-sztark-(1907–1942), dostęp 22 VI 2017 r.
Opawska E., *Historia księdza Adama Sztarka*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-sztark-adam, dostęp 22 XII 2018 r.
Placha A., *Rodzina Rogozińskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-rogozinskich, dostęp 23 III 2019 r.
Pomordowani w Paulinowie, http://www.gazetasokolowska.pl/index2.php?option+com_centent&task+view&id+3.
Rączy E., *Rodzina Garbulińskich*, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-garbulinskich, dostęp 13 IV 2019 r.
Rodzina Strutyńskich, https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/wiecej-o-rodzinie-strutynskich, dostęp 11 IV 2019 r.
Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką, http://www.straty.pl, dostęp 6 I 2016 r.
Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874–1945, red. Rolf Jehke, Herdecke, http://www.territorial.de/sprachen/index-pl.htm, dostęp 19 IV 2019 r.
The Righteous Among The Nations Database, http://db.yadvashem.org/righteous/family. html?language=en&itemId=4410339, dostęp 5 XII 2014 r.
Tylko życie poświęcone innym warte jest przeżycia, http://www.zsnawsie.hekko.pl/wydarzenia/39-tylko-zycie-poswiecone-innym-warte-jest-przezycia, dostęp 21 XII 2018 r.
Wola Brzostecka – 11 września 2012 r., http://www.fpkt.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=133%3Awola-brzostecka-11-wrzenia-2012-r-&catid=4%3Astrona-gowna&lang=pl, dostęp 21 XII 2018 r.
https://sprawiedliwi.org.pl/pl/aktualnosci/protest-75-lat-temu-zofia-kossak-wezwala-do-potepienia-zaglady
http://www.straty.pl/pl/szukaj-w-bazie, dostęp 15 III 2015 r.
www.auschwitz.org, dostęp 15 III 2015 r.
http://www.savingjews.org/perished/m.htm, dostęp 16 VII 2018 r.
www.holocaustforgotten.com/list.htm, dostęp 16 VII 2018 r.
www.sztetl.org.pl/pl/article/milanowek/5,historia, dostęp 16 VII 2018 r.
http://www.gazeta.myslenice.pl/serwis/archiwum/2014/33/Kto-ratuje-jedno-zycie-ten-ratuje-caly-swiat.html, dostęp 21 XII 2018 r.
http://www.holocaustforgotten.com/list.htm, dostęp 27 II 2015 r.
http://kaplica-pamieci.pl/tablice-pamieci/Bienkowski_Gerwazy, dostęp 20 XII 2018 r.
https://instytutpileckiego.pl/pl/aktualnosci/smierc-za-bochenek-chleba-historia-rodziny-lubkiewiczow/, dostęp 12 XII 2018 r.
http://www.wadowita24.pl/bezwzgledna-wladza-budowana-na-ludzkiej-litosci-czesc-i/, dostęp 18 VII 2018 r.
http://tygodnik.lt/201447/bliska2.html, dostęp 23 VII 2018 r.
https://sprawiedliwi.org.pl/historie-pomocy, dostęp 20 XII 2018 r.

INDEKS OSOBOWY

Abram Franciszka 206
Abram Stanisław 206
Abramowicz (Abram) Natalia 174, 175, 368
Abramowicz Fryderyk 174
Adamczak Aleksander 164
Adamczyk Edward 81, 348
Adamczyk Henryk 81, 348
Adamczyk Maria 81, 348
Adamczyk Stefan 81, 348
Adamczyk-Garbowska Monika 30
Adamek Irena (s. Małgorzata) 108
Adamowicz Irena 108
Adamska Helena 82
Adamska Michalina 82
Adamski Józef 82, 348
Adler Berek 214
Adler Chana 214
Adler Moses 214
Ajdels Alta 83
Ajdels Bernard 83
Ajdels Lewek 83
Ajdels Wanda z d. Pawłowska 82, 83, 348
Ajzyk Yehuda 235
Alberti Michael 11, 14, 17, 20, 23
Aldenhoff Friedrich 147, 189
Aleksandrowicz Józef 82
Aleksandrowicz Julian 82
Aleksiun Natalia 65
Aly Götz 14
Ambrosewicz-Jacobs Jolanta 13
Ambroziak Henryk 84, 348
Ambroziak Ignacy 84, 348
Ambroziak Rozalia 84, 348
Ambroziakowie, bracia 192
Andrzejczyk Edward Edmund 84, 85, 349
Andrzejczyk Eugenia 85
Andrzejczyk Franciszek 84, 85, 348
Andrzejczyk Henryk 85
Andrzejczyk Irena 85
Andrzejczyk Jadwiga 85
Andrzejczyk Stanisława 85
„Ankielukowie" 153
Antall József 58
Antczak Franciszek 86, 87, 349
Antczak Roch 86
Antczak Stanisława z d. Majewska 86
Antczak Wiktoria z d. Bariga 86
Antoniak Bazyli 87, 349
Antoniak Jerzy 87
Antoniak Parasekwia 87
Arad Yitzhak 29
Archutowska Emilia 88
Archutowski Józef 88
Archutowski Roman 88, 349
Arczyński Marek 60, 65
Armeluk Michał 323
Augustyn Józef 88, 89, 349
Augustyn Józefa 88, 89, 349
Augustyn Karolina 282
Augustyniak Franciszek 90, 350

Babij Stanisław 344
Bach Zalewski Erich von dem 20, 28
Bachman 313
Balawander Feliks 91, 92, 351
Balawander Tadeusz 91, 92, 243, 351
Balawander Wiktoria z d. Szponar 91, 92, 351
Baldinger Chaim 113
Balicka Katarzyna z d. Bezronk 92, 93, 351
Balicka Katarzyna z d. Czuchnowska 92

Balicki Jan 92
Balicki Józef 92, 93, 351
Balicki Stanisław 92
Balicki Władysław 92
Banach Henryka 141
Banasik Klara 187
Baniak Irena z d. Kołaczyńska 93
Baniak Kazimierz 93, 94, 351
Baniak Marianna 93
Baniak Stanisław 93
Bar Am Lom Miriam z d. Szancer 187
Baran Anna 295
Baran Genowefa 131
Baran Teresa 131
Baran Tomasz 144
Baran Zofia 131
Baranek Henryk Marian 94, 95, 352
Baranek Józefa z d. Drożdż 94
Baranek Katarzyna z d. Kopeć 94, 95, 352
Baranek Łucja z d. Skuch 94, 351
Baranek Tadeusz Stanisław 94, 95, 351
Baranek Wincenty 94, 351
Baranek Wincenty (ojciec) 94
Barasz Efraim 51
Barbachowska Marianna z d. Szerszeń 338
Barbachowska Stanisława 337, 338, 406
Barbachowski Jan 338
Barbachowski Stanisław 337
Barglik Maria 138, 139, 360
Barglik Stanisław 139
Barglik Stefan 138, 139, 360
Barski Ignacy 59
Barszcz Katarzyna 343
Barszcz Marianna 343, 407
Barszcz Władysław 343
Bartczak Marta 95, 96, 352
Bartenschlager Fritz 166, 228
Bartkiewicz Michalina 96, 352
Bartkiewicz Roman 96, 352
Bartoszewski Władysław 44, 45, 48, 57, 59, 60, 62, 63, 65, 203
Bartyzel Bronisława 96, 352
Basior Bronisław 95
Bauer Yehuda 13
Baum Jacek 295
Bauman Zygmunt 12
Bawół Józef 238
Bawół Katarzyna z d. Węcel 238
Bazan Kunegunda z d. Garbulińska 146
Bąk Władysław 300
Bednarczyk Tadeusz 65
Bednarczyk Zygmunt 266
Bednarek Andrzej 97
Bednarek Antoni 97, 352
Bednarek Katarzyna 97
Bednarska Czesława 98, 352
Bednarska Marianna z d. Ząbkowska 98
Bednarska Stanisława (s. Stefania) 108
Bednarski Kazimierz 98
Bednarski Tadeusz 98, 352
Belman vel Welman (Bugajski?) 316
Belniak Franciszek 98, 352
Belniak Jan 98
Belniak Maria 98
Belniak Zofia z d. Ducal 98
Bender Sara 285
Berek, stolarz z Chmielnika 213
Berendt Grzegorz 14, 30, 31, 37–39, 41, 46–48, 51, 61, 67, 75, 78
Berenstein Tatiana 14, 65
Berger Józef 330
Berger Maria z d. Losse 330
Berger Mojżesz 342
Bergier Abram 141
Bergier Bogdan 141
Bergier Czesława 141
Bergier Lucjan 141
Bergier Łaja 141
Bergier-Loretz Zofia 141
Bergmann Olaf 34
Berlicka vel Berlińska vel Perlińska 282
Berlińscy 226
Berman Adolf 60
Berman Helena 48
Bernan Brocha 314
Bernan Kazriel (Anatolij Kasiński) 314
Bernan Samuel (Michał Kasiński) 314
Bernan Szolem 314
Bernatowicz Anna z d. Halujko 99, 100, 352
Bernatowicz Anton 99
Bernatowicz Ewa z d. Buhalska 99
Bernatowicz Józef 99, 100, 352
Bernsztok Edward 178
Bernsztok Samuel 178

Bezronk Jan 92
Bezronk Joanna z d. Samborska 92
Białostocka Bella 117
Białowąs zob. Herzig Salomon
Biberstein Marek 21
Bielarska Janina zob. Ehrlich Felicja
Bielawska Balbina z d. Kurek 148, 149, 204, 362
Bielawska Władysława 148
Bielawski Jan 148
Bielawski Stanisław 148
Bielawski Wacław 70, 71, 75
Bielecka Bronisława z d. Berg 159
Bielecka Franciszka Tekla 100, 353
Bielecka Marianna z d. Dziubandy 100
Bielecki Jan, ojciec Zofii Grynieckiej 159
Bielecki Jan, syn Michała i Marianny 100, 353
Bielecki Michał 100
Bielko Danuta z d. Lewandowska 215
Bień Anna zob. Mesz Hanna
Bieńkowski Witold („Jan", „Kalski", „Wenecki") 57, 59, 60
Biernacka z d. Dziewulska 100
Biernacki Antoni 100, 101, 353
Bierner 191, 291
Biesam Regina 117
Bikont Anna 29, 34, 61, 67
Bilańska Maria z d. Grabowska 101
Bilańska Zuzanna z d. Bukowska 101
Bilański Rudolf 101, 353
Bilański Stefan 101
Bilfeld Frania 134
Binczyk Karolina 102
Binczyk Stanisław 102, 353
Binkowski Gerwazy 216
Binrfeld Anna 257
Binrfeld Fajga 257
Binrfeld Mosze 257
Biskup Bronisława 102, 353
Biskup Jan 102
Biskup Katarzyna 102
Blady-Szwajgier Adina 41, 42
Blank 163
Blaut Stanisława 332
Bleichman Efraim vel Franek 126
Bloum Jehuda 272
Bloum Reizel (Shoshana Sheinman) 272
Bloum Tireana Lieb 272
Błasiak Józefa z d. Matuszek 103
Błasiak Franciszek 103
Błasiak Wiktoria z d. Gryczyńska 103, 353
Błaszczyk Anastazja 103, 104
Błaszczyk Andrzej 106
Błaszczyk Stanisława zam. Gasińska 103, 104
Błaszczyk Stanisław 103, 104, 353
Błaszczyk Wiktoria z d. Ciura 106
Błaszczyk Zofia zam. Kowalska 103, 104
Błońska Katarzyna z d. Burdziak 151
Błoński Franciszek 151
Błoński Jan 66
Bobowska Weronika z d. Papiernik 104, 354
Bobowski Jan 104, 354
Bochner Maria 95
Bochnerowie 285
Bociański Andrzej 300
Böcker Paweł 216
Bodenstein Dawid 312
Bogdan Maria 346, 408
Bogdanowicz Anna z d. Wrońska 104, 105, 354
Bogdanowicz Antoni 105
Bogdanowicz Marceli 104, 105
Bogucka Irena z d. Rościcka 105, 106, 354
Bogucka Maria z d. Rościńska 106
Bogucki Jan 106
Bogucki Marian 106, 354
Bogunia Anna z d. Mazur 114
Bogunia Michał 114
Bomba Antoni 106
Bomba Kazimiera Maria 106, 107
Bomba Maria 106
Bomba Kazimierz 106, 107, 354
Bomba Walerian 261
Bomba Zofia 261
Bomberbaum Herman 315
Bombolewicz 319
Bonderska Antonina 107
Bonderski Józef 107, 354
Bonderski Kazimierz 107
Bonusiak Włodzimierz 9
Boraks Edek 108
Borenstein Kuba 235

Borkowska Anna (vel Janina Siestrzewitowska) (s. Bertranda) 107, 108, 355
Borochowiczowie 294
Borowicz Izabella 67, 70, 75
Borsiak Michał zob. Borysiuk Michał
Borwicz Michał 31, 37, 42
Borys Anna 165
Borys Henryk 165
Borysiuk (Borsiak) Michał 108, 355
Bosko Oswald 304
Boss Julius 109, 355
Brandes Aron 182
Brandhuber Jerzy Adam 109, 355
Brandstäter Stefania 52
Braun Antonina 110, 355
Brawer Dani 254
Brelska Krystyna zob. Dróżdż Krystyna
Brener Aszer 125
Brener Mojżesz 125
Brener Natan 125, 126
Brener Szamcia 217
Brener Szmul 217
Brener Uszer 217
Brener Złata 217
Brenerowa 217
Bresner Borys 207
Brill 163
Brillówna 163
Brońska Julia 131, 132
Broszkiewicz Franciszka z d. Łęcka 110
Broszkiewicz Hipolit 110
Broszkiewicz Julia z d. Cabańska 110, 355
Broszkiewicz Tomasz 110, 355
Browning Christopher R. 13, 27
Brukowski Rajzel 85
Brühl Hanna Maria (Brylówna) 110, 111, 355
Brühl Józefa 110, 111
Brühl Karol 110
„Brygida" zob. Kasjano Maria
Brykczyński Paweł 34
Brzostowska Teofila 224
Brzostowski Kazimierz 224
Brzozowska Feliksa 111, 355
Brzozowska Marianna 111
Brzozowski Kazimierz 111
Brzozowski Marian 111, 355
Buchacz Jan 111
Buchacz Józef 111, 112, 355
Buchacz Katarzyna z d. Kwiatkowska 111
Buchnerowie 279
Budziszewski Wacław 112, 356
Bugajscy 216
Bugajska 303
Bühler Josef 26
Bukowski Leszek 68
Burek Michał 78
Burghardt Irena z d. Zawadzka 326
Burghardt Jerzy 326, 327, 403
Burghardt Stanisław 326
Burghardt Zofia z d. Pęczalska 326
Burststein Lena 323
Buryła Sławomir 35, 62
Buszko Józef 9
Buś Małgorzata 146
Buzowicz Anna z d. Pikus 112, 113, 356
Buzowicz Joanna 112
Buzowicz Józef 112
Buzowicz Wincenty 112, 113, 356

Cael (Bugajski?) 316
Cais Teodor 199
Cała Alina 33, 34
Caol 297
Caol Siwca 297
Cesarani David 12, 13, 26
Chaim (Heniek), ukrywany przez Kwiatoszów 212
Chalupinska (Chałupińska) Maria z d. Skorecka 329
Chalupinski (Chałupiński) Julian 329, 403
Chalupinski (Chałupiński) Semen 329
Chana, ukrywana przez Wolkotrupów 337
Chankiewicz Fajwel 287
Charin Julian 321
Chebda (Hebda) Antoni 113, 356
Chebda (Hebda) Jan 113
Chebda (Hebda) Kunegunda 113
Chęcińscy 216
Chludzińska Józefa z d. Witkowska 93
Chludziński Wawrzyniec 93
Chludziński Wincenty 93, 94, 351
Chmielarz Bartłomiej 345, 408
Chmielewski Paweł 27

Chodakiewicz Marek Jan 29, 67, 68
Chojnacka Stanisława 127
Chojnowska Helena z d. Szeszko 115, 116, 356
Chojnowska Michalina 115
Chojnowska Stanisława 115
Chojnowski Antoni 115
Chojnowski Franciszek 115, 116, 356
Chomsowa Władysława 308
Chorązki Marcin 9
Chowaniak Karol 113–115, 356
Chowaniak Piotr 113
Chowaniak Stanisław 113, 115, 356
Chowaniak Tekla z d. Bogunia 113–115, 356
Chowaniak Zofia z d. Chowaniak 113
Chrobaczyński Jacek 35, 69
Chrobot Stefan 220
Chrobot Tadeusz 220
„Chrobot" zob. Herbst Stanisław
Chudziak Stanisława 116, 356
Churchill Winston 24
Chwalba Andrzej 10, 24
Chwedoruk Konstantyn 125
Chwiesińska Bronisława 116, 117, 357
Chwiesiński Eugeniusz 117
Chymn Chyla 180
Cicha Stanisława 117, 118, 357
Cichońska Karolina 282, 313
Ciećkiewicz Marian 18
Ciesielska Katarzyna 197
Ciesielska Romualda z d. Cieślik 118, 119, 357
Ciesielski Feliks 118, 119, 357
Ciesielski Józef 197, 373
Cieślak Katarzyna 296, 297
Cieślak Wojciech 296, 297, 397
Cieślik 339
Ciołkosz Adam 27, 54
Ciołkosz Kazimierz 119, 120, 357
Ciołkosz Rozalia z d. Misiak 119
Ciołkosz Wiktor 119
Cioma 91, 92
Cizer Pinkus 157, 158
Cizer Rozalia 157
Cobel-Tokarska Marta 67, 68
Cybulska Maria 120, 357
Cybulska Maria z d. Jarocka 120
Cybulski Antoni 120
Cyran Antoni 120, 357
Cyranowski Feliks 267
Czajka Adam 121, 357
Czajka Aniela z d. Jamro 121
Czajka Stanisław 121, 357
Czajka Stefan 121
Czajkowska Bronisława 119
Czajowska Franciszka 122, 123, 358
Czajowska Julia 122
Czajowski Jan 122
Czapka Jan 300
Czapkiewicz 219
Czapran Katarzyna 268
Czeluśniak Zofia 99
Czernikowska Jenta 265
Czernikowski Jakier 265
Czosnek (Chosnek) Bernard 125
Czuczkies (Czuczkes/Czukes) 123
Czuczkies (Czuczkes/Czukes) Anna 123
Czuczkies (Czuczkes/Czukes) Irena z d. Szeferkiewicz 123, 358

Dalski Egon 249
Danilczuk Antoni 124, 125, 358
Danilczuk Apolonia 124, 125, 358
Data Kazimierz 132, 282, 313
Datner Szymon 30–32, 65, 70, 287
Dąb Fiszek 117
Dąbrowa-Kostka Stanisław 263
Dąbrower Balcia (Bela) z d. Gliksman 175
Dąbrower Chana 175
Dąbrower Zisl 175
Dąbrowska Józefa 125, 358
Dąbrowska Ludwika z d. Rodak 126
Dąbrowska Prakseda 127
Dąbrowska Stanisława 126
Dąbrowska Teresa 128
Dąbrowska Zofia, żona Bolesława 126
Dąbrowska Zofia, żona Romana 127, 128
Dąbrowski Antoni 127
Dąbrowski Bolesław 126, 127, 358
Dąbrowski Henryk 126
Dąbrowski Roman 127, 128, 358
Dąbrowski Stanisław 126
Dąbrowski Wacław 125
Dąbrowski Wojciech 126

Debowski (Dębowski) Edward 254, 388
Dec Bronisław 214, 215, 378
Dec Józef 214
Dec Maria 214
Dec Stanisław 214, 215, 377
Dec Tadeusz 214, 215, 378
Dec Władysław 214, 215, 378
Deć Antonina 132
Deć Michał 132
Deć Stanisław 132
Dehn August 216
Didner Leja (Lea) 324
Dieken Eilert 325
Diller Sara (Maria Janina Dubiel) 105
Dingot Władysław 165
Dmitrów Edmund 28
Dobrogowski Konstanty 128, 358
Dobrogowski Stanisław 128, 359
Dobroszycki Lucjan 30, 31, 65
Dobrowolska Józefa 129
Dobrowolski Julian 129
Dobrowolski Tadeusz 129, 359
Dobrowolski Zbigniew 129
Doliński Chaim 167
Doliński Fiszko 167, 168
Doliński Lejbko 167, 168
Domagalska Małgorzata 34
Domagała Maria 130
Domagała Piotr 130, 359
Domagała Zofia 296
Domański Tomasz 48, 49, 69
Domara Jan zob. Schwimmer Abraham
Dombrowski Henryk 130, 359
Dörfler Feiga 234
Dörfler Jakub 234
Dorosz Katarzyna z d. Malek 205
Dorosz Kazimierz 205, 206, 375
Dorosz Kazimierz (ojciec) 205
Drąg Ewa z d. Barska 134
Drąg Franciszek 134, 135, 360
Drąg Józef 134, 135, 360
Drąg Marcin 134
Drąg Szymon 134
Drąg Władysław 286, 287, 394
Drechsel Hans 23
Dreifuss Havi 69
Drgas Zygmunt 89, 90, 350
Dróżdż Filip 130, 131, 359
Dróżdż (Brelska) Krystyna 131
Drywa Danuta 57
Dubiel Maria Janina zob. Diller Sara
Dudziec Jadwiga 108
Dunin-Wąsowicz Krzysztof 37, 67, 68
Duszyńska Sabina 166, 167, 366
Dwojak Bronisław 131
Dwojak Franciszek 131, 132, 359
Dwojak Jakub 131
Dwojak Marcin 131
Dwojak Maria 131, 132
Dwojak Maria z d. Koszyk 131
Dwojak Stefan 131
Dwojak Tadeusz 131, 132, 282, 313
Dziarmaga Agnieszka 54
Dzieglewski Jan 132
Dzierżanowska Agnieszka 8, 78
Dziewulski Józef 100, 101
Dziewulski Michael 325
Dzik Bartłomiej 133
Dzik Helena 133
Dzik Tadeusz 133, 134, 359
Dziubek Antoni 134
Dziubek Franciszek 134, 135, 360
Dziubek Maria z d. Selwy 134

Ebel Felicja 257
Ebner Josef 159
Eckstein Mendel 274
Edelman Julian 198
Edelman Marek 66
Edelman Wanda zob. Elelman Wanda
Edward, ukrywany przez Helenę Hajdejczuk 160
Efroim, ukrywany przez Rozalię Sochę 292
Egelman 345
Ehrlich Felicja (Janina Bielarska) 129
Eichmann Adolf 13
Einleger 241, 242
Eisenbach Artur 8, 14, 15, 17, 20, 47
Eisler Abraham 329
Eiss Chaim 58
Ekstern Mendel 285
Elelman (Edelman) Wanda 178
Elfenbein Heneli (Chana) 146
Elfenbein Major (Maier) 146

Elfenbein Sara 146
Elzówna 219
Engel David 68
Engelking Barbara 30, 31, 37, 45, 47, 50, 59, 69, 70
Epstein Catherine 11
Erbel Bronisława z d. Misztal 135
Erbel Piotr 135
Erbel Stefan 135, 136, 360
Erbstein 312
Erdelli Eugenia 136, 137
Erdelli Maria z d. Postulska 136
Erdelli Mieczysław 136, 137, 360
Erdelli Zygmunt 136

Faktorowie 240
Falencki Bolesław 94
Falkowski Antoni 321
Farbiarz 227
Fedor Josek 117
Feiner Leon („Mikołaj") 60
Fejgenblat Jakub 179
Feld, dr 284
Feld Leon 189
Feldman Fania 323
Feldman Rebeka 323
Fenczak Andrzej 137, 138, 360
Fenczak Andrzej (ojciec) 137, 138, 360
Fenczak Maria 137, 138, 360
Fenczak Tadeusz 138
Fenyo Elżbieta 317, 318
Fenyo Ida 317, 318
Fenyo Imre 317, 318
Fenyo Janos 317, 318
Fijałkowski Zenon 37, 53, 68
Fijołek Berek 167
Filip Irena z d. Dec 215
Filipek Hanna 138
Filipek Jan 138, 139
Filipek Józef 138
Filipek Józefa 138
Filipek Katarzyna 138, 139, 360
Filipek Maria 138
Filipek Marian 138
Filipek Mateusz 138
Filipek Stanisława 138
Finkel 286
Finkel Irena (Ita) 286
Fisch, piekarz z Tarnowa 274
Fisch Feige 170
Fisch Mojżesz 170
Fisch Majer (Mojżesz) 170
Fisch Rachel 170
Fisch Róża 170
Fisch Sara Hena 170
Fischman Josef 150
Fiszler Edmund 118
Fiszler Leonora 118
Fitzner Otto 17
Flajsz Szyja 209
Flajszer 91
Flecker Mathilde (Kätha Wachocka) 268
Foerber Leon 113
Fołta Aleksandra zam. Sawa 140
Fołta Antoni 140
Fołta Bronisława 140
Fołta Kazimierz 140
Fołta Maria 140
Fołta Marianna z d. Szylar 140
Fołta Szymon 140, 361
Fołta Władysław 140
Forecki Piotr 65, 67
Forscher Halina z d. Sroczyńska 141, 361
Forscher Kazimierz 141
Forscher Mieczysław (Mieczysław Reymont) 141
Forster Albert 11
Fortuńska Lidia zam. Stawicka 141, 142, 361
Fortuńska Władysława z d. Albekier 141, 142
Fortuński Józef 141, 142, 361
Frank Hans 8–10, 14, 15, 18–20, 24, 25, 47, 49, 87, 109, 189, 199, 205, 287, 322
Frazik Wojciech 58
Frąckiewicz Helena (s. Diana) 108
Freisler Roland 26
Friedberg Szel 99
Friedman Eugenia 323
Friedman Kovarska Jola 323
Friedman Philip 31, 65
Fries Anna 119
Fries Elżbieta z d. Grünszpan 119
Fries Lunka 119
Fries Marian 119
Fries Max 119

Fries Minka 119
Fries Otto 119
Fries Rajmond 119
Fries Szymon 119
Fries Zofia (Antonina Jasińska) 119
Friszke Andrzej 27, 63
Fromowicz Bronisława 302
Fromowicz Chaja 302
Fromowicz Dawid 302
Fromowicz Leon 302
Fromowicz Regina 302
Fromowicz Roman 302
Fromowicz Samuel 302
Frost Symcha 241
Frühling Irena z d. Trzcińska 317, 318, 402
Frydel Tomasz 70
Frydman Józef 280
Fürgang Anna z d. Blazenko 244
Fürgang Jan 244
Fürgang Władimir 244, 385
Furman Grzegorz 148, 203
Furmanek Anna z d. Kamizela 142
Furmanek Antoni 142
Furmanek Czesław 143
Furmanek Stanisław 142, 143, 361
Furmanek Stefania z d. Wołowiec 142
Fuswerk-Krymkowa Kelmentyna 231

Gacoń Apolonia z d. Stasiowska 143, 144, 361
Gacoń Jan 143
Gacoń Maria z d. Szafraniec 143
Gacoń Stanisław 143, 144, 361
Gacyk 84
Gajewska Władysława 302
Gajewski Tadeusz 302
Gajowniczek Jolanta 64
Galec Maria z d. Nicałow 144, 145, 361
Galec Stanisław 144, 145, 361
Gamon (Gamoń) Walenty 232, 233
Ganczar Maria z d. Prosko 243, 385
Gapys Jerzy 9, 54
Garbler Juliusz 159
Garbulińska Zofia 145
Garbuliński Andrzej 145, 146, 362
Garbuliński Marian 146
Garbuliński Stanisław 146
Garbuliński Tomasz 145
Garbuliński Władysław 145, 146, 362
Garfinkiel Herszel 178
Gargasz Jakub 146, 147, 362
Gargasz Marianna z d. Sawik 146
Gargasz Stanisław 146
Gargasz-Różycka Zofia z d. Mycka 147, 362
Gasińska Stanisława z d. Błaszczyk
Gawlicka Inka zob. Lustig
Gawlicka Maria zob. Lustig Maria
Gawlik Bronisława 104
Gawlik Józef 340
Gawryś Feliks 279, 280, 393
Gawryś Karol 279
Gawryś Maria z d. Dziurkowska 279
Gawrzewska Helena 196
Gądek Jan 148, 149, 202–204, 362
Gądek Władysława z d. Bielawska 148, 149, 202–204, 362
Gąsior Adam 300
Gąsiorowska Zofia 305
Geiger Władysław 165
Gener Chawa 195
Gerta, ukrywana przez Wojnarowiczów 335
Gerula (Gierula) Katarzyna z d. Błońska 150, 151, 362
Gerula (Gierula) Michał Kajetan 150, 151, 362
Gerula (Gierula) Wawrzyniec 150
Gerula (Gierula) Zofia z d. Pieniądz 150
Geshir Salomea 138
Gielarowski Bartłomiej 149, 150, 362
Gieroń Roman 70
Gieruszka Jan 258, 389
Giza Janina 300
Glass Małka 310
Glass Sara 310
Glassner Roman 122
Glassner Stanisława 122
Glied Elza z d. Sztolc vel Stolz 152, 363
Globocnik Odilo 30
Głowiński Michał 66
Głowiński Tomasz 24
Głowniak Józef 247
Głód Helena 309
Głód Piotr 309
Gmitruk Janusz 55

Gnat Władysław 104
Gniatkowska Petronela 152
Gniatkowski Antoni 152
Gniatkowski Wincenty 152, 363
Godot Chuma 108
Goldberg 303
Goldberg Lusia 183
Goldfinger Józef 113
Goldman Chaim 324
Goldman Saul 324
Goldwasser Józef 341, 342
Golik Dawid 70
Golinger 211
Gołębiecka (Gołębiewska) Anna 153, 363
Gołębiecka (Gołębiewska) Zuzanna 153, 363
Gołębiecki (Gołębiewski) Czesław 153, 154, 363
Gołębiecki (Gołębiewski) Franciszek 153, 363
Gołębiecki (Gołębiewski) Kazimierz 153, 363
Gołembiecka Janina 154
Gołembiecki Józef 154
Gołojuch Józefa z d. Marciniec 150
Gołosz Bolesław 154, 155, 363
Gołosz Jan 154
Gołosz Julianna z d. Śledź 154
Göring Hermann 17, 101
Gościejowie 105
Gotesman Anna 99
Gotesman Liliana 99
Gotesman Rita 99
Gotesman Szymon 99
Gotfriedowie 94
Górniak Marianna 156
Górniak Stanisława 156, 364
Górniak Wincenty 156
Grabowska Wanda 156, 157, 364
Grabowski Bolesław 156, 157, 364
Grabowski Jan 16, 20, 23–25, 31, 40, 41, 45–47, 69, 70
Grabowski Waldemar 12, 13, 29, 58, 60
Grabowski Zbigniew R. 24
Grabski August 49
Graczyk Stanisław 241, 384
Gradzik Agnieszka 250
Gradzik Jan 250
Gramss Ernest 90
Grauss 345
Grądzka-Rejak Martyna 37, 39, 42, 48, 51–53, 68, 69
Gregorczyk Beniamin 237
Gregorczyk Bronisława z d. Machlewicz 237
Gregorczyk Maria 237, 383
Greiser Arthur 11, 12, 17, 23
Gries 302
Grintzman Szyja 185
Grobelny Julian („Trojan") 60
Grochowalska Krystyna 131
Gromadzyn Zelig 85
Gromek-Illg Joanna 66
Gros Hela 205
Grosman Adela 182
Grosman Chaja 108
Gross Jan Tomasz 28, 29, 65, 67
Gross Natan 48
Grosser 282
„Grot" zob. Rowecki Stefan
Grubowska Halina 61
Gruchała Anna 157, 158, 364
Gruchała Julia 157, 158, 364
Grudzińska Zofia (córka) 158, 159, 364
Grudzińska Zofia (matka) 158
Grudziński Jan 97
Grudziński Leon 158, 159, 364
Grudziński Stefan 158
Gruenbaum Regina 165
Gruner Wolf 16, 20
Grünfeld Gołda (Genie) 324
„Gruszecki" zob. Jabłonowski Roman
Gryczyńska Józefa z d. Matuszek 103
Gryczyński Franciszek 103
Grygorczuk Aleksander 321
Grygorczuk Zofia 321
Grynberg Mikołaj 11
Gryniecka Zofia z d. Bielecka 159, 364
Grynsztajn Abram 228
Gryszko Władysław 334, 335, 404
Grzyb Jadwiga 159, 364
Grzyb Jan 159, 364
Grzywacz-Świtalski Łukasz 95
Guga Maria 269
Gunia 323
Guterman 143, 198

Gutman Izrael 31, 43, 44, 65, 155
Gutterman Bella 17
Guzdek Engelbert 185, 186
Gwozdek Z. 85

Hachmann Anton 214
Hagen William W. 34
Hajdejczuk Bronisława 160
Hajdejczuk Helena 160, 364
Hajdejczuk Krystyna 160
Hajdejczuk Władysław 160
Hajkiel 269
Halben (Kazimierz Purski) 99
Halujko Anastazja z d. Hamadiuk 99
Halujko Wasyl 99
Hamann Heinrich 265
Hanasiewicz 335
Hanka, z Chmielnika 213
Harasimiuk Marianna 160, 161, 364
Harasimiuk Stanisław 160, 161, 364
Haraś Felicja z d. Września 161, 365
Harmfemst Juda 214
Haska Agnieszka 57, 58
Haskel Eliasz 88
Hass 173, 298, 333
Hau Roman 285
Haubenstock Jakub (Jan Stokowski) 300, 301
Haubenstockowie 301
Hauber Henio 99
Hauch Karl 89, 144
Heber Mojżesz 302
Hecht Günther 11
Held Walentyna (Waldyna) z d. Henner 215
Helena (Witkowska) 136
Heller Helena 165
Hemmerling Zygmunt 55
Hempel Adam 47–49
Hennefeld Lidia 302, 303
Hennefeld Mina 302
Henner Irena 215
Henner Klara z d. Mitler 215
Hensel Jürgen 16, 17
Herbst Stanisław („Chrobot") 55
Herman Sabina 302
Hertzog Esther 36
Herzberg Dorka 182
Herzig Salomon (Białowąs) 309
Heydrich Reinhard 11, 13, 14, 26–28
Hilberg Raul 12, 14, 15, 20, 29
Hilfstein Adolf 138
Hilfstein Juda 138
Hilfstein Rozalia 138
Himmel Alfons 196, 197, 255
Himmler Heinrich 11, 14, 29
Hirschberg Aleksander 199
Hitler Adolf 8, 9, 11
Hoch Brnadla 214
Hoch Józef 214
Hoffner 151
Höfle Hermann 30
Hofmann Otto 26
Holansky Stanisław zob. Hollander Stanisław
Holchendler Moszek 300
Holender 264
Hollander (Holansky) Stanisław 265, 266
Holtzer Bronisław 161
Holtzer Karolina z d. Przesmycka 161
Holtzer Marianna z d. Wysoczańska 161, 162, 365
Holtzer Mieczysław 161, 162, 365
Honig Józef-Icek 239
Honig Moszek (Mojżesz) 239
Honig Mordka (Mordechaj) 239
Hornung Magdalena z d. Franz 162, 163, 365
Horowicowie 118
Hrenkiw (Hrynkiv) Wasyl 232, 382
Hubicki Wiktor 163, 164, 365
Hubka Katarzyna z d. Szymanik 205
Hubka Michał 205, 206, 375
Hubka Wawrzyniec 205
Hüblinger 133
Hudes Gizella 138
Hyl, z Chmielnika 213

Igl Gustaw 151
Igl Lusia 151
Igl Martyn 151
Igl Stanley 151
Igła Zygmunt 179
Ignac, ukrywany przez Ambroziaków 84
Iranek-Osmecki Kazimierz 60, 65
Ires Abraham 137
Ires Leon 137

Ires Ryfka 137
Isler Anna 232, 233
Izdebska Antonina 164
Izdebska Prakseda 164
Izdebski Mieczysław 164, 366
Izdebski Zygmunt 164

Jabłonowski Roman („Gruszecki") 60
Jabłońska Maria z d. Ferlan 165
Jabłońska Natalia 179
Jabłoński Antoni („Wąsaty") 179
Jabłoński Rudolf 165
Jabłoński Władysław 165, 366
Jacewicz Wiktor 66
Jäger-Fuchs Fanny z d. Achselrad 315
Jäger-Fuchs Siegeried 315
Jaguścik Alojzy 165, 166
Jaguścik Anna 165
Jaguścik Władysław 165, 166, 366
Jajkiewicz Stanisław 159
Jakubczyk Wolf 310
Jakubowska Stanisława z d. Putek 166
Jakubowska Walentyna z d. Pietraszko 167, 168, 367
Jakubowska Zyta 136
Jakubowski Benedykt 167, 168
Jakubowski Edward 166, 366
Jakubowski Jan 166
Jakubowski Klemens 166
Jakubowski Stefan 166, 167, 366
„Jan" zob. Bieńkowski Witold
Janczewska Marta 62
Janczyszyn Stanisława 168, 169, 367
Janiszewska Ewa z d. Kukła 169
Janiszewska Cecylia 329
Janiszewska Marianna 169, 367
Janiszewski Lucjan 328, 329
Janiszewski Piotr 169
Jankowerny Roman 169, 170
Jankowerny-Przybyłowska Kazimiera 169, 170, 367
Jankowska Lubow 237
Jankowski Andrzej 68
Janton Bronisława 170, 171
Jantoń Jan 170, 171, 367
Jantoń Katarzyna 170
Jantoń Wojciech 170
Januchowski 276
Janus Aniela 225
Janus Bronisław 225, 226
Janus Genowefa 225
Janus Helena 225
Janus Krzysztof 225
Janus Marianna 225
Janus Stanisław 225, 226
Jarkowska-Natkaniec Alicja 52
Jasielska 160
Jasińska Antonina zob. Fries Zofia
Jasiński Teodor 171, 367
Jaskółka Mortka 266
Jaskółka Szlomo 200
Jastrzębski Włodzimierz 10, 11, 14, 15, 39
Jaworska Anna 171, 172, 367
Jaworska Helena 172
Jaworska Olga 172
Jaworska Wiktoria 172
Jaworski Mikołaj 172
Jehke Rolf 76
Jelonek Józef 339
Jęczmieniowie 280
Jęczmień Chaim 280
Jędrzejowska Maria 172
Jędrzejowska Władysława 172
Jędrzejowski Stanisław 172, 173, 368
Josa Moszek 226
Josa Szulim 226
Josef Hela 341
Josef Pola 341
Józefikowie 235
Józefik Mieczysław 235
Julek, ukrywany przez Ambroziaków 84
Jungierowie 273
Jurczak (Juraczek) Antonina z d. Kody 173
Jurczak (Juraczek) Franciszek 173, 368
Jurczak (Juraczek) Piotr 173
Juszczykowska Karolina 173, 174, 368
Juszczykowska Katarzyna z d. Kwardowska 173
Juszczykowski Hieronim 173

Kachan Rochel 85
Kacowie 333
Kaczmarek Ryszard 11, 19–22
Kaczmarska Alina 174, 368

Kaczmarska Stanisława 174
Kaczmarski Franciszek 174
Kaczor Józef 172
Kaczor Mieczysława 172
Kadisz Fajwel 287
Kaganowie 248
Kahner Berek 150
Kajla z d. Janic 130
Kalek Weronika 174, 175, 368
Kaliciński Tadeusz 177
Kalina Ignacy 177
Kalina Jan 176, 177, 368
Kalina Marianna 176
Kalina Rozalia 176, 177
Kalina Wincenty 176
Kalisiak Anna 169, 170, 367
Kalisiak Józef 169, 170, 367
Kalisz Michał 68, 69, 265, 272
„Kalski" zob. Bieńkowski Witold
Kałuża Aniela z d. Maduzia 274
Kałuża Jan 274, 392
Kałuża Józef 274
Kałuża Józefa z d. Psioda 274
Kałuża Maria 274, 392
Kałuża Stefania 274
Kałwa Dobrochna 33
Kamieniecka Helena 151
Kamień Lejbka 167
Kamień Mejsze 167, 168
Kamińska Józefa z d. Prezkowna 244, 385
Kamiński Łukasz 53, 68
Kampf Anna 285
Kampf Basia 99
Kampf Salomon 274
Kampf Sura 285
Kandelka Edward 134
Kandelowie 320
Kania Jan 95
Kapuścińska Otylia 143
Kaputek Jerzy 178, 368
Karasiński Józef 179, 369
Karay Felicja 16, 30
Kargul Marian 265
Karol Karolina 99
Karski Jan (właśc. Jan Romuald Kozielewski) 55, 57
Kasiński Anatolij zob. Bernan Kazriel
Kasiński Michał zob. Bernan Samuel
Kasjano Maria z d. Kępka („Brygida") 179, 180, 369
Kaszyńska Karolina 76, 77, 193, 372
Kaszyński Stanisław 76, 77, 193, 372
Katz Fela 187
Katz Henia 147
Katzmann Fritz 29, 30
Kawenoki Guta 179
Kazak Agnieszka 180, 181, 369
Kazak Józefa 180, 181, 369
Kazak Katarzyna z d. Sroka 180, 181, 369
Kazak Sebastian 180, 181, 369
Kącki Franciszek 65
Keller 205
Keselman Abraham 152
Keselman Alek 152
Keselman Dora 152
Keselman Fredzia 152
Keselman Heniek 152
Keselman Nacia 152
Kestenbaum Ester 217
Kestenbaum Jakub 217
Kestenbaum Mosze 217
Kędzierawscy 286
Kędzierawski Władysław 286
Kędzierski Eugeniusz 257
Kępa Walenty 256, 388
Kępka Antonina 179
Kępka Józef 179
Kiclingerowie 335
Kiebuzińska Maria 134
Kierblowa 265
Kierska Krystyna zob. Kuniegis Krystyna
Kierska Zofia zob. Kuniegis Zofia
Kierski Bernard zob. Kuniegis Bernard
Kierski Jerzy zob. Kuniegis Jerzy
Kierth Adam 101
Kierth Antonina z d. Łuczyńska 101
Kierth Josef 101, 353
Kierylak Franciszek 89, 90, 350
Kieszek Józef 181, 369
Kieszek Józefa z d. Walczak 181
Kijek Kamil 34
Kirszenbojm Brocha 85
Kisieliński 280
Kiścińska Marianna 190, 372

Kiścińska Mirosława 191
Kiwa Balka 233
Kiwa Jankiel 223
Klajnert Walter 95
Klein Dora 117
Klein Jakub 117
Klein Marta 124
Kleiner Bronia 268
Kleiner Emil 268
Kleiner Władysław 268
Kleipold Szmul 117
Klejnot Moszko 153, 154
Klejnot Mulko 153, 154
Klemens Artur 182
Klemens Zofia 182, 369
Klepadło Józef 182, 183, 369
Klepadło Mieczysław 182, 183, 369
Klin 241
Klin Abram 319
Klin Lejzor 319
Klin Moszek 319
Klin Szmul 319
Klinger Chajka 187
Kliś Jakub 183
Kliś Michał („Wojtek") 183, 370
Kliś Zofia 183
Kluberg Szanka 302
Kluzińska Teodozja 184
Kluzińska-Żelechowska Janina 184, 185, 370
Kmiecik Maria z d. Czajka 121, 357
Kmiecik Zygmunt 121, 357
Kmieć Bronisław 185, 186
Kmieć Helena 185
Kmieć Stanisław 185, 370
Kmieć-Wójcik Zofia 185, 331, 370
Knobel Eliasz 345
Knochen 205
Knoll Renia 36
Koba Władysław 165
Kobylec Alojzy 186, 187, 370
Kobylec Karolina z d. Mietła 186, 187, 370
Kobylec Marianna z d. Peron 186
Kobylec Michał 186
Kobylec Mieczysław 186, 187, 370
Kobylec Piotr 186, 187, 370
Kobylec Wiktor 186, 187, 370
Kochanowicz Bolesław 211, 377
Kochanowicz Bronisława zam. Wierzbicka 211, 377
Kochanowicz Maria 211, 376
Kochanowicz Stanisław 211, 377
Kochmann Konstanty
Kochmann Maria 232, 382
Kochmann Maria z d. Zawadzka 232
Kocik Katarzyna 34
Kocoń Stanisław 340
Kokoszka Marcin 244
Kokoszka Maria z d. Seinheim 244
Kokoszka Piotr 244, 385
Kokot Józef 120, 121, 247, 325
Kolman Eustachy 325
Kołba Anna z d. Szeloch 188
Kołba Wincenty 188, 371
Kołba Wincenty (ojciec) 188
Kołodziejczyk Ludwika 233
Konieczny Alfred 9, 17
Konopczyński Władysław 9
Kopciowski Adam 43, 44, 155
Kopelowie 332
Koppe Wilhelm 21
Koprowska Karolina 41, 69
Kopycińska Maria 189
Kopyciński Adam 189, 371
Kopyciński Leon 189
Kopydłowski Wacław 299, 397
Korański 284
Korboński Stefan („Nowak") 56
Kordula Henryka 190, 191, 372
Kordula Tomasz 191
Korn Pola 42
Kornecka Maria z d. Cybuch 189
Kornecka-Grajek Stanisława 189, 371
Kornecki Jan 189
Korngold Zofia 304
Kornwaser Mara 117
Kornwasser Jankiel 118
Kornwasser Motek 118
Korzeniowska Maria 99
Korzennik Maria 238
Kosior Adam 190, 371
Kosior Aleksander 190, 371
Kosior Irena 190, 371
Kosior Jan 190, 191, 372
Kosior Karolina 190, 371

Kosior Marian 190, 372
Kosior Mieczysław, syn Władysława i Karoliny 190, 191, 371
Kosior Mieczysław, syn Stanisława i Zofii 190, 372
Kosior Stanisław 190, 191, 372
Kosior Tadeusz 190, 371
Kosior Teresa 190, 372
Kosior Władysław 190, 371
Kosior Władysław (ojciec) 190, 371
Kosior Zofia 190, 191, 372
Kosowerowie 267
Kossak-Szczucka Zofia 59, 60
Kostrzeba Andrzej 326
Kostrzeba Ludwika 326, 327, 403
Kostrzeba Marianna 326
Koszyc Ludwika 314
Koszyc Monika 314
Koszyk Franciszek 132
Kościelewski Eugeniusz (vel Piotr Kościelecki) 192, 372
Kotowska Ewa z d. Klimek 89–91, 350
Kotowska Stanisława 90
Kotowski Czesław 90
Kotowski Józef 89–91, 350
Kotowski Stanisław 89, 90, 350
Kowalczyk Teofil 95
Kowalik Agnieszka 315
Kowalik Antoni 194
Kowalik Izydor 315
Kowalik Marcin 194, 372
Kowalik Maria z d. Berdyś 194
Kowalik Zofia z d. Łojko 194
Kowalska Anna z d. Penda 195, 372
Kowalska Bronisława 190, 191, 371
Kowalska Janina 190, 371
Kowalska Krystyna 131
Kowalska Zofia 104
Kowalska Zofia, córka Adama i Bronisławy 190, 191, 371
Kowalska-Leder Justyna 36, 67
Kowalski 227
Kowalski Adam 190–192, 371
Kowalski Henryk 190, 191, 371
Kowalski Izydor 374
Kowalski Jan 192
Kowalski Stefan 131
Kowalski Stefan, syn Adama i Bronisławy 190, 191, 371
Kowalski Tadeusz 190, 191, 371
Kowalski Włodzimierz Tadeusz 282, 313
Kowner Aba 108
Kozak Karolina 150
Kozak Władysław 239
Koziara Leon 195, 373
Koziara Maria z d. Placek 195
Koziara Tomasz 195
Kozicka Irena 261, 278
Kozielewski Jan Romuald zob. Karski Jan
Kozub Ludwik 198
Kozub Michalina 198
Kozub Władysław 198, 373
Krahelska-Filipowicz Wanda 59
Krajewska Eugenia 196, 373
Krakowski Shmuel 31, 65, 285
Kramer Clara 69
Krantz Hertz 262
Krantz Izaak 262
Krantz Morris 262
Kranz Alexander 11
Krasiński 131
Kraus Jonas 172
Krause Feliks 247
Krause Kurt 249, 296
Kraut Leizer 150
Kraut Mojżesz 150
Krawczuk Stanisława z d. Tuziak 198, 199, 374
Krawczyk Adam
Krawczyk Jan 196
Krawczyk Józef 196, 373
Krawczyk Krystyna z d. Zychowicz 196
Krawczyk Zofia z d. Oleksiak 196
Krawczyńska Dorota 62
Krawiec Mietek 179
Krepl Fryda 302
Krepl Lolek 302
Kreplowie 302
Kreske Herbert 130, 186, 331
Kroch Janina (Alicja Marciniszyn) 308
Kroch Kamila z d. Mildwurn (Zofia Marciniszyn) 308
Krochmal Anna 78
Krüger Friedrich Wilhelm 44, 45

Kruk Michał 199, 374
Kruk Teodor 199
Kryczka Leon 197, 373
Kryczka Wiktoria z d. Ciesielska 197, 373
Kryczko Michał 261
Krygowska Anna 251
Krygowska Janina 251
Krygowska Maria z d. Wolska 250
Krygowski Jakub 250, 251, 387
Krygowski Michał 250
Krysiewicz Stanisław 199, 200, 374
Krysiewicz Władysława 199, 200, 374
„Krysiński" zob. Widerszal Ludwik
Krzysztyniak Aniela z d. Węgrzynowska 201
Krzysztyniak Józef 201
Krzysztyniak Władysław 201, 374
Krzywicka Józefa z d. Domagała 149
Krzywiec Grzegorz 34
Krzyżaniak Józef 260
Krzyżanowski Łukasz 68
Książkowie 149
Kubalski Edward 24
Kubicka Janina 215
Kubicka Justyna z d. Kuszek 214, 377
Kubicka Zofia 215
Kubicki Jan 179, 180
Kubińska Maria z d. Wosińska 246
Kubiński Karol 246
Kucharska Anna z d. Ostrowska 202, 203, 374
Kucharska Julianna 202
Kucharska Kazimiera z d. Radziszewska 204
Kucharska Teresa 131
Kucharska Zofia z d. Ślusarczyk 204
Kucharski Bolesław 202, 203, 375
Kucharski Bronisław 202–204, 374
Kucharski Izydor 202, 203, 204
Kucharski Józef 202, 204, 375
Kucharski Kazimierz 204
Kucharski Mieczysław 202, 203, 374
Kucharski Stanisław 204, 205, 375
Kucharski Stefan 202, 204, 375
Kucowie 240
Kuczko Jan 114, 115
Kuczko Wanda z d. Karpowska 115
Kuflik Mosze 272
Kühl Juliusz 58
Kukiełka Anastazja z d. Dzida 205
Kukiełka Franciszka z d. Dorosz 205
Kukiełka Jan 205, 206, 375
Kukiełka Wojciech 205
Kulka Idzi 132, 282, 313
Kulman Eugeniusz 233
Kułaga Stanisław 206, 375
Kunert Andrzej Krzysztof 45, 63, 68
Kuniegis (Kierska) Krystyna 103
Kuniegis (Kierska) Zofia 103
Kuniegis (Kierski) Bernard 103
Kuniegis (Kierski) Jerzy 103
Kunyszewska Anna z d. Rak 207
Kunyszewski Józef 207, 375
Kunyszewski Rudolf 207
Kuper Estera 338
Kuperman Moszko 86, 87
Kupersztok Chaja 164
Kupersztok Nuta 164
Kupersztok Pinches 164
Kupersztok Rywka 164
Kupis Bronisława z d. Dziadek 207, 208, 375
Kupis Piotr 208, 375
Kurc Krystyna 328
Kurc Raj 328
Kurc Zalman 328
Kurdziel Jan 208, 209, 376
Kurdziel Katarzyna z d. Serafin 208
Kurdziel Stanisław 208, 209, 376
Kurdziel Tomasz 208
Kurek Antoni 149
Kurek Franciszek 148
Kurek Józefa z d. Gacek 148
Kurek-Lesik Ewa 37, 54, 68
Kuriata Franciszka 209, 376
Kuriata Józef 209, 376
Kuriata Olga 209, 376
Kuriata Zygmunt 209, 376
Kurowska Stanisława z d. Przyłucka 210
Kurowska Stefania 210
Kurowski Józef 210
Kurowski Stefan Antoni 210, 376
Kurpiel Alfreda 210, 211, 376
Kurpiel Franciszka z d. Stachańska 210–212, 376
Kurpiel Irena 210, 211, 376
Kurpiel Romana 210, 211, 376

Kurpiel Stanisław 210–212, 376
Kuszek Jakub 214, 377
Kuszek Zofia 214, 377
Kuwałek Robert 43, 44, 155
Kuzieł Władysław 127
Kuzin Maria 321
Kuziołek Anna 126
Kuzmacher Mosze 85
Kwapisz Marianna 220
Kwapisz Wojciech 220
Kwiatkowska Zofia 145
Kwiatosz Bolesław 212, 377
Kwiatosz Jadwiga z d. Piskorek 212
Kwiatosz Zdzisław 212
Kynast 216

Lahnstaedt Stephan 13, 26
Lajzer Abram 84
Lajzer Moszek 84
Lajzer Szmul 84
Laks Jakob 172
Landau (Lewandowski) Zygmunt 136
Landau (Lipińska) Anna 136
Landau (Lipiński) Henryk 136
Landau (Witkowska) Helena 136
Landau-Czajka Anna 33
Landbaum 316
Lang Bronisława z d. Błaszczyk 106, 354
Lang Jan 106
Lapter 163
Laqueur Walter 54
Lasek Maria 59, 206
Lasek Szczepan 192
Laska Józef 265
Laskowski Julian 332
Lasocka Maria 59
Lass Tadeusz 183
Lech Andrzej 213
Lech Antonina 213
Lech Franciszek 213, 377
Lech Jan 213, 377
Lech Katarzyna 213
Lech Wojciech 213, 377
Lehnstaedt Stephan 16, 17
Leister Albert 20
Lejba Josek 322
Lejbkowie 161
Lejbuś, ukrywany przez Galców 144
Lempke Ludwik 148, 203
Lenarczyk Wojciech 30
Leociak Jacek 7, 30, 37, 50, 59, 62, 68, 69
Lepak Szmulik 85
Ler Iza 217
Leszczyński Henryk 265
Leszega Mikołaj 89
Leszman Szlomo 157
Leś Włodzimierz 325
Leśniak 170
Levin Dov 27
Lewandowska Emilia z d. Małys 214, 377
Lewandowski Wincenty 214, 215, 377
Lewandowski Zygmunt zob. Landau Zygmunt
Lewin Frank 126
Lewin Josek 86
Lewinówna Zofia 48, 65, 203
Leżeńska Adela 215
Leżeńska Maria 215
Leżeński Cezary 215
Leżeński Jerzy 215, 378
Leżeński Paweł 215
Liberman Gustawa 302
Libionka Dariusz 13, 27, 30, 37, 40, 41, 43, 44, 50, 53–57, 59, 61, 65, 68–70, 78, 155
Librowska Franciszka 216, 378
Librowski Jan 216, 378
Librowski Władysław 216, 378
Lichtensztejn Rochel 85
Lichwała Marianna 220
Likos Apolonia z d. Rzepecka 217, 218, 378
Likos Natalia 217, 218, 378
Likos Piotr 217, 218, 378
Lipińscy zob. Sommerfeldowie
Lipińska Anna zob. Landau Anna
Lipiński Henryk zob. Landau Henryk
Lisek Franciszek 218
Lisek Ludwika z d. Gielniowska 218
Lisek vel Lisowski Marian 218, 378
Liskiewicz Barbara z d. Fink 234
Liskiewicz Georg 234
Litauer Matylda 234
Littman Joel 287
Lizińczyk Anna z d. Marcinek 176, 177
Loewenstein Jerzy 245
Longerich Peter 26

Loose Ingo 16, 20
Lorent Walter 240
Löw Andrea 16, 19, 20, 25
Löwenstein Chana 345
Lubkiewicz Leon 218, 219, 379
Lubkiewicz Marianna z d. Fedorczyk 219, 379
Lubkiewicz Stanisław 219
Lubkiewicz Stefan 219, 379
Lustig (Inka Gawlicka) 308
Lustig (Gawlicka) Maria 308
Lutecka Halina zob. Ringlerowa

Łachaman Dudek 295
Ładoś Aleksander 57, 58
Łanowie 285
Łata Janina 220
Łatacha Antonina primo voto Chrobot z d. Kwapisz 220, 379
Łazęga Henia 313
Łazęga Jan 313
Łazęga Szijek 313
Łojek Marcjanna z d. Otawska 220, 221, 379
Łoźna Adela 221, 222, 379
Łoźny Władysław 221, 222, 379
Łubczyk Grzegorz 58
Łuczak Czesław 9, 13
Łukaszczuk Zofia 164
Łukaszewska Anna z d. Sobecka 222, 223, 379
Łukaszewska Helena zam. Nawrocka 222, 223, 379
Łukaszewska Maria z d. Marek 222
Łukaszewski Antoni 222, 379
Łukaszewski Jan 222

Machcewicz Paweł 27, 29, 67, 68
Machul Feliksa 223
Machul Jan 223, 380
Machul Marianna 223
Machul Roman 223
Machul Teodora 223
Maciaszek 261
Maciejewska Maria z d. Konieczna 224
Maciejewski Alfons 224, 380
Maciejewski Antoni 224
Madaj Karol 69
Madajczyk Czesław 10, 12, 23, 36, 38–40, 46
Madej Mieczysław 225, 380
Madej Stanisław 225
Madej Zofia z d. Janus 225, 380
Madura Andrzej 306
Madura Ewa 306
Majcher-Ociesa Edyta 49
Majchrowicz Helena 120
Majchrowicz Jan 120
Majek Franciszek 224
Majek Julianna z d. Brzostowska 224, 225, 380
Majek Kazimierz Józef 224, 225, 380
Majer Lipinek 205
Majewski 244
Majkut Antoni 226, 227, 380
Majkut Bronisław 226
Majkut Ignacy 226
Majkut Jan 226
Majkut Janina z d. Krzysztyniak 201
Majkut Józef 226
Majkut Katarzyna z d. Przeszło 226
Majkut Ludwik 226, 227
Majkut Stanisław 226, 227
Majkut Zofia z d. Leja 226
Majorkowie 269
Makowiecki Jerzy („Malicki”, „Tomasz”) 55, 56
Maks 240
Malarecka Marianna 227
Malarecki Michał 227, 228, 381
„Malicki” zob. Makowiecki Jerzy
Malik Antoni 228
Malik Wacław 228, 381
Malik Władysława 228
Maliszewska Julianna vel Helena 229, 381
Maliszewska Katarzyna 229
Maliszewski Walenty 229
„Mała Marysia” zob. Michalczyk Maria
Mamuth 346
Mandelbaum Henryk 117, 118
Manner Ela 257
Manner Leopold 257
Manner Siegmund 257
Manowiczowie 240
Mańkowska Alicja 230
Mańkowska Teofila 229

Mańkowski Stefan 229
Mańkowski Tadeusz 229, 230, 381
Mańkowski Wojciech 56
Mańkowski Zdzisław 229, 230, 381
Marchlewicz Bronisław 48
Marciniec Janina 150
Marciniec Józefa 150
Marciniec Karolina 150, 362
Marciniec Stanisław 150
Marciniszyn Alicja zob. Kroch Janina
Marciniszyn Zofia zob. Kroch Kamila
Marczak Ludomir 230, 381
Marczak Marta 230
Marczak Stanisław 230
Marek Karolina 114, 115, 356
Margasińska Klementyna z d. Jakubowska 231, 232, 381
Margasińska Krystyna 231, 232, 381
Mark Bernard 59
Markiel Tadeusz 69
Markiewicz Irena 42
Markowicki Szulim 213
Markowicz Salomon 277
Markowicz-Kissin Rozalia 277
Markowski Artur 49
Marszałek Józef 8
Martin, żandarm niemiecki 124
Martiniuk (Martyniuk) Maria z d. Woszkowska (Waszkowska) 232, 233, 382
Marzyjanek Michał 102, 353
Marzyjanek Stanisław 102, 353
Maskot Władysław 159
Mastalerski Henryk 131
Materski Wojciech 9
Matłowski 227
Matuszewski 220
Mazanowski Mikołaj 233
Mazanowski Roman 233, 382
Maziak Adele z d. Liskiewicz 234, 382
Mazur Mariusz 66
Mazur Tomasz 332
Mazurkiewicz Aniela 234, 235, 382
Mazurkiewicz Anna z d. Kozłowska 234
Mazurkiewicz Edward 235, 383
Mazurkiewicz Jan 234
Mazurkiewicz Janina 235
Mazurkiewicz Kornelia 234, 235, 382
Mączyński Marek 49
Meilech 150
Meilech Hersz 316
Mejer Dawid 167
Mejer Herszek 167
Melchior Małgorzata 36, 43, 67
Melczak Abram 287
Melczak Fajba 287
Melczak Mendel 287
Melczak Socher 287
Melczak Szifra 287
Mendel Dawid 282, 312
Mendelsohn Ezra 34
Mendelsohn Szlomo 55, 56
Merin Mojżesz 51
Mesz Hanna (Anna Bień) 178
Mesz Klara (Klara Szymańska) 178
Metz Aleksander 261
Meyer Alfred 26
Mędykowski 227
Mędykowski Witold 26, 27, 29, 52, 78
Mgłosiek Marianna 255
Mgłosiek Michał 255
Miazg Teofil 289
Michalczyk Józef 236
Michalczyk Maria („Mała Marysia") 143, 198, 236, 383
Michalczyk Stanisława z d. Piorun 236
Michał, ukrywany przez Wolkotrupów 337
Michałowska Anna 236, 237, 383
Michałowska Bronisława z d. Machlewicz 236
Michałowski Beniamin 236
Michlic Joanna B. 67
Michowicz Waldemar 67
Mickiewicz 131
Mickiewicz Maria z d. Kondratowicz 237, 383
Mickiewicz Wacław 237, 383
Mickiewicz Władysław 237, 383
Miechówka Jadwiga 148
Miela Zofia z d. Sroka 279, 280, 393
Mielecka Irena z d. Bawół 238, 383
Mieszkowska Anna 61
Mietła Katarzyna z d. Malinowska 186
Mietła Simon 186

„Mikołaj” zob. Feiner Leon
Mikułowski-Pomorski Jerzy 24
Milchman Alan 13
Miłosz Czesław 66
Mincarz Symcha (Seymour) 85
Miodek Abram 156
Miodownik 340
Mławska Hanka 251
Mławska Henia 251, 252
Mławska Rachela z d. Frost 251
Mławski Abraham 251
Młynarczyk Jacek Andrzej 34, 44–50
Młynarska Józefa z d. Flis 239
Młynarska Marianna z d. Kędra 239
Młynarski Jan 239
Młynarski Józef 239, 384
Młynarski Władysław 239
Molański Stanisław 265
Molenda Jan 240, 384
Monkiewicz Waldemar 14, 321
Mordchelewicz Anna 318
Mordechaj, ukrywany przez Stefana Pokropka 267
Morgenstern Helena 133
Morgenstern Henryk 121
Morgenstern Izydor 133
Moroz Maria 334, 335, 404
Moser Jonny 14
Mosiek, wspomagany przez Jana Machula 223
Moskwa Wiktor 106, 107
Moszko, ukrywany przez Michała Hubkę 205
Moździerz Ludwik 240, 384
Mucha Władysław 241, 384
Muncarz Izrael 85
Muncarz Symcha 85
Müller Heinrich 26
Muriczka Feliks 93
Musiał Bogdan 13, 52, 67
Muszyński Henryk 70, 75
Mycka Paulina z d. Kozicka 147
Mycka Wincenty 147
Myczkowska Zofia 335
Mykolajenko Leonia z d. Skomorowska 241, 242, 384
Myszkowska-Bagińska Jadwiga zob. Penczonek Jadwiga
Nabiałek Antoni 242, 385
Nabiałek Katarzyna z d. Pluta 242
Nabiałek Walenty 242
Nadel Hana 214
Nadel Jankiel 214
Naftul 202, 203
Naftulowie 149, 204
Nagel Izrael 108
Nagiel Czesław 242, 385
Nagiel Stanisław 242
Nahacz Katarzyna z d. Głuszko 243
Nahacz Konstantin 243
Nahacz Wasyl 243, 385
Najda Bronisław 244, 385
Najda Franciszek 244
Najda Zofia z d. Grab 244
Nalewajko-Kulikov Joanna 36, 43, 67
Namysło Aleksandra 14, 17, 19, 20, 44, 51, 68, 69, 75
Natkowska Monika 34
Naugebauer Maria (s. Imelda) 108
Nazimek Antoni 188
Nazimek Marian 188, 371
Nazimek Zofia z d. Idzikowska 188
Nejman Rozalia 224, 225
Nelken Halina 36
Netzer Shlomo 65
Neu Marian 99
Ney Julian 105
Niedziela Eugeniusz 245, 386
Niedziela Teofila 245
Niedziela Władysław 245
Niedzielski 227
Niemczak Franciszka z d. Homa 324
Niemczak Jan 324
Niemiec Władysław 251
Niewad Fejwel 85
Niewęgłowska Julia 245
Niewęgłowski Jeremi 245, 246, 386
Niewęgłowski Józef 245, 246
Niewęgłowski Zygmunt 245
Niezabitowska Małgorzata 31
Niezgoda Stanisława 297
Niwińska Helena 246, 386
Niwińska Julia z d. Zboroń 246
Niwiński Antoni 246
Nizioł Aniela z d. Kubińska 246, 247, 386

Nizioł Małgorzata 247
Nizioł Michał 247, 386
Noiszewska Bogumiła (s. Ewa Maria) 247, 248, 311, 386
Noiszewska Maria z d. Andruszkiewicz 247
Noiszewski Kazimierz 247
Noskowie 161
Nowacki Antoni 288
Nowak Maria 144, 145, 361
Nowak Tadeusz 249, 387
„Nowak" zob. Korboński Stefan
Nowakowie 149, 202–204, 375
Nowarscy 332
Nowicki Marian 89, 90, 350
Noyman (Stępień) Jadwiga 296, 297

Obidinak Fedor 329
Obidinak Maria z d. Stolarczuk 329
Obidinak Miron 329
Obuchiewicz (N.N.) 190, 191, 371
Obuchiewicz Helena 190, 191, 371
Obuchiewicz Janina 190, 191, 371
Obuchiewicz Piotr 190, 191, 371
Obuchiewicz Władysław 190, 191, 371
Obuchiewicz Zofia 190, 191, 371
Ochlast Jerzy 339, 340
Ociepa Ewa z d. Gradzik 250, 387
Ofer Dalia 36, 43, 67
Ogonowski Jerzy 32, 33
Olczak Mariusz 68
Oleszkiewicz Katarzyna z d. Krygowska 250, 251, 387
Oleszkiewicz Piotr 250, 251, 387
Olewnik Stanisława 251, 387
Olsza 200
Olszewska Janina 252, 253
Olszewska Krystyna 252, 253, 388
Olszewska Maria 252, 253, 387
Olszewska Zofia 252, 253, 388
Olszewski Bogdan 252, 253, 388
Olszewski Henryk 252, 253, 387
Olszewski Jan 252, 253, 388
Olszewski Leon 252, 253, 387
Olszewski Marian 252, 253, 387
Olszewski Władysław 253
Olszewski Wojciech 253
Onichimowski Zbigniew 254, 388
Ordon Antonina z d. Lepich 305
Ordon Jan 305
Orłowski 173, 220, 298, 317, 333, 339
Orłowski Leon 97
Orner Józef 165
Osęka Piotr 66
Osiek Józef 127
Osielak Marianna z d. Jugowiec 138
Osielak Tomasz 138
Osikowicz Andrzej 254, 255, 388
Osikowicz Apolonia z d. Dusza 254
Osikowicz Jan 254
Osikowicz Natalia 255
Osojca Aniela z d. Mgłosiek 255, 388
Osojca Franciszek 255, 388
Osojca Jan 255
Osojca Julianna z d. Poziomek 255
Osojca Zdzisław 388
Osterloh Jörg 16
Ostreyko Maria (s. Jordana) 108
Oszczepalska Anna 143
Owca Stanisław 146, 362
Owczarek Karolina z d. Piechurska 256, 388
Ożegalska Maria z d. Dylewska 256
Ożegalski Franciszek 256, 257, 389
Ożegalski Josef 256
Ożóg Maria z d. Madejska 257, 258, 389

Pachowska Bogumiła 334, 335, 405
Pachowska Janina 334, 335, 405
Pachowski Jakub 334, 335, 405
Paciorek Bolesław 300
Paciorek Maria 300
Paczkowski Mieczysław 131
Paczyńska Irena 9
Paduch Marianna z d. Szczypior 258
Paduch Stanisław 258
Paduch Wiktoria 258, 259, 389
Pagacz Hermina 260
Pagacz Władysław 259, 260, 389
Pająk Izydora 259, 389
Pająk Julian 259, 389
Pająk Kazimierz 259, 389
Pająk Stanisława 259, 389
Pająk Stefania 259, 389
Palimąka 332
Palma Szymon 284

Paluszkiewicz Leon 299
Pałys Jakub 261
Pałys Zofia 261
Panz Karolina 70
Paprocki 207
Parczewska Stanisława 260, 390
Parczewski Eugeniusz 260, 390
Parnes Helena 277
Paruzelowie (Paryzelowie) 273
Pasternak Moses 92
Pasternak Rubin 92
Pasternakowie 298
Pataląg Jakub 274, 285
Paterman 255
Patrońska Katarzyna 261
Patrońska Stefania z d. Pałys 261, 390
Patroński Antoni 261
Patroński Wojciech 261, 390
Paulsson Gunnar S. 43, 50, 67
Pawłoś Dariusz 8
Pawłowska Agnieszka z d. Tuzimek 82
Pawłowski Leopold 82
Pazik, najstarszy syn 262
Pazik Franciszek 262, 390
Pazik Julia 262, 390
Paziuk Dymitr 263
Paziuk Julia z d. Książek 263
Paziuk Tadeusz 263, 264, 390
Pejsakowa 124
Pelczarska Zofia 120
Peltel-Międzyrzecka Fejgełe („Władka") 179
Pencherz Perla 167
Penczonek (Myszkowska-Bagińska) Jadwiga 230
Perec Tama 239
Persak Krzysztof 27, 29, 67, 68
Person Katarzyna 51
Peszek Karol 245
Petruszko Wasyl 132
Piasecki Bronisław 343
Piasek Tomasz 95
Piaszyński Leonard 264, 390
Piątkowski Sebastian 44, 45, 47, 49, 50, 70
Piekos Wiktor 274
Pierzchała Henryk 9
Pietraszko Jakub 167
Pietraszko Józefa z d. Niemyska 167
Pietrzycki Stanisław 323
Pietrzykowska Helena 264
Pietrzykowska Irena 264
Pietrzykowska Ludwika 264
Pietrzykowski Jan 264, 390
Pietrzykowski Józef 264, 265
Pietrzykowski Marian 264, 265
Piłat 285
Pinkus Alfreda z d. Kępa 265
Pinkus Jan 265, 390
Pinkus Józef 265
Piotrowscy 319
Piotrowska Franciszka z d. Stachowicz 298
Piotrowski Jan 298
Piper Franciszek 12, 98
Piper Willi 159
„Pisarczyk" zob. Widerszal Ludwik
Piwko Stanisław 89, 90, 350
Plyskin 127
Płocica Józefa 163, 365
Płosa Wojciech 78
Płużańska (Pluzanska, Puzainska) Anna z d. Malinowska 334, 335, 405
Podgajny Mieczysław 265, 266, 390
Podgóreczny Marian 11
Podgórski Piotr 283
Podkowa Kazimierz 266
Podolak 261
Podsiedlik Krystyna 317
Podyma Marianna 266
Podyma Michał 266
Podyma Stefan 266, 391
Podyma Wiktoria 266
Pokropek Antoni 267
Pokropek Antonina 267
Pokropek Eleonora 267
Pokropek Jerzy 267
Pokropek Stefan 267, 391
Pollak Kazimierz 278
Polonsky Antony 67
Pomeranz Dora z d. Grossnass 232
Pomykała Jan 134, 135, 360
Poniewierscy 297
Poper Sabina 238
Popowicz Maria z d. Czapran 268, 391
Popowska 294
Popowska Danka 294

Popowska Hanka 294
Popowska Maria 294
Poray-Wybranowska Anna 65, 71
Postek Franciszka 268
Postek Henryk 268, 391
Postek Jan 268
Postek Julianna 268, 269, 391
Postek Stanisław 268, 269, 391
Postek Wacław 268, 391
Postuła Jan 269
Postuła Julia 269, 270, 391
Posuchowska Agnieszka z d. Balicka 315
Posuchowska Antonina z d. Kowalik 315, 401
Posuchowska Karolina z d. Jaworska 315
Posuchowski Izydor 315
Posuchowski Julian 315
Pośniak Jan 270
Pośniak Władysław 270, 391
Pośniak Zofia z d. Parszewska 270
Powałkiewicz Antoni 271, 391
Powałkiewicz Franciszek 271
Powałkiewicz Katarzyna z d. Furmanek 271
Poznański Chaja Josek 345
Poznański Stanisław 9
Pracka Otylia 265, 266
Prasoł Jan 271
Prasoł Józefa z d. Nykiel 271
Prasoł Władysław 271, 391
Prasoł Zofia z d. Zalop 271
Praszek 133
Prawer Johann 232
Preiss Zofia 310
Prekerowa Teresa 31, 42, 43, 50, 55–57, 59–61, 65, 70, 75
Prentke Walenty 299
Prezkow Franciszka z d. Pajok (Pająk) 244
Prezkow Wojciech 244
Prosko Anastazja z d. Maczug 243
Prosko Kiszka 243
Pruchniewicz Helena 272
Pruchniewicz Jadwiga 272
Pruchniewicz Józef 271, 272, 392
Pruchniewicz Maria 272
Prucnel Stanisław 317
Prygnar Grzegorz 322
Prygnar Maria z d. Murianka 322
Prześlak Helena z d. Topor-Kamińska 273, 392
Prześlak Jan 272, 273, 392
Prześlak Julian 272
Prześlak Wiktoria z d. Hemel 272
Przetacki 240
Przewoźnik Wojciech 170
Przybyłowska Adela 169
Przybyłowski Antoni 169
Przybyszewski Bolesław 66
Psioda Agata z d. Świąder 273
Psioda Jan 273, 274, 392
Psioda Wiktoria z d. Ryba 273, 274, 392
Psioda Wojciech 273
Ptak Moszko 280
Ptasiewicz Zbigniew 11
Ptasińska Małgorzata 68
Ptaszewski 261
Puławski Adam 55–57, 61, 67, 68
Purley Alfred 216
Purski Kazimierz zob. Halben

Rachelson Szmul 153
Rachwał Stanisław 216
Raczyński Edward 57
Radulska Marianna z d. Gregier 275
Radulski Marian 275
Radulski Zygmunt 275, 392
Radziejowska Lucyna Władysława 275, 276, 392
Radzik Maria 276
Radzik Stanisław 276, 392
Rajner Adam 284
Rajner Henryk 284
Rajner Jadwiga 284
Rajs Rozalia z d. Safro 128
Rajt 81
Rajter Srul 220
Rajzman Abram 339
Rajzman Icek 339
Rak Helena 277, 392
Rak Stefan 277, 392
Rapaport Bella 235
Rapaport Gina (Genowefa Skalska) 158
Rappaport Fryda 313
Rappaport Mendel 313
Raszeja Franciszek 277, 278, 393

Rath Herseh 107
Rączy Elżbieta 39, 43–45, 65, 68, 69, 243
Rechelsonowa 154
Reich 243
Reichow 285
Reisman 134
Reiss Awram 126
Rek Tadeusz 60
Rembas Szczepan 278, 393
Repeta Wladimir 268
Reszka Agnieszka 78
Reymont Mieczysław zob. Forscher Mieczysław
Rębiś Anna z d. Łukasik 278–280, 393
Rębiś Jan 279, 280, 393
Rębiś Józef 278, 279, 393
Rębiś Józef, ze wsi Zwola 300
Rębiś Karol 279, 280, 393
Rębiś Wiktoria 279, 280, 393
Rębiś Władysław 279, 280, 393
Rębiś Zofia 279, 280, 393
Rhodes Richard 26
Riegelhaupt Helena 318
Riegelhaupt-Kempińska Regina 293
Riess Volker 11
Ringelblum Emanuel 41, 43, 47, 51, 62, 65
Ringlerowa (Halina Lutecka) 269
Ringlerowie 269
Robak Bronisława 164
Robinek 284
Rodak Paweł 35
Rogalewska Ewa 68
Rogińska Janina 280, 281, 393
Rogińska Barbara zam. Suchodolska 280, 281
Rogowska Maria zob. Rotholc Maria
Rogowski Ryszard zob. Rotholc Ryszard
Rogozińska Helena 283
Rogozińska Maria 283
Rogozińska Maria z d. Leśniak 282, 394
Rogozińska Władysława 179
Rogoziński Jan 179
Rogoziński Piotr 282, 283, 394
Roguska Helena 283, 284, 394
Roguska Zofia 283
Roguski Marian 283, 284
Roguski Stanisław 283
Roguski Tomasz 70
Rojza, ukrywana przez Rozalię Sochę 292
Rokicki Konstanty 58
Romańska Fryderyka 136
Romer Tadeusz 58
Ron Szmuel (Edek Rozencwajg) 182, 187
Ronikier Adam 10
Roosevelt Franklin Delano 24, 57
Rosenbaum Maksymilian 240
Rosenberg 280
Rosenberg Alan 13
Rosenblatt 334
Rosenblatt (Zofia Różańska, Zofia Sankowska) 334
Rosenthal 253
Rosenthal Anna 231
Rosenthal Ewa 231
Rosenthal Jakub 231
Rosenthal Wiera 231
Roskielenke Szlojme 90, 91
Roskielenke Szymel 90
Rosłaniec Stanisław 281, 393
Roszak Maria (s. Cecylia) 108
Rotholc (Rogowska) Maria 229, 230
Rotholc (Rogowski) Ryszard 229, 230
Rotholc Szapsa (Stanisław Domański) 229, 230
Rotsteinowie 283
Rowecki Stefan („Grot”) 29, 55, 56, 58, 59
Rozenberg Maria 292
Rozencwajg Edek zob. Ron Szmuel
Rozmaryn Marian 335
Rozmaryn Regina 335
Rozmus Paweł 9
Róg Wojciech 318
Rówińska Rozalia z d. Brońska 281
Rówiński Franciszek 281, 282, 313, 393
Rówiński Jan 281
Różanowicz vel Razanowicz Beniamin 200
Różanowicz vel Razanowicz Lejzor 200
Różańska Franciszka z d. Fili 112
Różańska Maria 112, 113, 356
Różańska Zofia zob. Rosenblatt
Różański Ignacy 112
Rubin 211
Rubin Dora 153, 154
Rubin Herszko 153, 154

Rubin Izaak 211
Rubin Jankiel 211
Rubinfeld 211
Rubinowicz Sala 112
Rubinsztein Mosze 153
Rudnicki Szymon 34
Rudolf 167
Ruhrberg Marceli 309, 334
Ruhrberg Renata 334, 335
Rumkowski Chaim 51
Rümler 316
Rusin 206
Rusinek Estera 226
Rusinkowie 226
Rusińska Kazimiera 284
Rusiński Antoni 284
Rusiński Zbigniew 284, 394
Ruskielenke Szymel 91
Rutkowska Zofia z d. Lewandowska 345, 408
Rutkowski Adam 14, 65
Rutkowski Władysław 241, 384
Rutowska Maria 11
Ryba Aniela 273
Ryba Józef 273, 274, 285, 394
Ryba Kajetan 285
Ryba Katarzyna z d. Świątek 285
Rybka Danuta z d. Kędzierawska 286
Rybka Jan 286
Rybka Katarzyna 286
Rybka Wacław 286, 394
Rycerz Anna z d. Kluzińska 184, 185, 370
Rydel Jan 286
Rydel Tadeusz Piotr 286, 287, 394
Rydzewska Anna 323
Rydzewski Antoni 287
Rydzewski Józef 287
Rydzyński Ignacy 288, 395
Rymkiewicz Jarosław Marek 40
Ryniewicz Stefan 58
Rzepiela Andrzej 132

Safro Rozalia 127, 128
Sałkowski Jan 55
Samojedna Maria 288, 289, 395
Samojedny Jan 288, 289, 395
Sandra Piotr 283
Sankowska Zofia zob. Rosenblatt
Sasula Bronisław 157
Sawa Aleksandra 140
Sawczak 228
Schaefer Johann 16, 25
Scheiman Eugeniusz Henryk 234
Scheindlinger Samuel 133
Schenckendorff Max von 28
Schenk Dieter 11
Schilling Alfred 216
Schleim Salomon 285
Schmaus 163
Schmidt Henryk 271
Schmidt Salomon 245
Schmidt Sara 245
Schönfeld Małka 214, 215
Schönwetter (Szynfert) Marian 274, 285
Schönwetter (Szynfert) Salomea 274, 285
Schönwetter (Szynfert) Zofia 274, 285
Schwamberger Józef 199
Schwaneberg Sonja 9
Schwarz Rudolf 329
Schwimmer Abraham (Jan Domara) 131
Schwimmer Ewa 131
Schwimmer Helena 131
Schwimmer Maria 131
Schwimmer Zofia 131
Seebauer Georg 159
Segielin Leon 151
Segielin Roman 151, 362
Segielin Stanisława 151
Seifert Fanny 172
Seifert Felicja 335
Seifert Lusiek (Leo) 172
Seifert Mendel 172
Seifert Róża 172
Sellin Jarosław 53
Selzer David 330
Selzer Marie 330
Senderski Antoni 266
Sergot Antoni 289, 395
Sesmov 163
Seweryn Tadeusz 203
Seweryn (Severin) Władysława 257, 389
Sheinman Shoshana zob. Bloum Reizel
Siegel Alicja 313
Siepracka Dorota 43
Siepracki Adam 213

Siestrzewitowska Janina zob. Borkowska Anna
Sikora S. 223
Silber Leopold 268
Silber Salomea 268
Silberberg Malusza 117, 118
Silberberg Mojżesz 117, 118
Silberberg Rosa 117, 118
Silberberg Srulek 117, 118
Silberschein Abraham 58
Silberstajn Jakub 322
Singerowie 305
Sipowicz Jan 93
Sitar Jan 132
Sitarek Adam 17, 19–21, 25, 31, 48, 50, 68, 69
Siwiński Jan 89, 90, 350
Skalska Genowefa zob. Rapaport Gina
Skibińska Alina 45, 49, 69, 70
Skłodowska Aleksandra 289, 395
Skłodowska Amelia 289, 290, 395
Skłodowska Apolonia 289, 395
Skłodowska Cecylia 289, 395
Skłodowska Irena 290, 395
Skłodowska Natalia 290, 395
Skłodowski Hieronim 289, 290, 395
Skłodowski Leonard 290, 395
Skłodowski Włodzimierz 290, 395
Skoczylas Bronisława 191
Skoczylas Jan 191
Skoczylas Józef 190–192
Skoczylas Leokadia 190, 191, 372
Skoczylas Piotr 190–192, 372
Skomorowska Katarzyna z d. Woronczyj 241
Skomorowski Maksymilian 241
Skotnicka Anna 294
Skrzetuska Maria 162
Skuch Joanna z d. Dunal 94
Skuch Łukasz 94
Skwarlińska Leokadia z d. Nowak 144, 145
Skwira Franciszek 290, 291
Skwira Marianna 290, 291, 395
Skwira Wanda 291
Sluzingerowie 339
Słapa Aleksander 291, 396
Sławik Henryk 58
Smugarzewska Zofia 292, 396
Smulikowski Adam 56, 57
Snyder Timothy 336
Sobecka Józefa 222
Sobecki Szczepan 222
Sobkiewicz Antonina z d. Radecka 307
Sobkiewicz Michał 307
Socha Gertruda z d. Nazimek 292
Socha Maciej 292
Socha Rozalia 292, 396
Sokołowska Anna z d. Zaremba 293, 294, 396
Sokół Łukasz 294
Sokół Mariana z d. Kajda 294
Sokół Władysław 294, 396
Sołtys Bronisława 185, 186, 370
Sołtys Janina 185, 186, 370
Sommerfeldowie (Lipińscy) 312
Sorokin 38
Sot Anna 295
Sot Edward 295
Sot Józefa 295, 397
Sot Krystyna 295
Sot Michał 295
Sot Stefan 295
Sowińska Marianna z d. Skibalska 303
Sowiński Stefan 303
Spiegl 211
Spoerer Mark 8
Sroczyńska Helena z d. Reymont 141
Sroczyński Stanisław 141
Sroka Icek 312
Stalin Józef 24
Stanisławski 206
Stanisławski Czesław 295
Stanisławski Zbigniew 295, 296, 397
Stankowski Albert 30, 31
Starachowicz Zygmunt 9
Stasiowska Maria z d. Szafraniec 143
Stasiowski Jan 143
Stauffer Paul 57
Stawarska Filomena z d. Zygmunt 305
Stawarska Krystyna Wanda zam. Grzęda 305
Stawarska Wiktoria Franciszka z d. Ordon 305
Stawarski Jerzy 305
Stawarski Mateusz Bronisław 305, 399
Stawarski Michał 305

Stawarski Stanisław Bohdan 305
Steczko Maria 42
Stefanek Barbara 197, 373
Stefańska-Müller Krystyna 57
Steger 313
Steinbacher Sybille 17, 23
Steinlauf Bajla-Sura 175
Steinlauf Kalman 175
Steinlauf Małka 175
Steinlauf Michael C. 65
Steinlauf Michał 175
Stern Sara 133
Sternberg Ala 210
Sternberg Edmund 210
Sternberg Jolanta 210
Sternberg Klaudia z d. Latow 210
Stępień Andrzej 296
Stępień Gertruda 296
Stępień Jadwiga zob. Noyman Jadwiga
Stępień Władysław 296, 297, 397
Stiller Chana 180
Stochmal Marian 340
Stokowska Janina z d. Luty 300, 301, 398
Stokowski Jan zob. Haubenstock Jakub
Stola Dariusz 60, 67
Stolarz Antoni 301, 302, 398
Stolarz Jan 301, 302, 398
Stopniak Franciszek 37, 66, 68
Stradomska Zofia 297, 397
Stradomski Feliks 297, 397
Stradowska Kazimiera 298
Stradowska Maria z d. Piotrowska 298, 299, 397
Stradowska Matylda 298
Stradowski Adam 298
Stradowski Wacław 298, 299, 397
Strauch 167
Strauchhold Norbert Czesław 195, 373
Strick Mojżesz 234
Stroop Jürgen 59, 68
Stroszczyński Leon 299, 397
Strutyńska Kazimiera 303
Strutyńska Maria z d. Gajewska 302, 303, 398
Strutyńska-Christow Teresa Jadwiga 303
Strutyńska-Sidorow Kazimiera 302, 398
Strutyński Antoni 303
Strutyński Klaudiusz 302
Strutyński Lech 303
Strutyński Stanisław 303
Strzelecka Irena 98
Strzembosz Tomasz 59
Suchany 295
Suchecka Katarzyna 299
Suchecki Józef 299, 300, 397
Suchecki Michał 299
Sudoł Tomasz 49, 78
Sugihara Chiune 58
Suwada Tadeusz 172, 173
Swałtek-Niewińska Dagmara 40, 70
Sygizman Antonina z d. Sowińska 303, 398
Szancer Kasia 187
Szarota Tomasz 9, 29, 39, 45, 67
Szczepańska Florentyna 304, 398
Szczepańska Julianna z d. Kisielska 304
Szczepańska Zofia 131
Szczepański Piotr 304
Szczur Urszula z d. Fołta 140
Szczurek Florian 306, 399
Szczurek Franciszek 180
Szczurek Karolina z d. Madura 306, 399
Szczygieł Bronisława z d. Sakowicz 307
Szczygieł Zygmunt 307, 399
Szczypiorkowska Jadwiga 179
Szczyrba Agata 308, 309
Szczyrba Mikołaj 308, 309, 399
Szechner Pola z d. Wahl 133, 134
Szechter Fela 42
Szeleś Genowefa z d. Kalina 176, 177
Szeleś Józef 176, 177
Szeleś Ryszard 176, 177
Szeleś Zofia zam. Czerwiec 176, 177
Szerszeń Marian 125
Szeszko Antoni 115
Szeszko Emilia 115
Szifra, ukrywana przez Annę Gruchałę 157, 158
Szkop Bolesław 86
Szkop Genowefa 86, 349
Szkop Halina 86
Szkop Jadwiga 86
Szkop Kazimierz 86, 87, 349
Szkop Wacława 86
Szkop Zofia z d. Antczak 86, 87, 349
Szlam Bajla 142, 143

Szlam Estera 142
Szlam Gołda 142
Szlam Mordka 142
Szmaciarska Anna z d. Janikowska 307
Szmaciarska Józefa z d. Sobkiewicz 307, 399
Szmaciarski Jakub 307, 399
Szmaciarski Piotr 307
Szmajda Anna 127
Szmulek, szewc z Paulinowa 90
Szmulko, kowal z Trzcianki 115, 116
Sznajder 166
Sznajderowie 304
Szolom Municz 237
Szostakiewicz Jadwiga z d. Nachmann 307, 308, 399
Szostakiewicz Janina 308
Szostakiewicz Kazimierz 307, 308
Szpaltensztajn 261
Szperkiewicz (Sperkiewicz) Waleria z d. Blaskiewicz (Błaśkiewicz) 195, 373
Szpetowie 312
Szpingarn Zenon 21
Szpytma Mateusz 44, 69
Szramek Michał 309, 399
Sztark Adam 248, 311, 312, 400
Sztark Teresa z d. Gałęcka 311
Sztark Władysław 311
Sztatter (Statter) 260
Szternlicht (Sternlicht) Szmul 138, 139
Szternlichtowie (Sternlichtowie) 138, 139
Sztolc vel Stolz Julia z d. Omennter 152
Sztolc vel Stolz Karol 152
Sztukowski 276
Szubówna Irena 65
Szulberg Albert 278
Szulberg 278
Szupin Bruno 312, 313, 400
Szupin Jadwiga 312, 313
Szurgacz Herbert 9
Szwaja Sebastian 310
Szwaja Stanisław 310, 400
Szwarc Andrzej 33
Szwarcman Else 112
Szyja Szwara 306
Szyja Uryś 306
Szymanowski Antoni 56
Szymańska Barbara zam. Makuch 310, 311
Szymańska Halina 310
Szymańska Hanna 310
Szymańska Janina z d. Jacuńska 310, 311, 400
Szymańska Klara zob. Mesz Klara
Szymańska-Klich Anna 78
Szymańska-Smolkin Sylwia 49
Szymański Franciszek 310
Szynfert Salomea zob. Schönwetter Salomea
Szynfert Marian zob. Schönwetter Marian
Szynfert Zofia zob. Schönwetter Zofia

Ścierka Stefan 132, 359
Śledź Jadwiga z d. Kluzińska 184, 185, 370
Śliwczyński Jerzy Piotr 70, 75
Śliżewska Helena 304
Śliżewski Franciszek 304
Śliżewski Stanisław 304, 398
Ślusarska Stanisława 317
Śnieżek Danuta z d. Kamińska 313, 314, 400
Śnieżek Jan 313
Śnieżek Janina 313
Śnieżek Karol 313
Śnieżek Mieczysław 313
Śnieżek Natalia 313
Śnieżek Władysława 313
Świątek Julian 97, 220, 317, 339
Świątek Józef 177
Święcicki Roman 48

Tarapata Władysław 213
Tarasewicz Apolonia (Polina) 314, 400
Tarczyło 257
Tarłowski Jan 314, 400
Tarnawscy 331
Tarnawski 330, 331
Tars Monika 78
Tasior Anna 150
Tazbierska Ewa 78
Tchorzewska (Tchórzewska) Emilia z d. Posuchowska 315, 401
Tchorzewska (Tchórzewska) Emma 315
Tchorzewska (Tchórzewska) Janina 315
Tekielska Helena vel Kanner Hai 183
Tewel Felicja 238
Tewel Maurycy 238
Thau 274
Thau Roman 274

Tokarska-Bakir Joanna 68
Tokarz Agnieszka 316
Tokarz Aniela 316
Tokarz Franciszek 316
Tokarz Jakub 316, 401
Tokarz Jan, ojciec Jakuba 316
Tokarz Jan, syn Jakuba 316
Tokarz Józef 316
Tokarz Katarzyna 316
Tokarz Maria 316
Tokarz Maria z d. Chrzan 316
„Tomasz" zob. Makowiecki Jerzy
Tomaszewicz Józef 104
Tomaszewski Jerzy 31, 33, 65
Tomaszewski Tomasz 31
Topor-Kamińska Kamilla z d. Czechowicz 273
Topor-Kamiński Jan 273
Torańska Teresa 142
Torba 206
Tremblińska 177
Trent Janina 134
Trębacz Michał 31, 50, 68
Trojan Stanisław 316, 317, 401
Trojan Stefania 316, 317, 401
„Trojan" zob. Grobelny Julian
Trunk Izaak 30, 51
Tryczyk Mirosław 29, 67
Trzcińska Gabriela 320
Trzcińska Jadwiga 317, 318, 401
Trzcińska Stanisława 319, 401
Trzcińska Teresa 317
Trzcińska Wiesława 320, 401
Trzciński Jan, ojciec Jadwigi 317
Trzciński Jan, syn Stanisławy 319, 401
Trzciński Paweł 320, 401
Trzciński Stefan 319, 401
Trzciński Tadeusz 317
Trześniak Julian 132
Tur Edward 321
Tur Felicja zam. Sikorska 321, 402
Tur Karol 321, 402
Tur Teofila z d. Grygorczuk 321, 402
Tur Wacław 321, 402
Turowicz Jerzy 66
Tuszewicka Stanisława 125
Tuziak Aniela 198
Tuziak Grzegorz 198
Tych Feliks 30
Tyczyńska Józefa z d. Pączek 322
Tyczyński Jan Piotr 322
Tyczyński Władysław 322, 402
Tylawska Anastazja z d. Prygnar 322, 323, 402
Tylawska Lena 322
Tylawska Maria 322
Tylawski Dionizy 322
Tylawski Jan 322
Tylawski Mikołaj 322, 323
Tylawski Stefan 323
Tyryłło Genowefa 323, 324
Tyryłło Grzegorz 323, 324, 402
Tyryłło Jan 323, 324
Tyryłło Janina 323, 324
Tyryłło Stanisława 323, 324
Tyryłło Stefania 323, 324
Tyszkiewicz Adrian 49

Übelhör Friedrich 18, 20
Ufner Józef Daniel 171
Ufniak Stanisław 340
Ulma Antoni 69, 324, 325, 403
Ulma Barbara 69, 324, 325, 402
Ulma Franciszek 69, 324, 325, 402
Ulma Franciszka z d. Kluz 324
Ulma Józef 69, 324, 325, 402
Ulma Marcin 324
Ulma Maria 69, 324, 325, 403
Ulma Stanisława 69, 324, 325, 402
Ulma Wiktoria z d. Niemczak 69, 324, 325, 402
Ulma Władysław 69, 324, 325, 402
Unbehedenda Gustaw 325
Urbański Krzysztof 16, 106
Urynowicz Marcin 27, 43, 59–61, 68
Uziębło Ludwik 90, 350
Uziębło Zygmunt 90

Vanagaitė Ruta 49
Vogelgarden Szmul 239
Volkenfeld Kalman 247

Wach 137
Wachłaczenko Julianna z d. Formińska 326

Wachłaczenko Paweł 326, 327, 403
Wachłaczenko Paweł (ojciec) 326
Wachocka Kätha zob. Flecker Mathilde
Wachs Gitla 180
Wachs Pinkas 180
Wachsman Sara z d. Silberberg 117
Wachtel Mojżesz 288, 289
„Wacław" zob. Woliński Henryk
Wagner Rudolf 263
Wahl Fryderyk 133, 134
Wahl Julian 133, 134
Wahl Leon 133, 134
Wahl Maksymilian 133
Waingertner Przemysław 78
Wajcman Antoni 328, 329, 403
Wajcman Cecylia 328
Wajcman Helena 328
Wajcman Jadwiga 328
Wajcman Stefan 328
Wajcman Zofia 328, 329
Wajnbergowie 294
Wajnryb Daniel 122
Wajnryb Helena 122
Wajnryb Karolina 122
Wajntraub Doba 253
Wajntraub Hanka 253
Wajntraub Henryk 253
Wajntraub Ignacy 253
Wajntraub Józef 253
Wajzweldowie 97
Walczak Ryszard 70, 75
Walerowicz Jan 327
Walerowicz Konstanty 327, 403
Walerowicz Michalina z d. Dolinkiewicz 327
Wandersmanowie 148, 149, 202–204
Wandersman Helena 203
Wandersman Paweł 149, 203
Wardzyńska Maria 9
Warwejcłowa 265
Wasiljewa Zofia z d. Korwin-Pietrowska
Wasser Aron 329
Wasser Saul 117, 118
Waściński Bolesław 328, 403
Waściński Michał 328
Watrach 261
„Wąsaty" zob. Jabłoński Antoni
Wątroba Edmund 220
Weinbaum Laurence 59
Weinberg 163
Weiser Piotr 30, 31
Weisser Wilhelm 263
Weitz Chuna 245
Weitz Gola 245
Weitz Helena 245
Weitz Henryk 245
Weitz Herman 245
Weitz Mojżesz 245
Weitz Moniek 245
Weitz Rosa 245
Weitz Tobi 245
Weitzman Lenore J. 43, 67
Wencel Franciszek 132, 282, 312, 313
„Wenecki" zob. Bieńkowski Witold
Wernej Anna z d. Berezowska 329
Wernej Michał 329
Wernej Nikolaus 329, 330, 403
Wetzel Erhard 11
Węcki Mirosław 11
Wędrychowiczowie 272
Węglarz Jan 330
Węglarz Józefa z d. Mach 330
Węglarz Stanisław 330, 331, 404
Węgorz Judel 85
Wężowska Maria z d. Berger 330, 404
Wężowski Heinrich 330
Wiaderek Jan 331, 404
Wiaderek Maria z d. Kucharska 331
Wiaderek Piotr 331
Wiatr Ewa 31, 49, 50, 68
Widera Stanisław 256, 388
Widerszal Ludwik („Krysiński", „Pisarczyk") 55, 56
Wiecheć Piotr 114, 115, 356
Wiecheć Regina z d. Bogunia 114, 115, 356
Wierciński Edmund 40
Wierusz Kowalska Maria 266
Wierzba Agnieszka 332
Wierzba Jan Kanty 332, 404
Wierzba Michał 332
Wierzbicki Marek 27, 29, 67, 78
Wiktorzak Aleksandra 90, 350
Wilner Arie 108
Wilner Dora 106, 107
Wisocki Eliahu 85

Wiśliccy 339
Wiślińscy 213
Witkoś Jan 332, 333, 404
Witkowska Helena zob. Landau Helena
Witkowski 317
Witosławski Jan 207
Witowicz Igor 69
Wleciał Cecylia 297
„Władka" zob. Peltel-Międzyrzecka Fejgełe
Wnuk Zofia 144, 145
Wojciechowska Wanda 206
Wojciukiewicz 333, 404
Wojciukiewicz Franciszek 333
Wojciukiewicz Jarosław 333, 404
Wojnar Jan 334, 335, 404
Wojnarowicz Elżbieta 335, 336
Wojnarowicz Zygmunt 335, 336, 405
„Wojtek" zob. Kliś Michał
Wojton Dorota 336, 405
Wolentarska-Ochman Ewa 67
Wolf Muskin 237
Woliński Henryk („Wacław", „Zakrzewski") 56, 60
Wolkotrup (Wołkotrup) (córka) 337, 405
Wolkotrup (Wołkotrup) (mąż) 337, 405
Wolkotrup (Wołkotrup) (syn I) 337, 406
Wolkotrup (Wołkotrup) (syn II) 337, 406
Wolkotrup (Wołkotrup) (synowa) 337, 406
Wolkotrup (Wołkotrup) Katarzyna 336, 405
Wolska Marianna 299
Wolski Franciszek 299
Wolski Jan 299, 300, 397
Wołopiuk Wacław 117
Wołosewicz Stefania z d. Barbachowska 337, 338, 406
Wołosewicz Władysław 337, 338, 406
Wołowiec Bronisława 338, 406
Wołowiec Gabriel 338
Wołowiec Janina 338, 406
Wołowiec Kazimiera 338, 406
Wołowiec Leokadia 338, 406
Wołowiec Maria 339
Wołowiec Stanisława 338, 339, 406
Wołowska Kazimiera (s. Marta Maria) 247, 248, 311, 386
Wołowska Maria z d. Buszczyńska 247
Wołowski Józef 247
Woszkowska (Waszkowska) Julia z d. Straczyńska 232
Woszkowski (Waszkowski) Józef 232
Woś Jan 66
Wójcik Emilia 339
Wójcik Franciszek 339, 340
Wójcik Jan 339, 340
Wójcik Marianna 339
Wójcik Władysław 339, 406
Wójcikiewicz Franciszek 272
Wójcikiewicz Władysław 272
Wreide 173, 298, 333
Wroński Stanisław 65
Wroński Tadeusz 49
Wróbel Albin 340
Wróbel Antonina zam. Miklińska 341
Wróbel Edward 340
Wróbel Eugeniusz 341
Wróbel Franciszek 340, 406
Wróbel Jan 340, 341
Wróbel Janina 340
Wróbel Ludwika 340
Wróbel Marianna 340, 341, 406, 407
Wróbel Stanisława 340
Wróbel Wojciech 340
Wróblewski Mścisław 49
Września Franciszek 161
Września Józefa z d. Stachurska 161
Wulweg Moniek 285
Wyderska Agnieszka z d. Hampel 106
Wyderski Jan 106, 354
Wyderski Jan (ojciec) 106
Wydmańska Marianna primo voto Cieślińska z d. Małpa 341
Wydmański Franciszek 342
Wydmański Jan Stanisław 341
Wydmański Józef 341, 342, 407
Wylegała Anna 69
Wymisnerowie 276
Wypych 131
Wysmulska Zofia z d. Piasecka 342, 343, 407
Wysmulski Józef 343
Wywłóczyński Stanisław 216

Zabłocka Karolina 344
Zabłocki Franciszek 343, 344
Zabłocki Michał 344, 407

Zabłocki Piotr 343
Zabłocki Stanisław 344
Zaborowska Józefa 131
Zaborowski Jan 9
Zaborski Franciszek 339
Zagalska Amalia 345, 407
Zagalska Janina 345, 407
Zaimer Harry 302
Zajączkowski Wacław 65, 70, 71
Zakalik Estera 217
Zakrzewski Tadeusz 345, 346, 407
„Zakrzewski" zob. Woliński Henryk
Zalewska Apolonia 346
Zalewski Adam 346
Zalewski Bronisław 164
Zalewski Feliks 321
Zalewski Józef 346, 408
Zalewski Roman 164
Zapalec Anna 70
Zapaśnik Józefa 221, 379
Zaprutko-Janicka Aleksandra 39
Zaremba Hipolit 293
Zaremba Marcin 24, 34, 35, 38, 41, 45, 51, 53, 68
Zaremba Wilhelmina 293
Zawada Edward 85, 93
Zawodnik Grzegorz 286
Zawodnik Jan Stanisław 286, 287, 394
Zawodnik Marianna z d. Lenarczyk 286
Zawoźnik Rachela 267
Zaziczka Józef Chiel 93
Zbudowski Georg 163, 365
Zdrojewicz Bella 117
Zdrojewicz Hanka 116, 117
Zdrojewicz Izaak 116, 117
Zdrojewicz Pejsach 116, 117
Zeller Gitla 135
Zeller Gnendla 135
Zeller Lejb 135
Zeller Metla 135
Zeller Srul 135
Zelman Fryda 207
Zieliński Alois 207
Zieliński Konrad 34
Zieliński Zygmunt 66
Zięba Andrzej A. 49
Zilberdrut Wanda 265
Zimijewska Lola 246
Zimmerer Katarzyna 21
Zimmerman Joshua D. 31, 68
Ziółkowska Anna 16, 17
Złoty 345
Zucker 274
Zuroff Efraim 49
Zussman Maniek 302
Zussman Sabina 302
Zussman Seweryn 302
Zwarycz Anna 346, 347, 408
Zwolakowa Maria 65
Zychowicz Józef 244, 386
Zychowicz Julia z d. Kawalec 244
Zychowicz Kasper 244
Zylbersztejn Mashel 85
Zylbertejn 345

Żabner Adolf 304
Żabner Roman 304
Żak Adam 135
Żak Jan 135, 360
Żak Rozalia z d. Ozga 135
Żak Wojciech 135, 360
Żarnowska Anna 33
Żaryn Jan 53, 68
Żbikowski Andrzej 20, 27, 29, 30, 35, 40, 55, 57, 59, 61, 67–69, 78
Żerkowska Julianna 347
Żerkowski Wacław 347, 408
Żukowski Tomasz 66
Żuławnik Małgorzata 69
Żyndul Jolanta 34